

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ДАВЛАТ МАТБУОТ
ҚЎМИТАСИ

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

МАНГУЛИККА ДАХЛДОР

Навой ва замонимиз. Давра суҳбати 3
АБДУЛЛА АЪЗАМОВ. Навойнинг қофия санъати 25

НАСР

АНАНТ МУРТИЙ. Икки жаҳон овораси 32
ОСКАР УАЙЛЬД. Дориан Грейнинг портрети 81

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

ХИРҚАТИЙ. Муҳаббатнома ва меҳнатком 70
ОЯР ВАЦИЕТИС. Баҳор гуллаган чорраҳа 127

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

СТЕФАН ЦВЕЙГ. Зигмунд Фрейд 133

ПУБЛИЦИСТИКА

АЛЕКСАНДР ЦИПКО. Тутган йўлимиз маъқулмикан? 158

ТУРКИЙ ДУНЁ БУЮКЛАРИ

ҲУСАЙИН БАРГАН. Мақсуд Шайхзода 176

Феврал 2000

КИТОБЛАР ОЛАМИДА	
ОЛИМА НАБИЕВА. “Мен Оллоҳнинг бандасиман”	189
САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА	
СОДИҚ ҲИДОЯТ. Тахти Абу Наср	192
ЖАҲОН КУЛАДИ	
Курд латифалари	203

Бош муҳаррир:
Озод Шарафиддинов

Таҳрир ҳайъати:
Мирпўлат Мирзо
(бош муҳаррир муовини)
Амир Файзулла
Асрор Мўминов
Абдуҳамид Пардаев
(масъул котиб)
Ортиқбой Абдуллаев
Музаффар Аҳмедов

Жамоатчилик кенгаши:
Аслиддин Болиев
Юсуф Абдуллаев
Одил Ёқубов
Хайрулла Жўраев
Неъматулла Иброҳимов
Жўра Йўлдошев
Абдулла Орипов
Жавлон Умарбеков
Рустам Шоғуломов
Тўлапберган Қайпберганов
Саидахор Филомов.

Жаҳон адабиёти, 2. 2000

ИНДЕКС 828. 829

Ўзбекистон Республикаси Давлат Матбуот қўмитасида рўйхатга олинган. №172.

ТАҲРИРИЯТ МАНЗИЛИ:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир Амир ФАЙЗУЛЛА
Рассом М.КАРПУЗАС
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусаҳҳиҳ Т.ОРИПОВА

Теришга берилди 20.03.2000 й. Босишга рухсат этилди 10.05.2000 й. Бичими 70x108 1/16.
Газет қоғози. Офсет босма. Шартли босма табоқ 18.2. Нашриёт босма тобоғи 20.0.
Жами 1600 нусха. К- 7858 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

«Mushtariy-BFS» хусусий фирмаси компютерида терилиб, Ўзбекистон Республикаси
Давлат матбуот Қўмитасининг ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида босилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

© Жаҳон адабиёти, 2000 й.

Навой ва замонамиз

Алишер Навоий асрлар оша халқимиз маънавиятини ёритиб келмоқда. Фақат ўзбек халқи эмас, барча туркий халқлар ва жаҳондаги илғор, ҳур фикрли инсоният бу буюк даҳо асарларига сочилган бебаҳо дуру гавҳарлардан ҳамиша баҳраманд бўлган. Асрлар ўтган сари Алишер Навоийнинг қадри, қиммати юксалиб бораверади. Бу буюк зотнинг ўлмас асарлари, оламшумул орзулари, эл-юрт фаровонлигига бахшида этилган сермазмун умри ҳозирги ва келгуси авлодлар учун юксак ибрат намунаси бўлиб қолаверади. Айниқса, бугунги мустақилликка эришган кунларимизда Навоийнинг шахс эрки ҳақидаги олижаноб ғоялари, давлатни адолат билан бошқариш, фуқароларга ғамхўрлик қилиш ҳақидаги қарашлари катта қимматга эга. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоом Абдуганиевич Каримов яқинда бўлиб ўтган Олий Мажлис сессиясида Алишер Навоий ижодини теран ўрганиш ва кенг тарғиб этиш зарурлигини алоҳида таъкидлади. Юртбошимизнинг бу даъвати шоир-ёзувчилар, олимлар, умуман барча зиёлилар зиммасига катта масъулият юклайди.

“Жаҳон адабиёти” журнали таҳририяти давр даъватидан келиб чиқиб, бир гуруҳ ижодкорларга саволлар билан мурожаат қилди:

1. *Бугунги ўзгариб, янгиланиб бораётган дунёда Алишер Навоий меросининг ўрни қандай? Ўзбек китобхонини, айниқса ёшларни маънавий баркамол, ватанпарварлик руҳида тарбиялашда Алишер Навоий мероси қандай аҳамият касб этади?*

2. *XXI аср бўсағасида янгича тафаккур нуқтаи назаридан Алишер Навоий ижодини ўрганишда нималарга эътибор бериш керак?*

3. *Алишер Навоий ижодини бугунги ўзбек китобхонига янада яқинлаштириш бобидаги энг зарур ишлар, сизнингча, нималардан иборат бўлмоғи лозим?*

Эътиборингизга олинган жавобларни ҳавола қилмоқдамиз.

Таҳририят

Жўра ЙЎЛДОШЕВ,
Ўзбекистон Республикаси
Халқ таълими вазири

Аввало, “Жаҳон адабиёти” журнали таҳририяти “Навоий ва замонамиз” мавзуида давра суҳбатини ташкил этиб, хайрли ишга қўл урганлигини ҳар тарафлама маъқуллаймиз. Бунинг боиси шундаки, давра суҳбати муносабати билан буюк бобокалонимиз таваллудининг 560 йиллиги олдидан бу санага тайёргарлик ишларимизнинг боришини кузатамиз, иккинчидан, бугун ислохотлар туфайли янгиланаётган таълим тизимимиз аҳволига назар ташлаймиз ҳамда Республикамиз таълим муассасаларида Алишер Навоий ижодининг ўрганилиши масаласидаги ижобий ўзгаришларга, бу соҳадаги баъзи муаммоларни кўздан кечирамиз, ютуқларимиз ва камчиликларимизни аниқлаб олишга ҳаракат қиламиз.

Алишер Навоий — даҳо шоир, буюк мутафаккир, давлат арбоби. Унинг адабий мероси шу қадар сермазмун ва бадиий баркамолки, улар нафақат бугун, яна минг йиллардан кейин ҳам ўз бадиий-маърифий қимматини йўқотмайди. Бу маънавий қадриятлардан ҳар бир авлод ўз замонаси тақозосига кўра баҳраманд бўлаверади.

Комил инсонни тарбиялаш, тафаккурини ривожлантириш, уни шахс сифатида шакллантиришга бўлган талаб Навоий асарларини ўрганишга бўлган эҳтиёжни янада кучайтирмоқда. Зеро, унинг асарларида ҳам миллий, ҳам умуминсоний қадриятлар санъаткорона акс этган бўлиб, улар одамийлик, инсонийлик қомуси, одамлараро ва миллатлараро муносабатлар кўпригидир.

Қайд қилиш керакки, турли хил объектив ва субъектив сабабларга кўра Республикамиз истиқлолигача бўлган даврда Навоий асарлари етарли даражада ўрганилмай келинди. Кўп йиллик асорат даврида Навоий ва бошқа кўплаб шоирлар ижоди турли ғоялар асос қилиб олинган ҳолда бузиб талқин этилди. Ҳатто Навоийнинг ижодидаги баъзи нуқталарни рўкач қилиб, уни динга қарши, атеист дейишгача бордилар. Натижада, нафақат ўқувчилар, балки кўплаб адабиёт ўқитувчилари ҳам Навоийни тўғри англаб етишга ожизлик қилиб келдилар. Иккинчидан, инсонларда Ғарб педагогикасига ҳос бўлган жисмоний сифатларга устувор аҳамият бериш, жисмоний фароғатларга ўчлик, уларга кўр-кўрона тақлид қилиш иллатлари кучайди. Шарқ педагогикасида эса руҳият тарбиясига, руҳ поклигига, имон-эътиқодга устувор аҳамият берилганлиги унутилди.

Навоийни англаш ва ҳис қилиш ўзбек халқининг тарихини, маданиятини, қалб эҳтиёжларини, ўзлигини англаш ва ҳис этиш демакдир.

Навоийни, умуман, аждодлар меросини ўрганиш ҳар бир ўзбек фарзанди учун ҳам қарз, ҳам фарз, ўрганмаслик эса катта камчилик, ҳатто гуноҳдир. Чунки Навоий асарлари, умуман, Шарқ шеърини умуминсоний, жаҳоний аҳамиятга молик қадриятлардан ҳисобланади.

Навоий асарларини ўрганиш инсон кўнглида завқ уйғотиш, туйғуларига, ҳиссиётларига таъсир қилиш билан бирга, уларни она табиат сирларига яқинлаштиради, она-Ватанга муҳаббат, унинг ўтмишига ҳурмат, улуғ аждодлар олдида масъуллиқ руҳида тарбиялайди, поклик, ҳалоллик, комиллик сари етаклайди. Навоий ижоди мана шу юқорида биз тилга олган жиҳатларига кўра мустақил Ўзбекистон ҳаётига, Республикамизнинг “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури” ҳамда “Таълим тўғрисида”ги қонунлари билан белгиланган улуғвор мақсадларни амалга ошириш, жамият аъзолари маънавиятини соғломлаштириш, баркамол авлод, ҳур, эркин, мустақил фикрловчи шахсни шакллантириш мақсадларига ҳамоҳангдир.

Шуни назарда тутган ҳолда Президентимиз ва ҳукуматимизнинг қарор ва кўрсатмаларига биноан, истиқлолнинг дастлабки йилларида “Ўзбек адабиёти” дан янги дастур яратилди ва шу асосда миллий мафкура ҳамда замонавий талабларга жавоб берадиган 5-11-синф дарсликлари ҳамда дарслик-мажмуалари яратилди ва 1993 йилда нашр этилди. Шундан кейин мазкур дарслик-мажмуалар уч маротаба қайта нашр этилди. Мазкур дарслик-мажмуаларда биринчи бор Алишер Навоий ижодини ўрганишга кенг ўрин берилди. Бешинчи синфдан то саккизинчи синфгача шоир асарлари эпизодик тарзда, ўнинчи синфда эса 32 соат миқдориди систематик ҳолатда ўрганиладиган бўлди.

Республика Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 5 январдаги 4-сонли “Узлуксиз таълим тизимини дарсликлар ва ўқув адабиётлари билан таъминлашни такомиллаштириш тўғрисида”ги қарори асосида ўрта умумтаълим мактаблари учун янги “Адабиёт” дастури яратилди. Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 16 августдаги 390-сонли “Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида”ги қарорига асосан босқичма-босқич барча синфлар учун янги дастур ва дарсликлар жорий этила бошланди ва уларга Навоий ижодининг энг яхши намуналари танлаб олинди.

Ўрта умумтаълим мактабларининг 1-синфида “Навоий ҳақида”, 2-синфида “Алишер ва бубул”, 3-синфида “Навоий ҳикматлари”, “Доноларнинг доноси”, “Азиз устоз бобом”, 4-синфида “Алишернинг ёшлиги” матнлари 8 соат мобайнида ўрганилади, 5-синфга “Навоий ҳикматлари”, (“Маҳбуб ул-қулуб”дан), 6-синфга “Сўз таърифида” (“Ҳайрат ул-аброр”дан), рубоий, туюқлари, 7-синфга “Салотин бобидан” (“Ҳайрат ул-аброр”дан), “Меҳр ва Суҳайл” (“Сабъаи сайёр”дан), 8-синфга Навоий ғазаллари, 9-синфга “Фарҳод ва Ширин” (“Хамса”дан) киритилди. Умуман, янги дастурга асосан Навоий ижоди бошлангич синфларда 8, юқори синфларда 25, жами 33 соат миқдориди ўрганилиши кўзда тутилган. Шоир ижоди систематик тарзда келгусида академик лицейларда ўрганилиши режалаштирилган. Бундан ташқари, буюк санъаткор адабий меросидан намуналар синфдан ташқари машгулотларда ўрганилади, унинг қатор шеър ва ғазаллари ёд олинади. Юқори синф ўқувчилари Навоий ғазаллари таҳлили ҳамда унинг дostonларидаги тимсоқлар мисолида иншо ёзадилар.

Синфдан ва мактабдан ташқари машгулотлар жараёнида Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ўрганиш, уни тарғиб ва ташвиқ қилиш имкониятлари кенг. Шундан келиб чиққан ҳолда ҳар йили шоир таваллуди олдидан кенг кўламдаги тадбирлар олиб борилади: жумладан, шоир лирикасига бағишланган адабий кечалар, кўрик-танловлар, навоийшуно олимлар билан учрашувлар ўтказилади. Бундай тадбирларни ўтказиш юзасидан жойлардаги таълим муассасаларига услубий ёрдамлар кўрсатилади. Бироқ бу кам, албатта. Навоий таваллудининг 560 йиллиги муносабати билан бундай тадбирларнинг маълум режа асосида муттасил давом этишига эришишимиз, бунда унинг самарадорлигига эътибор беришимиз лозим бўлади.

Алишер Навоий адабий мероси бугун мустақиллик меваларидан баҳраманд бўлиб, келажаги буюк давлатни барпо этаётган Ўзбекистонимизнинг ҳар бир фуқароси, ёшу қариси учун бирдек қадрли ва қимматлидир. Чунки Республикамиз истиқлоли, мустақил ўзбек давлатининг пайдо бўлиши ва унинг жаҳон ҳамжамиятидан мустақкам ўрин эгаллаши муносабати билан Алишер Навоий ижодига мансуб ўлмас асарлар халқимиз маданий-маънавий хазинасининг энг нодир намунаси сифатида сақланиши, ўрганилиши ва авлодларга етказилиши, қадрланиши ва республикамиздаги ҳар бир фуқаронинг фахри ва ифтихорига айланиши шарт. Зеро, Навоий асарлари — бу фақат кечмишимиз эмас, балки у бугунимиз ва келажагимиздир. Шоирнинг она-Ватанга чексиз муҳаббат, меҳнатсеварлик, инсонпарварлик, соф маънавий-ахлоқий фазилатлар, чин ва беғараз инсоний муносабатлар тараннум этилган асарлари барча учун ҳаёт китобларидир.

Битта мисол. Алишер Навоий ўз ғазал ва дostonларида одил ҳукмдор, адолатли шоҳ, фаровон ҳаёт ҳақидаги орзуларини ифода этганлиги, ҳукмдорларни сергакликка ва огоҳликка даъват этганлиги маълум. Инсоф билан айталик: Республика-мизнинг Президенти Ислоҳ Каримов ўзида буюк шоиримиз орзу қилган фазилатларни жамулжам этган инсон эмасми?! Президентимизнинг бевосита раҳбарлигида Ўзбекистонимиз тарихан жуда қисқа муддат ичида сиёсат, иқтисодиёт ҳамда маъ-

навият соҳаларида оламшумул югуқларга эга бўлаётганлигини жаҳон афкор оммаси тан олмоқда-ку! Юртбошимизнинг саъй-ҳаракатлари ва доно раҳбарлиги туфайли Республикамизда таълим ислоҳотлари кун сайин юксалиб бормоқда, маънавийтимиз камол топмоқда. Бугунги вазифамиз — умумий ўрта таълим муассасаларини тамомлаб чиқаётган ёшлар Алишер Навоний орзу қилган комил инсонларга хос маънавий-ахлоқий фазилатларни эгаллашларига эришишдан иборатдир. Зеро, Республикамизнинг “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”, “Таълим тўғрисида”ги қонуни ҳамда Олий Мажлисимизнинг иккинчи чақириқ биринчи сессиясидаги Президентимизнинг “Озод ва обод Ватан, бахтли ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз” мавзусидаги маърузасида ҳам бу масала қизил ип бўлиб ўтади.

Алишер Навоний адабий меросини бугунги ўзбек китобхонлари, хусусан, ўқувчи-ёшларга кенгроқ, чуқурроқ таништириш учун мактабларимизда ва болалар боғчаларида ҳозирги кунда олиб бораётган ишларимиз етарли эмас.

Ҳозирги кун вазифаларидан келиб чиқадиган бўлсак, мактаб таълими тизимида Навоний асарларини чуқурроқ ўрганиш, унинг рубоий, қитъа, туюқ ва ғазалларини ёд олиш, бу асарларнинг маъносини таҳлил этиб тушуниш, ундан завқланиш, ибрат ва сабоқ олиш, ҳаётий фаолиятда эса мазкур ўнгитлардан ва ҳикматлардан фойдаланиш талаблар даражасида деб бўлмайди. Шу сабабли, Юртбошимиз Олий Мажлиснинг иккинчи чақириқ биринчи сессиясидаги сермазмун маърузасида Республикамиздаги маънавий ишларини олиб боришда Навоний ижодидан етарли даражада фойдаланилмоқдами? — деб савол қўйганларида, эътироф этиш керакки, мутлақо ҳақ эдилар.

Айтиб ўтганимиздек, ўрта умумтаълим мактабларида Алишер Навоний ҳаёти ва ижодини ўрганишга ажратилган соатлар миқдори кам эмас. Бироқ Навоний шеърятини бор гўзаллиги ва таровати билан ўқувчиларга етказа олишга ҳозирги адабиёт ўқитувчиларимизнинг кучи ва қуввати, билими ва малакаси етарлими? Буюк санъаткор ижодини чуқур таҳлил этишга ёрдам берадиган адабиётлар ва қўлланмалар етарлими? Ўқувчиларимизни Навоний ижодини ўрганишга қизиқтира оляпмизми? Шоир шеърятини ёд олиш, ўрганиш ва ҳаётимизнинг ҳар бир дақиқасида уни қалбдан такрорлаш ва унга амал қилишни шахсий эҳтиёжга айлантира оляпмизми? Бу каби қатор саволларга жавоб топиш, шу асосда бундан кейин амалга оширишимиз лозим бўлган ишларни белгилаб олиш ғоят муҳимдир.

Сирасини айтганда, буюк Алишер Навоний ижодини бугунги замондошларимиз, шу жумладан, умумий ўрта таълим муассасалари ўқувчиларига янада яқинлаштириш мақсадида жуда кўп муҳим вазифаларни бажариш лозимлигини чуқур англаймиз. Шунинг ҳам қайд қилиш керакки, бу иш Республикамизда фаолият кўрсатаётган қатор вазирликлар, турли ижодий уюшма, жамғарма ва бирлашмалар билан ҳамкорликни талаб этади. Жумладан, доно халқимизда “меҳр кўзда” деган ибора бор. Бундан келиб чиқадиган бўлсак, боғча тарбияланувчилари ҳам, мактаб ўқувчилари ҳам Навонийнинг нури сиймосига, унинг ҳикматли гапларига ҳар кунини назарлари тушиб туриши, унинг ғазаллари билан айтиладиган қўшиқлар тарбияланувчилар ва ўқувчиларнинг қулоқлари остида жаранглаб, кўз ўнгида намойиш этиб турилиши лозим. Бунинг учун “Телерадиокомпания” олтин хазинаси ёки фонотекасида ўрин олган “Навоний лирикаси” туркумидаги эшиттиришлар, Навоний асарлари бўйича яратилган инсценировкалар ёзувлари, шунингдек, шоир ҳаёти ва ижодига бағишланган ҳужжатли ва бадий фильмлар, телефильмлар керак бўлади.

Ёки Навоний асарларининг нашри масаласини олиб кўрайлик. Ҳозирги кунда мактабгача ва умумий ўрта таълим муассасалари учун кичик ҳажмли Навоний шеърятини қамраб олган асарлар, шоир асарларининг асли ва насрий баёнидан тартиб берилган тўпламлар, “Навоний асарларининг қисқача изоҳли луғати” керак. Бундан ташқари, Навоний тимсоли, ҳаёти ва ижоди акс этган шеърини ва насрий китоблар зарур.

Мазкур ўқув йилида 1—6-синф ўқувчилари лотин ёзувида асосланган ўзбек алифбосига ўтилиши муносабати билан янги алифбода таҳсил кўрмоқдалар. Бироқ улар учун Алишер Навоний адабий меросига мансуб шеър ва ғазаллар, Навоний ҳақида битилган бадий асарлар кам.

Бу ишларни самарали ҳал этиш учун Республикамизнинг Маданият ишлари вазирлиги, Бадий академия, Давлат матбуот қўмитаси, “Ўзтелерадиокомпания” билан ўзаро фойдали ҳамкорлик қилишимиз лозим бўлади. Шунингдек, вазирлигимиз тизимида Навоий ижодини мактабда ўрганиш бўйича илмий-услубий тавсия ва қўлланмалар яратилишини талаблар даражасида деб бўлмайди. Бу камчилик ва нуқсонларни тезликда бартараф этиш чораларини кўришимиз даркор. Шунингдек, Навоий ижодига бағишланган синфдан ва мактабдан ташқари тадбирларнинг самарадорлигини оширишимиз зарур. Ана шундагина биз буюк бобокалонимиз абадиятига тегишли ишларни бажарган бўламиз.

Тўғри, Навоий билан ҳозирги кунимиз орасида ярим асрдан ошиқроқ тарихий муддат ётибди. Шу сабабли, унинг асарларини тушуниш ҳам, ўқувчиларга тушунтириш ҳам мураккаброқ. Бу тўсиқни ижобий бартараф этиш, Навоий ижодини бугунги ўқувчига бор гўзаллиги ва таровати билан етказиш учун ўқитувчи ва мураббийларимизнинг салоҳиятини ошириш, малакаларини юксалтириш сари боришимиз талаб этилади. Бунинг учун бизнинг куч ва имкониятларимиз етарли бўлиб, тинмай изланишимиз, ташаббускорлик кўрсатиб ишлашимиз кундалик маънавий эҳтиёжга айланмоғи даркор бўлади.

*Нажмиддин КОМИЛОВ,
филология фанлари доктори,
профессор*

Туғаб бораётган асрда Алишер Навоийнинг уч марта юбилеи ўтказилди. Шоир асарларини нашр эттириш, танқидий матнларини яратиш, ҳаёти ва адабий меросини тадқиқ этишда катта муваффақиятларга эришилди. Буни эътироф этишимиз керак. Навоий асарларининг насрий нусхаларини яратиш, изоҳли луғатлар тузиш, турли талқин ва шарҳларнинг вужудга келиши ҳам улуғ шоир ижодини ўрганиш, тарғиб этиш, ўлмас ғояларини омма орасига ёйишда катта аҳамиятга эга бўлди. Албатта, Навоийни шўролар мафкурасига мослаштириш, унинг ижодига тайёр қолипларни ёпиштириш, айниқса, исломдан, тасаввуфдан ажратиб олиб тақдим этишга уринишлар ҳам бўлди.

Шу маънода айтиш мумкинки, саксонинчи йиллар охиридан бошлаб Навоий ижодини ўрганишда янги босқич бошланди. Айниқса, Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритгандан сўнг улуғ шоиримизнинг адабий ва илмий мероси, буюк гуманизми янгича ёндашув билан, яъни Навоий идеаллари, ғоялар дунёсини у яшаган замон муҳити билан боғлаб талқин этишга киришилди ва бу соҳада бирмунча ишлар қилинди.

Аммо Навоий ижодини чинакам тадқиқ этиш, Навоий адабий меросини ўзлаштириб, ўлмас маънавияти оламига кириб боришимиз ҳали олдинда.

Мен аминманки, XXI аср Навоий каби улуғ мутафаккир ижодкорларга янада кўпроқ муҳтож бўлади. Чунки ҳозир инсоннинг ақлий кашфиёти беҳисоб ва ҳайратланарли. Аммо инсоният маънавий камолот жиҳатдан жуда ҳам олдинга борган эмас, аксинча, Навоий каби зотлар маънавияти чўққисидан қарайдиган бўлсак анчагина орқага қараб кетганимиз маълум бўлади. Биз Навоий оламини янгидан кашф этишимиз, Навоийдан Инсонга муҳаббатни, ҳаётга муҳаббатни, футувват ва жавонмардликни, вафо ва садоқатни ўрганишимиз лозим.

Навоий биз учун яна бутун истеъдодини халқ, миллат манфаатига сарфлаш, бутун бир миллат бадий тафаккури, маданияти, сўз санъатини барпо этиш учун жон фидо қилиш тимсоли ҳам.

Алишер Навоийда ҳамма нарса инсон қалби гўзаллиги, инсон ахлоқи камолоти нуқтаи назаридан олиб қаралади. Айни ҳозирги кунларда ҳам ўша диний жаҳолатпарастлик, ақидапарастликка қарши курашда Навоий каби улуғ мутафаккир ижодкорлар ёрдамга келади.

Олайлик, исломга муносабатни. Навоий учун Парвардигор — олам Яратувчиси, оламини яратишдан мақсад эса одамни — махлуқотлар гултожини яратиш. Шоир мана шуни иймоннинг асоси деб билади ва исломга буюк бир маърифат деб

қарайди, яъни дунёни, ўзликни ва Илоҳни билиш маърифати. Шунинг учун ҳам унда инсон заковати, инсон камолоти бош мавзу. Шу асосда Навоийнинг бутун ижоди ақидапарастлик, диний схоластика ва жаҳолатни рад этади.

У динни бойлик орттириш манбаига айлантирган шайхулислом, муфти ва ҳийлагар шахсларни шу боис масхара қилди. У тасаввуф таълимотига суяниб, жамики риё ва сохтакорлик, худбинликни, нафс ва ҳирсни инкор этди, моҳиятлар моҳияти, поклик идеали, Ҳақ ва Ҳақиқатни куйлади, айни вақтда бу идеалга эришиш учун ҳаёт гўзаллиги, дунё ҳусну жамолини ҳам тараннум этди.

Бугунги кунги ва келажак авлод Навоийдан кўп нарса олиши мумкин. Аввало Навоий маънавий меросини чуқур ўзлаштириш, қалбу шуурга сингдириш керак. Навоийнинг она тили учун олиб борган курашининг ўзи бир ибрат олами. Ахир, Навоийнинг ҳар бир байти маъноси, дostonлари, насрий асарлари, қилган амалий ишлари, ҳиммату саховати биз учун сабоқ. Биргина адолат ғоясини олайлик. Навоийда адолатпарварликнинг бутун бир тизими яратилган. Адолат ҳақпарастлик, илмсеварлик ва муҳаббат билан бирга олиб қаралади. Муҳаббати йўқ одамдан адолатни ҳам талаб қилиш қийин дейди шоир. Ундан кейин, адолат деганда, фақат шоҳлар назарда тутилмайди (гарчи шоҳнинг одиллиги катта ижтимоий ҳодиса бўлса ҳам), балки ҳар бир инсон, ҳар бир шахсда инсоф ва адолат бўлсин, дейди у. Яъни жамият аҳли қанчалик бир-бирига одиллик қилса, шоҳлар, юртбошилар ҳам шунча адолатпаноҳ бўлади ва ҳоказо.

Хуллас, Навоий ижоди бутун бир бадиий-тафаккурий хазина, яхлит олганда маънавий камолот дарслиги. Биз хазинага қанча яқинлашсак, шунча юксаламиз. Айниқса, ҳозир юксалиш йўлига кирган ўзбек миллати учун бу муҳим. Ўзбек миллати ўз Навоийси билан фахрланиб қолмасдан, уни қалбига жойлаб олсин дегим келади.

Алишер Навоий ижодини ўрганиш борасида: 1) Ҳали ўрганилмаган ёки жуда кам ўрганилган асарлари (“Насойимул муҳаббат”, “Вақфия”, “Муншаот” каби)ни изчил тадқиқ этиш, аҳамиятини кўрсатиш; 2) Навоий фалсафасини яхлит олиб тадқиқ этиш, жумладан, тасаввуфни ҳам чуқурроқ текшириш; 3) Навоий лирик асарлари орасидаги бевосита шоир шахсияти, шахсий кечинмаларини ифодаловчи қисмини ажратиб олиб тадқиқ этиш; 4) Навоий ижодига хос мунг ва фожиавийлик сабабларининг илмий-назарий жиҳатини очиш; 5) “Садди Искандарий” асарини қиёсий ўрганишни давом эттириш орқали Навоийнинг ўзига хос ҳаёлий давлат (ҳаёлий жамият эмас) концепциясини очиш ва бошқалар...

Менинг назаримда, Алишер Навоий ижодини бугунги ўзбек китобхонига янада яқинлаштириш учун қуйидаги ишларни амалга ошириш керак бўлади: Биринчидан, Навоий ғазаллари шарҳини кўпайтириш, алоҳида шарҳ-тафсир китобларини нашр эттириш керак. Дейлик, Навоийнинг ўнта ғазалини шарҳ этиб бир китобча қилинса ёки энг машҳур ғазаллари шарҳланиб нашр эттирилса.

Иккинчидан, изоҳли луғатларни вужудга келтириш. Навоий асарларининг тўрт жилдли луғати ўз вақтида фойдали иш бўлган эди. Аммо у ҳозир талабни қондирмайди. Бундан ташқари, Навоий асарлари учун алоҳида тасаввуфий луғат тузиш пайти келди. Шоирнинг ҳар бир асари учун луғат тузилса яна ҳам қулай бўларди.

Учинчидан, насрий баёнлар тажрибасини давом эттириш, такомиллаштириш керак. Кейин насрий баёнларни асл нусха билан бирга нашр эттириш ҳам фойдадан холи эмас (С.Айний тажрибаси). Ҳозирги насрий баёнларда хато ва ноаниқликлар кўп. Уларни бартараф этиш лозим.

Яна бир гап: Навоийнинг “Вақфия”, “Муншаот” каби асарлари насрий бўлса ҳам, бироқ тушунилиши оғир. Уларни ҳозирги тилга табиқ этиш зарур.

Тўртинчидан, ўрта мактабларда ва университетларнинг филология, журналистика факультетлари, театр институти талабаларига арузни яхшилаб ўргатиш вақти келди. Аруз тўғарақлари ташкил этилса, арузий шеърларни оҳанги билан талаффуз этиш малакаси эгалланса ёмон бўлмасди. Ҳозир ҳатто дикторларимиз, актерлар, мутахассис олимларимиз ҳам арузни талаффуз қилолмайдилар. Бу ачи нарли, албатта.

Менинча, Навоий шахсий ҳаётининг ҳали ҳам кўп қирралари очилмаган. Навоийни кенг кўламда ўрганиш, тарғиб-ташвиқ қилиш учун, шубҳасиз, анча маб-

лағ лозим. “Навой жамғармаси” қайта тузилиб, унинг имкониятлари кенгайтирилса, саховатли ҳомийлар жалб этилса (Алишер Навой бутун мол-мулкини таълим-тарбияга бағишлаган эди, бу ҳам ибрат), давлат ҳам ёрдам берса яхши бўларди.

Навой ижоди — ўзбек халқининг бебаҳо мулки, уни идрок этиш доимий жараён, навойшунослик эса ривожланиб, тўлишиб бораверадиган фан. Бу фан юксалиши учун, бу маънавий олам халққа етиб бориши учун ҳар бир маърифатпарвар инсон ўз ҳиссасини қўшиши лозим деб ўйлайман.

*Азиз ҚАЮМОВ,
академик*

Навойнинг ўн беш жилдан иборат танланган асарлар тўпламини нашрга тайёрлаш асносида унинг “Тарихи мулуки Ажам” асари XIV жилдга, “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асари эса XV жилдга киритилган эди. Чунки бу иккала асар алоҳида-алоҳида китоб сифатида қаралар эди.

Навой “Муҳокамат ул-луғатайн”да, “Зубдат ут-таворих” номли тарих китоби ёганини айтади. Муҳтарам олимлардан Порсо Шамсиев юқорида тилга олинган икки асар “Зубдат ут-таворих” бўлса керак, деб тахмин қилганлар.

Кейинги тадқиқотлар асносида “Тарихи анбиё” қўлёзмасида Навойнинг бу китоб охирида ёзилган: “Чун анбиё алайҳиссалом ва ҳукамо зикри қисқартиб айтиб ўтилди. Эмди Ажам маликлари тарихига киришамиз”, деган жумласи учради. Бу жумла “Тарихи анбиё ва ҳукамо”нинг бошқа қўлёзмаларида йўқ.

“Тарихи мулуки Ажам”нинг сўнгида эса Навой Султон Ҳусайн Бойқаро ҳокимиятининг тарихига оид асар ёзмоқ ниятини баён қилган.

Шарқ тарихнависида мустақил анъана бор. Ҳар бир тарихшунос асарини даставвал Одам Ато ва сўнгра набилар (анбиё) тарихидан бошлайди. Сўнгра Ажам маликлари тарихини баён қилади. Ундан сўнг кейинги воқеалар тасвири келади. Ниҳоят, ўзи кўзлаган давр тарихини муфассал ёритади. Барча тарихий асарлар бу анъанага қаттиқ риоя қилган ҳолда яратилади. Шундан келиб чиқиб Навойнинг “Тарихи анбиё ва ҳукамо” ҳамда “Тарихи мулуки Ажам” асарлари ўша Навой ният қилган Ҳусайн Бойқаро ҳокимияти давридаги Хуросон тарихига оид асарнинг бошланғич қисмлари бўлиши мумкин деган фикр туғилди. Ҳар ҳолда бу иккала асар бир яхлит асарнинг бош бўлаклари эканлиги аниқланди.

Шунинг учун ҳозирги 20 жилдлик тўла асарлар тўпламида ҳар иккала асар бир жилда бериладиган бўлди.

Навойнинг “Насойим ул-муҳаббат” асари Туркистон, Хуросон, умуман, Шарқ мамлакатлари фалсафий тафаккури тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Навой бу асарини Жомий томонидан ёзилган “Нафаҳот ул-унс”нинг таржимаси деб атайди. Аммо текширишлар шуни кўрсатмоқдаки, “Насойим ул-муҳаббат” мундарижаси ва мазмуни жиҳатидан “Нафаҳот ул-унс”дан анча фарқ қилади. Бу Жомий анъанасини давом эттирган ҳолда Навой томонидан ёзилган алоҳида бир асардир.

Мен “Арбаин” тўғрисида ҳам шу фикрни айтмоқчиман. Чунки Жомийнинг форсийда, Навойнинг ўзбек тилида яратган тўртликлари бир-биридан кўп жиҳатдан фарқлидир.

Бу асарларни Навой таржима деб атаганини унинг устози ва дўстига ҳурмат нишонаси деб қарашга мойилмиз. Айтилганлардан хулоса шуки, Навой қаламига мансуб асарларнинг қўлёзмаларини чуқур ва ҳар томонлама тадқиқ этмоқчи иши ривож топмоғи керак. Бу соҳада ишловчи ёш, истеъдодли тадқиқотчилар авлодини етиштирмоқ ҳар доим диққат марказида турмоғи лозим.

Филология факультетларида ўқиётган талабаларга араб ёзувини яхшилаб ўргатмоқ, араб ва форс тиллари грамматикаси, матншунослик асосларидан чуқур таълим бермоқ лозим.

Тақдирдан миннатдорлик билан эътироф этмоқ керакки, Навой асарларининг энг қимматли қўлёзмалари бизгача етиб келган. Улар ҳозир Ўзбекистон Фанлар

Академияси Беруний номли Шарқшунослик институтининг Қўлэмалар хазинасида сақланмоқда.

Бу бебаҳо бойликларни бизгача тўла ҳолида етказган ота-боболаримизнинг нурли хотираси олдида бош эгамиз. Бу ғамхўрликка жавобан биз бу қўлэзма манбаларни янада чуқурроқ ўрганишни изчил давом эттирайлик. Навойишуносликни янада юксак поғоналарга кўтарувчи янги ёш олимлар авлодини етиштирайлик.

*Абдуқодир ҲАЙИТМЕТОВ,
филология фанлари доктори*

Алишер Навой адабий меросининг улуғворлиги, куч-қудрати, ҳамма замонлар учун азиз ва мукаррамлиги шундаки, унинг ҳар бир асари ҳаёт нафаси билан йўғрилган, ҳар қандай фикр, мулоҳаза ноёб ва жозибадор бадий сўз бўёқлари орқали ифодаланган. Унинг шеърларидан одамлар ҳамма вақт ўзига нажот излаганлар, дардларига шифо топганлар. Унинг асарларини биз — ўзбекларгина эмас, бошқа халқлар ҳам нондай азиз кўриб, севиб ўқиган. У ҳалоллик ва поклик билан қалам тебратиб, ҳаққонийлик шиорига амал қилган ва бошқаларни ҳам шунга чақирган:

Сўзда, Навой, не десанг, чин дегил.
Рост наво нағмага таҳсин дегил.

Навойнинг бой адабий мероси бугунги кунда қайси жиҳатлари билан қалбимизга яқин ва қадрли? Бунга жавоб: Аввало, миллийлиги, миллий руҳи ва мазмуни билан! Навой миллий адабиётимиз ва адабий тилимизнинг асосчиси. Ҳар бир халқнинг ҳаёти ва тарихида, тараққиёти ва маънавиятида, миллат сифатида шаклланиши ва давлатчилигида адабиёт ҳамда миллий тилнинг нақадар катта ўрин тутиши ҳеч кимга сир эмас. Навой ўзининг “Хамса” ва “Ҳазойин ул-маоний”, “Муҳокамат ул-луғатайн” ва “Маҳбуб ул-қулуб” каби асарлари билан адабиётимиз ва тилимиз мавқеини жаҳоний юксакликларга кўтарди, бу соҳанинг кейинги ривожига ҳам кенг йўл очиб берди.

Навой асарларининг, хусусан, шеърятининг буюклиги шундаки, унда халқимизнинг асрий орзу-умидлари, қаҳрамонлик, яратувчилик, маърифатпарварлик интилишлари, имон-этиқоди юксак бадий маҳорат билан тасвираб берилган. Унинг комил инсон таълимотидан келиб чиқиб, катта маҳорат билан яратган Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун, Баҳром, Дилором, Искандар тимсоллари бадий гўзалликнинг юксак намуналаридир. У ёзган асарлар ҳар томонлама жаҳон адабиёти андозалари даражасида бўлиб, жозибадорлиги билан яққол ажралиб туради.

Навой бир ғазалида дунё халқларига мурожаат қилиб:

Олам аҳли, билингизким, иш эмас душманлиғ:
Ёр ўлунг бир-бирингизгаким, — эрур ёрлиғ иш! —

деб ёзар экан, бу билан у ўзбек халқининг бошқа халқлар билан дўст бўлиб, тинч ва тотув яшаш ғояларини буюк самимият билан ифодалаб берган эди. Навойнинг бу сатрлари худди бугун ёзилгандай!

Навойнинг ҳаётни, табиатни, Инсонни, умуминсоний қадриятларни улуғлаб ёзган дostonлари ва шеърлари, насрий асарлари бугун бутун дунё халқларининг эътирофини қозониб, бошқа тилларга таржима қилинмоқда, турли мамлакатларда кўп нусхаларда чоп этилмоқда. Унинг ишқ ва муҳаббат мавзудидаги асарларини эса инсоний ҳис-туйғу, ҳаяжонлар мавж уриб турган денгизларга қиёслаш мумкин. Ёвуз кучлар билан мардонавор жанг қилган Фарҳод маънавий жиҳатдан шунчалик юқорикки, бошига оғир фожиалар тушса-да, ҳаётни лаънатламайди, аксинча, у олам билан видолашар экан, ўзини омонат турган ҳужрага, топталиб қуриётган майсага қиёслаб:

Йиқилса ҳужра, бўлсун қаср обод!
Қурус сабза, бўлсун сарв озод! —

дейди ва олижаноблик билан келажак ҳаётнинг гўзал ва озод бўлишини орзу қилади.

Навойи ҳақида, унинг адабий ва илмий мероси юзасидан ўнлаб китоблар, юзлаб мақолалар ёзилган бўлса ҳам, бироқ буюк шоир ижоди тўла ўрганилди, — дейишга ҳали эрта.

Навойи каби буюклар ижодига ҳар бир давр ўз талаблари, ўз қарашлари билан ёндашади. Шўролар замонида Навойи асарлари кўп вақт бирёқламалик билан ўрганилди ва таҳлил этилди. Ҳамма масалаларга синфийлик нуқтаи назаридан ёндашиш балоси навойишунослик фанимизнинг тўғри ривожланишига йўл қўймади. Шоир асарлари нашрларига ҳам бу ҳамиша соя солиб турди.

Бундан буён биз Навойи асарларини қандай бўлса шундай, ўз даври адабий анъаналарига боғлаб, унинг адабий маҳоратини жаҳон андозаларига қиёслаб тадқиқ этмоғимиз ва ўрганмоғимиз керак. Навойи каби бутун умрини адабиётимиз ва маънавиятимиз равнақиға бағишлаган иждокорларга тош отиш бундан буён гуноҳи азим деб қаралиши ҳамда жаҳолат белгиси деб баҳоланиши даркор. Навойи асарларининг давр тақозо қилган янги илмий талқинларини яратишда навойишуносларимизнинг ёш авлодидан умидимиз катта. Шубҳа йўқки, улар яқин вақт ичида бу фанда ўз мавқеларини эгаллайдилар.

*Умарали НОРМАТОВ,
филология фанлари доктори*

Ўтмишнинг даҳо адибларини бугунги кун одамларига яқинлаштириш эмас, аксинча, бугунги кун одамларини даҳоларга яқинлаштириш муҳим масала, деган қарашга мен ҳам тарафдорман. Даҳоларга бизни яқинлаштиришдек шарафли ишни адо этишда икки муҳим восита — мактаб таълими ҳамда адабиёт ва санъат асарларининг роли беқийсдир. Шу хусусдаги баъзи кузатиш, мулоҳазаларимни ўртага ташламоқчиман.

Ҳозирги ўқув дастурларимизда мумтоз адабиётимиз, жумладан, Навойи ижодини ўрганиш учун катта соат ажратилган; дарслик, ўқув қўлланмаларида улуғ шоир ижоди муносиб ўрин олган. Шунга қарамай нега биз кутилган натижаларга эриша олмаёмиз? Энг жиддий камчиликлардан бири, менинча, шундаки, мумтоз адабиётимизнинг талай ёрқин сиймолари қатори ҳазрат Навойини замонамизга, замондошларимизга “яқинлаштириш” баҳонасида унинг санъат дурдонаси саналмиш шоҳ байтларини, бутун бошли беназир ғазалларини, ҳатто буюк дostonларини бугунги тилимизга “таржима” қилиш, аниқроғи, сатрлар маъносининг насрий баёнини бериш, энг ёмони, мактаб ва олий ўқув юртларида кўп ҳолларда даҳо шоир асарларини, хусусан дostonларини ана шу насрий баён — “таржима”лар асосида ўтиш, ўқитишдек номақбул тажриба давом этипти. Кўп йиллар олий ўқув юртида филолог кадрлар тайёрлаш соҳасида ишлаб, мактабда адабиёт ўқитиш масалалари билан шуғулланиб шунга амин бўлдимки, бу усул кейинги авлодни Навойига яқинлаштиради, балки, бора-бора ундан узоқлаштиради.

Қуръони Каримнинг маъно таржимаси “Шарқ юлдузи”да эълон этилаётган кезлари Саид Аҳмад ака бир суҳбатда: “Бу бир жиҳатдан улуғ иш, одамлар муқаддас китоб каломи нима ҳақида эканини билиб оляпти, бошқа ёқдан таржима туфайли муқаддас калом аршидан тушиб илоҳий сеҳрини йўқотгандай бўляпти”, деган эдилар. Ҳақ гап. Шаккоклик бўлса Оллоҳнинг ўзи кечирсин, ҳазрат Навойининг сатрлари ҳам Қуръон оятларидек муқаддасдир. Асл она тилимиздаги шоҳ сатрларни бугунги она тилимизга “таржима” қилиш шаънимизга ярашмайдиган бир иш. Худди Қуръон оятлари каби бу хилдаги сўзма-сўз “таржима” туфайли шоҳ сатрлар аршидан тушиб жўн гапларга айланиб қоляпти.

Масалан, 8-синф “Ўзбек адабиёти” дарслик-мажмуасида “Қаро кўзим” ғазалининг:

Қаро кўзим, келу мардумлиғ эмди фан қилғил,
Кўзим қаросида мардум киби ватан қилғил

байти: “Эй қаро кўзлигим, келиб одамгарчиликни одат қилгин, Кўзим тириклигида одамдай уй-ватан эгаси бўл”, деб берилади. “Таржима” шу хилда давом этади. Бунақа ибтидоий сўзма-сўз “таржима” туфайли Тўйчи ҳофиздан тортиб Муножот Йўлчиевагача не-не машҳур ҳофизлар ижроси орқали эл орасида машҳур ва ёд бўлиб кетган байтлар, ўқувчи онги-шуурини алғов-далғов қилиб юборувчи, халқини арши-аълога қадар кўтарувчи сирли-сеҳрли мўъжизакор образлар олами тумандай тарқаб, оддий маиший тарздаги хашаки гаплар йиғиндисига айланади қолади. Бу улуг шоир руҳи олдида гуноҳ эмасми!

Ёки “Кеча келгумдир дебон” ғазалидаги етти ёшдан етмиш ёшгача — барчага тушунарли сатрларни шу хилда “таржима” қилишга ҳожат бормиди? Иложи топилмагач, дарслик муаллифи “Кўзларимга кеча тонг отгунча уйқу келмади” сатрини айнан ўзидек беришга мажбур бўлади.

Ёки бошқа машҳур ғазалдаги:

Мени мен истаган ўз суҳбатиға аржуманд этмас,
Мени истар кишининг суҳбатин кўнглум писанд этмас,

байтининг жўн “таржима”сига кўра асли тушунарлироқ эмасми?!

Мактаб адабиёт муаллимлари билан суҳбатлашганда уларнинг аксарияти “Фарҳод ва Ширин” ҳамда “Лайли ва Мажнун” дostonларининг асли — тўла матни билан таниш эмаслиги; фақат бу шоҳ dostonларнинг насрий баёнини ўқиганликларини билиб хижолат тортасан киши. Dostonларнинг насрий баёни, яъни таржимаси савияси ҳам бояги ғазалларникидан юқори деб бўлмайди. Оддий ўқувчини кечирса бўлар, лекин адабиёт ўқитувчиси “таржима”ларни ўқиб, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”дан ўқувчиларга дарс берса буни кечириб бўладими?! Шу хил муаллимлардан таълим олган ўқувчи ҳазрат Навонийга яқинлашадими? Менингча, ҳазрат Навоний асарларини бу хилда “таржима” қилиш керак эмас, бунга улар муҳтож ҳам эмас. Фақат луғатлар ёрдамида нозик дид, билимдонлик билан Навоний сатрларини илмий ва санъаткорона шарҳлаш даркор. Ўқувчи бундай шарҳлар туфайли Навонийнинг ҳайратомуз образлар оламига кириб борсинлар, шоир сатрлари арши сари интилсин ва кўтарилсинлар.

11-12 йил давомида мактабда таълим олган ўқувчи Навонийнинг лоақал 11-12 ғазалини, шунингдек, “Фарҳод ва Ширин”даги Фарҳоднинг видолашув дақиқалари акс этган бобини, “Лайли ва Мажнун”даги ошиқ ва маъшукларнинг мактубларини ёд олиб, улуг шоирнинг образлар дунёси билан ошно бўлиб, шоҳ сатрлар мағзини чақиб, улар бағрига жо этилган эзгу фикр, нозик туйғуларни дилга жо этиб мактабни тарк этсалар эди, ҳозирги ўқув дастурларида назарда тутилган, қолаверса, олий ўқув юртларига кириш учун тест имтиҳонлари талаб этган “кенг қамровли” билимлар захирасидан кўра кўпроқ фойда олган, бир умр Навонийга шайдо бўлиб қолардилар. Бунга эришиш эса унчалик қийин иш эмас... Дастурларда назарда тутилган илмий-назарий билимларнинг саксон фоизи аслида бўлгуси оддий фуқарога, ғазал шайдосига керак ҳам эмас.

Юрт аҳлини Навонийга яқинлаштиришда XX аср миллий адабиётимизнинг нодир намуналари — “Навоний” романи, “Алишер Навоний” драмаси ва фильми. Фафур Фулом, Мақсуд Шайхзода, Абдулла Ориповнинг улуг шоирга бағишланган шеърлари қанчалик катта хизмат қилгани кўпчиликка аён. Бутун бир авлод ҳазрат Навоний сиймосини биринчи галда айни шу асарлар орқали тасаввур этганлар. 40, 50—60-йилларда тўй-маъракалар “Алишер Навоний” драмасида айтиладиган монологларсиз ўтмасди, Навоний монологини, Фафур Фулом, Абдулла Ориповнинг Навоний ҳақидаги шеърларини ёд билмаган шеър мухлиси деярли топилмасди.

Ёки Навоний ғазалларига мухаммаслар боғлаш анъанасини эсланг. Ёдимда, 70-йиллари Бокудан меҳмон бўлиб келган таниқли адабиётшунос олим иштирокида-

ги зиёфатда, илтимосга кўра, Эркин Воҳидов Навоийнинг “Ҳар қачонким кемага ул ой сафар раҳтин солур” сатри билан бошланувчи ғазалига боғланган мухаммасини ўқиди. Ҳамма сукут ичида мухаммасни тинглади. Ниҳоят, охирги бандлар ўқилди:

Сун қадаҳ, бергил менга жоним ҳақин, эй пири дайр,
Ким қадаҳлар зарбидин чиқсин чақин, эй пири дайр,
Борми Эркинга ул устоздин яқин, эй пири дайр,
Фарқ этар баҳри фано ғам заврақин, эй пири дайр,
Илгига чунким Навоий бода киштисин олур.

Шеър тугар-тугамас меҳмон “Оҳ! — деди-ю бош чайқаб давом этди. — Офарин! Афсус, иложи йўқ, қани энди Ҳазратнинг ўзи шу мажлисда бўлсалару бизлар қатори шу мухаммасни шогирд Эркиннинг ўз оғзидан тингласалар... Устоз ғазалига мухаммас боғлаш шундай бўлади, шогирд сатрлари устоз сатрлари билан тенглаша олса, у чинакам мухаммас бўлади!”

Ёки 80-йилларда эл оғзига, ҳофизлар куйига тушиб кетган Омон Матжон қаламига мансуб Ҳазратнинг “Аввалгиларга ўхшамас” радифли ғазалига боғланган мухаммаснинг довуғи, шукуҳи ҳамон ёдимизда, қалбимизда. Мухаммасдан улуғ шоир сатрларига ҳамоҳанг ҳолда ўзгараётган давр руҳи, одамлар кайфияти ёрқин акс этган, шу туфайли шоир бизни Ҳазратга бир қадам яқинлаштиргандай бўлган эди ўша кезлари. “Чарх авзойи бу дам аввалгиларга ўхшамас”, “Энди инсон қадри ҳам аввалгиларга ўхшамас” каби сатрлар янграганда одамлар силкиниб кетганини кўп кузатганман.

Тўғри, ҳозир ҳам Навоийга мухаммас боғлаш анъанаси давом этаётир. Бироқ қани Эркин Воҳидов ёки Омон Матжон мухаммаслари каби воқеа бўлган, шеърхонларни ларзага солган мухаммаслар!

Кейинги йилларда ҳам Навоий ҳақида қатор насрий, шеърый ва драматик асарлар, туркум дostonлар яратилди, яратилапти. Бироқ нега улар юқорида тилга олинган асарлар каби одамлар қалбидан жой олмаяпти, нега уларни шеърхонлар ўз кўнгил гавҳари, дил изҳори сифатида ёд олиб давраларда айтмаяпти! Бор гапларни, илм-фан исботлаган ҳақиқатларни дабдабали, жимжимадор мисраларга тизиб чиқиш билан бадий кашфиёт яратиб бўлмайди-да, ахир. Очиғи, улуғ шоирнинг биргина ғазалида ифодаланган ҳайратомуз теран маъно, фикр-туйғулардан олган завқ-шавқни, маънавий озиқни тумтароқ сатрлар билан битилган қалин-қалин дostonлардан тополмайсиз.

*Жамол КАМОЛ,
Ўзбекистон халқ шоири*

Америка Қўшма Штатларининг пойтахти Вашингтон шаҳрида Коинот музейи бор. Остона ҳатлаб, ичкари кирган киши ўзини дабдурустдан ўнглаб олиши қийин, довдирайди. Бири иккинчисига туташиб кетган, ёруғ ва муҳташам залларда тизиб ташланган беҳисоб экспонатлар қаршисида ҳайратга тушмасдан иложингиз йўқ. Энг оддий ибтидоний учқичлардан тортиб то товушдан ҳам тез учадиган, учганда ҳам кўзга ташланмайдиган ўта замонавий тайёраларгача, кечаги “Катюша”лардан то қитъалар аро учадиган ҳайбатли, қанотли баллистик ракеталаргача, Ернинг катта-кичик сунъий йўлдошларидан то Ойга, Марсга учирилган афсонавий фазо кемаларию космик аппаратларгача... Ҳаммаси қаршингизда ярқираб саф чекиб туради... Уларнинг қаршисида ўйларга толасиз. Ўзингизни коинот қўйнида ҳис қиласиз гўё... Фахрланасиз, чунки инсон қўли, инсон ақлу заковати яратган бу мўъжизаларни... Шунда кўнгилда беихтиёр бир хаёл, бир ўкинч ҳам

гимирлаб қолади... Биз ҳам шу Курраи Заминни тўлдириб турган башарнинг бир қисмимиз. Бу тараққиёт, бу ақлий, илмий мўъжизотда бизнинг ҳиссамиз қанча? Яъни, биз, ўзбеклар, туркистонликлар, боринги, умуммусулмонларнинг ҳиссаси? Жўяли бир жавоб тополмайсиз. Чунки, ўша ҳиссанинг ўзи йўқ. Улуғбек тузган юлдузлар жадвали унинг боши кесилганда қандоқ бўлса, ҳамон ўша аҳволда қимирламай, қотиб турибди. Бир қарич ҳам олдинга силжигани йўқ... Аниқроғи, силжитолганимиз йўқ... Хўш, бизнинг аждодларимиз кўкка парвоз этишни орзу қилишмаганми? Буюк ва адолатли жамият қуришни орзу этишмаганми? Нега уларнинг орзуси рўёбга чиқмади, асрлар давомида армон бўлиб қолаверди? Ана шунда бенихтиёр Алишер Навоий эсга тушади. Зеро, Навоий — буюк орзулар куйчиси, унинг ижоди — буюк орзу-умидлар уммони эди-ку... Биз бугун орзу қилаётган буюк тараққиёт, буюк давлат, буюк демократик жамият — бугунги гап эмас, нафсиларини айтганда, асрий армон, Навоий идеали, унинг оташин орзу-аъмоли эди, десак, бунга ким эътироз эта олади?

Навоий тафаккурдан шундай бир машъала ёқдики, унинг қаршисида беш асрдан кейин ҳам кўзларимиз қамашиб кетади, худди Америка Коинот музейига кирганда юз берадиган аҳволга тушамиз... Аммо, нега ўша машъални Навоий қўлидан мерос қилиб оладиган қўллар топилмади? Нега қаторлашиб кечган асрлар қоронғисидан олиб ва ёлғиз машъал бўлиб қолаверди? Навоий орзу қилган тараққиётга бир эмас, бошқалар эришди. Навоий армон қилган адолатли жамиятни биз эмас, бошқалар қуришди. Нега шундай бўлди?

Буага баъзи уламоларимиз: “Кофирнинг бу дунёсини берган, мусулмонларнинг у дунёсини...” деб қўя қолишади. Бу ўзни алдашдан, овутишдан бошқа нарса эмас. Бу — ақлни ишга солиб, мушкул саволга жавоб излаш ўрнига, фикрлаш заҳматидан қочиш яъни, маънавий, ақлий танбалликнинг худди ўзгинаси. “Э, қўйинг, бошингизни оғритиб нима қиласиз...” қабилидаги бир гап. Дарвоқе, бошимизни оғритмадик. Асрлар тизилиб ўтаверди. Мойчироқни ёқиб, от-аравани миниб, қилч-қалқонга қаноат қилиб, бир-биримизни турткилаб юравердик. Кейин нималар бўлгани маълум... Келинг, ҳеч бўлмаса энди саволни кўндаланг қўйиб, жиддий ўйлаб кўрайлик. Нега шундоқ бўлди?

Навоий ижоди — қуёш шуъласи тушиб турган тиниқ бир кўзгу. Ўзимизни ана шу кўзгуга солиб кўрайлик. Лоақал “Маҳбуб ул-қулуб”ни қўлга олиб, варақлайлик. Унда қаламга олинган деҳқонлар, косиблар, олибсотарлар, миршаблар, шайхлар, турли тоифадаги амалдорларга берилган таърифу тавсифларни ўқиб, уларни замондошларимиз равиш-равияси билан қиёслаб қарайлик. Ўртада тафовут қанча? Деҳқон ҳамон ўша-ўша деҳқон, чайқовчи ҳамон ўша-ўша чайқовчи, миршаб ҳамон ўша-ўша миршаб, амалдор ҳамон ўша-ўша амалдор эмасми? Ёки бирининг қорни тўйиб, иккинчиси инсофга келиб, учинчиси адолат таянчи бўлиб қолдимиз?

Навоий дейдики:

“Кимки бир кўнгли бузуқнинг хотирин шод айлағай.
Ончадирким, Каъба вайрон эрса, обод айлағай...”

Демак, мусулмончилик соқолда ёки паранжи-чачвонда эмас, кўнгилда эканда... Шу гапни ҳозирги мутаассибларга бир тушунтириб кўринг-чи... Тушунтирмайди, тушунтишни исташмайди ҳам. Асрлар давомида шундоқ бўлган. Сийратга эмас, сувратга боқишган. Сийратга боқинг, дегувчиларга, ақл-заковат эгаларига, орифларга қарши курашишган. Не-не буюкларнинг пайини қирқишган... Демокриманки, ҳозирда Марказий Осиё деб аталаётган шу Турон заминда асрлар давомида эркин тафаккурга йўл берилмади. Йилт этган тафаккур учқунини худбинлик, гуруҳбозлик, ичиқоралик, ҳасад, амалпарастлик иллати тупроққа қорди... Хуллас, мутаассибликни қонимизга сингдиришди. Фикримиз излашдан, ақлимиз дунёни кашф этишдан тўхтади. Натижада янги фикр, янги тушунчага тоқатсиз бўлиб қолдик... Мана — бошимизга тушган фалокатларнинг боши, асрлар давомида орқага кетишимиз, қолюқлигимизнинг асл сабаби...

Баъзан кўз ёши тўкишади — фалон асрда душманлар ё шимол, ё жануб, ё ғарб ёки шарқдан юртимизга бостириб кириб, бизни хонавайрон қилишди, деб... Хўш, биз ақлли бўлсак, аҳил бўлсак, қудратли бўлсак, бировлар бизнинг юртимизга бостириб киришга журъат этармиди? Демак, биринчи галда ўзимиз айбдормиз. Айбни ўзимиздан излашимиз керак.

Маълумки, Навоий идеалларига қанча яқинлашсак, Навоийга шунча яқинлашамиз, Навоий идеалларидан қанча узоқлашсак, Навоийдан шунча узоқлашамиз. Хўш, бугун биз Навоийга яқинмизми, узоқмизми? Ўзингиз ўйлаб кўринг.

Навоий бирликка, ҳамжиҳатликка, иттифоққа даъват этади:

“Агар бир қавм, гар юз, йўқса мингдир,
Муайян турк улуси худ менингдир...”

Шоирнинг юрак қони билан битилган бу даъват беш асрдирким ҳамон даъватлигича турибди. Жамиятнинг тўлақонли амалий ҳаёт дастурига айлангани йўқ. Шундоқ экан, биз — Навоийнинг содиқ ворисларимиз, дейишга тилим бормайди. Навоий ҳақида ўйлаганимда мени маънос ҳаёллар, оғриқли саволлар чулғаб олади, дейишимнинг боиси шу.

Навоий — халқ, миллат тимсоли. Навоийни ўйлаш — халқни ўйлаш, халқни ўйлаш — унинг эртанги кунини ўйлаш демакдир.

Истиқлол туғайли олдимизда тараққиёт йўллари очилди. Тараққиёт — бир кишининг, ўн кишининг, юз кишининг иши эмас, миллатнинг, миллионларнинг иши, умуммиллий жараён. Миллатнинг, халқнинг бутун ақлий қувватлари ишга солиниб, сафарбар этилмагунча, бир нимага эришиб бўлмайди. Акс ҳолда, бу йўлдаги якка-ярим ҳаракатлар сувга отилган тошдек, “чўлп” этиб, изсиз йўқолиб кетаверади.

Тангри таоло амр этганидек, бир қавм то ўзини тузатмас, ишини ўнгламас экан, биров четдан келиб, уни тузатиб, ўнглаб қўймайди. Биз ҳам бундан истисно эмасмиз. Демак, бу ёғи ўзимизга боғлиқ. Ақлни, тафаккурни нақадар ишга солишимизга боғлиқ. Навоийдек буюк мутафаккирга муносиб ворис бўла оламизми, йўқми, бу ҳам ўшанда маълум бўлади...

*Хуришд ДАВРОН,
Ўзбекистон халқ шоири*

Бу ўзгариш, бу янгиланиш сўнги юз йилликларда неча марта рўй берганини, бу янгиланишлар халқимиз тақдирига, тафаккурига нечоғли таъсир ўтказгани ҳеч кимга сир бўлмаса керак. Шайбонийлардан кейин юзага келган таназзул даврининг оқибатлари, чор босқини асоратлари миллий тафаккур тараққиётини заифлаштирган бўлса, советлар истибдоди давридаги тазйиқ, қатағон сиёсати халқимизни маъно-моҳиятсиз турмуш кечиришга, бизни буюк ўтмишимиздан жудо этишга қаратилган эди. Оқибатда миллий маънавий ҳаётимизда улуғ боболаримизнинг, шу жумладан, Ҳазрат Мир Алишер Навоийнинг шаклу шамойили кўрингани билан бу улуғ зот меросини тафаккур этишдан маҳрум бўлиб боравердик. Албатта, сўнги асрларда навоийхонлик, машрабхонлик, фузулийхонлик каби маърифий маросимлар одатга айланганидан кўз юмиб бўлмайди. Аммо умуммиллий маърифий жараённинг йўқлиги бу маросимларни тор ва миқёссиз ҳодисага айлантириб қўйган эди. Зеро, бир донишманд араб айтганидек, фақат маънавий бирлик бор жойдагина бошқа бирликлар (сиёсий, иқтисодий, ҳарбий ва ҳ.к.) мавжуд бўлади. Ҳазрат Навоий мероси ҳамма замонларда мана шу маънавий бирликнинг манбаи, пойдевори бўлиши мумкин эди. Аммо сўнги хон ва амирларнинг жоҳилона иш юриштиришлари оқибатида пойдевор пойдеворлигича қолиб кетди.

Энди бугунги кунга назар ташлайлик. Ҳар бир куни асрларга татигулик мустақиллик даврида биз бобомиз меросига қандай муносабатда бўляпмиз? Ўйлашим-

ча, биз Ҳазрат Навойни тарихимизнинг, маданиятимизнинг бир ноёб намунаси (экспонати) ёки бугун вақти-вақти билан бориб ҳурматимизни намойиш этадиган ҳайкал сифатида эмас, балки инсон ва жамият ҳаётига фаол таъсири мавжуд бўлган зот сифатида қабул қилишимиз керак.

Ҳазрат Навой меросининг ўрни бугун ҳам нечоғлик улкан ва бебаҳо бўлса, бу меросга бўлган муносабатимиз шунчалик арзимас бўлиб қолаётганидан ташвишдаман.

Ҳазрат Навой ғазалларига басталанган қўшиқларни бош чайқаб эшитиш, буни миллий меросга садоқат деб билиш бошқа-ю, бобомиз сатрларига жо бўлган тафаккурни сўзма-сўз англашга интилиш, пайдо бўлган маънавий тажрибани ҳаётга қўллаш бошқа.

Ҳазрат Навой фақат ўзи мансуб бўлган миллатгина эмас, муайян маънода ба-шарият томонидан ҳам кашф этилмаган сирли очундир.

Сўнги ўн йилликлар шеърятига назар ташлаганимда, бугунги куннинг энг йирик шоирлари ижодида нафрат ва ғазаб билан ёзилган сатрлар катта мавқе эгаллашини кўраман. Бу, албатта, истибдод даврининг тазйиқлари таъсирида рўй берган. Аммо, бу нафрат, бу ғазаб айрим шоирлар ижодида зўравон тузум заифлашган ва охир-оқибат йўқ бўлгандан кейин ҳам муқим қолаётгани мени ташвишлантиради.

Шу маънода бобомиз мероси, энг аввало, юракларни эзгулик туйғулари, меҳру оқибат ва ишқ ҳислари ила бойитиши билан азиз ва қимматлидир. Шахсан мен — бир ўзбек ижодкори учун бобомизнинг ушбу сатрлари ибрат мактаби бўлиб қолажак:

Юз жафо қилса манга бир қатла фарёд айламам,
Элга қилса бир жафо, юз қатла фарёд айларам...

Камина XX аср инсоният тарихида асосан техника асри сифатида қолишига шубҳа қилмаганимдек, XXI аср инсониятнинг маънавий бирлиги вужудга келади-ган аср бўлиб қолишидан умид қиламан. Бу умидни рўёбга чиқарадиган куч-қудрат эса Ҳазрат Навойдек мутафаккирлар мероси, улар қолдирган ибрат доираси бўлишига ишонаман.

Ҳазрат Навой мероси ҳали атрофимизда мавжуд бўлган маҳаллийчилик ва уруғчиликка, диний ақидапарастлик ва маҳдудликка, жаҳолат ва билимсизликка қарши миллатни бирлаштирадиган маърифий қудрат — гуманизм асоси эканлигини унутмаслигимиз керак.

Кўпчилик айтган гапларни такрорласам керак: энг аввало, ҳазратнинг ҳамма асарларини халққа етиб борадиган тафсилу шарҳ билан бойитилган, албатта кўпчиликнинг қурби этадиган нарху навода нашр этилишини мунтазам йўлга қўйиш керак. Айниқса, “Мактаб кутубхонаси” туркуми шу асосда тикланиши керак.

Энг асосий ишлардан бири “Алишер Навой ҳаёти, фаолияти ва асарлари қому-си”ни тайёрлашдир.

Яна бир муҳим ишлардан бири, бу — ҳазрат ғазаллари асосида басталанган ва асрлар давомида халқимиз томонидан севиб куйланган ва тинглаб келинаётган қўшиқлари билан боғлиқ. Сўнги йилларда телевидение соҳасида ишлаётган им туфайли бўлса керак, бу ўлмас қўшиқларнинг ҳар бирини замонавий видео-клиплар шаклида тайёрлаш керак, деган фикрга келганман. Бугунги ёшлар онг-тафаккури маълум маънода замонавий технологиялар таъсирида шаклланаётган экан, кино ва телевидениеда пайдо бўлган янгича воситалар ёрдамида ажодлар меросини бугунги кун хизматида қўйиш муҳим аҳамият касб этади.

Жавобимни бундан ўн беш йил аввал ёзган шеъримдан олинган парча билан яқунлашни лозим деб топдим:

... Гар ўзбек умримни қандай яшадим,
Деб кечган йўлимга назар ташласам,
Қуёшлар макони Асқартоғдайн

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Уфқни тўсганча юксалар “Хамса”...
 Беш аср, ўн аср — мезон эмас вақт,
 Мезон тирикликдир,
 Мезон — шу ҳаёт.
 Токи тириклик деб аталгучи бахт
 Бор экан — ўлмагай, “Хамса” барҳаёт.
 Ҳамон кўзларимни тиксам қоғозга,
 Занжирин узар-да, озод бўлар шер...
 Менинг ҳасратимга ҳайрат қўшади
 Навоий қалбидан оқиб чиққан шеър.
 Ҳамон тикканимда кўкка кўзимни,
 Оғир изтиробга беролмай бардош —
 Ўт каби куйдириб ўтар юзимни
 Навоий кўзидан қалқиб чиққан ёш...
 Ортга қарайверма, дўстгинам, токи
 Сени қийнамасин бобомнинг кўзи.
 Сен олдга интилгин,
 Олдинда янграп
 Мангулик тимсоли — Шоирнинг сўзи!

*Ҳабиб САЪДУЛЛА,
 Ўзбекистон халқ шоири*

Ҳар бир халқнинг истиқлолга интилиши замирида ўзининг бўй-басти, қадр-қиммати, тарихий ўрнини дунёда борича намойиш қилиш ётади. Ўзбек халқининг қаддини адл кўтаришига, ҳеч шубҳасиз, ҳазрат Алишер Навоийнинг ижодий мероси асосий омиллардан бири бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун ҳам мамлакатимиз мустақилликка эришгач, ҳеч қачон сусаймаган Навоий асарларининг аҳамияти янада ортмоқда. Чунки мустақилликнинг моҳияти инсон қадрини улуглаш, одамлар аро меҳру оқибатни ривожлантириш, эл ташвиши билан яшаш, тинчлик ва барқарорликда Ватанни равнақ топтириш экан, ҳар бир жабҳада буюк шоир кўмакка келаверади.

Одами эрсанг, демагил одами
 Ониким йўқ эл ғамидин ғами,

деган сатрлар бизнинг бугунги “Элим деб, юртим деб ёниб яшаш керак”, деган шиоримизга ҳамоҳанг эмасми?

Муҳтарам Президентимиз иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси биринчи сессиясининг, биринчи йиғилишида Навоий меросини кенг кўламда ўрганиш, тарғиб этиш вазифасини қўйган эканлар, бунда ҳазратнинг халқ руҳини поклаш, миллий мафқурани шакллантиришдаги буюк хизматдан фойдаланиш ётибди.

Навоий ҳамма давраларда ҳамма авлодларга замондош. Ҳаётнинг ҳар бир жабҳасига дахлдор. Шунинг учун ҳам ҳар бир авлод, ҳар бир жамият ўзи учун, ўз мафқураси учун Навоийдан нажот қидирган ва уни, ҳеч шубҳасиз, ана шу нуқтаи назардан талқин қилган. Ватандош навоийшунос олимларнинг шўролар давридаги изланишларини заррача камситмаган ҳолда шуни айтиш жоизки, улар ҳукмрон партиянинг сиёсатига бўйсуннишга ўзлари ҳам мажбур бўлганлар ва Навоий меросини ҳам шунга мажбур қилганлар. Ҳатто Навоий ҳақидаги бадий асарларда ҳам ана шу руҳ сезилиб туради.

Янгича, бошқача айтганда, эркин тафаккур билан Навоийни ўрганиш ҳар қандай “изм”лар қолипидан озод тарзда уни буюклигича кўриш, ҳис этиш, ундан маънавий лаззат олишдир. Афсуски, Навоий асарларининг мукамал нашрига ҳамон эга эмасмиз. Боз устига, уни мукамал ўрганишга ҳам тайёр эмасмиз. Навоийни билиш учун дин тарихидан, Қуръондан, тасаввуфдан, ўз тарихимиз, тилимиз та-

рихидан хабардор бўлишимиз керак. Бундай хабардорлик камдан-кам одамга на-сиб этган. Демак, унинг меросини халқнинг маънавий мулкига айлантириш кўпдан-кўп вазифаларни олдимизга қўяди.

Аввало, таълим тизими ислоҳ қилинаётган ҳозирги шароитда мактабларнинг дарс жадвалларига хоҳ дарсда, хоҳ дарсдан ташқари, ҳеч бўлмаганда, ҳафтада икки соат навоийхонлик сабоқларини киритиш керак. Бу айни пайтда болаларнинг ёшига қараб табақалашган дарсликлар тайёрлаш ва нашр этишни тақозо қилади.

Иккинчидан, олий ва ўрта махсус ўқув юртларининг ўқув дастурларидаги маънавий соатларининг маълум қисмини Алишер Навоий асарларини ўрганишга қаратиш лозим. Токи ёш авлод, Навоийни биздан кўра пухтароқ ўргангай.

Бундан бир неча йиллар муқаддам халқимизнинг ардоқли шоири Эркин Воҳидов республика телевидениесида Навоий ғазалларини шарҳлаб берувчи кўрсатув ташкил этиб, ҳазратнинг ўнлаб ғазалларини кенг оммага тушунтирган эдилар. Негадир кейинчалик бу кўрсатув тўхтаб қолди. Менимча, ўша кўрсатувни қайта тиклаш лозим.

Қолаверса, Навоийни халққа, халқни эса буюк шоиримизга яқинлаштириш учун оммавий ахборотнинг барча воситаларидан унумли фойдаланиш зарур. Кўча ва хиёбонларда, одамлар тўпланадиган жойларда Ҳазратнинг ҳикматлари, ибратомуз байтларини шиорлар шаклида ёзиб қўйиш ҳам фойдадан холи бўлмас.

Хуллас, Навоий ҳар биримизнинг фахримиз бўлгач, уни билиш билан ифтихор қилишга ўрганишимиз лозим.

*Муҳаммад АЛИ,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси*

Халқимиз меросининг буюк сарчашмаси бўлган Алишер Навоийнинг ижоди таърифига сўз топиш мушкулдир. Улуғ шоир ижоди чаманзорига назар қилиб фақат бир нарсага имон келтирамиз: ҳайратланиш, ҳайрат ва яна ҳайрат! Дейдиларки, Алишер Навоий ижоди экинзорини парвариш айлаб обод этди, экин-тикин қилди, бугдой экиб бағоят мўл ҳосил етиштирди, оқибат — мўл ҳосилни йиғиб-териб олди. Ундан кейинги шоирларга эса фақат бошоқ териш қолди, холос... Бу муболаға эмас. Абдурахмон Жомийнинг ҳам Алишер Навоий биз форсигўй шоирларга шафқат қилди, агар у ҳамма асарларини форсийда ёзганда бизлар не чора қилардик, деган сўзлари лутфдан кўра ҳақиқатга яқинроқ... Бу улуғ шоир ижодининг бизлар учун нақадар бебаҳо мерос эканлиги исботидир.

Алишер Навоийнинг ижоди буюк жасорат тимсоли. У миллий қаҳрамон даражасида ижод заҳматини чеккан зот. Ҳаёт неъматларини бетиним ижоду ибодат қилишдан иборат деб билган Ҳазрат бутун умрини она халқи маданиятини жаҳоний даражага олиб чиқишга бағишлади. Биз баркамолликка эришиш йўлида, комил инсонни тарбиялашда Алишер Навоий ҳаёти пиллапояларини, ижоди чўққиларини чуқур ўрганишимиз зарур. Чунки шоирнинг ҳам ҳаёти, ҳам ижодий фаолияти чинакам ватанпарварликнинг олий намунасидир.

Алишер Навоий ижоди, нафақат Навоий, балки бошқа мумтоз шоирларимиз ижоди ҳам бир ёқлама ўрганиб келинди, унинг тасаввуфий қатлами олиб ташланиб, атай қолдирилиб, талқин қилинди. Ҳозир эса бошқа бир жиҳат кўзга ташланмоқда. Энди Алишер Навоий ижоди умуман тасаввуф нуқтаи назаридан қаралиши, ўрганилиши керак, ҳатто мактаб дарсликларидан тасаввуф ҳақида сабоқлар берилиши зарур, деган таклифлар ўртага ташланмоқда. Буни жиддий ўйлаб кўриш керак, албатта. Мактабда ўқиб юрган чоғларида Фаридиддин Атторнинг “Мантиқ-ут-тайр” мутолаасидан қанчалар мутаассир бўлганлиги ҳақида шоирнинг ўзи “Лисон-ут-тайр” да битиб кетган эди. “Оқибат бу китобга бўлган ишқим шу хил шайдолик сари етказлади, деб ёзади шоир, бу савдо мени девона бир ҳолга солиб, мен узлат эшигини очай (!) ва бу оламнинг бемаъни элидан қочай, деди...” (Достон табдилидан олинди).

Алишер Навоий ишқни ҳаётининг инсоний зарурат деб англаган шоирлар сирасига кирилади. Бошқача айтганда, у ҳақиқий ишқ (самовий ишқ) билан мажозий ишқ

(заминий ишқ)ни ўзида мужассам эта олган шоирдир. Унинг асарларини ўқиб ҳақиқий ишқ муҳибни ҳам ўз дардига даво топа олади, мажозий ишқ ҳабиби ҳам. Алишер Навоий ижодини ўрганганда уни ўша икки ишқ — ҳақиқий ва мажозий туйғуларини ифода этган ижодкор эканлиги ҳақида гапириб, Амир Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий таърифларини келтириб, Навоий “Маҳбуб-ул қулуб”да шундай ёзганди: “... Яна у ҳазратнинг (Абдурахмон Жомий — М. А.) муҳаббат қадаҳидан юқ-юрум ичиб, тўғри йўл кўрсатишдан фоний-сифат бўлган, дард ва ишқни туркий тилида ҳарорат билан ифодалаб, турклар ўртасида ўз ижоди билан ҳаяжон ва сортлар орасида офат қўзғотган кимса ҳам бор...” Демак, Алишер Навоий асарларини ўрганишда даставвал унинг сўзларига амал қилиш энг тўғри ва мақбул йўл ҳисобланади.

Навоийшуносларимиз жуда кўп ишлар қилишди, улар меҳнати туфайли шоир ижоди халқимизга яқинлашиб келмоқда. Шу ерда аниқ бир таклифни ўртага ташламоқчиман. Навоий ижодини кенг ўрганиш маъносиде, “Алишер Навоий Уйи” номида ижодий-илмий маскан ташкил этилмоғи зарур, унинг мақоми алоҳида ишлаб чиқилиши керак. Шоир ижоди ва ҳаётини ўрганувчи барча кучлар шу масканда бирлашиши, илмий-тадқиқотлар олиб борилиши лозим. Бу масканда, музей, кинозал, илмий-тадқиқотлар шўъбаси, нашриёт ва ҳоказолар бўлиши даркор. Бу масканда Алишер Навоийга тегишли жами маълумотлар мужассам бўлмоғи айти пайтда шоир ижодининг жаҳондаги тарғиботи, халқаро анжуманлар, алоқалар, танловлар ўтказиш бўйича ҳуқуқлар берилиши мақсадга мувофиқдир. Бу маскан — унинг қандай аталishi жамоатчиликка ҳавола, Ўзбекистон ҳукумати ихтиёридаги илмий ташкилот бўлиши шарт кўринади.

Тўра МИРЗАЕВ,
филология фанлари доктори

Бугунги кунда Ўзбекистонда маънавият масалалари давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Барча маданий-маърифий ишлар ана шу тафаккур асосида олиб бориламоқда. Бу нарса Алишер Навоий ижодини ҳам янгича кўламларда ўрганишни, уни тарғиб-ташвиқ қилиш ишлари самарадорлигини оширишни талаб қилади. Ана шундай кўламдор ишларни бажаришга киришилди ҳам. Бу ўринда Алишер Навоий “Мукамал асарлар тўплами” 20 жилдлигини кўрсатиб ўтиш кифоядир.

Шу кунларда 20 жилдликнинг нашри тугалланиш арафасида. Ҳозирча 15 жилд босилиб чиқди. 16-17 жилдлар эрта-индин китобхонлар қўлига етиб боради. 18-20-жилдлар 2001 йилда нашр этилади. Шундай қилиб, улуғ шоирнинг барча илмий-адабий мероси мисли кўрилмаган бир кўламда ва етарли илмий савияда нашрга тайёрланди. Аммо бу билан чегараланиб қолиш мумкин эмас. Ўзбекистоннинг бугунги ижтимоий-сиёсий вазияти, янги ўзбек алифбоси ва имлосининг жорий этилиши ҳам бу масалани ғоятда долзарб қилиб қўймоқда.

Алишер Навоий ижодини бугунги ўзбек китобхонига янада яқинлаштиришни, шоир асарларининг ҳар бир хонадонга кириб боришини ўйлаганда, яна бир қатор муҳим илмий-маърифий ишларни амалга ошириш кераклиги аён бўлади. Шундай ишлардан бири Навоий қомусини яратишдир. Бундай шарафли ишга илгари ҳам қўл урилган эди. Аммо улар орзулигича қолиб кетди. Бугунги илмий салоҳият бу улкан вазифани муваффақиятли равишда бажаришга имкон бера олади, деб ўйлаймиз.

Алишер Навоий асарлари яратилган даврдан бизни беш асрдан кўпроқ вақт ажратиб туради. Бу давр ичида она тилимиз мисли кўрилмаган даражада ривожланди. XV аср кишисига яқин бўлган адабий-бадий услуб тараққиётида ҳам жиддий ўзгаришлар юз берди. Бунинг устига, Навоий асарлари унинг маъно ва моҳиятини ҳамма ҳам тезда англаб олиши қийин бўлган жуда юқори, юксак адабий-бадий услубда яратилган. Бундай ҳол улуғ шоир асарларини ўқиб-ўрганишда муайян қийинчиликлар туғдириши табиийдир. Шунинг учун ҳам шоир барҳаётлигидаёқ унинг асарларига изоҳли луғатлар тузиш анъанаси юзага келган эди. Бугун ҳам ана шу анъанани янги илмий асосларда давом эттириш зарур. Ишнинг

биринчи босқичи сифатида юртимизда юксак эътибор қозонган алломалар П.Шамсиев ва С.Иброҳимовларнинг “Навоий асарлари” луғатини кўп минг нусхада қайта нашр этиш керак.

Шунингдек, болалар ва ёшларга Алишер Навоий асарларини оила, боғча, мактаб шароитида ўргатиш ишларини янгича асосларда йўлга қўйиш зарур. Бунда ҳам болаларга адабий таълим беришда халқимизда қадимдан мавжуд анъаналарга суяниш керак бўлади. Бунга кўра, бадий асарлар танланган ҳолда 4-5 ёшдан бошлаб болаларга ёдлатилган ва уларнинг маъно моҳияти тушунтириб берилган. Шу йўл билан болаларда эстетик дид шакллантирилган. Бундан Алишер Навоий асарларини бошидан охиригача ёдлаш керак экан-да, деган хулоса чиқмаслиги керак. Бу ерда гап болаларда адабий ўқиш малакасини ҳосил қилиш ҳақида бормоқдаки, шоир асарларини бугунги тилдаги ҳар қандай насрий баёнлари, мазмунини айтиб беришлар орқали ўргатишдан воз кечиш вақти аллақачон етган. Ўқитиш-ўргатишнинг бундай усуллари, истаимизми-йўқми, болани бадий асардан узоқлаштиради.

*Хуришд ДҲСТМУҲАММАД,
ёзувчи*

Баъзан ўрни келса-келмаса аллома бобокалонларимиз исми-шарифини қаторлаштириб тилга олаверамиз, бу билан гўё улуғ аждодларимизга ҳурмат бажо келтиргандек таскин топамиз. Аслида, тан олайлик, улардан қолган меросни дуруст билмаймиз-ку! Ибн Сино бетакрор ҳаким ўтган, лекин ул зотнинг фалсафаси ёки шеърлари кенг оммалашганми? Берунийнинг “Ҳиндистон”ини нечта ўзбек ўқиган? Тасаввуф таълимотининг моҳиятига кириб бораёпмизми?

Бу каби саволларга жавоб топишга киришишнинг ўзи кишидан катта руҳий тайёргарликни, билим ва сабр-қаноатни талаб қилади. Беруний, Ибн Синодан тортиб Навоий, Бобурга, улуғ мутасаввуф зотларга — ҳаммалари хос кишилар бўлган, хос зотларни қадрлай олиш учун эса феълимизда жиндек бўлса-да, хослик сиёҳи бўлиши даркор.

Қизиғи шундаки, хос кишиларнинг эҳтиросу ҳаяжонлари ботинда бўлади, зеро, ундай кишилар ўзларини дабдабазликдан йироқ тутадилар, ортиқча тантаналар қалбдаги ўша хосликка путур етказишни яхши англайдилар. Аллома зотларнинг тафаккур дунёси тафаккурли инсонларгагина ўз эшиklarини очади. Ана шу тафаккурли инсонларнинг саъй-ҳаракатлари билан улуғ маънавий мерослар кенг халқ оммасига етказилади, шу орқали мисол учун Алишер Навоийдек фавқулодда бир зотнинг авлодлари эканини англаб етади.

Шундай улуғ зот бизнинг бобокалонимиз эканини халқимиз онгига етказишдан чарчамаслигимиз керак. Навоийни англаш ўзимизни англаш эканини, буюк инсон дунёсига кириб бориш билан ўзимиз инсон сифатида улуғворлик касб этишимизни уқтира билишимиз лозим.

Навоий ҳазратлари бор-йўғи 60 йил яшадилар, ана шу қисқа умр мобайнида яратилган маънавий меросни, мана 500 йилдирки, ўрганиб, мағзини чақиб, англаб етолмаймиз! Шу далилнинг ўзиёқ Навоий ва биз авлодлар тафаккур пиллапоясининг қайси погоналарини эгаллаб турганимизни кўрсатади.

Соғлом ақл, соғлом маънавий соҳиблари бу ҳақиқатни тан олади ва шунга кўра оқилонга тадбир белгилайди. Навоийни англаш халқ ва ватанга муҳаббат туйғуларини тарбиялабгина қолмай, инсонни иймоннинг юксак мақомларига кўтаради. Инсонга хос барча гўзал фазилатлар эса иймонда мужассам!

Демак, Навоийга муҳаббатли бўлиш учун аввало иймонга муҳаббат бўлмоғи зарур.

Иймонга ташна банда иймонли зотларга ҳавасманд бўлади, демак, у Навоийга, шубҳасиз, кўнгил қўяди. Фақат ундан яна бир салоҳият — бадийятни, бадий ижод қонуларини тушуниш салоҳияти ҳам талаб қилинади.

Бошқа бир ҳақиқатни таъкидлашга тўғри келади. Навоий ўз ижоди билан Шарқ Уйғониш маданиятининг улкан намоёнчасига айланди. Тасаввуф қилаёпсизми, бадий тафаккур қудрати халқлар ва замонлар Уйғонишини бошлаб бе-

раяпти ва орадан 500 йил ўтиб навбатдаги Уйғониш палласида биз унга муҳтож бўлиб турибмиз!

Тўғри, орадан ўтган турли замонлар, турфа мафкуралар тўфонида Навоийдек мутафаккир мероси йўқолиб кетмади, лекин эндиликда у бугунги ҳаётимизга, турмушимизга фаол аралашувига эҳтиёж сезяпмиз. Устоз Ойбекнинг “Навоий” романида Мир Алишер: “Юртнинг қоронғу кечада ақл машъалини яна баланд кўтарурмиз”, дейди. Сезяпсизми, Президент Навоийни бежиз ва тасодифан эслатгани йўқ, зеро, жамият мураккаб ҳолатларни бошдан кечираётган дамларда ақл машъаласини кўтариш учун ҳам Навоийдек зотларнинг руҳи мададга келади.

Хўш, Навоийни янада оммалаштириш учун нима қилмоқ керак? Биринчи навбатда, Навоийнинг қадрига етган инсонларнинг қадрига етмоғимиз керак. Марҳум навоийшунослар тадқиқотлари тартибга келтирилиши, қайта нашр этилиши, ўрганилиши, улар асосида умумлашма илмий-амалий хулосалар чиқарилиши зарур.

Навоийнинг асарлари кўп нусхаларда, сифатли босмадан чиқарилиши, асарларига шарҳлар, изоҳли луғатлар янгиланиши керак.

Ташкилий маънода, Республикамиз ва дунё миқёсидаги навоийшунослар ва навоийхонларни марказлаштирувчи бир марказ тузиш мақсадга мувофиқ, деб ўйлайман. Ҳам илмий, ҳам бадиий, ҳам ташкилий йўналишда фаолиятини ташкил этувчи мазкур марказ бутун дунё навоийшунослигининг салоҳиятли марказига айланмоғи даркор. Республикамиз миқёсида ўтказилган навоийхонлик кунлари умумхалқ шеърят байрамига айлансин, Навоий газаллари билан ижро этиладиган мақом оқшомлари умумхалқ мумтоз куй-қўшиқлар байрамига айлансин. Ният ва имконият уйғунлашган жойда савобли тадбирлар ҳаммавақт топилади.

Навоийнинг ҳаёти, шахси ва мероси ҳақидаги тадқиқотлар мунтазам чоп этилмоғи жуда-жуда зарур. Темурийлар даври музейидан Навоийга бағишланган кўرғазмалар алоҳида ўрин олмоғи мақсадга мувофиқ.

Абдуқаҳҳор ИБРОҲИМОВ,

ёзувчи

Шундай одамлар бўладикки, уларнинг шахсий турмушлари билан ижтимоий фаолиятлари бир-бирига уйғун келади, бир-бири билан чамбарчас боғланиб кетган бўлади. Миралишербек — Навоий ҳазратлари ана шундай буюк сиймолардан биридир. Шу ўринда бир кичик тарихий чекиниш қиламиз, у ҳам бўлса амир сўзига оиддир. Маълумки, амир сўзи она тилимизга еттинчи асрнинг охири ва саккинчи асрнинг бошларида юртимизга ислом дини ёйилиши ва шу таълимотнинг тарғиб-ташвиқ этувчи ислом аскарлари қадами етиши билан кириб келган, балки бу ҳол араб лашкарбоши амир Қутайба ибн Муслимнинг ташрифидан кейин юз бергандир. Ўша пайтдан то соҳибқирон Амир Темур замонларигача, яъни XIV асрнинг охири XV асрнинг бошларигача амир сўзи тилимизда ўзгармай амир шаклида ёзилган ва айтилган. Алишер Навоий замонида келиб эса бу сўз туркий талаффузга мослаштирилиб, мир шаклини олган ва шундай талаффуз этилган, киши отининг туб қисмига қўшиб ёзилган. Масалан, Мирали, Миржалол, Мирмуҳсин, Миртемир, Миртурсун ва ҳоказо. Миржалол деганда туркий (ўзбек) халқининг вакили ёки маҳаллий аҳолининг фарзанди тушуниладиган бўлган. Бу билан айтмоқчимизки, Миралишербек дейилганда улўғ бобомиз халқимизнинг бағир-бағирига кириб, жон-танига сингиб кетгани ҳам ўз ифодасини топади.

Президент Ислам Каримов камтарлик, раҳбар ходимларнинг маънавий қиёфаси ҳақида сўз юритиб, жумладан, бундай деган эди: “Халқимизда “Ўтган кунингни унутма, эски чорингни қуритма” деган ибратли бир мақол бор. Бу — аслида ким эканлигингни, мансаб курсисига ўтирмасдан олдин ким бўлганингни, лавозимдан тушгач ким бўлажagini унутма. Камтар бўл, қадамингни билиб бос, халқнинг назаридан қолма, деганидир.

Бу ҳамманинг, айниқса, катта-кичик раҳбарларнинг доим ёдида туриши керак.

Шу нуқтаи назардан қараганда Миралишербек Навоий ҳазратларининг шахсий ҳаётлари ва ижтимоий фаолиятлари биз — миннатдор авлодлар учун кўп ибратлидир. Маълумки, Алишер Навоий олтмиш йиллик умрлари давомида турмушнинг

аччиқ-чучугини тортганлар. Етти ёшларида Хуросон мамлакатада тожу тахт талашишлар туфайли юзага келган тўс-тўполонлар даврида ота-оналари билан бирга Ироқ ўлкасига йўл олишга мажбур бўлиб, қочоқлик, мусофирлик ташвишини бошдан кечирганлар. Ўша даврда Язд шаҳрида машҳур тарихчи Шарафиддин али Яздий билан мулоқотда бўлиб, ул буюк зотнинг дуосини олганлар. Кейин — теурий мирзолардан Абу Саид мамлакатда ҳукмронлик қилган йилларда Машҳад шаҳридаги мадрасада моддий қийин аҳволда таҳсил олганлар. Сўнгра Самарқанд шаҳрига ихрож, яъни сургун қилинганлар. Бироқ толе ёр бўлиб, Самарқанд шаҳрининг ҳокими Аҳмад Ҳожибекнинг ҳимояти, марҳамати ва мурувватига сазовор бўлганлар. Хуллас, Алишер Навоийга бахт юлдузи гоҳ кулиб боқса, гоҳ эса нурни қора булутлар тўсгандир. Бироқ ул зот доим одаме Одам бўлиб қолаверганлар. Бу ҳақда Заҳириддин Муҳаммад Бобур “Бобурнома” асарида ҳам шоҳидлик бериб ўтади.

Миллатимиз қуёши Алишер Навоийнинг фаолияти ва ижоди шундай бир буюк маънавий хазинаки, ундан тафаккур доирасидаги жуда кўп муаммоларга ечим, саволларга эса жавоб топиш мумкин. Биз билган ва яшаб турган оламда (уни Қуёш системаси дейдилар), Қуёш битта бўлганидек, ҳар бир миллат манглайида ўзининг битта Қуёши бўлади, у такрорланмайди ва сира сўнмайди. Алишер Навоий биз учун шундай Қуёшдир.

Тарихчи Хондамирнинг шоҳидлик беришича, улуғ амир Алишербек Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўн тўрт нафар ўғли орасида тўнғичи — валиаҳд шаҳзода Бадиуззамон мирзога кўп эътибор қўйган. Хуросон мамлакатаи тахтининг қонуний вориси деб билган, шундай бўлиши учун имкон қадар саъй-ҳаракат қилган.

Замондошлари ва кичик замондошларининг нақл қилишларига қараганда, Алишер Навоий бобомиз 1001 эзгу ишни амалга оширишни ният қилиб, шуларни умр мазмуни деб ҳисоблаган эканлар. Булар сирасига мискинларга хайр-саховат кўрсатиш, китоблар ва боғ-роғлар яратиш, уламо, фузало, толиби илмларга, мусиқа, адабиёт, санъат аҳлига, меъмор ва банноларга ҳомийлик қилиш, ҳунар аҳлига ёрдам кўрсатиш, шоғирдларга устозлик қилиш, ҳамкасбларни рағбатлантириш, шаҳзодаларга раҳнамолик қилиш ва шу кабилар киради. Тарихий ҳужжатларнинг шоҳидлик беришича, Алишер Навоий ўз маблағлари ҳисобидан Хуросон мамлакатлари ҳудудида — пойтахт Ҳирот ва вилоятларда 157 та обида, иморат ва иншоот қурдирган эканлар. Булар — мадрасалар, жоме масжидлари, қорихоналар, хонақоҳлар, сардобалар, работлар, кўшклар, ариқлар (ҳозирги ибора билан айтганда, каналлар), кўприклар, шифохона, табибхона ва ҳоказо. Ўша 1001 эзгу ниятдан биттаси муборак ҳаж зиёратига бориш экан. Бироқ Алишер бобомиз ҳаж зиёратига ҳар гал чоғланганларида ижозати олий бўлмайди. Мактабдош дўстлари Султон Ҳусайн Бойқаро мамлакат таянчи ва ўзининг суянчиғи Миралишербекка подшоҳона юмиш топширади. Элу юртнинг тинчлигини, раиятнинг осойишталигини кўзлаб яшаган Алишер Навоий минган отлари жиловини гоҳ Марвга, гоҳ Балхга бурадилар, ўз отасига қарши исён кўтарган шаҳзодаларни ройишга келтирадидлар, подшоҳ билан шаҳзодаларни яраштириб қўядилар. Муборак ҳаж зиёрати то умрининг охригача армон бўлиб қолади. Улуғ бобомизнинг шундай улуғ армонларида ҳам биз — миннатдор авлодлари учун улкан ўрнак бор.

*Эмин УСМОН,
ёзувчи*

Бозор иқтисоди, яъни моддий ўлчамларга асосланган ҳаёт тарзи ўта шафқатсиз экан. У ўзини ўзи таъминлашга, ўз кунини ўзи кўришга мослашмаган маънавий эҳтиёжларни осонгина бир четга суриб ташлади. Одамларда китобхонлик маданияти кескин камайиб кетди. Бошқа соҳа одамларини қўя турайлик, аввало зиллиларимизнинг ўзлари китоб ўқимай қўйди. Китоб тугул ҳатто газета варақлашмайди. Бугунги зиёли худди жамоа ширкатининг ҳисобчисига ўхшаб қолган; ҳар бир тийиннинг ҳисоб-китобини қилади. Шундай шароитда унинг китобхон бўлиши мумкинми? Кундалик газета, журналларни варақлашга имкон тополмаётган

одамдан Алишер Навоий асарларининг мутолаасини талаб қилиш ўринли бўладими? Инсоф билан айтганда, йўқ, албатта. Китобхонлик учун руҳий ҳаловат керак, бугунги иқтисодий тангликдан, руҳий беҳаловатликдан қутулиш лозим.

Кимки бир шиддат аро сабру таҳаммул айлади,
Бахт анинг нишини нўшу хорини гул айлади.

Алишер Навоий ижодининг маънавий ҳаётимиздаги аҳамияти беқиёс. Навоий асарларида маънавий камолотнинг тадрижий такомиллари акс этган. Яратилганидан буён инсониятни қийнаб келаётган, комил инсон қандай бўлиши керак, деган саволларга биз авлиёсифат зотнинг асарларидан жавоб топа оламиз.

Ирфон аҳлига эл ниёзи яхши,
Таъзим ила лутфи дилнавози яхши.
Гар маърифат ўлса чорасози яхши,
Тоат кўпидин маърифат ози яхши.

Замон ўзгаради, тузумлар ўзгаради, одамларнинг дунёқараши ўзгаради, лекин имон-этиқод, инсониятни эзгулик манзилига элтувчи йўл ўзгармайди. Навоий асарларини ўқиб, мағзини чаққан киши аввало унинг шеърини санъатидан лаззат туяди, қолаверса, илмий кашфиётларидан баҳра олади. Улуғ бобокалонимизнинг асарларига Қуръон мағзи сингдирилган. Бу асарлар ўзлгимизни англаб етишимизга кўмаклашади. Расулulloҳ саллоллоҳу алайҳи васаллам: “Кимки ўзлигини англаб етмагунча яратган эгасини таниб етмайди”, дея марҳамат қилганлар. Навоий асарлари инсоннинг дунёга келишидаги олий мақсадини англаб етишига кўмаклашади.

Биз Навоий асарлари орқали аввало бани башар тарихини, ажам мулки, яъни араб бўлмаган мусулмон халқлар тарихини, авлиёлар тарихини, ўз даврининг олим-фозиллар тарихини ўрганамиз. Ҳалигача Навоийнинг мана шу закоси ҳақида тузукроқ фикр айтилгани йўқ. “Хамса”ни тўлиқ ўқиб чиққан киши руҳан покланиши, қолаверса, жуда кўп диний ва илмий маълумотларга эга бўлиши шубҳасиз. Навоийни ўрганишда биз ҳамиша бир ёқлама бўлганмиз. Бу гап аввало у зотнинг улуғ этиқодига тааллуқли. Навоийнинг мусулмони комил, авлиёсифат бўлганини айтиш, шу орқали тарихимизга, бугунги кунимизга, оқибатимизга маълум муносабатда бўлишдан доим четланганмиз. Биз ҳамиша Навоийни ўзимизга, ўз сиёсий ва иқтисодий қарашларимизга мослашга уринганмиз. То шу кунгача Навоий ёр деганда Худони, ишқи илоҳийни назарда тутган, май деганда мусалласни эмас, ваҳдад майини, Оллоҳга етишишни, дилни фақат Яратганга боғлашни куйлаган, деган гапларни гапириб юришимизнинг ўзиёқ кулгили. Бу бизнинг муҳокамамизга муҳтож мавзу эмас, шундайлиги ҳеч қандай изоҳсиз аён ҳақиқат. Фақат биз уни англаб етишни ҳалигача истамаймиз. Ҳали Навоийни, ҳали Машрабни дахрийга, замонасозга айлантиришга уринамиз. Улуғ зотларни ўз замонасидан, этиқодидан айро ҳолда тасаввур этишнинг ўзи маънавиятимиз илдиизига урилган болта. Навоий умри мобайнида қандай эзгу ишларни амалга оширган бўлса, фақат Худонинг розилигини топиш, охиратини обод этиш ва шу орқали элига, юртига наф етказишни кўзлаган. Навоий ҳеч қачон дунёвий муҳаббатни куйламаган. Сабаби муҳаббат ҳеч қачон дунёвий ва илоҳийга бўлинмайди. Муҳаббат ҳамиша илоҳий бўлади. Муҳаббат туйғуси инсонга Оллоҳ таоло ато этган жуда катта бахт, бамисоли илҳом. Бу илоҳий саодатга коммунистча қарашдан воз кечиш пайти келган. Бизнинг айрим олимларимиз нафс эҳтиёжини дунёвий муҳаббат деб атаб, ўзларини ҳам, ўзгаларни ҳам чалғитишади. Навоий ўзининг кимлигини ва ҳаёти дас-турини аниқ баён этган:

Айлагин жондин жудо, қилгунча иймондин жудо.

Алишер Навоий ижодини бугунги китобхонга яқинлаштириш учун аввало у зотнинг асарларини тўлиқ чиқариш керак. Бир пайтлари бошланган насрий баёнларни янада мукамаллаштириш ва кўпайтириш лозим. Бу борада Шарқий Туркис-

тондаги уйғур олимлари қилаётган бир хайрли ишни мисол келтирмоқчиман. Уйғур олимлари барча мумтоз адабиёт вакиллари, шу жумладан, Навоий асарларини тушуниш осон бўлиши учун ғазалларнинг маъноларини шарҳлаб, чоп этишяпти. Уйғурларда фақат мумтоз адабиёт тарғиботи билан машғул “Булоқ” номли журнал чиқарилади. Биз ҳам уйғур олимларининг тажрибаларидан ижодий фойдаланиб, шундай журнал чиқариш ҳақида ўйлаб кўрсак фойдадан холи бўлмасди. Навоий ижоди, умуман мумтоз адабиёт тарғиботи учун радиода, телевидениеда кундалик эшиттириш ва кўрсатувлар ташкил этиш керак. Ҳозир телевидениеда бу борада биронта иш олиб борилаётгани йўқ. Ҳатто мумтоз кўшиқларни айтувчи ҳофизлар ҳам кам кўринади. Барча газета ва журналларда мумтоз адабиёт тарғиботи учун алоҳида саҳифалар ажратилиши зарур. Мактабларда мумтоз адабиётни ўқитишга ажратилган соатларни кўпайтириш, навоийшунос олимлар, руҳан ғазалиётга яқин шоирлар билан учрашувларни тез-тез ўтказиб туриш лозим. Навоий асарлари луғатини янада мукаммаллаштириб, қайта нашр этиш керак. Навоийхонлик, яссавийхонлик, бобурхонлик, машрабхонлик кечаларини тез-тез ўтказиб турилса, бундай йиғилишлар халқ сайилларига айланттирилса, айни мудоао бўлар эди.

Назаримда, бирон журнал, ёки Ёзувчилар уюшмаси, ёки Матбуот Давлат қўмитаси қошида Навоий асарларининг туркийзабон мамлакатларда, қолаверса, бутун дунёда тарғиботини ўрганувчи ва тадқиқ этувчи марказ таъсис этилиши зарурга ўхшайди. Бундай марказ фақатгина Навоий эмас, балки барча мумтоз адабиёт намояндалари асарлари тарғиботи билан шуғулланиб, шу орқали туркий тилли эл-улуснинг яқинлашувига хизмат қилган бўларди. Қолаверса, бундай марказ умумтуркий тилнинг шаклланишига ва мумтоз адабиётни тушуннишни осонлаштиришга хизмат қилиши шубҳасиз. Ҳазрат Навоий таъбири билан айтганда, дониш тилайдиган пайт келган:

Дониш тилаю ҳар сори гар кетгайсен,
 Ҳифз айламасанг варақ йиғиб нетгайсен.
 Саъй айлаки, ҳифзи ганжиги етгайсен,
 Йўқ улки, кутиб саъй ила жамъ этгайсен.

Абдулла АЪЗАМОВ,
физика-математика фанлари доктори

Навойнинг қофия санъати

(“Фаройиб ус-сиғар” девони асосида математик таҳлил)

Маълумки, қофия — шеърнинг бадий асар бўлишида ҳал қилувчи омил эмас. Қофиясиз ҳам шеър бўлиши мумкин. Айни пайтда қофияси жойида бўлган, лекин поэзияга алоқаси йўқ тизмалар сероб. Лекин бу аксиомаларга қарамай қофиянинг аҳамиятини камситиш ҳам тўғри эмас. Образли қилиб айтилса, агар шеър қиз бола-ю, вазн унинг қомати, бадийлик — чеҳраси, мазмун — феъли, шеърдаги руҳият қалбига ўхшатилса, қофияни кўзларига қиёслаш мумкин.

Қофия — сўзларнинг охиридаги ҳарфлари (товушлари) бир хил келиши (сўзи, юзи, кўзи, ўзи каби). Лекин бу таъриф жуда жўн ва яроқсиз. Аслида қофияда ўзига хос фан ва санъат мавжуд. Шарқ мумтоз адабиётида шеър санъати “илми бадеъ” ва “илми вазн” билан бир қаторда “илми қофия”ни ҳам ўз ичига олган, бу ҳақда кўплаб рисоалар битилган. Ўзбек классик шеърлятида қўлланган қофия илми ҳақида профессор У.Тўйчиевнинг “Ўзбек поэзиясида аруз системаси” (“Фан”, 1985) монографияси орқали танишиш мумкин. Унда “илми қофия” батафсил баён қилинган ва ривожлантирилган. Шу билан бирга таъкидлаш жоизки, классик қофия илми анча мураккаб назария. Ҳарқалай, илмий ходимларга мўлжаллангани учун бўлса керак, У.Тўйчиев китобидаги баён мураккабликда олий математикадан қолишмайди. Бу ерда аҳвол аруз вазни назарияси билан амалдаги поэзия ўртасидаги ҳолатга ўхшаш: шоирларимизда аруз вазнида шеър ёзишга мойиллик бор (ва ҳатто кучли), лекин уларнинг газаллари аруз назарияси талабига тушавермайди. Бу ҳолнинг арузшунослар томонидан танқид қилиниши эса илмий жиҳатдан тўғри бўлса ҳам, шоирларни арузда ижодга ундамайди, ҳатто совутади.

Аруз вазни каби классик қофия назарияси ҳам чўзиқ ва қисқа унлиларнинг ёзувда фарқланишига таянади: қисқа унли ёзувда акс этмайди, ҳаракат белгиси билан ифодаланади-ю, бу белгилар ҳам қўлёзмада тушириб кетилади: чўзиқ унлилар ҳам алоҳида ҳарф билан таъминланади, яна бу ҳарфдан олдин келган ундошга ҳаракат белгиси ҳам бирктилади. Бугунги авлод араб тилини ёки эски ўзбек ёзувини ўқимаган. Ўқиган тақдирда ҳам қайси ҳолда унли чўзиқ, қайси ҳолда қисқа айтилиши малакага айланиб кетмаган. Шуни назарда тутиб, мавзуга маълум даражада математик ёндошув маҳсули бўлмиш соддароқ ва қулайроқ қофия назариясини ўқувчилар эътиборига ҳавола этмоқчимиз. Бу интилишда професор А.Ҳайитметовнинг “Шеърнинг асли қофия” мақоласига (ЎзАС, 1998, 20 март) ва професор У.Тўйчиевнинг юқорида тилга олинган китобига таяндик. Умид қиламизки, тадқиқот мумтоз адабиётимиздаги қофия санъатини ўқитишга ҳам, ёш шоирлар ижодида ҳам оз бўлса-да нафи тегар.

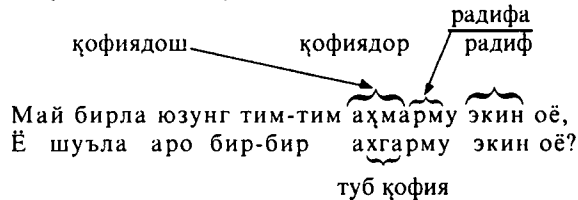
Шоирнинг қофия санъати айниқса ғазал жанрида ёрқин намоён бўлади. Зеро бошқа турдаги строфаларда (маснафий, мураббаъ каби) бир сўзга бир неча қофиядош топиш кифоя. (Қасида, таржибанд каби кам учрайдиган строфалар мустасно.) Ғазалда эса энг ками беш байт учун 6 та қофиядош зарур. Шулардан келиб чиқиб, қофия санъатининг айрим қирраларини Алишер Навойнинг “Фаройиб ус-сиғар” девонидаги ғазаллар асосида ёритишга уннаймиз.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

25

Қофия тушунчасига таъриф бериш учун шеърда қайси мисралар қофияланиши лозимлигини (строфикасини) белгилаб олиш керак. Ҳазалда бу биринчи ва барча жуфт рақамли мисралардир. Уларни қ о ф и я л а н у в ч и м и с р а л а р деб атаймиз. Ҳар бир қофияланувчи мисра охирида такрорланадиган сўз ёки сўзлар гуруҳи р а д ф дейилади. Мисрада радифдан бевосита аввал келувчи сўз қофияланиши лозим, лекин аслида қофия бор ё йўқлигини аниқлаш учун аввал сўзнинг негизини ажратишга тўғри келади. Шунинг учун ҳозирча радифдан олдин келган сўзни қ о ф и я д о р деб турайлик. Агар барча қофияланувчи мисралардаги қофиядор сўзларда бир хил қўшимчалар қайтарилса (сўз ясовчим, сўз ўзгартирувчим ёки юкламами — аҳамиятсиз), бу қўшимчаларни р а д ф а деб атаймиз (ёки бошқа бирор сўз билан аташ лозим). Қофиядор сўзлардан радифалар соқит қилинган, қоладиган негизлар қ о ф и я д о ш с ў з л а р бўлади. Барча қофиядош сўзларнинг охирида бир хил ҳарфлар, тўғрироғи, товушлар такрорланиши шарт. Бу ҳарфлар шеърнинг т у б қ о ф и я с и н и ташкил этади. (Ҳозирги шеъриятда бу қоидага амал қилинаверилмайди.) Қофиядордан радифани ажратиш қофияни сийқалаштиришдан сақлайди: сунъий қофияланган, аслида қофиядош бўлмаган сўзлар очилади. Масалан, *сочларингдан*, *кўзларингдан*, *лабларингдан* каби сўзлар, гарчи охиридан 8 тадан товуш бир хил эса-да, умуман қофиядош эмас! (Лекин *сочларингдан*, *маъдан*, *айнан* каби сўзлар қофиядош саналади).

Қофия билан боғлиқ тушунчалар қуйидаги мисолда тасвирланган:

Бу матлаъ билан бошланган ғазалда *экин оё* — радиф, *му* — радифа, *аҳмар*, *аҳгар*, *ахтар*, *гавҳар*, *ханжар*, *шаппар*, *озар*, *ништар*, *махзар*, *бовар* — қофиядош сўзлар. Таърифга мувофиқ, туб қофия “ар” товушларидан иборат. Араб алифбосида қисқа а товуши алоҳида ҳарф билан ёзилмайди. Шунинг учун классик қофия илми нуқтаи назаридан ар ҳарфларини қофия дейиш унча тўғри эмас, қофияни биргина р ҳарфи ташкил этиб, у махсус ном билан р о в и й деб аталади, а қисқа унлиси эса т а в ж и ҳ дейилади. Лекин бугун хоҳ Навоий асарларининг нашри, хоҳ замонавий шоирлар ижоди бўлсин, ар ни икки ҳарfli қофия демаслик ўқувчини чалғитади, холос.

Биз қофия тушунчасини туб қофия билан чекламай, сўзнинг негизи томон чуқурлаштирамиз. Бу ёндашувга мувофиқ кўрилаётган мисолда қофия бутун сўзлардан (6 ҳарфдан) иборат. Буни сезиш учун арузда қабул қилинган қоида — чўзиқ унлилар сокин ундош вазифасини бажаришига эътибор берамиз ва сўзларни жорий алифбода тушиб қоладиган товушлар — сўз бошидаги ҳамза (у ундош вазифасини ўтайди) ва алифдан олдинги фатҳа билан ёзамиз: ‘аҳмар, ‘аҳгар, ‘ахтар, гавҳар, ханжар, шаппар, ‘озар, наштар, маҳзар, бовар.

Кўриниб турибдики, қофия фақат ар ҳарфларидан иборат дейиш ғазалда қўлланган қофиядошлар оҳангдорлигини тўғри акс эттирмайди. Ахир гавҳар, асар, гуллар, келар, ҳар, шар, самовар, ар (агарнинг қисқаргани) каби сўзлар ҳам қофиядош ва қофияси айнан ар, лекин уларда оҳангдорлик шу “ар”дан нарига ўтмайди. Навоий қўллаган сўзлар эса бошдан оёқ оҳангдош!

Бу каби оҳангдошликни ёзувда акс эттириш учун иккита қўшимча белги киритамиз: & — унли товуш учун, # — ундош товуш учун. Таъкидлаш лозимки, унли, ундош тушунчасини фарқлаш ҳозирги алифбодаги ёзувда ҳеч бир муаммо туғдирмайди. Эски ўзбек ёзуви нуқтаи назаридан бу икки белгининг вазифаси бир оз бошқача: # белгиси ундош (жумладан, айн ва ҳамза) учун ҳамда ҳарф билан ёзиладиган узун унли (алиф, вов, йо) учун қўлланилади; & белгиси эса ҳаракат (фатҳа, дамма, касра) билан ёзилган қисқа унлилар учун қўлланади. Шу билан бирга бу қоида кўпроқ арабча ва форсчадан кирган сўзларга тааллуқли. Туркий сўзларда (айниқса қўшимчаларда) қисқа унлилар ҳам ҳарфлар (алиф, вов, йо) би-

лан ёзилиши мумкин. Бундай ҳолда унлининг чўзиқ-қисқалиги вазндан келиб чиқиб аниқланади.

Киритилган белгилар ёрдамида юқорида келтирилган мисолдаги қофиядош сўзлар схемаси қуйидагича тасвирланади: **###ар**. Бундай схемани **қ о ф и я ф о р м у л а с и** деб атаймиз.

Энди қофия формуласи воситасида қофия санъатига оид бир неча мураккаброқ мисоллар қарайлик.

Ул ойки, жафо нардини хўблар | дин ут | уптур.
Ё раб, не бало, меҳру вафони | унут | уптур.

Бу ерда радиф йўқ, **уптур** — радифа, қофия формуласи: **##нут**. Қофияни тўла аниқлаш учун биринчи масрада қофиядошдан аввалги сўзнинг охирги бўғини “дин” қофиядошга “уланди”.

Хилватин айлабмудур ул шўхи сий | минбар қаро,
Тун саводи бирла кийгандек маҳи | анвар қаро.

Бу ерда қаро — радиф, радифа йўқ, қофия — **##н#ар**. Қофияни ажратиш учун “сийминбар” сўздан “минбар” қисми қирқиб олинди.

Илоҳо, подишоҳо, кирдигоро,
Санга очуқ ниҳону ошикоро.

Эски ўзбек ёзувида араб тилидаги сингари учта сокин ҳарф кетма-кет келиши ножоиз. Бу ерда бу ҳодиса икки марта — **подшоҳо** ва **ошкоро** сўзларида учраятти (алиф билан ёзиладиган **о** ҳам ундош ролида). Аруз назариясида бундай бўғин ўта чўзиқ саналиб, битга узун ва битга қисқа бўғинга тенглаштирилади. Шу боис икки ҳарфдан сўнг қисқа унли қўшиб ўқилса, вазн тикланади. Бу қоида қофия формуласини чиқаришда ҳам асқотади. Шундай қилиб, мисолда радиф ҳам йўқ, радифа ҳам, қофия эса: **###оро**.

Радиф ҳам, радифа ҳам йўқ, туб қофия биргина ҳарфдан иборат мисол:

Ҳар ён ул юзда тер оқиздингму,
Ё оқар меҳр чашмасидин су?

Ҳазалда келадиган қофиядош сўзларга диққат қилайлик:

(оқиз)дингму, (чашмаси)дин су, ҳинду, кўзгу, асру, кулгу, мийну, (ил)лоҳу. Барча сўзда такрорланувчи ҳарф (р а в и й) — ёлғиз у, лекин қофия формуласи **#у** ёки ҳатто **####у** деб олинса, санъат яққолроқ намоён бўлади.

Бу ерда савол туғилади: қофия аниқланганда формулани мисра бошига қараб қанча чуқурлаштириш жоиз? Айтайлик, аввалги мисолда қофияни **кир-ди-горо, о-ши-коро**,... дея яна бир ҳижога орттирса бўлар эди. Одатда туб қофия қатнашган руқн чегараси билан тўхтатиш кифоя. Лекин баъзан жуда чуқур қофиялар учрайди. Масалан:

Кўзунг не бало қаро бўлуптур
Ки жонға қаро бало бўлуптур.

То тузди Навоий ояти ишқ,
Ишқ аҳли аро наво бўлуптур. —

Ҳазалининг қофияси **###о ###о** формулага тушади.

Қуйидаги:

Неча бўлғай манга ҳажр ичра тазаллум, ё раб?
Айла бу зулм аро ҳолимға тараҳҳум, ё раб?

Ҳазали матлаъсида манга (=ма-нго) - аро, ҳажр ичра-ҳолимға, тазаллум-тараҳҳум

жуфтликлари қофиядош эканлиги кўриниб турибди. Бутун ғазалда эса қофиядош сўзлар яна таваҳҳум, такаллум, танаъум, табассум, таъазум, тақаддум тарзида давом этади. Шунинг учун қофия саккизта тимсол чуқурлигига эга дея оламиз: та#а#2 ум. (Ташдидланган ундош квадрат билан кўрсатилади.)

Энди қўйилган саволга жавобан шундай қоида баён қилиш мумкин: қофиядош сўзларнинг кўпчилиги қайси узунликда бўлса, қофия формуласи шу узунликда олинади. Мисол:

Қаро кўзум келу мардумлиғ эмди фан қилғил,
Кўзум қаросида мардум киби ватан қилғил.

Юзунг гулига кўнгул равзасин яса гулшан,
Қадинг ниҳолиға жон гулшанин чаман қилғил.

Таковаринга бағир қонидин хино боғла,
Итингга ғамзада жон риштасин расан қилғил.

Фироқ тоғида топилса туфроғим, эй чарх,
Хамир этиб яна ул тоқда кўҳикан қилғил.

Юзунг висолиға етсун, десанг, кўнгулларни,
Сочингни боштин-аёқ чин ила шикан қилғил.

Хазон сипоҳиға, эй боғибон, эмас монё,
Бу боғ томида гар игнадин тикан қилғил.

Юзида терни кўруб ўлсам, эй рафиқ, мени
Гулоб ила юву гул баргидин кафан қилғил.

Навой анжумани шавқ жон аро тузсанг,
Анинг бошоқлиғ ўқин шамъи анжуман қилғил.

Қофия формуласи ##ан. Агар қофиядош бир мисрада ##ан (айтайлик, 2-мисрада “ватан” ўрнида “маскан”) шаклида келса, туб қофия ўзгармас эди-ю, лекин вазн бузилишидан ташқари қофия гўзаллигига ҳам путур етар эди. Маълумки, шеър мантигидан келиб чиқиб, айрим мисраларда вазндан четга чиқиш жоиз бўлган. Лекин “Фаройиб ус-сиғар” девонидаги бирор ғазалда қофияда мунтазамлик бузилган эмас. Бу Навоий қофия санъатининг биринчи хусусиятидир.

Иккинчи хусусияти — қофияси жуда чуқур ғазаллар битганлигида. Юқоридаги мисолда қофия (та#а#2 ум) саккиз тимсолдан иборат! Яна бир мисол:

Юзунгда зарварақ ҳар ёнки лутфи бениҳоятдур,
Жамолинг мусҳафида ҳар бири гўё бир оятдур.

Қофиядошлар ҳидоят, киноят, кифоят, ҳикоят, сироят, бидоят, шикоят, ривоят тарзида давом этиб, узунлиги — 7 та товуш.

Баъзан қофия формуласининг чуқурлиги халақит қиладиган истиснога дуч келинади:

Зор жисмимда қиличинг захми ҳар ён мухталиф,
Ҳар биридур сарв қадинг ҳасратидин бир алиф

матлаъси билан бошланадиган ғазалнинг кейинги қофиядошлари муътариф, муътакиф, мункасиф, лав кушиф, мунхасиф, мутгасиф ичида биргина лав кушиф ##а#иф формулага тушмайди. Қофия мантиқига кўра кушиф эмас кашиф бўлиши керак, дея тахмин қилиш мумкин. (Умуман, бу ғазал матни мутахассислар томонидан яна бар қараб чиқилиши лозим туюлади. Чунончи, Алишер Навоий мукамал асарлар тўплами нашрида 4 ва 6 — байт қофиядошлари алмашиб қолган бўлса керак. Охирги байтда “юҳийл — изом” ўрнига “юҳийл — изом” деб берилиши ҳам вазнга номутоносиб.)

Худди шу сингари 438-ғазалда саҳросидин, ғавғосидин, савдосидин, яғмосидин, меҳнат досидин(!), раъносидин, дарёсидин, тамғосидин, маъвосидин сўзлари қаторида гунбади мийносидин қофиядори учрайди. Бу ибора гунбади хазросидин деб ўқилса, маъно ўзгармас, қофия эса (формуласи #а##о) навоийона мукаммал бўлар эди (валлоҳи аълам).

Навоий ғазалларида қофия билан боғлиқ яна бир хусусият — кутилмаган қофиядошлар учрайди.

275-ғазалда жон, урён, вайрон, гирён, жонон, ҳижрон, афғон каби форсча қофиядошлар орасига соф ўзбекча олғон сўзи (олмоқ феълидан сифатдош) қистириб кетилган. Бу каби ҳодиса Навоий ғазалларида талай, лекин бир ғазал ичида “— гон” қўшимчаси икки бор қофия қилинган эмас!

314-ғазалда қофия #&# он шаклида бўлиб, *эткай фироқ* радиф қилиб олинган:

Ваҳ, неча жисмимни ғамдин нотавон эткай фироқ,
Нотавон жисмимга ҳар дам қасди жон эткай фироқ.

Қофиядошлар: нишон, ниҳон, имтиҳон, меҳрибон, нотавон, қон, формуласи #и#он. Лекин 7-байтда гўё Навоий ҳазратлари қофия илми назариятчилари устидан мутойиба қилиб кетгандайлар:

Куйди жоним васлида эл рашкидин то етти ҳажр,
Васл мунглуғ жонима ўт солди то неткай фироқ.

Бу ерда қофия қайси-ю, радиф қайси? Назарияга мувофиқ, “то” сўзига “неткай”-нинг “н” ҳарфини қўшиб, қофия ясаш, қолганини эса стандарт радиф деб олишга тўғри келади!

385-ғазалда ниҳол, ҳол, хаёл, инфиол, хол, дол каби арабча ва форсча сўзлар қофиядош. Лекин 3-банд:

Бош қўяй дедим оёғи туфроғига, деди: “Қўй!”
Бўса истаб лаъли рангин сўрдум эрса, деди: “Ол!”

Маъшуқанинг жавобидаги “ол” сўзи қофияга оригиналлик бағишляпти. Айни пайтда бу сўзнинг икки маънолиги бу байтни шеър санъатининг бетакрор намуналаридан бирига айлантирган.

645-ғазалда боре радифу, асрамадинг, айламадинг, эсламадинг, истамадинг, толғамдинг, тингламадинг, боғламадинг туркий сўзлар қофиядош қилиб олинган. Равшанки, — мадинг радифа, қофия формуласи эса #&##а. Лекин 6-бандда “Зуннор ипин тортиб, хирқанг ямадинг боре” мисрасига дуч келамиз. Бу ерда энди “— ма— ” бўлишсизлик қўшимчаси эмас, демак, радифа таркибига кирмайди. Ва у формуламиз устидан кулади!

341-ғазалда бошқа ғаройиб қофияга дуч келамиз: лабинг, ғабғабинг, маркабинг, ашҳабинг, кавкабинг, машрабинг сўзлар қаторида бирдан:

Неча элни кеча, ё раб, эй кўнгул,
Қўймағай уйқуға “ё раб-ё раб”инг.

“Оқиз” радифли ғазалда формуласи ма##ум бўлган мафҳум, маъдум, маълум, мавҳум, марқум, мактум, маҳрум, масмум, мазмум каби арабча абстракт сўзлар қаторида сўнги байт қуйидаги қофиядош билан тугайди:

Эй Навоий, махлас истар бўлсанг эл тил, оғзидин
Назмдин ҳам тилни тийгил, насрдин ҳам юм оғиз!

Навоий қофия санъатининг тўртинчи муҳим хусусияти — қофияларнинг хилма-хиллиги: 650 та ғазал учун 100 дан ортиқ турдаги қофия қўлланган. “Ғаройиб ус сиғар” девонидаги қофиядош сўзлар кўлами ҳақида қуйидаги мисоллар ҳам

тасаввур беради: “Этмишам” радифли ғазалда қофиядошлар: бўй, хўй, жўй, гўй, мўй, тўй, рўй, пўй, 512-ғазалда: мў-бамў, су(в), орзу, оғу, ғулу, обрў, бў(й), ю(в).

Девондаги қофия схемаларини шартли уч тоифага бўлиш мумкин:

1-тоифа: ноёб қофиялар — фақат бир марта қўлланган: #&до, #оро, &ло, #айб, #иб, #ос, #ис, #анж, #ож, #их, #ух, #ах, #аз, #еш, #оъ, #оф, #аф, #иг, #енг, #анг, #ўнг, #оза, #&ста, #ўй.

Девонда о ҳарфи билан тугайдиган сўзлар билан қофияланган 44 та ғазал бор. Худди шундай қофияланган ғазаллар классик адабиётда ҳам, ҳозирги ғазалнавислар ижодида ҳам оз эмас, чунки савдо, ғавфо, шайдо, тўтиё, раъно, истиғно, зебо, сиймо, каби (формуласи #&##0) ёки адо, мубтало, фидо, наво, ҳумо, даво каби (формуласи #&#о) ўзбек тилида кўп бўлиб, нозик поэтик маъноларни ифодалагани учун айни “ғазалбоп”. Лекин фақат “Ҳазоин ул-маоний”нинг очкичи деб саналадиган (худди “бисмиллоҳир — раҳмонир — раҳим” ояти ўрнида келувчи), Навойнинг тасаввуф ғоясини мужассамлаштирган 1-ғазалда туб қофия до шаклида чуқурлаштирилган: худо, садо, ғамзудо, гадо, фидо, ибтидо, моъадо, адо, зоҳидо, нидо (формуласи #&до). Буларнинг бари “Ё, Худо!” иборасига қофиядош!

2-тоифа: иккитадан 25 тагача ғазалда қўлланган қофиялар. Масалан, асосан ўзбекча сўзлар (фёъллар) қофияланадиган # ил формула 19 марта учрайди. 304 ва 307-ғазалларнинг қофия формулалари бир хил ва анча ноёб(#а#иф), шунга қарамай ҳар бир ғазалдаги қофиядош сўзлар иккинчисида қайтарилмаган.

3-тоифа: бутун Турон ва Эрон адабиётидаги сингари “Ғаройиб ус-сиғар”да ҳам #он ва #ор қофияли ғазаллар кўп (мос равишда 115 та ва 67 та). Лекин бу ҳолда ҳам шоирнинг қофия санъати бетакрорлигини кўраимиз. Масалан, # он қофиясини олайлик. Биринчидан, бу қофия икки йўсинда қўлланади: 85 марта #& ##он (пайкон, ризвон, хиромон ва ҳ.к) тарзда, 30 марта #&##он (жаҳон, нишон, арғувон ва ҳ.к.) Иккинчидан, девонда #он қофияли 200 тадан ортиқ (!) сўз қўлланган. Улар орасида гирибон, босқон, жинон, часпон, шўбон (чўпон) каби кам учрайдиган сўзлар, Санъон, Имрон исмлари, Бадахшон, Мозандарон номлари, муғийлон, анбарафшон, мушкафшон, дастафшон каби тўқима сўзлар мавжуд. Навоий баъзан уларга қолғон, олғон, асрағон каби сўзлардан биттадан қофиялаб кетади. Ва ниҳоят, жон, жонон каби сийқаси чиқиб кетган қофиядошлардан ҳам мўъжизалар яратади:

Қилмамиш жонин фидо жононға етмас дер эмиш,
Эй Навоий, ушбу сўз бирла фидо юз жон анга.

Ҳажр ўлимдин талх эмиш, мундин сўнг, эй гардун, мени
Айлагил жондин жудо, қилгунча жонондин жудо.

Жонни жонон гар тилар, биллаҳки, миннат жонгадур,
Ҳар нечук ҳукм этса, тегмас жонга жонон бирла баҳ.

Жоним ороми учун қосидки жонондин келур,
Гўйиё жонпарвар насиме оби ҳайвондин келур.

7 байтли 168-ғазалда эса “жон” сўзи 18 марта (шундан иккитаси жонажон-жонга жон сўзида), “жонон” сўзи 17 марта (бир марта жоно тарзида) қўлланган. Бу ғазалнинг юксак бадий хусусиятлари таниқли олим Нажмиддин Комиловнинг “Жон ва жонон можароси” номли мақоласида очиб берилган (“Алишер Навоий. Ғазаллар, шарҳлар. “Камалак” нашриёти, 1991.) Шу боис бир байт билан чекланамиз:

Жон манга жонон учундир, йўқки жонон жон учун,
Умр жононсиз қатиқ, жонсиз вале осон эрур.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, девондаги #он қофияси ғазалларнинг ярмидан кўпига “жон” сўзи ҳам, “жонон” сўзи ҳам умуман учрамайди, лекин шеърларнинг жонли-ю жононалик хусусияти барибир юксак.

Шаксиз, Навоийнинг ижод уммони бепоён. Бу уммоннинг қофия санъати ҳам бетакрор. Даҳо шоир тажрибаси исботлаб турибдики, ўзбек тили мукамал қофия санъатига амал қилиб шеър ёзиш учун жуда қулай. Балки бошқа ҳеч бир тил бу борада ўзбек тилчалик имкониятга эга эмасдир. Лекин ҳозир Оврупа поэзияси таъсирида бўлса керак, шеърларда қофияга эътиборсизлик, ҳатто менсимаслик ҳоллари учрайди. Албатта, ҳеч бир шоир қофияни биринчи ўринга қўйиб шеър ёзмайди. Акс ҳолда биз сийқа қофиябозлик, нари борса ғашга тегувчи назмбозликка эга бўламиз, холос. Лекин Навоий қофияга эътиборни шеър мазмунига зид қўймаган экан, демак, аслида ҳам бундай зиддият йўқ деб тан олмоқ лозим. Қалби гўзал қизнинг қомати ҳам, чеҳраси ҳам гўзал бўлса, нур устига нур эмасми? Ўз даврида Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов шеърлари ўқувчилар эътиборини тез топганида шеърларнинг мазмуни билан бирга, қофияси ҳам жозибатор бўлганлиги роль ўйнаган бўлса не ажаб.

Европа тилларида қофияни мукамал ва тўлақонли қилиш имконияти ўзбек тилига нисбатан торроқ. Бу шу тилдаги поэзия учун муаммо туғдирмайди, аммо, афсуски, ўзбекча шеърлар таржима қилинганда оригиналга нисбатан жозибаторликка қай даражададир путур етказилади. Шакл мазмундан кейинда турса ҳам, лекин мутлақо аҳамиятсиз эмас-ку. Масалан, Навоийнинг:

Кўнглум ўртансун агар ғайрингга парво айласа,
Ҳар кўнгул ҳамким сенинг шавқингни пайдо айласа

байти билан бошланувчи машҳур ғазалида қофия мукамал: **таманно, тамошо, ошкоро, раъно, Масиҳо, расво, шайдо, ифшо ва мутарро**. Ғазалнинг Л.Пеньковский томонидан қилинган таржимаси мазмунан анча дуруст, лекин аслидаги қофия санъатига путур етган: **царица, загорится, возгордится, восхитится, чаровница, бледно-лицый (?), искрится, слиться, случиться, денницы (?)**, озорница сўзлари қофиядош сифатида олинган.

Навоий инсоният тарихидаги даҳо шоирлардан бири экан, унинг буюк ижодидан баҳраманд бўлишда, асарларини тарғиб ва таржима қилишда сеҳрли санъатнинг ҳар бир қирраси, хусусан, ғазаллардаги шакл мукамаллиги ҳам эътиборга молик.

Анант МУРТИЙ

Икки жаҳон овораси

Қисса

1

У Бҳагиратийнинг қўзоқдек қовжираган, бурушиқ танасини ювди, унга тоза сорийни ўради, сўнг ҳар куни эрталаб бўладигандек, илоҳларнинг сиймолари рўпарасига таом ва гулларни териб қўйди, Бҳагиратийнинг сочига гул тўғнади-да, унга сув тутди. Шундан кейингина ошхонадан бир косачада буғдой бўтқа келтирди.

— Аввал ўзингиз тамадди қилиб олсангиз бўларди, — ҳорғин шивирлади Бҳагиратий.

— Йўқ, аввал сен тамадди қил.

Бу сўзлар йигирма йилдирки, эрталабки маросимнинг бир қисмига айланиб қолган.

Ҳаёт эрта тонгдан бошланарди — гусл, тонг ғира-ширасидаги ибодат, нонушта, хотинига дори ичириш. Сўнг нариги соҳилдаги Марути ибодатхонасига йўл олиш. Мана шу қатъий тартиб ҳали бирон марта қилинган эмас.

Унинг аграҳарага¹ қайтиб келгунига қадар браҳманлар ҳам нонушта қилиб олган ва унинг ҳам, браҳманларнинг ҳам қалбига ардоқли бўлган қадимий (шу билан бирга, абадул-абад янги) ривоятларни тинглаш учун Пранешачария уйи томон кела бошлаган бўлишарди. Кечқурун у яна гусл қилар, қош қорайганда дуолар ўқир, овқат тайёрлар, хотинини овқатлантирар, ўзи ҳам тамадди қилиб олар-

¹ А г р а ҳ а р а — Жанубий Ҳиндистонда фақат браҳманлар яшайдиган қишлоқча (тарж.).

Озод
ШАМАТОВ
ва
Амир
ФАЙЗУЛЛА
таржимаси

Ушбу қиссанинг номи каннара тилида “Самскара” деб аталади. Инглиз тилида ижод этувчи муаллиф шу сўзнинг инглиз олими Киттел 1894 йили Мангалорда тузган “Каннара-инглизча” луғатидаги жами саккиз хил маъносини ўз асарига эпиграф қилиб олган. Жумладан, у “такомиллаштириш”, “ғоя”, “маиший қулайлик”, “тож кийдириш”, “покланиш”, “расм-русумлар”, “дафн маросими” маъноларини билдиради.

Жанубий Ҳиндистоннинг чекка қишлоқларидан бирида яшовчи ўта мутаассиб диндорларнинг мушкул аҳволга тушиб қолишлари асар сюжетида асос қилиб олинган. Замонавий ҳинд адабиётининг йирик вакили, узоқ йиллар Жанубий Ҳиндистон Адабиёт академиясининг раиси бўлиб ишлаган Анант Муртий нафақат ҳинд халқи, балки бугунги кунда бутун дунё халқлари учун умумий муаммога айланган мутаассибликни қоралар экан, кишиларни ватанпарварлик йўлида олиб бораётган курашларида адашмасликка чақиради. Мазкур асар Ҳиндистонда ва кўпгина хорижий мамлакатларда катта шов-шувга сабаб бўлди. Унинг асосида фильм яратилди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

32

ди. Айвонда яна браҳманлар тўпланар ва яна муқаддас ривоятларни жон қулоғи билан тинглашга тушарди.

Гоҳо Бҳагиратий ёзғуриб қоларди:

— Дунёга келиб нима ҳам кўрдингиз? Болалик уй бозор, боласиз уй мазор. Уйланиб олаверинг...

— Чол одамга ким қўйибди уйланишни, — ҳазилга бурарди Пранешачария.

— Нега чол бўлар экансиз? Ҳали қирққа ҳам борганингиз йўқ. Сиздай одамга ҳар қандай қиз жон деб тегади, қизнинг отаси Ганга сувини бошингиздан ўгириб ичади. Сиз ўқимишли одамсиз, санскритни Банорасда ўргангансиз. Боласиз рўзгорнинг тўристондан нима фарқи бор, қаранг, ҳайҳотдай уйингиз ҳувиллаб ётибди.

Пранешачария ҳеч нарса деб жавоб бермади, у туришга ҳаракат қилган хотинининг елкасидан тутиб, сенга тинчлик керак, дегандай яна аста ётқизиб қўйди. Ахир, тангри Кришна айтган-ку, аъмолларинг ажрини кутиб ўтирмай, қилиниши лозим бўлган ишнинг пайдан бўл, деб. Тангри уни синаб кўришга аҳд қилгани аниқ, янги туғилиш ва ўлишлардан халос бўлишга у тайёрни, йўқми, шуни билмоқчи бўлган, — шунинг учун ҳам тангри бу гал унинг браҳман бўлиб туғилишини шафоат этган ва пуштисиз аёлни пешонасига ёзган.

Ачария маъбудларга эҳсон этиладиган ва байрам кунлари эҳромда улашиладиган, беш хил ширинликдан ясалган обиҳаёт сингари табаррук тақдиридан фахрланиш туйғуси билан тўлиб-тошган, Ачария бемор хотинига ғамхўрлик кўрсатаётгани билан ҳам фахрланар ва ўзича мажруҳ аёлга уйланиб, ўлим ва ҳаёт гирдобидан халос бўлиш йўлида баркамоллик касб этаяпман, дея дилдан мамнун бўлар эди.

Овқатлангани ўтиришдан олдин у энли банан япроғига сигири учун терт солди-да, орқа ҳовлида ўт чимдиётган говмиши Гаурийга олиб борди. У сигирнинг яғринини меҳр билан силар экан, бундан Гаурийнинг қанчалик ҳузур қилаётганини ҳавас билан бирпас томоша қилиб турди. Ачария ҳозиргина жониворни силаган қўлини шукроналик ила кўзига сурди.

У остонадан ичкарига қадам қўйиши билан ҳовлида аёл кишининг овози янгради:

— Ачария! Ачария!

Назариди Наранаппанинг хотини Чандрий чақираётгандек туюлди. Бундай аёл билан гаплашиш гуноҳи кабирага киради: овқатга қўл уришидан олдин яна ғусл қилиб олмаса бўлмайди. Нима бўлганини сўраб-суриштирмагунча томоғидан бир лўқма ҳам таом ўтмайди.

Ачария қайта ҳовлига чиқди. Чандрий шоша-пиша сорийси учи билан юзини яширди-да, чўчиб орқага тисарилди.

— Нима гап?

— Анов... анов...

Чандрийнинг вужуди қалт-қалт титрарди, тили калимага келмас, фақат титроқ қўллари билан эшик кесакисига маҳкам ёпишиб олганди.

— Ким? Наранаппами? Нима бўлди унга?

— Ўлди...

Чандрий қўллари билан юзини ёпти.

— Эй тангри таоло, Нароян, Нароян! Қачон?

— Ҳозиргина...

Чандрий ув тортиб йиғлаб юборди.

Аёлнинг йиғи аралаш гапларини Пранешачария базўр илғаб олмоқда эди.

— Шивмогидан келувди... ётиб қолди... иситма тутди... тўрт кун иситмалаб ётди... шу билан... биқини шишиб кетди... қаттиқ азоб чекди... безгакда бўлганидай...

— Эй Нароян! Эй худойим!

Пранешачария ўша ҳолича, маросимларда тақадиган бўйинбоғини ҳам олмасдан кўчанинг нариги ёғидаги Гаруданинг уйи томон отилди.

— Гаруда! Гаруда! — деб қичқирганича у тўғри ошхонага йўналди.

Марҳум Наранаппа Гарудага қариндош бўлади: Наранаппанинг бобосининг хотини Гаруданинг бобосининг хотини билан опа-сингил бўлган.

Гаруда қайноқ зирвага ботирилган қўлидаги ширгуручни оғзига олиб борган

ҳам эдики, ошхона бўсағасидан терга ботган, ҳаприққан Пранешачария кириб келди.

— Овқат ема! — уҳ тортиб деди Пранешачария. — Овқат ема, Гаруда. Наранаппа қазо қилди.

Гаруда кайфи учиб, луқмани олдида ёзиғлик банан япроғига силкиб ташладида, апил-тапил оғзини чайқаб, оёққа турди. Гарчи Гаруда Наранаппа билан анчадан бери аразлашиб юрган, у билан ҳеч қандай муомала қилмай, ҳатто қариндош-уруғчилигидан ҳам воз кечиб юборган бўлса-да, овқат ейиши жоиз эмасди. Гаруданинг хотини Ситадевий чўмич дастасини ушлаганича тош қотиб қолди.

— Болалар овқатланаверсин, — деди унга Гаруда. — Фақат болаларга мумкин овқат ейиш. Биз катталар то марҳум дафн этилмагунча туз тотмаймиз.

Бирон киши билмасдан овқат тановул этиб қўймаслиги учун ўлим ҳақида аграҳарани огоҳ қилишга ошиқиб, у Пранешачария билан бирга уйдан шошиб чиқиб кетди.

Улар уйма-уй чошиб кетишди: Пранешачария — Лакшманникига, Гаруда эса телбанамо хотин Лакшмидевамманикига, ундан кўчанинг охирида турувчи Дургабхатганикига учди.

Хабар аграҳаранинг барча ўн хонадонига яшин тезлигида тарқалди. Уйларнинг эшик ва деразалари тақа-тақ ёпилиб, болалар ичкарига қамаб қўйилди. Худога шукурки, браҳманлардан биронтаси ҳали таомга қўл урмаган экан. Ҳеч ким — ҳатто аёллар ва болалар ҳам дунёдан ўтган Наранаппага ачинмади, бироқ ҳаммаларининг дилини ногаҳоний гуноҳга ботиш даҳшати қамраб олганди. Наранаппа ўзи тириклигида ҳеч кимга кун бермаганди, ўлгач эса барчани ризқидан бенасиб қилди, ҳатто унинг ўлиги ҳам тиригидан ўн чандон ташвиш ортдирганди. Ҳаял ўтмай аграҳаранинг барча эркаклари Ачария уйи олдида жам бўлишди. Хотинлар эрларининг қулоғига аллақачон қуйиб улгуришганди:

— Ҳовлиқманг. Ачария ўзи бир ёқлик қилсин. Дафн қилишга ошиқишнинг кераги йўқ — тагин уддалаёлмай шарманда бўлиб ўтирманг. Нақ гурунинг жаҳли чиқиб, жанозани чиқаришга рухсат бермай қўяди-я.

Ҳар куни муқаддас китоблар қироатига тўплангандек, браҳманлар айвонда гуж бўлиб ўтириб олишганди. Бироқ улар ҳозир анча ташвишли кўринарди. Пранешачария бармоқлари билан бўйнида осилиб турган тасбеҳни ушлаб қўйди-да, худди товуш чиқариб ўйлаётгандек деди:

— Наранаппани дафн этиш керак — бу бир. Унинг фарзанди йўқ, ичимиздан биттамитиз дафн қилишимизга тўғри келади — бу икки.

Браҳманларнинг бир қарорга келишини кутган ҳолда Чандрий изтироб ичида айвоннинг охирги устунига қапишиб олганди. Қизиқишнинг зўридан ўзларини тутолмаётган браҳманларнинг хотинлари бирин-кетин орқа эшикдан кириб, ўртадаги уйни тўлдиришди. Ҳаммалари юракларини ҳовучлаган, ишқилиб, эрлари ишнинг пачавасини чиқаришмаса бўлгани.

Гаруда дўмпайган елкасини кафтлари билан ишқалаб қўйди ва одати бўйича чўзиб деди:

— Тўғри, муқаддас сўзлар...

— То майит гулханга қўйилмагунча ҳеч ким таомга қўл урмасин, — деди бошқалардан кўра ғариброқ, касал бузоқдек озгин браҳман Дасачария.

— Тўғри... ҳақ гаплар... — маъқуллади Лакшман қорнини силаб, у ютиниб, тез-тез киприк қоқарди. Унинг безгакдан шишган кажавадай қорни битта-битта саналиб турган қовурғалари остида беўхшов осилиб турарди. Чакаги ичга ботган, кўзларининг оқи сарғайиб кетган, оёқлари ҳам чўпга айланган — жирсиз думбасини ликиллатиб юрган одам юраяпти эмас, судралаяпти деб ўйларди, айниқса Парижатапурнинг ҳазилкаш браҳманларига яхшигина эрмак эди у.

Ҳеч ким нима қилиш кераклиги тўғрисида лом-мим демаётганди.

— Дафн маросимини ким ўтказиши тўғрисида бир қарорга келишимиз керак, — эслатди Пранешачария. — Китобларда шундай дейилган: дафн маросимини марҳумнинг ҳар қандай қариндоши ўтказиши мумкин. Агар қариндоши бўлмаса, ҳар қандай браҳман ўтказаверади.

“Қариндош” сўзи айтилганда ҳамманинг нигоҳи Гаруда билан Лакшманга қадалди. Бунинг менга дахли йўқ демоқчи бўлиб, Лакшман кўзларини юмиб

олди. Умри давомида кўп марталаб ҳақ талашган Гаруда эса бир нима демаса бўлмаслигини англаб турарди. У бир чимдим тамакини бурнига олиб борди, томоқ қирди ва сўзлашга тутинди:

— Қадимий қонунларга қараб иш тутиш керак деб тўғри айтилган. Кито-бларда шундай дейилган. Ачария ҳаммамизнинг ичимизда энг олимимиз, унинг сўзи Ведалар сўзи билан бир хил. Бу муаммони у ҳал этсин, ижроси эса биздан. Тўғри, биз Наранаппа билан қариндош-уруғлармиз, лекин ҳаммамизга беш қўлдай аёнки, Наранаппанинг отаси билан мен мана шу тақсимот туфайли аразлашиб қолганмиз. Иш судгача бориб етган. Наранаппанинг отаси ўлгандан кейин мен Дурмастҳалдаги донишманд гуруга¹ арз қилганман, гуру ишни менинг фойдамга ҳал қилган. Наранаппа эса бундан бўйин товлади — ахир худонинг сўзини фарз деб билмагандан кейин нимасини ҳам гапирасан, киши? Шунда биз на ўзимиз, на болаларимиз, на неварачевараларимиз бир-биримиз билан ҳеч қариндош-уруғчилик қилмаймиз, деб онт ичган эдик. На расм-маросимда, на емак-ичмакда, на бошпана масаласида — ҳеч нимада. Бизлар шундай онт ичганимиздан кейин нимасини гапирасан, киши?

Гаруданинг ўзи яхши кўрган “нимасини гапирасан, киши” иборасини тез-тез такрорловчи пинғи овози бирдан жимиб қолди. Гаруда тамаки ҳидлади, Чандрийга кўзи тушди-ю, у гапини дадилроқ оҳангда давом эттирди:

— Гуру ҳам бизни қўллагандан кейин нимасини гапирасан, киши? Гап дафн маросимини мен ўтказишимда эмас, бу гапни бир четга қўйиб тураверайлик. Гап шундаки, Наранаппани браҳман деб ҳисобласа бўладими ўзи, йўқми? Бунинг нимасини гапирасан, киши? Наранаппа паст тоифадаги бир хотин билан яшар эди-ку...

Аграҳара маъбуд Вишнуни бошқа маъбудлардан юқори қўйувчи мадҳва мазҳабидаги браҳманлар тоифасига кирар эди. Дургабҳатта мазҳаб бўйича смарта эди — у Дурга маъбудасига сиғинар, бошқа тақводорларга жуда эҳтиёткорлик билан муомалада бўлиб, уларни зимдан таъқиб қилар эди. Ҳозир у Чандрийга кўзларини қадаб, аста ҳиринглади:

— Жудаям шошқалоқсан-да, қўшнижон. Бу гап кимга керак? Уйга бир фоҳишани олиб келиб тургани билан браҳман тоифасидан чиқиб қолмайди-ку. Бизларнинг асли наслимиз Шимолдан — ишонмасанг, ана, Пранешачариядан сўра, — тарихдан уларнинг жанубликлар билан умргузаронлик қилишганини биламиз ҳам. Нима, улар ҳам тоифаларини йўқотган бўлиб чиқадими? Басрурдаги исловотхоналарга танда қўядиган браҳманлар нима бўлади унда?

Гаруданики тутиб кетди — бир узиб олмаса туролмасди!

— Ўзинг шошқалоқсан, Дургабҳатта! Гап бу ерда қуруқ шаҳват устида кетмаяпти. Бизнинг буюк Пранешачариямизга айтишнинг ҳожати йўқ — ҳаммасини у билади — ким билан умргузаронлик қилса бўлади-ю, ким билан йўқ, у буларнинг барини Банорасда ўрганган, барча муқаддас китобларни сув қилиб симириб юборган, ахир Алломаи Замона деб бекорга айтишадими уни? Тағин нима дейсан бунга? Ачариямиз мана мен деган пандитларни ҳам бир чўқишда қочирган сенинг мазҳабингдаги пандитларни ҳам, бизникиларни ҳам — ҳаммасида у ютиб чиққан. Қаердаки олим одамлар йиғилмасин, бутун Жанубий Ҳиндистон бўйича — ҳамма жойда бизнинг Ачариямизни бошлариға кўтаришган, унинг ўн бешта шойи бўйинбоғи бор, кумуш баркаши бор... Барча Ачариялар олимлиги учун бизнинг Ачариямизга инъом қилишган... тағин нимасини гапирасан, киши!

Қилиниши керак бўлган иш бир ёқда қолиб, унинг мақтовига берилиб кетишганидан Пранешачария саросимага тушиб, шошиб сўради:

— Хўш, сен нима дейсан, Лакшман? Наранаппа қайинсинглигининг эри бўлар эди-ку?

Лакшман яна кўзларини юмиб олди:

— Сенинг сўзинг, Ачария, биз учун қонун. Ҳақиқий шарият тўғрисида биз нима ҳам билардик? Мана, Гаруда айтди-ку, Наранаппа бир паст тоифадаги аёлга илашиб қолди деб... — Лакшман кўзини очди, белбоғининг чети билан бурнини артди ва шартта деди:

¹ Г у р у — устоз, олим, диний раҳнамо дегани. (Тарж.)

— Шунчаки ётиб-турган бўлса ҳам майлиди!.. Унинг қўли билан қилинган овқатни еган ҳам!

Наранаппанинг қаршисидаги уйда турувчи Падманабх қўшиб қўйди:

— Ўлгудай ичарди ҳам.

— Ичишини қўй, гўшт ҳам ерди.

Гаруда Дургабхаттага ўгирилди.

— Сизларнинг мазҳабингизда бунақа майда-чуйда нарсаларни кўпда ҳисобга олмаса ҳам керак? Буюк устозингиз Санкар бор-ку, ўша ҳаётдаги ҳамма нарсани тотиб кўришга ўлгудай ўч бўлган, ҳатто ўлган рожанинг ўрнига унинг хотини билан ётган. Ё гапим нотўғрими?

Бунга ким бир нарса дея оларди? У билан уришиб қолган хотини уни ҳаётни фақат бир томондангина билишда айбламагунча Санкарнинг жимо қилмаслик онтига риоя этгани ҳаммага кундай аён эди. Шунда Санкар олий кучларни ёрдамга чақирган-да, ҳозиргина жони узилган рожанинг вужудига жо бўлган, унинг хотинини билиб олган, ўзининг олдинги қиёфасини қайтариб, шаллақи хотинининг шармандасини чиқарган.

Лекин ҳозир бу гапларни эсга олиш ўринлимикан?

Гап яна бошқа томонга бурилиб кетганини сезган Пранешачария қўлини кўтарди:

— Гаруда, бир пас жим тур. — Бироқ шу топ яна кўзларини юмиб олган Лакшман бидирлаб кетди:

— Қонуний хотини қолиб, арамас хотинлар билан дон олишибди — буни ҳам “ҳеч нарса” дейиш керакми? Қайинсинглимининг куйгани шунчаликки, чидолмай ўлиб кетди, Наранаппа бўлса ҳатто азасида ҳам бўлмади. Ҳай яхши, буниси ҳам ўтаверсин, аммо отаси билан онасининг йилини ўтказмагани-чи? Мен ҳеч нарсани яшириб ўтирмайман, чунки Наранаппа менга яқин қариндош бўлади — хотинимнинг тоғасининг ўғли. Биз тишимизни тишимизга қўйиб чидадик, ичкаридаги гап ичкарида қолсин дедик. Лекин у бизга нима қилиқлар кўрсатмади? Барча браҳманларнинг кўзи олдида дарёга борди, бутун аграҳарани отам замонидан бери сиғиниб келган тошни олди-да, дарёга улоқтирди! Орқасидан тупурди ҳам! — Лакшман тий оёди. — Тўғри, ҳаммасини кечирса бўлади, лекин у куппа-кундузи уйига мусулмонларни олиб кирди, улар тўйгунча гўштхўрлик, майхўрлик қилишди — тагин шундоқ айвонда, ҳаммага кўринадиган жойда-я! Шарият ҳақида гап очиб ҳам кўр-чи — нақ башарангни ёриб, абжафингни чиқарарди. Тириклигида ҳаммамиз кўрққанамиздан елкамизни қисиб юрардик!

Лакшманнинг хотини Анасуяя қўшни хонада эрининг бор ҳақиқатни очиб ташлаётганидан ғурурланиб ўтирарди. Анасуяя устунга қағишиб олган Чандрийга қараб-қараб қўярди ва юрагида ҳаққоний ғазаб жўш урарди: илоё ялон чеқиб ўлдирсин бунақа суюқоёқ, хиёнаткор, маккўр хотинни! Шу жувон ўлгур Наранаппани ўзига иситиб олмаганда тоғасининг ўғли ўз тоифасидаги гулдай хотинини хорзор қилиб ташлаб қўймаган, бу манжалақи эса унинг бор дунёсига эғалик қилиб, тасқара башарасига зар-зеварларни тақиб олмаган бўлармиди! Анасуяя Чандрийнинг бўйнидаги тўрт шодалик тилла занжирни, билагидаги энли олтин билакузукни кўрди-ю, нақ эси оғаёзди. Кўзларидан дувиллаб ёш қуйилди. Синглиси тирик бўлганда тилла занжир синглиси шўрликнинг бўйнида бўларди, қиёматли қариндошининг ўлиги эса мана бундай эгасиз хор бўлиб ётмас эди. Ҳаммасига мана шу суюқоёқ қанжиқ айбдор — нега ҳеч ким унинг иккала кўзини ҳам ўйиб олмаяпти?!

Анасуяя аламига чидолмай ув тортиб юборди.

Дафн ва йил маросимларида тортиладиган таомлар Дасачариянинг ягона тирикчилиги эди. У бундай маросимларга юз чақирим йўлни босиб келишга ҳам тайёр эди.

— Биз ҳаммасини биламиз, — деди у йиғилганларга қараб, — аграҳарамизда шундай Наранаппа борлиги учун ҳам роса икки йилдирки ҳеч ким бизни ҳеч қайерга чақирмай қўйди. Агар яхшилаб ўйламай бир даҳрийнинг дафн маросимини ўтказадиган бўлсак, бизларни бошқа ҳеч қаерга чақирмай қўйишлари турган гап. Мурдани куйдирмай ташлаб қўйиш ҳам бўлмайди: қачонгача овқат емай ўтиравериш мумкин? Хўш, энди нима қилишимиз керак? Буни Пранешачария ҳал қилсин. Унинг гапига ким қаршилиқ қила олади? Ҳарҳолда мазҳабимиздан — ҳеч ким!

Унинг гаплари Дургабхаттанинг қулоғига киргани ҳам йўқ — у бутунлай Чандррийга маҳлиё бўлиб қолган эди. Наранаппа Кундапурдан олиб келган бу ноёб нарса чиндан ҳам ҳуриликнинг ўзи эди. Одатда ичкаридан чиқмайдиган бундай офатижонни Дургабхатта эркак бўлиб биринчи марта кўриб турибди. Қадимий “Ишқ ҳақида достон”да Ватсайян таъриф у тавсиф этган жондондаги барча фазилатлар мана шу жувонда жамулжам эди. Бўлмаса-чи, оёғининг бошмалдоғи бошқа бармоқларидан қисқароқ — худди “Кама-сутра”да тасвирлангандек. Сийналари-чи, сийналари! Бундай соҳибжамол эркак зотининг етти ухлаб тушига ҳам кирмайди. Кўзлари ўт бўлиб чақнаса керак, ҳозир шунчаки ёш қоғлаб турибди, холос. Дарвоқе, ёш ҳам унга халақит бераётгани йўқ. Дургабхатта ётоқхонасида осифлиқ Рави Варма асаридagi балиқчи қиз Матсаяндийнинг ўзи. Худди сувратдагидек, сийналари ҳарир сорийси остидан ўшандай туртиб чиққан. Кўзлари, бурни — ҳаммаси сувратдагидек. Бундай офатижон учун Наранаппанинг муқаддас тошни дарёга улоқтирганга, ношаръий равишда гўштхўрлик ва майхўрлик қилганига ажабланмаса ҳам бўлади. Унинг жасорати-га тан бериш керак. Нима, ўзини туюлмаган бир Наранаппа эканми? Ана, Жаганнатҳни олинг, ўзи шоир браҳман бўла туриб, мусулмон қизига уйланиб олди-ку. Бир ғайридин соҳибжамолнинг сийналарини таърифлаб шеърлар ёзди-ку. Агар Пранешачария бу ерда бўлмаганида ўлик Наранаппа мана бундай чўзилиб ётмаган бўларди, Дургабхатта қанчалик завқ-шавқ билан ўша шеърлардан ўқиб берган, ҳатто мана бу ҳезалаклар ҳам англаб етсинлари учун уларнинг маъносини чақиб берган бўларди!

Бундай Наранаппалар ҳақида “эҳтирос тутқуни уят ва даҳшатдан холи” дея жуда топиб айтилган эски китобларда...

Браҳманлар жимгина унга қараб қолганларини сезди-ю, Дургабхатта шошиб гапира кетди:

— Биз айтар гапимизни айтдик. Марҳумнинг камчиликларини санаган билан фойда йўқ. Пранешачария ўзи бир нарса десин. Жаҳл ичида Гаруда нима деса дегандир, лекин Пранешачария сизга қандай гуру бўлса, менга ҳам шундай гуру. Қулоғимиз сенда, Пранешачария.

Пранешачария шошмай, салмоқ билан, сўзларни чертиб-чертиб гапира бошлади, зеро аграҳаранинг эртанги истиқболи биргина унга боғлиқ эди:

— Онт ичганман, Наранаппадан воз кечганман, деб Гаруда гапнинг пўскалласини айтди-қўйди. Лекин қонун ондан қайтишга ҳам йўл беради: каффорат қилинади, сигир қурбонлиғи ўтказилади ёки қадамжоларга бориб, авлиёларни зиёрат қилинади. Буларнинг ҳар бирига озмунча пул кетмайди, мен ҳеч кимни бундай чиқимга мажбур қилмоқчи эмасман. Бу ерда Дасачария билан Лакшман айтган гапларга келсак, Наранаппа браҳманларга ўхшаб яшагани йўқ, аграҳаранинг шаънига иснод келтирди, — бу жиддий масала, бунга қандай жавоб беришга ожизман. Борди-ю, у ўзи браҳманликдан воз кечганида ҳам бу нарса унинг тоифасини йўқотганини ва браҳман бўлмай қолганини билдирармикан? У тоифадан ҳайдалган эмас, тоифадан ташқарида эмас, тоифада туриб ўлди, бинобарин, у браҳман бўлиб ўлди. Бизга кундай равшан: фақат браҳмангина ўлган браҳман баданига дахл қила олади. Унинг баданига бошқалар дахл қилишига йўл қўйсак, ўзимиз гуноҳга ботамиз. Барибир шунда ҳам кўнглим жойига тушмайди. Қонун мурдани куйдиришга фатво беради деб дангал айтолмайман. Шунинг учунки, унинг қандай яшаганини биз ҳаммамиз кўрганмиз. Хўш, нима қилишимиз керак? Ҳақиқий шаръий йўл биздан нимани талаб қилади? Кўра-била туриб қонунни бундай поймол қилганлар учун тавба-тазарруга йўл борми?

Шу топ Чандрий шитоб билан олдинга юриб чиқди-да, ҳанг-манг бўлиб қолган браҳманлар рўпарасига келиб тўхтади. Браҳманлар кўзларига ишонишмаётганди: Чандрий бўйнидаги тилла занжири, билагадagi олтин билагузгини ечди-да, ҳаммасини битга қилиб, Пранешачариянинг оёғи остига қўйди. Дафн маросимига кетадиган харажат тўғрисида нималарнидир минғирлаганча яна аста ўз жойига — устун олдига қайтди.

Хотинлар кўз очиб-юмгунча ҳисоблаб чиқишди — тақинчоқлар кам деганда икки минг рупия турарди. Хотинларнинг ҳар бири кўзини ўз эрига тикканди.

¹ Ишқ-муҳаббат ҳақида таълим берувчи қадимги ҳинд адабий обидаси (тарж.).

Тамаъғирлик, мол-дунёга ўчлик беғубор ўй-фикрларга доғ туширишидан қўрқиб, браҳманлар буйруқ берилгандек баравар бошларини эгиб олишди. Аслида ҳаммасининг кўнглидан бир хил ўй кечаётганди: ичимиздан битгамиз Наранаппанинг дафн маросимини ўтказишга рози бўлади-да, хотини мана шу олтин тақинчоқларни бўйнига тақади. Бусиз ҳам бир-бирига тиш қайраб келаётган Гаруда билан Лакшман учун бу оловга ёғ сепган билан баравар бўлди.

“Олтиннинг ҳаммасини ўмароди-да, бир тиррақи бузоқ билан қутулиб олади — ҳам савоб ишлайди, ҳам пул ёнга қолади” деган фикр кечар эди ҳар бирининг кўнглидан.

“Агар бу ярамаслар балойи нафсларини тиёлмай, Наранаппани шариатга кўра гулханда куйдиришса, уларнинг ҳаммасини бутун вилоятга дув-дув гап қиламан, уларнинг қанақа браҳманлигини айтиб, элда шармандасини чиқараман,” — дея кўнглига тугиб қўйди Дургабҳатта.

Дасачарияга ўхшаган ғариброқ браҳманлар қайта-қайта ютиниб, йиғламоқдан бери бўлиб ўтиришарди — Гаруда билан Лакшман дафн маросимини ўтказишни уларга топшириб бўпти!

Пранешачария ҳамон ўзини босиб ололмаётганди. Чандрийнинг аралашини-га бало бормиди энди?! Ўзича ёрдам бераман деб ўйлагандир-да, мана, ҳамма ишнинг пачавасини чиқарди-қўйди.

Браҳманлар шовқин солишарди, ҳамма баравар гапириб, ҳеч ким бировнинг гапига қулоқ солай демасди. Улардан биттаси дафн маросимини ўтказишга розилик билдириб юборишидан қўрқиб, бари Наранаппанинг даҳшатли қилиқларини пайдарпай эсга олар, ҳар бири Наранаппанинг ўзининг эмас, бошқа бировларнинг бошига солган мусибатлари ҳақида сўзларди.

— Гаруданинг ўғлини уйдан алдаб олиб чиқиб кетиб, армияга боришга кўндирган ким эди? Ким бўларди, мана шу Наранаппа-да. Пранешачария бола билан Ведаларни мутолаа қилиб, уни ўқитаётган эди, Наранаппа бармоғи билан бир ишора қилди-ю, шу билан ўқишнинг ҳам тагига сув қуйди... Ҳамма ёшларни бузиб юборди-ку у...

— Лакшманнинг куёвига қилган ҳунарлари эсингиздами? Лакшман бечора етимни қанотй остига олди, едирди, ичирди, катта қилди, унга қизини бериб, уйлаб қўйди. Кейин шартта Наранаппа келди-да, боланинг бошини айлантирди, ана оқибати: бола аграҳарага ойда бир келса келади, келмаса йўқ.

— Балиқлар-чи, эҳром ҳовлисидаги балиқлар? Улар азал-азалдан муқаддас бўлиб келган — маъбуд Ганешнинг мулки-да, минг қилса ҳам. Чоллар айтарди: кимки бу балиқлардан биттасини тутиб еса қон қусади, деб. Бу палид-чи? Бу даҳрий ҳаммасига баравар тупурарди! Бир гала мусулмонларни бошлаб келарди-да, худонинг балиқларига динамит билан қирон келтирарди. Нима бўлди энди? Энди паст тоифа одамлари ҳовузга балиқ тутгани келадиган бўлишди. Бу ярамаснинг мақсади битта эди — ишқилиб ҳеч ким браҳманларни одам ўрнида кўрмаса! Аграҳарамизнинг обрўини ер билан битта қилгани етмагандай, у Парижатапурдаги ёш браҳманларни ҳам йўлдан урди, уларни турли томошаларга боришга ўргатди.

— Уни тоифадан ҳайдаш керак эди, тамом-вассалом!

— Қандай ҳайдаб бўлади, Гаруда? У ҳар доим исломга ўтиб кетаман деб қўрқитарди, нима, эсингдан чиқдимми? Ойнинг ўн биринчи кунда бутун аграҳара рўза тутиб турганда у бир гала мусулмонларни бошлаб келиб, базми жамшид қилди. Тагин бўкиришини айтинг: “Мени ҳайдасангиз ҳайдайверинг, мен мусулмон динига кириб кетаман! Браҳманларни битта-битта боғлаб оғзига гўшт тикаман! Кўрамиз ўшанда, муқаддас браҳманлигингиздан нима қолар экан!” дейди-я! Шундай деганмиди? Деганди! Борди-ю, у исломга кирганида ҳам уни аграҳарадан ҳайдашга ҳокимият рухсат бермасди. Қайтанга ўзимиз бу ердан туёғимизни шиқиллатиб қолардик. Бунинг иложи йўқлигини билгани учун Пранешачария ҳам чурқ этиб оғиз очолмаганди.

Дасачария яна ўзи томонга тортди. Унинг қорни қаттиқ очқаганди — хотини тайёрлаб олдига келтириб қўйган анбаҳли ширгуручдан бир чўқим ҳам оғзига олишга улгурмаганди-да.

— Наранаппанинг отаси ўлганида унинг орқа ҳовлисида фарқ пишиб турган

меваларга биронта ҳам браҳманнинг оғзи тегмаганди. Меваларининг ширинлигини айтмайсизми — тилни ёрарди.

Икки кўзини тилла буюмлардан узолмаётган хотинлар эрларининг ландовурликларидан бирдай қуйиб-ёнмоқда эди. Лакшман ўз ўғлининг армияга кетганини айтиб шовқин солганида Гаруданинг хотини Ситадевийнинг қанчалик тутаққанини кўрсангиз эди. Бировнинг ўғлини ғийбат қилишга нима ҳақи бор унинг? Гаруда Лакшманнинг хотини Анасуйянинг кувёни қандай қилиб йўлдан уришганини сўзлай бошлаганида Анасуйя типирчилаб қолди — уларнинг оиласи билан Гаруданинг нима иши бор экан-а?

Браҳманларнинг тобора ҳаддан ошаётганларини кўриб, Пранешачария ҳушёр торта бошлади.

— Хўш, нима қилдик энди? — хитоб оҳангида деди у. — Аграҳарада марҳумнинг жасади ётганда биз қўл қовуштириб ўтиролмаимиз-ку, ахир. Қонунга кўра, то жасад шарият бўйича жойи ростонига олиб бориб қўйилмас экан, на тоат-ибодат қила оламиз, на ғусл қила оламиз, на овқат ея оламиз — ҳеч нарса қилолмаймиз. Модомики Наранаппа тоифадан ҳайдалмаган экан, фақат браҳман унинг жасадига дахл қила олади.

— Вақтида ҳайдаш керак эди, бунақа бошоғриқ қилиб қўймаслик керак эди, — деди неча йиллардан бери Наранаппани тоифадан ҳайдашни талаб қилиб келган, энди эса қасос олиш пайида бўлган Гаруда алам билан.

Браҳманлар ёппасига унга қарши оёққа турди:

— Ол-а! Ўзи айтганидай исломга кирганда нима қилардик? Таҳқирланган аграҳарадан ўзимиз туёғимизни шиқиллатиб қолган бўлардик. Топган гапингни қара-ю!

Эртасига ҳам кун бўйи оч юришга тўғри келишини ўйлаб кайфи учаётган Дасачариянинг бирдан миясига бир фикр келди — у ҳатто сапчиб турди:

— Биласизларми, парижаатаурлик браҳманлар билан ошна тутиниб олган деб эшитар эдим — улар билан овқат ҳам еркан, уйларида ётиб ҳам қоларкан. Балки, ўшалардан илтимос қилармиз? Улар жа биздайин художўй ҳам эмас.

Парижаатаурда смарта мазҳабадаги браҳманлар яшарди, уларда ҳамма нараса расамаддагидай деб бўлмасди, чунки бу мазҳабдагилар тўғрисида қони бузуқ одамлар деган миш-мишлар юрарди. Эмишки, қадим замонларда қандайдир чаккибосар одам ўша ерлик бир бевага тегишиб қўйган, бева ҳомиладор бўлиб қолган. Шундан кейин бутун аграҳара можарони бости-бости қилмоқчи бўлган. Барибир бу гап Шрингерий гурусининг қулоғига етиб борган ва у парижаатаурликларни ҳаромилар деб эълон қилган. Аслида шундай бўлганми, йўқми, бундан қатъи назар, бу ернинг браҳманлари дунёвий лаззатларни инкор қилмас эдилар, тақвони унутмаган ҳолда, албатта. Улар ёнғоқ етиштириб, шундан тирикчилик қилар ва ўзига тўқ яшар эдилар. Дургабҳаттага Парижаатаурнинг ҳаёти хуш ёқарди, бунинг устига унинг ўзи ҳам мана шу маҳзабдан эди. У яшириқча смарталарнинг ширгуручидан ер, бирга ўтириб қаҳвахўрлик қиларди. Гарчи жуда ҳам ошқора меҳмондорчилик қилишга юраги дов бермаса-да, лекин бегоналар йўғида...

Дургабҳатта Парижаатаурнинг эрлари ўлганидан кейин сочларини қиртишлаб олдирмай, ёйиб юришга рухсат этилган ёш беваларига ҳам маҳдиё бўлиб қарарди. Уларга пон чайнаш ва лабларини бўяшга ҳам рухсат берилганди.

Шунинг учун ҳам Дасачариянинг таклифидан Дургабҳаттанинг тепа сочи тикка бўлди — оббо очофат-ей, уйда ноннинг увоғи ҳам йўғу осмондан келишини кўринг!

— Мен сизга айтсам, — деди у ҳаммага эшитдириб, — бу гапларингиз сариқ чақага ҳам арзимади. Сиз уларни ўзингиздан паст деб ўйлашингиз, уларнинг қони тозалигидан шубҳа қилишингиз мумкин, аммо уларнинг ўзи бундай ўйлашмайди-ку, ахир. Ҳолбуки ўз марҳумингизга дахл қилишдан сиз гуноҳкор бўлар экансиз, демак, бошқаларни бу бадтар гуноҳга ботирмайдими? Ким сурбет бўлса, майли, борсин ўшаларнинг олдига, айтсин илтимосини, сўнг нима жавоб эшитса ўзи билади. Сизнинг барча ўғилларингизни сотиб олиш учун Парижаатаурдаги бир Манжайанинг пули бемалол етишидан хабарингиз борми?

Пранешачария Дургабҳаттани тинчлантиришга ҳаракат қилди:

— Жуда тўғри айтдинг. Ўзига раво кўрмагани бировга раво кўриш браҳман

зотига ярашмайди. Лекин эт билан тирноқни бир-биридан ажратиб бўлмайди, шундай эмасми? Модомики Наранаппа Парижатапур браҳманлари билан дўст экан, унинг ўлими ҳақида уларга хабар берсак, нима қипти?

— Мен қарши эмасман, Ачария, — рози бўлди Дургабхатта, — бутун жамоанинг шариат ишлари сенинг қўлингда, елкангдаги юк енгил эмас, сең бир нима деганингдан кейин биров ғиринг деб кўрсин-чи!

Дургабхатта кўнглидаги бор гапни айтиб солди, энди бу ёғига жим ўтираверса ҳам бўлади.

Бу орада браҳманлар яна тилла тақинчоқларни эслаб қолишди. Агар парижатапурликлар дафн маросимини ўтказишга рози бўлишса, бундан чиқди, тиллалар ўшаларнинг қўлига бориб тушаркан-да?

Асли синглизиники бўлган тақинчоқлар бошқа қишлоққа, қандайдир зоти бетаин браҳманларга бориб қолишини ўйлаб, Анасуя чидолмади. Шу пайтгача базўр ўзини босиб ўтирди-ўтирди-ю, охири шартга гапириб ташлади:

— Бу ерда мана бу суюқоёққа пишириб қўйибдими? Тақинчоқларни менинг синглим тақиши керак эди! — Шундай дея у ҳўнграб юборди.

Лакшман хотинининг ҳақлигига шубҳа қилмасди, лекин шарттакилиги билан у одамлар олдида эрининг, оила бошлиғининг обрўини бир пул қилди. Лакшман ўшқириб берди:

— Ўчир овозингни! Эркаклар гапираётганда нега акиллайсан!

Гаруда ўзини тутолмади:

— Бу қандай гап ўзи? Дҳармастҳал гуруси можарони менинг фойдамга ҳал қилди-ку, демак, тақинчоқлар меники!

Пранешачария ҳорғин қўлини кўтарди:

— Сабр. Биз куйдирилиши керак бўлган жасад ҳақида ўйлашимиз керак. Олтинни эса... уни нима қилиш лозимлигини мен ҳал қиламан. Энг аввал Парижатапурга бориб, Наранаппанинг ўлими ҳақида хабар қилинсин. Агар у ердаги браҳманлар дафн маросимини ўтказишга рози бўлсалар, худди ўшандай бўлади.

Пранешачария ўрнидан турди.

— Энди сизлар бораверишингиз мумкин. Ману қонунларида, бошқа муқаддас китобларда нима дейилганини кўриб чиқаман, бирон-бир йўли топилиб қолар.

Чандрий ибo билан юзига тушириб олган сорийси четидан Ачарияга илтижоли қараб қўйди.

2

Айрон-қатикли хурмачалар териб қўйилган токчаларда сувараклар изғир, қазноқларда семиз каламушлар ғивирларди. Ўртадаги хонада дор тортилган бўлиб, унга ювилган кийим-кечаклар, тоза сорийлар ёйиб қўйиларди. Айвонга тўшалган бўйраларда гуруч унидан қилинган янги ёпилган нонлар, шалдироқ қоғоздек юпқа қовурилган сабзавотлар, зираворли сирка-мойга бостирилган қизил қалампирлар қуритиларди. Ҳар бир уйнинг орқа томонида муқаддас райҳон бутаси — тулсий ўсарди. Аграҳарадаги уйларнинг бари бир-бирига ўхшар, фақат боғчаларидаги гуллари билангина фарқ қиларди: Бҳимачарияникида парижат ўсарди, Падманабҳачарияникида — улкан ёсуман бутаси, Лакшманникида оч яшил тусли чампак, Гаруданикида чўғдай қизил рандела, Дасийникида эса оқ мандара барқ урарди. Дургабхатта ҳам томорқасига билва кўчати ўтқазган бўлиб, бу дарахтнинг япроқлари муқаддас саналарди — улар Шива сиймолари олдига ташлаб қўйиларди. Браҳманлар эрталаблари ибодат учун гул олгани бир-бирлариникига боришар, бир-бирларидан ҳол-аҳвол сўрашарди.

Наранаппа ҳовлисида ўсадиган гуллар эса фақатгина Чандрийнинг сочию ётоқхонасидаги каттакон гулдонга мўлжалланганди. Гўё бутун қишлоқ билан ўчакишиш учун бу камлик қилгандай, Наранаппа уйининг шундоқ таккинасида илонлар яхши кўрадиган, маъбудаларнинг биронтасига ҳам қурбонлиққа ярамайдиган “тун гўзали”ни ўтқазганди. Шохларини бошдан-оёқ чулғаб олган гуллар тун қоронғилигида чаман бўлиб очилар, бутун аграҳарани жўшқин эҳтиросли фикрлар уйғотувчи, одамни элитадиган ўткир ҳидга тўлдирарди... Аграҳара аҳли уй-

қусида безовта бўлар, сеҳр-жодулар таъсири остида илондай тўлғониб чиқар эди. Ҳидга тоқати йўқ одамлар бош оғриғидан шикоят қилишарди, “тун гўзали” олди-дан ўтишаётганда кўйлақларининг этаги билан бурунларини беркитиб олар эдилар. Кимдир ҳатто Наранаппа тўғрисида уйдаги лиммо-лим олтинларини кўриқлашга илонлар ёрдам бериши учун шу ўсимликни атайлаб эккан, деган миш-миш тарқатди. Сийрак сочларини чўлтоққина қилиб турмаклаган, ажиндор ва сўлғин юзли саховатпеша браҳман хотинлари ўзларига ёсуман ва мандара билан оро берар эдилар. Чандрий йўғон қилиб ўрилган сочини бошининг орқасига турмаклаб, унга оч-яшил чампак ёки ҳиди одамни маст қилувчи панданус гулини тўғнаб кўярди. Кундузги бўйлар билинар-билинемас, ғоят нафис бўларди — браҳманлардан уд новдаси тутатқиси, майда парижат гулларининг ҳиди димоққа урарди. Лекин қоронғи туши демагунча аграҳарада “тун гўзали”нинг сеҳрли ҳиди бошқа ҳамма ҳидларни босиб кетар эди.

Ҳар бир уйнинг олдида ўсадиган нон дарахти ва анбаҳ дарахтлари мазаси ҳар хил мевалар берарди. Гулларни ҳам, меваларни ҳам бирга баҳам кўриш кенг расм бўлганди, зеро меваларни ҳамма есин, гулларни ҳамма тақсин дея экинги, деган нақл шундан қолган. Танҳо Лакшмангина ҳосилнинг тенг ярмини олиб чиқиб кетарди-да, Гоа олибсотарларига пуллаб келарди. Бироқ у ҳам хасисликда ном чиқарганлардан. Ҳар гал уникига хотинининг қариндошлари меҳмон бўлиб келганда у хотинининг ҳар бир ҳаракатини қарчиғайдай кузатиб турарди — ким билсин, онасининг уйига бериб юбориш учун у тагин нималарни ўйлаб топмайди. Жазирама ёз кунларида ҳар бир хонадонда косамбарий деган газак тайёрланар, мева шарбатлари қилинар ва кўни-кўшниларга юбориларди. Кўшнилари бир-бирлариникига меҳмондорчиликка боришарди. Наранаппа эса шунда ҳам ўз билганича яшайверарди. Аграҳарада бор-йўқ ўнтагина хонадон бўлиб, Наранаппанинг уйи энг каттаси эди ва кўчанинг энг охирида жойлашганди. Кўчанинг бу томонида саф тортган уйларнинг орқа ҳовлиси Тунгу дарёсига туташ. Дарёга бир замонлар қандайдир тақводор банда ясаб кетган пиллапоялардан тушилларди. Ёмғирлар фаслида дарё суви кўтарилиб кетар ва бир неча кунгача худди бутун аграҳарани ямлағудай даҳшат солиб пишқирар эди. Болалар қирғоқда изгишар, қайнаётган тўлқинларни томоша қилишар, уларнинг шовуллашига қулоқ солишар эди, бироқ кейинчалик сув аста-секин қайта бошларди. Ёзнинг ўрталарига бориб дарё бутунлай қуриб қолар, ундан ўзан тагида жилдираши қулоққа зўрға чалинадиган учта ингичка жилғагина қоларди. Браҳманлар ўзанда кўк ва сариқ бодринглар, ола-була тарвузлар етиштирар эдилар. Шундан сўнг қарийб бир йилгача қуритилган банан япроғига ўралган бодринглар уйнинг тўсинларида осилиб турарди. Ёмғир фаслида барча навадаг бодрингларни хуш кўриб тамадди қилишарди — бодрингли таом тайёрлашар, димлашар, уруғидан эса шўрва қилишарди. Бурунларидан чиққунча бодрингга тўйиб олган браҳманлар бошқоронғи хотинлардай нордон, ғўра анбаҳдан тотиб кўриш учун бетоқат бўла бошлардилар. Браҳманлар ҳаёти бир зайлда кечарди: уларни дафн, тўй ва бошқа маросимлар муносабати билан ўтказилаётган худойи оши ёки меҳмондорчиликларга таклиф этишарди. Ҳар йили бўлиб турадиган эҳром байрами каби катта байрамларда ёки авлиё Тикачария ўлимининг йиллигида эса аграҳарадан ўттиз мил наридаги ибодатхонада браҳманлар учун катта ош тортиларди.

Аграҳаранинг номи Дурвасапур эди. Тунгий дарёсининг қоқ ўртасида бир оролча кўзга ташланарди, унда беш-олтита дарахт қўққайиб турарди. Браҳманлар эътиқодича, у ерда ҳозир ҳам Дурваса деган авлиё яшар экан. Ҳали “Маҳобҳорат” ҳам бўлмаган замонларда беш ака-ука Пандузодалар бу ердан ўн мил наридаги Каимара деган жойда бирмунча вақт истиқомат қилишган эмиш. Кунларнинг бирида малика Драупадий дарёда чўмилмоқчи бўлибди. Хотинининг ҳар бир истагини бажо келтиришга ҳамиша ҳозир нозир Бҳим Тунгийни боғлаб кўйибди. Авлиё ғул қилиб, ибодатга ҳозирлик кўргани дарёга тушиб қарасаки, дарё қуриб ётибди. Авлиёнинг қаттиқ жаҳли чиқибди. Ака-укаларнинг ҳамма нарсани кўра олиш қобилияти ато этилган энг каттаси Дҳармраж Дурвасага сув керак бўлиб қолганини айтиш учун Бҳимнинг ҳузурига чопибди. Бҳим ўзини тўғонга отибди ва шоша-пиша уни уч жойидан тешибди, дарё қуриганда учта пиликдай ариқча бўлиб оқиши ана шундан эмиш. Дурвасапур браҳманлари кўшни аграҳаралар-

нинг аҳолисига оининг ўн иккинчи куни тонг саҳарда ҳар қандай комил мўмин одам авлиё Дурвасанинг чиғаноқ чалиб, ибодатга чақиришини эшитиши мумкин дея ҳикоя қиладилар. Лекин браҳманлар чиғаноқ товушини ўзимиз эшитганмиз деган баҳона билан ўзлари ҳеч қачон у ерга тушишмайди.

Аграҳара донишмод ҳақидаги афсонаси, унда буюк зоҳид, Алломаи Замона Пранешачария истиқомат қилгани ва албатта, ярамас Наранаппанинг қилмишлари билан етти иқлимга донг таратганди. Рамнинг таваллуд кунига ўхшаган йирик байрамларда Пранешачариянинг Рам ҳаёти ҳақидаги ривоятларни тинглагани аграҳарага одамлар селдай оқиб келар эди. Наранаппа ҳақидаги ривоятни эшитиб, биров барака топмасди, аммо худонинг карамига ноил бўлиш учун мажруҳ хотинига кечаю кундуз парвона бўлган, Наранаппанинг ўжарликларига чидаган, браҳманларнинг маъносини ўзлари ҳам тушунмайдиган дуоларга тўла мияларидаги жаҳолатни оз-оздан қувиб юборган Ачария уларни оҳанрабодай ўзига тортгани-тортган эди. Ачария ўз фарзини кунг билан адо этаркан, ёруғ оламдаги унинг бу фарзи тошга ишқаланган уд новдасидай кундан-кун лаззатлироқ ва хушбўйроқ бўлиб бормоқда эди.

Аграҳара кўчаси бодроқ қовурса бўладиган даражада қизиган. Кўчада очликдан силласи қуриган браҳманлар кийимларининг бари билан офтобдан бошларини пана қилганча кетиб бормоқда. Улар ўзандаги учала ариқчадан ҳатлаб-ҳатлаб ўтишди-да, серсоя дарахтзорга ўзларини уришди, бу ердан Парижатапургача бир соатлик йўл. Кўм-кўк дарахтлар олов пуркаётган қуёшни тўсиб турганидан уларнинг таги сўлим. Шабада йўқлигидан хурмо шохлари қилт этмайди. Қайноқ тупроқ браҳманларнинг оёғини куйдиради.

Маъбуд Нароян исмини замзама қилганча браҳманлар Манжайанинг бундан илгари улардан бирортаси ҳам оёқ босиб кирмаган хонадонига қадам қўйди. Дунёвий ишларда пих ёрган бадавлат Манжайа ҳисоб-китобларни тартибга солиш билан овора эди. Меҳмонларни кўриб у ўрнидан турди ва браҳманларни баланд овозда эҳтиром билан қарши олди:

— Хуш келибсизлар, браҳманлар, қадамингизга ҳасанот! Кираверинглар, кирраверинглар, дам олинглар. Балки оёқларингизни ювиб оларсизлар? Ҳой хотин, меҳмонларга банан келтир!

Зум ўтмай Манжайанинг хотини ҳил-ҳил пишган бананларни кўтариб кирди ва чуқур таъзим қилди.

Браҳманлар аёлнинг таъзимига миннатдорона бош эгиб қўйишди.

Гаруда чуқур хўрсинди-да, Наранаппанинг ўлими ҳақидаги хабарни айтди.

— Ё худо! Нима бўлди? Саккиз кунми ё тўққиз кун илгари иш билан шу ерга келувди. Шивмогага бораёпман деганди. У ерда мен керак бўлмайманми деб сўрагандим. Яна шаҳарда ёнғоқ неча пулдан кетаётганини ҳам сўрагандим-а... Шива, Шива. Пайшанбада қайтаман деганди. Нима, касал бўлиб қолдимиз? Қанақа касал билан оғриган экан?

— Тўрт кун иситмалаб ётди. Қанақадир шиш пайдо бўлди, — жавоб берди Дасачария.

— Шива, Шива, — оҳ тортди Манжайа кўзларини тўсганча, елпуғич билан елпинаркан.

Манжайанинг доим бир оёғи шаҳарда... Бирдан у шаҳар ҳақидаги суҳбатни эслади ва ҳозиргина айтилган касал шунақанги даҳшатли касал эдики, Манжайа ҳатто бу сўзни такрорлашга ҳам ботинолмади.

— Шива, Шива! — деб тинмай гудранарди, холос.

Бир зумда Парижатапурнинг сатга бетайин браҳманлари уй олдига тўпланишди.

— Ўзингизга маълумки, — деб уларга мурожаат қилди Гаруда ўзини жуда сипо тутиб, — аграҳарамиз одамлари Наранаппа билан уришиб қолишган, биз у билан ҳатто сув ва гуручни ҳам бирга баҳам кўришдан ирганардик. Сизлар билан эса дўст эди, бошқа нима ҳам дердинг, киши. Энди у оламдан ўтди, унинг дафн маросимини ўтказиш керак. Ҳа, керак! Бошқа нимасини ҳам гапирасан, киши!

Парижатапурликлар дўстларининг ўлимини эшитиб қайғуга ботган бўлсаларда, зоти улуғ браҳманнинг дафн маросимида иштирок этиш имкониятидан суюндилар. Бунинг устига, Наранаппа улар билан бирга овуқатлинидан ҳазар қилмас ва умуман тоифавий мағрурликдан унда асар ҳам йўқ эди.

Биринчи бўлиб парижатапурлик коҳин Санкарайа сўз олди:

— Браҳманлар ҳақ гапни айтадилар, илон ҳам икки бор туғилади, деб. Зеро аввал тухум пайдо бўлади; тухумдан эса илон. Шунинг учун ўлган илонга дуч келган одам уни тегишли расм-русумларга риоя қилиб дафн этмоғи вожиб, то дафн маросими ўтказилмагунча овқат ейиш мумкин эмас. Модомики шундай экан, икки бора туғилган браҳман қазо қилганида қўл қовуштириб ўтириш инсофдан эмас. Ё гапим нотўғрими?

Санкарайа кўпроқ ўзининг муқаддас китоблардан олган билими билан мақтан-моқчи, бу билан Парижатапурдаги одамлар такаббур мадҳвалардан асло қолиш-масликларини кўрсатиб қўймоқчи бўлар эди.

Дургабхатта ташвишлана бошлади. “Нодон браҳманга аравани қуруқ олиб қочиш бўлса бўлгани, — ўйлади у, — бутун аграҳаранинг номусини ер билан бит-та қилишдан нарига ўтмайди”. Ташқаридан эса сир бой бермай гапни усталик билан илиб кетди:

— Жуда тўғри айтдингиз, отангизга балли. Пранешачария ҳам худди шу гапни айтаётувди. Лекин гап бунда эмас. Наранаппа ароқхўр ва гўштхўр эди. Бунинг устига, муқаддас тошни сувга улоқтирган. Хўш, энди уни браҳман деб аташ тўғрими ё йўқми? Айтинг-чи, ичингиздан қайси бирингиз бундай куфр ишлар қилишга ботинар эдингиз. Лекин мен бу билан марҳум браҳманнинг жасадини куйдирмаслик керак деган гапга зинҳор қўшилмаган бўлар эдим.

Санкарайанинг чеҳраси бирдан ўзгарди. Бусиз ҳам уларни чала браҳман деб таъна қилишади, браҳман учун ножоиз ҳисобланган ишга қўл уриб, ким ҳам ўзининг бадтар тубан кетишини хоҳлайди?

— Модомики гап шундай экан, — деди у, — биз эҳтиёткорлик билан иш тутимизга тўғри келади. Бутун Жанубий Ҳиндистон сизларнинг Пранешачарияларингизни билади ва ҳурмат қилади. Қандай йўл тутуш кераклигини у ўйлаб кўрсин ва ўзи ҳал қилсин. Савоб ва гуноҳ нимада эканини у мулоҳаза қилиб, масалани тўғри ҳал қилиши мумкин.

Манжайа эса унга қўшимча қилиб деди:

— Харажатлардан ташвишланманг. Ахир Наранаппа бизнинг жондек дўстимиз эди-ку. Бу ёғини менга қўйиб беринг. Хасисликда ном чиқарган мадҳвалар учун бу қутилмаган зарба бўлди.

3

Браҳманларни Парижатапурга жўнатиб юборгач, Пранешачария Чандрийга бир оз сабр қил деб буюрди-да, ўзи бемор хотини олдига борди. У Чандрийнинг оққўнгилиги, тилла тақинчоқларни унинг оёғи остига келтириб қўйгани ва бу билан ҳамма ишни хамирдан қил суғургандек осон ҳал қилгани ҳақида хотинига батафсил гапириб берди.

Сўнгра у муқаддас лавҳалар битилган хурмо япроқларини олдига териб қўйди-да, бундан кейин ишлар қандай бароридан келиши хусусида фол оча бошлади.

Пранешачария эсини танибдики, Наранаппа ҳаммани жонидан тўйдириб келмоқда. Аслида гап Наранаппада ҳам эмасди, гап шунда эдики, аграҳарада кимнинг қўли баланд: тақводорона ҳаёт кечириб келаётган ва ота-боболардан қолган урф-одатларни асло қанда қилмаётган Пранешачарияникими ёки шаккок Наранаппаникими? Наранаппани бундай йўлга кириб кетишга нима мажбур этган — Пранешачария шуни тушунишга ҳаракат қилар, худодан унга инсоф беришини талаб, муножот қилар эди.

Наранаппанинг гуноҳлари каффорати учун Ачария ҳафтада икки кун рўза тутарди. Наранаппанинг ўлим тўшагида ётган онасига берган ваъдасини ўйлаб, Пранешачария бадтар изтироб чекар эди. Ўшанда бемор онага тасалли ниятида у шундай деганди: “Мен ўғлингизни ташлаб қўймайман, уни инсофга келтираман, унинг учун асло ташвиш тортманг!”

Бироқ Наранаппа зинҳор-базинҳор инсофга келай демас ва ҳеч кимнинг насиҳатини эшитишни хоҳламасди.

Гўё ўчакишгандек, у янги қилиқлар кўрсатди. Пранешачариянинг икки кўзини

бақрайтириб Гаруданинг ўғли Шиёмни, Лашкманнинг куёви Шрипатини йўлдан урди. Йўқса Шрипатига санскритни айнан Ачариянинг ўзи ўргатган эди-ку. Наранаппанинг аврашлари оқибатида Шиём киндик қони тўкилган уйини тарк этиб, ҳайё-ҳуйт деди-ю, армияга кетди-борди.

Наранаппа устидан шикоятларни эшитавериб жонидан тўйиб кетган Ачария охири у билан гаплашиб қўйишга қарор қилди. Наранаппанинг уйига кириб келганида у юмшоққина кўрпада чўзилиб ётар эди. Хурмат юзасидан ўрнидан туришга турди-ю, бироқ Ачариянинг битта ҳам гапини эшитишни истамади. Ҳаммадан ҳам ёмони — браҳманлар ва уларнинг фарзлари ҳақидаги куракда турмайдиган сўзларни қалаштириб ташлади.

— Сизнинг муқаддас Китобларингиз ҳам, расм-русумларингиз ҳам сариқ чақага қиммат! Миллий Конгресс ҳокимиятни қўлга олапти, ҳадемай эҳромлар эшигини дахлсизлар учун ланг очиб беришга мажбур бўласизлар, — деди Наранаппа даҳриёна оҳангда.

— Тилингни тий! — унинг сўзини бўлишга мажбур бўлди Ачария: — Бундай куфрона сўзларни айтиб, ўз жонингга жабр қиласан... Шрипатини хотинидан со-вутма.

Бунга жавобан Наранаппа хохолаб кулиб юборди.

— Эҳ Ачария, ёмон кўрган хотини билан ётиш кимга зарур келибди! Бусиз ҳам хотиннинг маънисига етмаган браҳманни-ку гапирмаса ҳам бўлади. Эҳ, браҳманлар, браҳманлар, қуриб-қақшаган авлиёваччалар, сизлар мени ҳам бир шаллаканинг тузоғига илтингирмоқчи бўлдингизлар-а — ишқилиб, ўзимнинг тоифамдан бўлса бўлгани! Қадимда Чорваклар тўғри айтган экан: дунё моддий, еб-ичиб, ўйнаб-кулганинг қолади, деб. Қарз олиб бўлса ҳам яшаб қолиш керак, ҳа!

— Қандай яшаш — бу сенинг ишинг, — тоқати тоқ бўлиб деди Ачария, — фақат сендан илтимос: ёшларни йўлдан урма!

Наранаппа “ҳиҳ” деб қўйди.

— Ёшларни ким йўлдан ураётганини биласанми ўзи? Сизлар ураяпсизлар йўлдан! Гаруда тақводор браҳманман деб кўкрагига уради, тўғрими? Сочи қиртишлаб олинган беваларни хонавайрон қилган ким? Гаруда! Қишлоқ фолбинлари билан чақчақлашадиган ким? Гаруда! Қандингни ур, браҳман Гаруда! Майли, Ачария, ҳаёт ўзи кўрсатади ким ҳақлигини: менми ёки сенми. Кўрамыз бу браҳманларингнинг қанчалик умри қолганини. Олий тоифа, икки бор туғилганлар, эда эъозлилар — бу мартабаларнинг барини йиғиштириб келганда битта дуркун қиз билан тўшақда сурган бир соатлик айшга арзимади! Қани, йўлингдан қолма, Ачария. Сенинг мен билан, менинг сен билан ишимиз бўлмасин, сени бекорга хафа ҳам қилмоқчимасман.

Ачария елкасини қисганича унинг олдидан кетди.

Қизиқ, нега бўлмаса у даҳрийнинг тоифадан ҳайдалишига қаршилик кўрсатади? Нима, ундан қўрқадими ё унга раҳми келадими? Балки ўзининг қайсарлиги туфайлидандир? Ё Наранаппани бўйин эгдиришга астойдил бел боғлаганиданмикин? Нима бўлганда ҳам ҳозир жонсиз Наранаппа, худди ҳаётлик чоғидагидек, Ачариянинг тақводорлигига таҳдид солиб турарди.

Охирги марта Ачария Наранаппа билан уч ой бурун кўришганди. Ойнинг ўн тўртинчи куни кечқурун Гаруда энди бир чорасини кўрмасанг бўлмайди, деб бақариб-чақирганча уникига отилиб кирди, ўша куни эрталаб Наранаппа бир тўда мусулмон кишилар билан бирга эҳром ҳовузидида пайдо бўлган ва ҳамманинг олдида муқаддас балиқларни тутиб олиб кетган эди. Йирик-йирик семиз балиқлар ўзлари қирғоққа сузиб келарди-да, бемалол қўлдан гуручни олаверарди, уларга тегишни хаёлига келтирган одам қон қусиб ўлиши тайин эди. Ҳар ҳолда браҳманлар бунга заррача шубҳа қилмасдилар. Наранаппа учун эса ўладими, қоладими, барибир, тақиқларни назар-писанд қилмасди.

Ачария Наранаппанинг қилиқларидан эмас, бемаъни ишларидан одамлар ибрат олишдан чўчирди. Борди-ю, тақиқлар барбод топгудек бўлса, тақводорлик ва нарсаларнинг ҳаққоний тартибига путур етмайдими? Ҳамма нарса таназзулга юз туган мана шундай мудҳиш замонларда фақат қўрқувгина оддий бандаларни тўғри йўлга солиб тура олади, агар қўрқув бўлмаса, дунёни ҳалокатдан қандай кучлар сақлаб қолиши мумкин?

Пранешачарияга мана шулар тинчлик бермаётган эди.

У илдам қадамлар билан Наранаппанинг уйига яқинлашиб келди-ю, айвонда унинг ўзини кўрди.

Наранаппа ғирт маст эди: кўзлари қонталаш, сочлари тўзиган. Бироқ минг кайфи баланд бўлмасин, бирибир Ачарияга кўзи тушиши ҳамон дхўтийсининг учи билан шоша-пиша оғзини тўсди.

Хурмат ва ҳадик ифодаси Ачария кўнглида қандайдир умид туғдирди, кўпинча Ачарияга Наранаппанинг кўнгли тим-қоронғи йўлакка ўхшаб туюларди, унга йўл топиб киришнинг ҳеч иложи бўлмасди. Ҳозирги хурмат ва ҳадик эса Пранешачарияга гумроҳнинг шайтоний ғуруридаги дарз, тирқишдек бўлиб кўринди — зора шу тирқишдан йўл топиб кирса.

Ачария ўзидаги самимийликка кўпроқ ишонарди. Бу ерда сўз билан ҳеч қандай иш чиқмаслигини у тушуниб турарди. Агар Ачария очиқкўнгиллик билан муомала қилса, Наранаппа ҳам шунга яраша инсофга келишига шубҳа қилмаётганди. Ҳа, темирни қизиғида босиш керак, Наранаппа дилини овлаш учун шундан яхши йўл йўқ, ахир Наранаппа минг қилса ҳам одам-ку, унинг ҳам кўнгли бор, иззат-нафси бор, нима қилиб бўлса-да, унинг тош қотган юрагини юмшатиш, ўзига келтириш керак.

Ачария ғазабли нигоҳини Наранаппага қадади. Ҳар қандай даҳрий бу нигоҳга дош беролмай тоб ташлаб юборган ва даҳшатдан талвасага тушган бўлар эди. Унинг кўзларида икки қатра надомат ёшини кўрса бўлди эди, у худди туғишган оғасидек даҳрийни бағрига олиб кучишга тайёр — Ачария бутун вужуди билан шуни хоҳламоқда, Наранаппа қалбининг энг тубига назар ташлашга ҳаракат қилмоқда эди.

Наранаппа бош ини солинтирди, мана, ростдан ҳам тақво тўла нигоҳ ўз ишини қилди, даҳрий юрагини ўзининг бургутдек чангалига олди, чангал ичида у ўзини ожиз жўжадек ҳис эта бошлади. Ниҳоят, Ачария олдидаги эшик ланг очилиб, даҳрий юрагига йўл топгандек, ҳақиқат зиёсидан кўзи қамашиб кетгандек бўлди.

Бироқ Наранаппа кўлини юзидан олиб, оғзини тўсиб турган дхўтийси учини бўйрага силтаб ташлади-да, масхарали кулиб қичқирди:

— Чандрий! Шиша қани? Ана, Ачариянинг ўзи келди! Ачарияга обизамзамдан марҳамат қилайлик!

— Оғзингни ёп!

Ғазабдан Пранешачария титраб кетди — Наранаппа яна тутқич бермади, балиқдай кўлидан сирғалиб чиқиб кетди, Пранешачария ўзини нарвон пилла-поясидан мункиб йиқилган одамдек ҳис қила бошлади.

— Э-ҳа! Ачария ҳам жаҳл қилишни билар экан! Мен бўлсам фақат бизга ўхшаган авом одамларгина ўзини тутолмай, ғазабга минади деб юрардим. Ахир бежиз айтилмаган-ку, ўзини вазмин тутган одамнинг захри бурнининг учида туради деб! Дурвас, Прашар, Бҳригу, Бриҳаспати, Кашьяп — барча буюк донишмандлар қизиқ-қон одамлар бўлишган. Чандрий, шиша қани деяпман сенга? Ё гапим нотўғрими, Ачария? Буюк донишмандларнинг бари авлиё одамлар бўлишган, биз улардан ибрат олишимиз керак. Аслида бир тўда гумроҳлар улар! Оти нимаиди ҳалигининг? Дарёдан олиб ўтаётганда балиқчи қизни қайиқнинг ўзида таппа босиб қўя қолган-чи? Баданидан балиқ ҳиди келмасин деб қизга абадий хушбўйлик ато этган ким эди? Ҳа, яшашни билишган! Энди-чи? Ўшандай эркакларнинг зурёди бўлган шўрлик браҳманларнинг ҳолига маймунлар йиғлайди!

— Оғзингни ёп, Наранаппа!

Чандрийнинг имиллаганидан ғазабланган Наранаппа ўзи шишани олиб келгани сўкинганча тепага чиқиб кетди, қайтиб тушиб, стаканни тўлдирди. Ошхонадан югуриб чиққан Чандрий уни тутиб қолмоқчи бўлди. Бироқ Наранаппа уни итариб юборди.

Пранешачария кўзларини юмди. Яна бўлмади. Энди кетиш керак.

— Тўхта, кетма, Ачария! — хитоб қилди Наранаппа.

Пранешачария тўхтади: агар ҳозир кетса, Наранаппа уни қўрқдига чиқариши тайин эди.

Спиртнинг қўланса ҳидидан Пранешачариянинг кўнгли беҳузур бўлди.

— Қулоқ сол, — амрона деди Наранаппа. У стакандан бир қултум ютди-да, кулиб бошини чайқади. — Кўрамиз, ким енгаркин: сенми ё менми. Мен ўзим браҳ-

манман-у, браҳманларни ўлгудай ёмон кўраман, начора. Гап шундаки, бу ерда олишадиган ҳеч ким йўқ, битга сен ҳақиқий браҳмансан. Гаруда, Лакшман, Дургабхатта — ўшалар ҳам браҳманми? Мен илгаригидай браҳман бўлганимда борми, Гаруда мени нонуштага чақирган, обизамзамдан қуйиб берган бўларди.

Лакшман эса пулга шунақанги ўчки, бир чақа устида ўзини томдан ташлайди. Мендан кейин меросга эга бўлиш учун у ўзининг кейинги исқирт қайсинглисини менга беришга тайёр. Мен эса қоидага кўра бошимда узун кокилни ликиллатиб юришим керак — бўлмаса-чи, юзимни кулга бўяшим, сенинг айвонингда ўтириб, табаррук дуоларни тинглашим керак бўларди.

Наранаппа яна бир қултум ютди ва кекириб қўйди. Бир чеккада пусиб ўтирган Чандрий эса қўрқув ичида ҳаммасини кузатиб турарди. У илтижо билан қўлларини қовуштирди-да, нигоҳи билан Ачарияга кетақолинг ишорасини қилди.

Пранешачария эшик томон йўл олди — маст одам билан айтишиб ким барака тошган?

— Тўхта, Ачария, гапимни эшит! Нега бунча гердаясан? Нега энди бутун аграҳара сенга қулоқ солиши керак? Бир гал менинг гапимга ҳам қулоқ сол. Мен ҳам биламан муборак ривоятларни, мана, эшит: бир аграҳарада бир Ачария деган ашаддий авлиё одам яшаган экан. Хотинининг боши касалдан чиқмас, шунинг учун хотин билан ётиш нималигини билмас экан. Лекин олимлиги билан бутун мамлакатда машҳур экан. Шу аграҳарадаги бошқа браҳманларни жуда худо урган, ичу ташларини браҳманликка зид жамики иллатлар қурумдай босиб кетган экан — очофатлик дейсанми, ғаразғўйлик дейсанми, тилла буюмга ўчлик дейсанми, барини шулардан топаверасан экан. Лекин ўта диёнатсиз Ачария айбларини ҳаминша бекитгани учун кўнгилларига келган номаъқулчиликни қилаверишар экан. Ачария диёнатсизликда, аграҳара эса жирканчиликда роса ном чиқарибди. Бу то ажойиб бир кунда ғалати воқеа содир бўлмагунча давом этаверибди. Гапимни эшитаёсанми ўзи, муҳтарам зот Ачария? Менинг ҳикоямда гап кўп: ҳар бир иш охир-оқибатда қутилган эмас, аксинча, бутунлай қутилмаган натижа келтиради. Яхшилаб эшит, Ачария, браҳманларнинг гапириб бергани тайёр ҳикмат бу!

Шундай қилиб нима бўлди де? Ўша аграҳарада бир ёш азамат йигит яшаркан. У ўзининг шаръий хотини билан бир марта ҳам тузукроқ ётмаган экан, чунки хотини у билан ётишни истамас — ойижониси бунга йўл қўймас экан. Ёш браҳман кечқурунлари мунтазам Ачарияникига келар ва муқаддас ривоятлар тинглар экан — бирон кун ҳам қанда қилмас экан. Бунинг ўзига яраша сабаблари бор экан. Тўғри, Ачария муҳаббат лаззатидан беҳабар экан, ҳаётни ҳам билмас экан, лекин ишқий шеърларни билишда унинг олдига тушадигани топилмаскан. Бир гал Ачария Калидаснинг пьесасидаги соҳибжамол Шакунталани жуда бошлаб ҳикоя қилиб берибди. У ҳикоя қилибди, йигит эса бутун вужуди билан тинглабди. Охири ёш браҳманга хотини ҳам қаршилик кўрсатадиган бўлибди, аҳмоқ қиз бериб онасига “эрим мени тўшақда бир нима қилмоқчи бўлди” деб шикоят ҳам қилибди. Ачария айтган шеърлар ёш йигитнинг вужудини ўтдай куйдирибди, у аёл баданини шундоққина ҳис қилибди, нима ҳақда гапираётганимни тушуяпсанми, Ачария? Эҳтирос ўти шунчалик куйдирибдики, ёш браҳман ўзини тутиб туролмабди, айвондан ўқдай отилиб чиқиб-да, боши оққан томонга кетиворипти. У фақат бир нарсани: вужудидаги оловни муздай дарё сувида ўчиришни ўйларкан. Бахтига дарёда сутдай ойдинда паст табақалик бир қиз чўмилаётган экан. Яна бунинг бахтига қип-яланғоч, ой нурида йигит интиқ бўлиб юрган дўмбоққина сийналари яққол кўриниб тураркан. Ўзиям жононмисан жонон экан, авлиёни телба қилиб қўйган балиқчи қиздан асло қолишмас экан. Ёш браҳман, Ачария тасвирлаган Шакунтала худди мана шу бўлса керак, деб ўйлабди. Тақводор йигит шартга қиз билан қовушиб қўя қолибди — буни фақат осмондаги ойгина кўрибди, холос. Энди ўзинг айт, аёло ҳазрат Ачария, аграҳаранинг браҳманлик қоидаларини саховатпеша олимнинг ўзи бузмаганмикин? Буни у қилдими ё бошқа одамми? Мана шунинг учун ҳам чоллар қулоғимизга қуйгани-қуйган, Ведаларни ўқи, Пуроналарни ўқи, аммо жудаям берилиб кетма деб. Аёло ҳазрат Ачария, сен Банораснинг ўзида ўқиб келгансан, саволимга жавоб бер: тақводор аграҳаранинг аҳволини хароб қилган аслида ким?

Пранешачария тилдан қолгандай чурқ этмасди.

У Наранаппанинг сўзларини жимгина эшитиб турар, юрагини эса шубҳа чулганди: нима бу, мастларча алжирашми ё ростдан ҳам барча иллатларнинг келиб чиқишига унинг ўзи сабабчи бўлганми?

— Гуноҳни бировлар қилади-ю, — деди у хўрсиниб, — бегуноҳнинг тили қисик, Ишқилиб, худонинг ўзи сенга инсоф берсин — сенга айтадиган гапим шу, холос.

— Сен барча Пуруналарни, барча ишқий китобларни битта қўймай ўқиб чиққансан, тагин нафсингларни тийинглар деб ваъз ўқийсан. Менинг сўзларимда яширадиган ҳеч нарса йўқ. Мен “хотин билан ёт” дейдиган бўлсам, билгинки, бу хотин билан ёт деганим бўлади. “Балиқ е” десам, бу балиқ е деганим бўлади. Сиз браҳманларга бир маслаҳат берсам майлими, Ачария? Ҳаммангиз ўтинга айланган хотинларингизни бир жойга тўпланг-да, дарёга чўктириб юборинглар. Буюк авлиёларингиз яшагандай яшанг — дўмбоққина соҳибжамол қизлар билан, сизларга балиқ қайнатиб беришсин-да, кейин уларни қўйнингизга олмадай солиб, айшингизни сурунг. Агар уйғонганингизда худони танимасангиз, Наранаппа отимни бошқа қўяман.

У Ачарияга қараб кўз қисиб қўйди, стаканда қолганини сипқорди-да, қаттиқ, ҳузур қилиб кекирди.

Ҳаммадан ҳам мажруҳ хотинига тил теккизгани Ачариянинг юрагига наштардай ботди. У Наранаппани койиб берди, таги пастдан тарқаган ифлос деди ва у ердан кетди.

Ўша куни кечқурун ибодатга ҳозирланар экан, у сира хаёлини бир жойга тўплаёлмаётган эди.

— Бу қандай гап ўзи?— дея беихтиёр ўзига ўзи савол берар ва ўйлаган сайин кўнгли зил кетаверди.

Ўша кундан Ачария кечқурунлари маъбуд ва авлиёларнинг ишқий ривоятларидан сўзлашни бас қилди ва ахлоқий баркамоллик ҳақидаги ҳикояларга ўтди. Нима бўлди дейсизми? У Пуруналарга бўлган қизиқиши аста сўниб, ўчиб бораётганини ҳис қилди. Илгарилари ўтли кўзларини ундан олмай, нафасларини ичига ютиб тинглайдиган ёш браҳманлар айвонга келмай қўйишди. Ачариянинг ваъзларини энди кўпроқ келгуси ҳаётлари учун хизмат қилишни истовчи хотинлар тинглар, ривоят ўртасига етганда маъбудларнинг исмини айтиб, эсноқларини боса бошлар эдилар, бир мудраб, бир уйғониб чоллар тингларди...

Қўшни хонада хотинининг войвойлаши эшитилганда Пранешачария ҳамон кўҳна битикли хурмо япроқларини варақлаб ўтирарди. Хотинига вақтида дори ичирмагани эсига тушди. Пиёлага обижуш қўйди ва хотинининг бошидан қучоқлаганча дорини аста унинг оғзига олиб борди.

— Энди ётиб ухла, — маслаҳат оҳангида деди Пранешачария. У ўзича гудранганича яна қироат қилгани ўтирди:

— Китобларда бирон-бир савол жавобсиз қолиши мумкин эмас-ку. Тавба... Шундай дея у китобга шўнғиди.

4

Браҳманлар “Ҳаре, Ҳаре, Ҳаре...” дея маъбуд исмини ҳарсиллаб замзама қилганча Парижатапурдан қайтмоқда эдилар.

Қиёмдан кейинги пинакни орзу қилганча улар оч-наҳор, жазирамада оёқларини базўр судраб босишарди. Бироқ хотинлар, айниқса, Гаруданинг хотини билан Лакшманнинг хотини уларни сўроққа тутиш учун бетоқат кутишарди.

Аграҳарада Гаруданинг биттаю битта ўғли ва меросхўри Шиёмнинг нега уйдан бош олиб чиққанию армияга кетгани ҳақида ҳар ким оғзига келганини вайсар эди. Гаруданинг душманлари отаси калтаклайвериб ўғлини жонидан тўйдириб юборди деса, Наранаппанинг душманлари эса гўргина болани у йўлдан урганига асло шубҳа қилишмасди. Лакшман эса Наранаппанинг отасига кўрсатиб қўймоқчи бўлгани учун Гарудани жин чалдига чиқариб қўйганди. Йўқса Пранешачария ўзи ўқитган Шиём қандай қилиб йўлдан озадию уйдан бош олиб чиқиб кетади? Ахир ҳаммага кундай равшан: кимки сеҳр-жодуга ишонса, охири ўзи иб-

лис Бҳашмасурга тортиб кетади. Маъбуд Шива иблисга шундай хусусият ато этганки, у кафтини бошига теккизган ҳар қандай одам кунфаякун бўлади. Ҳаддидан ошган иблис Шиванинг ўзини кунфаякун қилишга уринган. Шунда маъбудлар Бҳашмасурни бошлаб жазолашган, шундай қилишганки, у кафти билан ўз бошини силаган, натижада у бир ҳовуч кулга айланиб, тўзиб кетган. Бундай ишларнинг охири нима билан тугадини ҳамма билади.

Лакшманнинг хотини Анасуяя Наранаппани унинг онасининг оиласини беҳурмат қилгани учун ёмон кўрарди ва ҳаммасига айбдор шу Гаруда деб биларди: агар Гаруда сеҳр-жодуга мурожаат қилмаганида тагли-тугли ота-онанинг фарзанди бўлган Наранаппа зинҳор табақавий қондаларни бузишга журъат этмаган бўларди.

Гаруданинг хотини Ситадевий ер ютгур Наранаппа унинг ўғлини авраб уйдан қочириб юборганидан бери туз ҳам тотмай, ҳамманинг кўз ўнгида қоқ суякка айланмоқда эди. Кечаю кундуз ўғлининг қайтишини кутиб у уч ой кўз ёши тўкди, кейин Шиёмдан хат келди, у Пунада, армияда хизмат қилмоқда экан. Давлат қоғозига имзо чекиб қўйганмиш, энди уни қайтариб юборишмасмиш, фақат нақд олти юз рупия жарима тўлансагина озод қилишармиш.

Ситадевий шундоқ кўча юзида Наранаппага ташланиб, уни юмма талади, аёвсиз қарғади, ув тортиб йиғлади, ўзининг сочларини юлди. У ўғлига хат ёзиб, қуйидагиларни уқдирди: “Гўштга қўлингнинг учини тегизма, ғулни канда қилма, айниқса кечки ибодатларни бир кун ҳам қолдирма”. Ўғлининг юрагига доим поклик ва эзгулик жо бўлсин деб Ситадевий ҳар жумада рўза тутар эди.

Гаруда дарғазаб Дурвасадай тутақар, худди қизил чумолига талангандай ўзини ҳар ёққа урар ва бутун аграҳарани бошига кўтариб, дағдаға қилар эди:

— Менинг ундай ўғлим йўқ! У ўлган! Энди у йўқ! Уйга қадамини босиб кўрсинчи, худди бошини мажақлайман!

Ситадевий маъбудга ибодат қилиб, ёлворгани-ёлворган:

— Эримга ўзинг инсоф бер, ўғлидан кўнглини совитма унинг!

Жума кунига қаноат қилмай, энди Ситадевий эри учун шанба куни ҳам рўза тута бошлаганди.

Барча мадҳваларга нисбатан азбаройи нафрати кўзиган Дургабҳатта гуриллаб ёнаётган оловга ёғ сепарди.

— Тинчлан, — у Гарудага шивирлаб дерди. — Энди ҳеч нима қилиб бўлмайди. Ўғлинг армияда, у ёқда ибодат қаёқда, ғул қаёқда, гўштни эса пок-покиза туширишаётган бўлишса керак.

Энди Ситадевий ўзини деярли бахтли ҳис қилаётганди: анови Чандрининг тақинчоқларини қўлга киритса бўлгани, пора билан Шиёмни армиядан чақириб олиши ҳеч гап эмас. Қайсидир муқаддас китобда ёзилган-ку, Наранаппанинг дафн маросимини ўтказишга унинг эри ҳам бемалол ҳақли деб. Лекин унинг ичини ит таталарди. Тагин Лакшман эридан чаққонлик қилиб, отни аввал камчилаб қолса-чи? Ёки Парижатапурдан келган анови исқиртларга топшириб қўйилса-чи? Улар гуноҳга ботишни хаёлларига ҳам келтиришмайди, ҳалол нима, ҳаром нима, уларга барибир. Ситадевий ҳўл мева билан ёнғоқларни Марути эҳромига олиб боришга аҳд қилди.

— Эй Вишну, — илтижо қилди у, — шундай қилки, дафн маросимини ўтказиш фақат менинг эримга насиб этсин, биздан марҳаматингни дариф тутма, эй парвардигор!

Энди Наранаппанинг гўшт егани ҳам унга унчалик жиноятдек туюлмаётганди. Ўғли армиядан қайтиб келади — аграҳаранинг заҳар тилли одамлари у ҳақда нималар деб маломат қилишмайди дейсиз. Солдатлар гўшт ейишади деб жар солишга тушади, хўш, бунинг учун уни ҳам тоифадан ҳайдаш керакми? Пранешачария мулоҳазага берилиб, Наранаппани тоифадан ҳайдамагани учун Ситадевий ҳаммадан ҳам уни кўкларга кўтариб мақтамоқда эди. Энди у Пранешачария тўғрисида нуқул яхши хаёллар қилиб худодан унинг эгилгини тилар, бир одам бўлса шучалик бўлади-да, миясидан товонигача меҳр билан эзгуликка тўла деб сажда қилишга ҳам тайёр. Ҳамма умид Пранешачариядан, ўғлининг гуноҳини у кечиради, маломатлардан у асраб қолади, уни албатта ҳимоясига олади.

Гаруда ичкарига кириб бўйрага чўкар-чўкмас Ситадевий Пранешачариянинг отини айтиб, ҳўнграб йиғлашга тушди.

— У мен учун ўлган! — бўкирди Гаруда. — Мен у ярамаснинг отини эшитишни ҳам истамайман!

Бироқ Ситадевийнинг ҳалиги, фикри Гаруданинг миясига чиппа ёпишди-қўйди. Майли, дунёни ўт олсин, қўшилиб ўгли ҳам куйиб кул бўлсин, у барибир тоифадан чиқмайди. Пранешачариянинг сўзи — сўз, у бир оғиз “ҳа” дейдиган бўлса олам гулистон. Шунда ҳеч нимадан қўрқмаса бўлади. Шунда у яккаю ягона ўгли ва меросхўрини пул бериб бўлса ҳам армиядан чақиртириб олади. Ахир ота ўлгандан кейин унинг чироғини ўғил ёқмаса ким ёқади?

— Бас қил, ҳаммаси жойида бўлади, — тўнғиллади хотинининг дийдиёларидан тўйиб кетган Гаруда, лекин яна қуёш олов пурқаётган кўчага чиқди-да, ўғриларидай пулсиз Пранешачариянинг ҳовлисига шўнғиди.

Айвон устунни олдида турган Чандрийга қарамасликка ҳаракат қилиб, Гаруда Пранешачариянинг олдида борди.

— Кел, Гаруда. Айтишларича, Парижатапур браҳманлари қонунга қараб иш тутишга азму қарор этишганмиш. Улар жуда тўғри қилишибди, — деди Пранешачария ва яна мутолаага берилди.

Гаруда тавозе билан йўталиб қўйди.

— Ману қонунларида нима дейилган экан ўзи. Ачария?— сўради у. Бунга жавобан Пранешачария бошини чайқаб қўйди. — Ҳозиқ ҳаким, Муқаддас китобларда бирон-бир сир-асрор йўқки, сендек зукко алломадан яширин қолган бўлсин. Бу тўғрида гап-сўз бўлиши мумкин эмас. Сенинг буюк пандитлар билан баҳслашганларингни эшитганман, бунинг яна нимасини гапирасан, киши? Тунов куни Вйасарай пандитларига сен: “Сен аслиятсан, мен эса аксиятман” деган иборанинг маъносини чақиб беринглар-чи, деганингда уларнинг қанчалик саросимага тушиб қолгани шундоқ кўз ўнгимда турибди. Бунинг нимасини гапирасан, киши? Ўша куни браҳманларга тўрт соатча худойи оши берилди. Шунинг учун сен мени тўғри тушун — мен сенга ёрдам бергани ҳузурингга келмадим. Сенинг олдингда мен ерда ётган хасга арзимамайман, йўнилмаган таёқман.

Гаруданинг ширинсуханлиги ва тулкилиги Ачариянинг бадтар нафратини кўзгамоқда эди. Муқаддас китобларда нималар ёзилгану ҳақ йўлдан бориш ўзи нима— бундай нарсалар билан унинг икки дунёда иши бўлмаган. У фақатгина “Дафн маросимини сен ўтказга қол” деган бир оғиз гапни эшитишга муштоқ, холос. Ҳозир Гаруда уни осмонларга кўтара бошлайди, бунинг учун Ачария бир оғиз “ҳа” деса бўлгани, мана шу бир оғиз “ҳа” сўзи Гарудани бадбин ўй-фикрлари туфайли ордирган барча гуноҳларидан бир йўла фориг қилиб юборди. Уй-фикри эса — олтин тақинчоқлар. Шарият ҳукмига қараб иш тутиш керак, кейин пушаймон қилишдан нима фойда? Бировга яхшилик қиламан деб бошлаган иш тескарисига олиб кетиши ҳеч гап эмас. Наранаппа ҳам айнан шуни гапирарди-да. Олижаноблик баъзан бошга бало келтиради. Ачария бировга ичи ачиб кўнгилянликка асло йўл қўймаслиги, қаттиқ туриб Қонунга ростлаб олиши, тўғри-нотўғрилигини аниқлаши, хуллас, етти ўлчаб бир кесиши керак.

— Тағин нимасини гапирасан, киши, — давом этди Гаруда. — Қадимги дошишмандларга ўтмиш ҳам, ҳозир ҳам, келажак ҳам беш қўлдай аён бўлган. Бизнинг бошимизга тушиб турган савдо ҳақида улар ўйламаган бўлиши мумкинми, хўш? — Пранешачария ҳамон варақлардан кўзини олмасди. Муҳтарам Ачария, ўзинг бир куни тушунтириб эдинг, бизнинг фалсафамизни Веданта дейдилар деб. “Вед” — бу билим, “анта” эса ниҳоя, чегара дегани экан. Билиш имкониятининг чегараси, деб айтган эдинг. Модомики бу тугал билим экан, саволимизга жавоб Муқаддас китобларда учрамайди деб ўйлашга қандай ҳаддимиз сиғади? Ҳозир — тағин нимасини гапирасан, киши — марҳум браҳманнинг жасади аграҳарада ётибди, орамиздан бирортамиз эса ўзимизнинг шаръий фарзимизни адо этолмай ўтирсак-а. Бунинг нимасини гапирасан, киши! Токи жасад шу ерда экан, туз тотишга ҳақимиз йўқ. Гап бунда эмас-ку, аммо...

Пранешачария чурқ этмади. Ведантадан, Пуроналардан, мантиқдан уларга ўзи сабоқ берган-ку! Энди бўлса Гаруда уларни битта-битта санаб ўтаяпти — не мақсадда? Тилла, тилла. Одам ҳаёти бунчалик ҳам жирканч бўлмаса!

— Бунинг устига, Ачария, ҳақиқат сўзини ҳаммадан кўп ўзинг гапирардинг. Наранаппа браҳманликдан воз кечганди, лекин шу билан у браҳман бўлмай қол-

дими? Биз уни ҳайдамадик-ку! Тагин нимасини айтасан, киши! Борди-ю, биз уни ҳайдаганимизда у исломга кирарди, натижада биз манфур аграҳарадан туёғимизни шиқиллатишга мажбур бўлар эдик, шундайми?

Пранешачария кўзини кўтарди.

— Гаруда, мен бир қарорга келиб бўлганман, мен Қонунда қандай айтилган бўлса, шундай иш тутаман.

У Гаруда шу билан мени ўз ҳолимга қўяр деган ниятда хурмо япроқларининг янги боғламини ўзи томон тортди.

— Хўп, майли, фараз қилайликки, Китобларда бу ҳақда ҳеч нима дейилмаган. Мен, мутлақо ҳеч нима дейилмаган, демоқчи эмасман. Фараз қилайликки, биз ҳеч нарса тополмадик. Ахир ўзинг айтар эдинг-ку, шундай ҳоллар ҳам бўладики, олий Қонунга қараб иш тутишимизга тўғри келади, деб. Ҳов бирда сен айтиб бергандинг, аниқ эслайман бунини, айтгандингки, агар ҳаёт-мамоғи шунга боғлиқ бўлиб қолса, одамга мол гўшти берса ҳам бўлаверади. Тагин нимасини айтасан, киши. Яна бир гал ўзинг буюк авлиё Вишвамित्र ҳақида гапиргандинг, бутун ер юзида даҳшатли очарчилик бўлганда авлиё очликка чидаёлмай ит гўштини еворди, чунки олий Қонунда ҳаётни сақлаб қолиш керак деб ёзилган, дегандинг.

— Мен тушуниб турибман, Гаруда. Нега энди кўнглингдагини рўй-рост айтиб қўя қолмайсан? — сўради Пранешачария қўлёмани ҳорғин тахлар экан.

— Кўнглимда сир тутган ҳеч қандай гапим йўқ, — деди Гаруда гудраниб, кўзини ерга тикканча. Кейин кутилмаганда у ўзини Ачариянинг оёғига ташлади, сўнг ўрнидан туриб сўради: — Ўғлимни армиядан ким чақиртириб беради, аъло ҳазрат Ачария? Ўзинг айт, ўлганимда дафн маросимини ўғлимдан бошқа ким ўтказиши мумкин?

Шу аснода хонага Лакшман кириб келди ва Гаруданинг ёнига келиб турди.

Лакшманнинг хотини Анасуйя ўша куни уйга қон йиғлаб қайтиб келди: меҳрибон синглизининг тақинчоқлари энди бегона қўлларда, мана шу жувон ўлгур суюқоёқ Чандрийнинг дастидан гулдай синглизини очилмай хазон бўлди. Анасуйя Наранаппага ҳам аза тутмоқда эди — ахир у минг қилса ҳам туғишган тоғаси — волидан меҳрибонининг акасининг ўғли эди! Тоғаси тирик бўлганида синглизини ҳам яшаётган бўларди, Гаруда Наранаппага иссиқ-совуқ қилдириб, шўрликни ақлидан бегона қилмаган бўларди, йўқса у шунча пулни бекорга совураармиди? Бу тариқа дайди итдай ўлиб кетмасди ҳам, йўқ! Энди бўлса, мана, ётибди дафн этилмасдан, дафн этишга эса одам топилмайди. Шуларни кўнглидан ўтказар экан, Анасуйя ўкириб юборди:

— Эй меҳрибон худо! Тириклигида нима қилган бўлса қилгандир, хом сут эмган банда, лекин эт билан тирноқни ажратиб бўларканми!

Шу пайт бурнига булоқи таққан, манглайига бесўнақай қизил хол қўйган калтабақай қизи Лилаватийга кўзи тушди-ю, Анасуйя бирдан ўзгарди.

— Шрипати қачон келганман деди? — тахминан ўнинчи маротаба сўради таҳдид билан.

— Билмасам, — қуруққина бидирлаб жавоб берди Лилаватий.

Анасуйя қизини етим Шрипатига унаштириб қўйганди, жондай қариндоши Наранаппа эса ўз куёвини йўлдан уриб, одамгарчиликдан чиқариб ўтирибди. Ўз туҳумини ўзи ейдиган илон деб шунини айтса бўлади. Куёвининг қулоғини нималар деб пишитгани бир худога аён, аммо Шрипати аграҳарада бутунлай қорасини кўрсатмай қўйди, уйга ҳам ойда икки бор келиб-кетади, холос. Сайёр актёрларга эргашиб, шаҳарма-шаҳар санқийди, Парижатапур йигитлари билан улфатчилик қилади. Дургабхаттанинг хотини орқали эса Анасуйя унинг фоҳишаларга ҳам илакишганидан хабар топди. Анасуйя азалдан айтиб юрарди-я, Шрипатининг оёқ олиши бежо деб, унинг зимдан Наранаппаникига танда қўйганини билиб олгач эса ҳаммаси кундай равшан бўлди-қўйди: йигит ўлгур ёмон йўлга кириб кетган. Ким билсин, ўша уйда унга қанақанги ёмон нарсаларни едириб-ичиришмайди! Айниқса мана бу қанжиқ Чандрий олдида қайси эркак ўзини тутиб тура олади?

Анасуйя қизига вақтида гумроҳ куёвининг кўзини очиб қўйиш кераклигини ўқдиришга аҳд қилди.

— Эринг келиб ётганда кўнмай туриб ол, — Лилаватийнинг қулоғига қуйди у. —

браҳман деб аталишга ҳақи бор-йўқлигини ҳеч ким айтолмайдиган парижатапурлик одамлар эмасмиз.

Дасачариянинг барча фикрларини қўллаб-қувватлайман дегандек Гаруда табассум билан гапирарди. Ҳатто гапга тўн кийдиришга устаси фаранг Лакшманга ҳам шундай туюлди.

— Боринг ҳаммангиз, — ҳорғин деди Пранешачария. — Агар бутун Китобни қайтадан ўқиб чиқишга тўғри келса ҳам мен жавобни топаман. Бугун тонггача уйқу йўқ менга.

Аллақачон қоронғи чўккан эди. Пранешачария ҳали ибодат қилмаган ва туз ҳам тотмаганди. У бесаранжомлик билан уйда у ёқдан бу ёққа юрар, айвонга чиқар, яна қайтиб уйга кирарди. Айвонда гужанак бўлиб ўтирган Чандрийга кўзи тушиб, уйга киришни буюрди. Худди чақалоқдай у иккала қўли билан хотинини кўтарди-да, орқа ҳовлига олиб чиқиб тўсиб келди, яна ётқизиб қўйди, унга кечаси бериладиган дорини ичирди.

Энди керосин чироқни ёқиб, бемалол Китоб кўрса бўлади.

5

Бир кун олдин кечқурун Шрипати Келур актёрлари ўйнаган “Жомбаватийнинг уйланиши” пьесасини кўргани Шириналига борган эди. Шрипати Наранаппанинг Шивмогадан қайтиб келиши ҳақида ҳеч нарса билмасди, унинг касали ва ўлимидан ҳам беҳабар эди. Агар билганида юраги ёрилиб ўлиб қолиши ҳам ҳеч гап эмасди — Наранаппа бутун аграҳарада унинг яккаю ягона дўсти эди-да, аммо бу дўстликни у пинҳон тутишга мажбур эди.

Афсуски, Шрипати ҳаммасидан беҳабар. Роса бир ҳафтадан бери у уйда бўлмаганди — томоша пайтида ривоятлар сўзловчи бир келурлик актёр билан танишиб қолганди. Шрипати ундан бир қадам жилмасди. У барча вақтини актёрлар билан бирга ўтказарди, улар билан бирга ётиб, бирга турар, бирга еб-ичарди, биронта ҳам томошани канда қилмасди, тонготарга яқин ётиб ухларди, кундузлари эса уйқусининг чаласини тўлдирар ёки қишлоқ теварагида санқирди, одамлар билан томошалар ҳақида келишарди. Янги танишлар, қизиқарли суҳбатлар... хушчақчақ кечган бу ҳафтаги чинакамига бахтли ҳафта деса бўларди.

Ҳозир у чўнтак фонарини ёққан ва қоп-қоронғи ўрмонда қўрқинччи ҳайдаш учун баланд овозда қўшиқ айтганча аграҳара томон кетиб бормоқда. Унинг анчадан бери устара тегмаган сочи орқага таралган. Шрипати сочини атайлаб олдирмаётганди, чунки унинг янги ўртоғи навбатдаги пьесада аёл ролини ваъда қилиб, сочини ўсдириб туришни маслаҳат берганди. Пранешачария унга элоквентсия — нотиклик санъатидан бекорга сабоқ бермаган экан — актёр Шрипатининг ажойиб овозига ва ибораларни аниқ талаффуз этишига қойил қоларди.

Ачария билан олиб борган машғулоти Шрипатининг санскрит ва қадимги халқ дostonлари бўйича олган билимларини яна ҳам бойитган эди, шу боис у мумтоз пьесаларда бемалол ўйнай олар эди. Битта ролни бошлаб олиб чиқса бўлгани, у оғир браҳманча турмушдан, доимий дафн маросимидаги ошлардан, садақажўрликлардан бутунлай қутуларди-қўярди.

Шрипати кўнглида жўш ураётган умид туйғулари тунги ўрмон олдидаги қўрқинччи суриб ташламоқда эди. Бунинг устига у хурмо мусалласидан отиб олган бўлиб, кайфи ҳам баландгина эди, қўшиқ эса ўрмоннинг қўрқинчли сукунати-ни босиб кетмоқдайди. Икки шиша “тодди”, бундоқ тугмачасини босса ёрқин нур таратиб, қишлоқ аҳлини ҳайратга солган чўнтак фонари, тиш-тирноғи билан қуроллашган бундай йўловчига ҳужум қилгани қайси арвоҳнинг, қайси жиннинг ҳадди сиғсин?

Шрипати Дурвасапурга яқинлашгани сайин бўлажак лаззатларни ўйлаб томирларидаги қон бадтар кўпирарди. Хотини шаллақилик қилса қилар — унга нима? Унинг Беллиси бор. Паст тоифадан бўлса ундан нарига, нима фарқи бор? Наранаппа айтади-ку, маъбуда нимаю сочини устарада олдирган бева хотин нима — ҳеч қандай фарқи йўқ деб. Белли эса... Оғзидан қалампирмунчоқ ҳиди келиб турадиган қоқ суяк, сийнасиз браҳман қизини Белли билан тенглаштириб бўлар-

канми? Беллининг сонлари шунақанги дўмбоққи, қўйнида олиб ётганида оловдай қуйдиради, илондай тўлғонади. Ҳозир у эҳтимол кулбаси олдидаги хумда сув иситиб, яхшилаб чўмилган, отасининг шишадаги “тодди” дан отиб олган ва чалишга тайёр қилиб оловда тобланган чирмандадай таранг ҳолда унинг йўлига кўз тутиб ўтирган бўлса керак. Белли жуда қора ҳам, оқ ҳам эмас, терисининг ранги офтобрўйдаги бўлиқ тупроқда етилган буғдой рангининг ўзгинаси. Ўзи ҳам баайни саратон буғдойидек етилган пайти-да! Шрипати азбаройи Беллига топган ўхшатишларидан завқланиб, тўхтаб қолди. У бир неча бор фонарининг тугмачасини босиб-босиб ёқиб ўчирди, атрофидаги ўрмонга фонарини тутиб айлантириб чиқди, чуқур эгилиб ибилисларни ўйнайдиган актёрлардек рақс тушишга ҳаракат қилиб кўрди, бироқ тиззаси лат еб, базўр ўрнидан турди.

Ўрмон кимсасиз эди, фақат фонар ёруғидан уйғонган қушлар қанотларини пат-пат қоқиб, жойлашиброқ ўтириб олишди. Шрипатининг кайфи тобора ошмоқда эди. Қушларни чўчитиб у қаттиқ қичқирди. Чинакам актёрлардек, санъат томошабин қалбида уйғотиш лозим бўлган ғазаб, нафрат, даҳшат, нафосат, муҳаббат сингари руҳий ҳолатларни бирин-кетин намойиш эта бошлади.

Шрипати ўзини турли ролларда тасаввур этар эди. Мана, у маъбудда Лакшмий ролини ижро этаяпти, тонг саҳарда у кулча бўлиб ётган улкан илон устида ухлаётган маъбуд Вишнуни ёқимли қўшиқ қуйлаб уйғотмоқда:

Уйғон, уйғон, ҳой Нароян,
Уйғон энди ҳукмроним,
Тонг отмоқда...

Шрипатининг кўзлари енгил ёшдан ачишиб кетди. Ана, илоҳий Гаруда қуши яқинлашиб келаяпти, унда Вишну парвоз қилади ва у ҳам маъбудни уйғотишга киришади:

Нароян, уйғон, уйғон...

Донишманд Норад пайдо бўлади, соз чертганча қўшиқ хиргойи қилади:

Тургил энди, ҳукмдорим Лакшмий...

Унга қушлар, ҳайвонлар ва фаришталар жўрликда жавоб қайтаришади:

Тонг ҳам отди...

Дҳўтийсини аёллар сорийсига ўхшатиб ёпинишга ҳаракат қилганча Шрипати рақс туша кетди. Бошини истиғно билан бир ёнга эгди. Хурмо мусалласи зўр-да! Нақд мияга уради! Наранапаникига бирров кириб, у билан яна бир чақчақлаш-саминкин? Шрипати қайси пьесаларда яхши аёл роллари борлигини эслай бошлади. Барча пьесаларда бор экан. Бирон-бир пьеса йўқки, унда аёллар сеҳрига берилмаган авлиё бўлмасин. Ажойиб аёл роллари тўлиб-тошиб ётибди! Авлиё Вишвамитрининг товбасига халақит берган мафтункор Менакани олинг. Бир балоси бордирки, шунақа бўлган. Балки ундан Чандрый дурустроқдир. Беллига мафтун бўлмаган эркак йўқ деб ким айта олади? Ҳолбуки у жулдур кийимда юрганида, ундан қандайдир қўланса ҳид анқийди. Ҳусну жамол деган гаплар қаёқда унда. Лекин нима ҳам дердинг, киши, садақа овқатдан бошқага боқмайдиган тақводор браҳманки ундаги нафосатни илғаб олибдими, демак, бунда ҳам бир гап бўлса керак.

Аёллар жозибасини тасвирлаганда Пранешачария худди ёш болаларга уқдиргандек ҳафсала билан тушунтиради: “Авлиё тонг маъбудасининг ҳуснидан лол қолган эди ва маъбуд унинг тилидан қуйидаги сўзларни ирод этди: ой кўрганидан кейин гусл қилиб покланган кўркам аёлнинг тиниқ сонлари янглиғ шаффоф тонг отди...Тасаввурдаги бу жасоратга, бўғинлардаги бу назокатга қойил қолмасдан бўладими!” Бироқ тўпори браҳманлар учун бу тўғри келган пайтда ваъза айлантиса бўладиган шунчаки санскрит сўзларидан бошқа нарса эмас. Қироллар ролини ўйнайдиган актёр, кундапурлик Нагаппа эса бу сўзларни шунақанги эҳтирос ва шавқ билан талаффуз қиладики, қўяверасиз! Биласизми, у нима дейди: “Бу боғ боларилар қўшиғига, ёсуман хуш

бўйига тўлиб-тошган... Нигоҳларни ерга қадаганча танҳо сайр қилиб юрган эй соҳибжамол, айт, кимсан? Юрагингни қандайдир сирли ғам чулғаган, айт, кимсан ўзинг?"

Шрипати зулмат қўйнида жилмайганча одимлаб борарди.

Гўзаллик нима эканини бутун аграҳарада фақат икки киши билади: Наранаппа билан Чандрый. Агар юз қақирим наридан кимки яна шундай бир гўзални топа олса, ҳақиқий эркак экансан, деганим бўлсин. Дургабҳатта бунинг маъносига етади, лекин у шунақанги қуёнюракки, фақат ирkit фаррош хотингагина кучи етади. Эҳ, гўзалликнинг қадрига етишга келганда ҳеч ким Пранешачарияга бас келолмайди, миллиондан битта у. Кечқурунлари Пуроналарни қироат қилганда ё айрим шеърларни таҳлил этганда нутқининг равонлиги ва овозининг жарангдорлигидан энг яхши актёр ҳам ҳасад ўтида ёниб ўлса ажабмас. Пранешачария ниҳоятда чиройли гапиради ва гапираётганда ўзи ҳам чиройли бўлиб кетади: бошидаги узун кокили ҳам, манглайдаги доира ва чизикдан иборат тоифа белгиси ҳам. Ҳеч ким зардўзи бўйинбоғини унингчалик сипо билан бўйнига ташлаб олмайди.

Айтишларича, бундай бўйинбоғлардан унда ўн бешта бўлиб, ҳаммасини Жанубий Ҳиндистоннинг энг тажрибали пандитлари билан илмий баҳслардаги ғалабасига мукофот тарзида қўлга киритган экан. Лекин ўзи ҳеч қачон олимлигини писанда қилмайди. Бечоранинг хотини майиб, улар фарзанд кўриши мумкин эмас. Пранешачария Калидаса қаҳрамон аёлларини шунақанги муҳаббат билан таърифлайдики, — қизиқ, ўзи шунда нималарни ҳис қилар экан-а? Хоҳиш нима эканини ўзи билармикан? Ахир, Ачариянинг шеърларини дарё соҳилида мириқиб эшитганидаёқ Шрипати илк дафта Беллининг девонасига айланиб, бутун вужуди жунбишга келганди. Белли сув тўла кўзани бошида кўтариб кетаётганди, унинг жанда кийими очилиб, ой нурида буғдойранг бўлиқ сийналари дирк-дирк қиларди. Белли кўзига бамисоли Шакунталадай кўриниб кетдию Шрипати Ачария шеърининг жонли қаҳрамонига айланганди.

Йигит йўлни қисқартириш ниятида сўқмоққа бурилди ва тўғри тепалик ёнбағридаги дахлсизлар кулбалари устидан чиқди. Зим-зиё тун бағрида аланга ловилларди — кулбалардан бири ёнмоқда эди. Олов яллиғида одамларнинг қора-сиёҳранг шарпалари ҳаракат қиларди. Шрипати анча берида тўхтаб, қулоқ сола бошлади. Ҳамма ёқ жим-жит, ҳеч ким дод-вой солмас ва ёнгини ўчиришга ҳаракат қилмасди. Шрипати йўғон дарахт ортига яширинди ва нима гаплигини билолмай тек қараб тураверди. Бўйра ва хурмо япроқлари тўшалган ғаров бостирма ёзнинг шамолсиз, диққанафас тунида гуриллаб ёнганича бирпасда куйиб кулга айланди. Қора шарпалар тарқалиб, сув қуйгандек жимлик чўкди. Шрипати пусинганича Беллининг кулбасига яқинлашди ва аста чапак чалди. Биргина лунгида сийналари очик Белли чиқиб келди, унинг ҳозиргина ювилган ёйиқ сочи юзи ва елкасини яшириб турарди. Қиз ўзини бута тагига урди. Йигит аланглаб яқинатрофда ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилди-да, Беллининг олдига йўрғалади. У фонари тугмасини босиб қўйди ва Беллини қучоқлади.

— Қўй, илтимос, қўй. Бугунча қўя тур.

Қиз илгари ҳеч қачон бундай демасди, Шрипати ҳайрон бўлди, бироқ индамай қизнинг лунгисини ечиб ташлади.

— Билмадим нима бўлган: Пелла билан хотини баравар ўлиб қолди. Ким билсин, арвоҳ урдими ё бошқа бирон нарса бўлдими...

Қизнинг гаплари Шрипатининг қулоғига кирмасди. Белли қип-яланғоч эди. Йигит уни ерга ётқизмоқчи бўлди.

— Иккаласи ўлиб қолди, кўзлари очилмади-очилмади. Қандайдир безгак эмиш. Ҳаммаиз қўрқиб кетди, уларни кулбада қолдириб, устидан ўт қўйиб юбордик.

Шрипатининг тоқати тоқ бўлаётганди. Белли ҳамон нималарнидир вайсар, йигит билан заррача иши йўқ эди. Қизнинг олдига не умидлар билан келсаю қиз унга қаёқдаги ўлганлару безгак ҳақида чўпчак айтиб ўтирса. Илгарилари у бундай пайтларда чурқ этмасди, савалаб ёғаётган ёмғир остидаги бошоқдай дириллаб турарди.

Белли лунгисини белига танғиб олди-да, яна сўзлай кетди:

— Аввал гапимга қулоқ сол. Мен бунақасини олдин ҳеч кўрмаганман. Бу сичқону каламушларга кулбамизда пишириб қўйибдимми! Бизда эмиш нима қил-

син уларга? Ахир бу браҳманларнинг уйи эмас-ку. Каламушлар худди меҳмондай кириб келаверади-келаверади. Тўп этиб шифтдан тушади-да, бир жойда айланиб-айланиб тарракдек қотади-қолади. Бир хиллари эса ёнғиндан қочган одамдай тўғри ўрмонга югуради. Одамларимиз, арвоҳлар билан сўзлашадиган жодугарни олиб келиб, ирим-сиримлар қилиш керак, дейди. Шунда жинлар қочар эмиш. Каламушлар биздақаларникига келиб нимадан ўлар экан-а? Келадию ўлади-қолади! — йўқ! Хасни чирт узгандай... Арвоҳлар билса керак...

Шрипати дхўтийсини тўғрилади, кўйлагини кийди, чўнтагидан тарақ олиб сочини таради ва фонарини ёқиб, уйи томон одимлаб кетди. Белли билан ётиш ҳузур, лекин у билан гаплашиб бўлмади. Топган гапи шу: қаёқдаги жин-ажиналар, алвастилар, жодугарлар...

Тезроқ Наранаппанинг олдига бориш керак. Шрипати дхўтийсини тиззасигача кўтариб олди-да, қирдан пастга қараб чопиб кетди. У қаттиқ чанқаганди. Наранаппаникида мириқиб сув ичади ва уникида ётиб қолади, эрталаб эса Парижатапурдаги Награжаникига йўл олади. Наранаппанинг уйи олдида у нафасини ростлади. Аста эшикни итарди. Эшик очилди. “Ҳали ухламабди” — суюниб кетди Шрипати ва шодон фонарини ўчирди.

— Наранаппа!

Жимлик. Уйдан чидаб бўлмас даражада қўланса ҳид анқирди. Шрипати юқорига чиқишга ва Наранаппанинг хонасини тақиллатишга қарор қилди. Фонарини ёқмасдан пайпасланиб ўзига яхши таниш нарвон томон юрди. Бурчақдан ўтиши ҳамон беҳосдан яланг оёғи билан қандайдир юмшоқ ва муздай нарсани босиб олди. Орқага тисарилиб, фонарни ёқди. Ўлик каламуш. Оёқларини ҳар томонга ёйганча чалқанча тушиб ётибди. Ёруғдан чўчиган пашшаларнинг ғинғиллаши қулоққа чалинди. Шрипати шитоб билан нарвондан кўтарила бошлади, оёғи остида пиллапоярлар ғичирлар эди. Наранаппа нега бошини ёпиб ерда ётибди? Бурнидан чиққунча бўкиб ичган бўлса керак-да. Шрипати мийиғида кулиб қўйди, аёлни итқитиб, Наранаппани елкасидан силкалай кетди. Унинг елкаси каламушдай муздек эди. Шрипати қўлини тортиб олди-да, фонарни ёқди. Наранаппанинг очиқ кўзлари тепага тикилганича абадий қотган. Кўзларининг милкларида майда чумолилар ивирсир эди.

Шрипатининг димоғига бадбўй ҳид урилди.

6

Роса ўн йил олдин олтмишга тўлган Лакшмидевамма аграҳаранинг энг кекса кампири. У кучаниб эшикни итарди-да, қаттиқ “ҳиқ” деб қўйди. Судралиб кўчага чиқди, ҳассага суянганича бирпас турди ва яна “ҳиқ” деб қўйди. Унинг уйқуси қочганида ёки бўлар-бўлмас хаёлларга толганида тунлари кўчага чиқиб кетар ва кўчада аввал юқори томонга, сўнг пастки томонга, сўнг яна юқори ва яна пастки томонга қараб юра бошларди. Юра-юра охири Гаруданинг уйи олдига келиб тўхтарди-да, уни етти пуштидан олиб қарғашга тушарди, азиз-авлиёларни ўзининг ҳақлилигига шафе келтирар эди. Хуморидан чиққунча қарғаниб бўлгач, кампир аста кулбасига қайтарди ва тахта эшигини хунук ғийтиллатиб ёпиб, уйқуга кетарди. Унинг бу касали янги ой чиққанда ва тўлиной кунлари айниқса хуружига олар ва шунда бутун аграҳара узра туни билан унинг эшигининг ғийтиллашию ҳиқичоқ аралаш қарғишлари янграрди. Лакшмидеваммани шу теваарак-атрофда билмайдиган одам йўқ. У ҳали муштдеккина қизалоқ пайтидаёқ бева қолганлиги учун Лакшмибева деган лақаб орттирганди. У кўча чангитиб ўйнаб юрган болакайларга ҳассасини ўқталар, узоқданоқ кўриб, унинг нигоҳига тушмаслик учун жуфтакни ростлаб қолишга уринган каттаю кичик браҳманларни овозининг бори-ча қарғай бошларди. Бундоқ олиб қараганда унинг қилиқларига одамлар кўпда эғибор бермасди. Кампирнинг яна бошқа лақаблари ҳам бор эди: Ҳиқичоқ Момо ва Жинни Момо деган.

Лакшмидевамманинг тақдири тўғрисида бутун бир китоб ёзса бўларди. Саккиз ёшида уни эрга беришган, ўн ёшида эса бева қолган. Бир йил ичида ҳам қайнотаси, ҳам қайнонаси бандаликни бажо келтирганда боёқиш қиз эндигина ўн беш-

га тўлганди. Аграҳарада, Лакшми кўпнинг бошига битган бало, деган ивир-шивир гаплар ҳам ёйилиб кетганди. Унинг ота-онаси дунёдан ўтишганда у ҳали йигирмага ҳам кирмаган ёш жувон эди. Ўшанда Гаруданинг отаси унинг унча катта бўлмаган мулкига бош-қош бўлиб туриш вазифасини зиммасига олганди. У шартта Лакшмини ўз уйига олиб келди — олиб келиб тўғри боз ҳам қилди. Биратўла у Наранаппанинг отамерос мулкига ҳам эга бўлиб олди, ҳам устига, менсиз бу мишиқи ўзини эплолмайди дея уни қишлоқда тамомила ёмонотлиқ қилганини айтмайсизми. Шу охиёнда Лакшмидевамга нақ йигирма беш йил истиқомат қилди, Гаруданинг отаси ўлгандан кейин Гаруданинг ўзи унга ҳомийлик қила бошлади. Гаруданинг бутун оилани оч-наҳор сақлайдиган хотини Лакшмига иложи борича кам харажат қилиш пайида бўларди. Аёллар узлуксиз шангиллашар, гоҳо муштлашувгача бориб етар эдилар. Охири иш Лакшмини ҳайдаб чиқариш билан тугади ва у марҳум эрининг хароба кулбасида кун кечира бошлади. У якранг, якнасақ яшарди. Худонинг бермиш куни Пранешачарияга бориб арз қилар, Ачария эса Гарудани инсофга чақиргани-чақирган эди. Охири Гаруда қуроқ солишга мажбур бўлиб, Лакшмини емак-ичмаги учун пул билан таъминлаб туришга ваъда берди — ҳар ойда бир рупиядан тўловни бўйнига олди. Лакшми бунга тоқат қила олмасди, албатта. Вақти-вақти билан Пранешачария браҳманларнинг хонадонларини айланар, Лакшми учун мурувват садақалари тўплар эди. Кексайган сайин одамларга нафрати ошгандан ошиб борарди.

Мана, кампир ҳозир Гаруданинг уйи олдида қаттиқ ҳиқичоқ тутганича оғзидан боди кириб, шоди чиқаяпти:

— Илоё хонадонингга ўт тушсин, кўзларинг оқиб тушсин! Қонхўр, бир тул хотиннинг бор-йўғини шилдинг, Наранаппанинг отасининг жоду билан бошига етдинг! Қани, эркак бўлсанг, чиқ, гапларинг ёлғон деб юзимга айт-чи! Бир шўрлик беванинг пуллари балоийи нафсингга урганнинг ёлғонми? Бечора кампирни хонавайрон қилганинг ёлғонми? Ўғирланган мол кимга буюрибди? Ҳа, ўйлама, нафсингдан осилиб ўласан бир куни! Нарсаларим тешиб чиқади ҳали! У дунёдан қайтиб келиб, болаларингнинг уччасидан тутаман, ҳа, мен шунақаман, қўлимдан келади, кўрасан ҳали!

Лакшмининг нафаси қайтиб, ҳиқичоғи тутди ва бир оздан сўнг яна жаврай кетди:

— Сенга ўхшаган золимларни ер қандай кўтаради-а! Наранаппадай тилла одам сенинг дастингдан иймонига мункир келди, бир манжалақига кўнгил берди! Садқайи браҳман зоти кет баринг! Ҳамманг уйингга кўмилиб ўл! Битта ўликни эплаёлмаган гўсхўрлар! Ким айтади сенларни браҳман деб? Одам дейишга ҳам тил бормайди сенларни! Қора тоифаларга қўшилиб, етти қат дўзахнинг тагида куйиб кул бўл! Мана мен, умрим бино бўлиб браҳман зотининг ўликни бир кеча сақлаганини кўрган эмасман! Қаерда бўлибди бунақаси? Рам, ҳой Рам! Охирзамон келди, браҳманларнинг тухумига ўт тушди! Бошларингдаги кокилга ўт тушса бўлмайдимми! Иймонларингга ўт тушса бўлмайдимми! Сенлар браҳман эмас, шайтони лаъинсан баринг!

— У-уу! — Шрипати улаганича Наранаппанинг уйдан чиқди-да, айвондан сакраб тушиб, кўча бўйлаб югуриб кетди.

— Арвоҳ! — Чинқириб юборди Лакшмидевамма. — Наранаппанинг арвоҳи! Арвоҳи!

Жинни Момо судралганича уйдан-уйга ўтиб, ирғай таёғи билан бир-бир эшикларга ура кетди.

Шрипати ўзини дарёга ташлаб, нариги қирғоққа сузиб ўтди ва оёғини қўлига олганча Парижатапурга қараб учди.

Чандрий Пранешачариянинг айвонида ёнбошлаб ўтирибди. Чопиб кетаётган Шрипати фақат у таниб қолди. Чандрий очликдан қийналмаётганди. Бу ҳаётида ҳам, ўтмишдаги ҳаётларида ҳам у рўза тутишга ўрганмаган эди, ҳатто ёлғиз ухлаш ҳам унга ғалати туюлар эди, Наранаппа билан Кундапурдан кетган ўша кундан бери у юмшоқ ўринда ётар, хонасида хушбўй тамаки тутуни бурқсирди. Очлик забтига ола бошлагач, Чандрий ўрнидан турди-да, орқа ҳовлини айланиб ўтиб, бананзорга яқинлашди. Етилиб пишсин деб дарахтда қолдирилган бир ғужум бананини пайпаслаб топди-да, Чандрий маза қилиб еб олди, сўнг дарёга тушиб,

бананинг устидан мириқиб сув ичди. Уйга боришга у қўрқарди — умрида ўлик кўрган эмас. Агар Наранаппа жасадини тўғрилиқча ёқишганида эди, Чандрий кўз ёши қилган, вафодор умр йўлдошига аза тутган бўларди. Ҳозир эса унда қўрқувдан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Қўрқув ва ташвиш, вассалом. Борди-ю, Наранаппани керакли расм-русумлар билан дафн этишмаса, у алвастига айланиши ва хотинининг бошига қатор мусибатлар ёғдириши мумкин. Чандрий эри билан роса ўн йил жуда тотув яшади, шундай бўлгач, уни қондали қилиб дафн этмасликларига қандай чидай олади? У бундай бўлишига тиш-тирноғи билан қарши эди. Наранаппанинг ўз муътабар тоифасидан мункир кетгани рост. Мусулмонларга қўшилиб овқат егани ҳам рост. Чандрий ҳам уларга улфат эди. Лекин бу нарса унга асло зарар келтирмасди. Туғилишдан фоҳиша бўлган Чандрий тоифавий чекловлардан холи эди — у гулҳамишабахор, ҳар доим бокира; бева қолиш деган гаплар унга ёт. Оқар сувни ҳаромлаб бўларканми? Оқар сув ҳар доим ташналарнинг жонига ором бағишлайди, ғул қилмоқчи бўлганларни поклайди, маъбудларнинг сиймолари устидан қуйиш учун доим яроқли, сув ҳамма нарсага “ҳа” дейишни билади, “йўқ” сўзи унга бегона. Чандрий ҳам худди шундай. У қуримайди, у чарчамайди. Тунга дарёси ҳам қуриш нима, чарчаш нима, билмайди-ку, шунақа.

Анови браҳман аёллари эса иккинчи бөлани туғар-туғмас кўзларининг нуридан айрилишади, юзлари сўлғин тортади, сийналари қуриб, осилиб қолади. Чандрий эса бутунлай бошқача. У Тунга дарёсидай доим тўлиб-тошиб, тўхташ нималигини билмай оқади. Наранаппа боладай югуриб келарди-да, таппа ўзини унинг устига ташларди, болари мумини шимган айиқдай, баднафслик билан сўргани-сўрган эди, чангалзордан чиққан йўлбарсдай доим тепасида ирғишлаб турарди. Энди бўлса барча расм-русумларга биноан куйдирилишини пойлаб ётибди. Куйдириш маросимидан кейин Чандрий Кундапурга қайтиб кетиши ва ўша ерда аза тутиши мумкин. Фақат браҳман қўлларигина унга дахл қила олади. Наранаппанинг ўзига қолса-ку браҳманлар одат-расмини бир чақага олмасди, лекин барибир бунга риюа қилмай иложи йўқ, бақувват, қизиққон, саркаш одам эмасми, кўнглига нима келса шартга гапириб ташлайверарди. “Агар улар мени тоифадан ҳайдайдиган бўлишса, исломга ўтиб кетаман!” деб дағдаға қиларди. Тилида шундай дегани билан ким билсин дилида нима гап? Чандрий буни билмайди. Турли балолар қўлидан келгани билан Пранешачариядан барибир эҳтиёт бўларди. Қанчалик шовқин солмасин, қизишиб кетганида оғзидан қанчалик пойинтар-сойинтар сўзлар чиқиб кетмасин, аммо юрагининг аллақериди қўрқув ҳукмрон эди. Гарчи ҳамма нарсада бўлмаса-да, у ўзига етганча чапдаст, топқиргина эди. Эрининг рашкчи эканини Чандрий биларди, аммо нафратининг қанчалар кучли эканини тасаввурига ҳам сиғдирилмасди. Улар эндигина бирга яшай бошлаганларида Чандрий худонинг зорини қилиб ёлворарди:

— Менинг қўлим теккан овқатни еманг, ахир сиз браҳманларга гўшт ейиш гуноҳи азим-ку! Унда мен ҳам гўшт ейишдан воз кечаман, агар гўштсиз туролмайдиган бўлсам, шаҳарга бориб ейман, лекин аграҳарада гўштга қўлимнинг учини ҳам теккизмайман!

Қулоқ солиш қаёқда! Шу бировнинг гапига қулоқ соладиган одамми? Қайсарки, нари-бериси йўқ! Хотин боёқиш ожиза эмасми, унинг қайсарлигига бардош беролмасди — онасининг олдига чиқиб кетарди-да, у ерда Наранаппанинг гўрига ғишт қаларди. То у дунёга кетгунча шундан боши чиқмади шўрликнинг. Энди эса Наранаппанинг ўзи ҳам ўлди, барибир ўша-ўша мушкilot. Кимга керак бу мушкilot? Тезроқ бир ёқлик бўла қолса эди, Чандрий аграҳара олдида чуқур таъзим бажо келтирарди-да, ўзлариникига кетарди-борарди.

Аммо ҳозирча Чандрийнинг кўнгли бесаранжом. Жуда қизиқ-да! Бирон марта маъбуд қаршисида бош эгмаган Наранаппа алаҳсираб ғалати-ғалати гапларни айттарди: “Рам, Рам! Эй худойим, марҳаматли Рамчандр, Нароян!” дерди тинмай. Ёки: “Рам! Рам!” деб муборак исмларни айтиб қичқирарди. На маъбудларни, на тоифаларни тан оладиган бир даҳрийнинг бундай сўзларни айтиши жоизмикин? Хуллас, унинг кўнглида нима бору нима йўқлигини ҳеч тушуниб бўлмасди... Борди-ю, Қонунда кўрсатилганидек дафн этолмаса, унинг алвастига айланиши турган гап. Хотини Чандрий эса унинг нон-намагига шерик, холос...

Энди ҳамма гап Пранешачарияда қолган. Оққўнғил, меҳрибон одам. Драупа-

дий комил ишонч билан чақирган пьесадаги маъбуд Кришнанинг ўзгинаси — қачон қараса табассум қилганча унинг қаршисида турибди-да! Пранешачариянинг ҳозир пешонаси қаттиқ тиришган. Бечоранинг аҳволи чиндан оғир, ҳузур деган нарсани билмай яшайпти шу кунларда. Хотини чириган ғуладай ётибди узала тушиб. У ҳам ёмон аёл эмас. Эр эса сабр-тоқат билан хотинига ғамхўрлик қилаяпти — юраги пок одам деб буни айтса бўлади. Чандрийга ҳатто бирон марта қараган эмас, лоақал киё боқса-чи — йўқ! Онаси доим Чандрийга авлиё одамдан ҳомиладор бўлиш фоҳиша учун катта бахт, деб уқтирарди Ачария ана шундай авлиё одам: ҳусндан ҳусн, ақлдан ақл — ҳаммасидан бор, юзидан нур ёғади. Лекин Ачариянинг марҳаматига сазовор бўлиш ҳазилакам иш эмас.

Чандрий бананга тўйиб олди. Энди унинг уйқуси кела бошлади. Қовоқлари қумдай оғирлашган, уйқу гоҳ босиб келар, гоҳ очилиб кетарди. Мудроқ ичида қулоғига қадам товушлари чалинди: Пранешачария ухламаганди, хонада у ёқдан-бу ёққа юрар, ўқтин-ўқтин овоз чиқариб мантр — дуолар ўқирди. Модомики Ачария бедор экан, Чандрий қандай ухласин? У уйқусини ҳайдашга ҳаракат қила бошлади.

Ташвишли ўйларга чўмган Чандрий ҳаё билан тиззаларини қорнига тираб, қўлини боши остига қўйганча айвонда кулала бўлиб ётиб оларди. Кейин сорийсини бошига тортиб, уйқуга кетди.

Пранешачария сўнги хурмо япроғини ағдарди. Бошидан охиригача ҳаммасини кўриб чиқди. Чора топилмади, Ачария виждонини оқлаши мумкин бўлган чора топилмади. Бутун Қонунда кўзда тутилмаган ҳолатлар бўлишига ишонишни ўйласа, юраги орқага тортиб кетарди. Уни яна бир нарсга даҳшатга солаётганди: борди-ю, бошқа Қонун билимдонлари, ия, бор-йўқ ўқиган билиминг шу холосми, дея масхарали таажжубланишса-чи? Борди-ю, улар ўқий-ўқий ўргангани шу бўптими, арзмаган масалани ҳал этолмабди-я, деб устидан кулишса, қандай бош кўтариб юради?

“Обрўни йўқотишдан ёмон нарсга йўқ, зеро тўкилган обрўни қайта тиклаб бўлмайди”, кўнглидан кечирди Пранешачария ва ўз ўйларига ўзи уялиб кетди. Наҳотки шундай дақиқаларда ҳам ўз обрўидан ташвишланишга қодир бўлса! Фельлидаги бу худбинликни у ўтда куйдириб ташлашга тайёр эди. Пранешачария ўзича мантр ўқиди, яна қўлёзма титкилашга тутинди ва кўзларини юмиб, бармогини тўғри келган жойга нуқиди. Нуқиган жойини ўқиб кўрди. Йўқ. Бу ҳам ёрдам бермади. Яна кўзларини юмди, бошқа бир жойни нуқиди. У жойни ҳам ўқиб чиқди. Яна ўша аҳвол. Девор ортидан хотинининг войвойлагани эшитилди. Пранешачария ўрнидан туриб хотинининг олдига борди ва унинг бошини хиёл кўтариб, оғзига бир оз лиму шарбати томизди.

— Нега мен ўлмай Наранаппа ўлади? — йиғлаб юборди хотини. — Нега мени ажал олиб кета қолмайди? Кошкийди тақводор бир хотиндай кўз юмиб қўя қолсам.

Пранешачария уни бу сўзларини қайтиб олишга ундади, беихтиёр хотини оғзидан чиқиб кетган куфрона сўзларини йўққа чиқариш учун: “Ишқилиб ҳаммаси яхши бўлсин-да” деб қўйди, бир амаллаб беморни тинчлантирди-да, яна мутолаага қайтди. Нима қилишини билмай ёниқ чироқ олдида узоқ ўтирди. Модомики муқаллас китобларда жавоб йўқ экан, демак, чиндан ҳам Наранаппа енгган, у, яъни Ачария енгилган бўлиб чиқади. Бироқ азалий муаммо бутунлай бошқа томонда эди: нима учун у шунча йиллар давомида Наранаппанинг тоифадан ҳайдалишига қаршилиқ кўрсатиб келди? Чунки Наранаппа исломга ўтиб кетаман деб дўқ урарди-да. Шу дўқнинг ўзиёқ Муқаллас Китобларни оёқости қилиш ҳисобланарди. Қадим замонларда браҳманлар тақводан қилча тойинганликлари учун ҳам қаттиқ тавба-тазарулар қилар эдилар ва улар руҳга шунчалик қаттиқ ишонар эдиларки, браҳманнинг руҳи ёруғ олам устидан ҳукмронлик қила олар эди. У замонларда браҳман ҳеч қанақанги дўқ-пўписани назар-писанд қилмасди. Ёмон замонлар келди-да. Бу айниқса браҳманларнинг кўпроқ нимадан ташвиш чекишаётганида равшан кўриниб турибди... Хўш, унда Ачария Наранаппанинг дўқ-пўписаларидан ва аграҳаранинг булғанишидан қўрққани учун тоифадан ҳайдалишига розилик бермаётганмиди? Йўқ. Фақат шугина эмас. Яна ҳамдардлик деган нарсга ҳам бор эди. Унинг қалбигадики чексиз ҳамдардлик.

— Йўқ, йўқ! — бирдан ўзига келди Пранешачария. Бу тўғри эмас. Мен ўзимни ўзим алдаяпман. Ўзимга ўзим панд бермоқчи бўляпман. Раҳмдиллик ортида қайсарлик ётибди!

Шу феъли туфайлидан ҳам у Наранаппага ён бергиси келмасди. Ўзича дерди: “Қандай қилиб бўлмасин, мен уни ҳақ йўлига қайтаришим керак. Мен айтганимни қилмай қўймайман — барча тақводорлик кучимни ишга солиб, қаттиқ товба-тазаррулар қилиб, ҳафтада икки бор рўза тутиб бўлса ҳамки, мен уни куфрдан қайтишга мажбур қиламан, ҳа, мажбур қиламан”.

Қайсарлик ҳамма нарсадан устун келди.

Хуллас, қайсарлик уни бутунлай тобе қилиб, ўз ортидан судраб кетди. У муҳаббат, ҳамдардлик билан йўл тутишга, Наранаппани муқаддас битиклардан бир қадам чекилмасликка мажбур қилиш учун тоат-ибодату риёзатлар билан қийнашга аҳду қарор қилди. Бу аҳду қарорда самамийликдан нима чиқмади-ю, қайсарлик нималарга олиб келмади? У ҳар доим ўзига хушфеъл бир одам бўлиб кўринарди: Кексалик даври бошланиб, бадан қовжирай бошлагач, истак-хоҳишлар уни тарк этади, бировларга ҳамдардлик кўрсатиш иштиёқи эса аввалгидек қолаверади. Демак, бу иштиёқ эҳтиросга қараганда одамга чуққуроқ сингиб қолар экан. Пранешачария, шубҳасиз, ҳамдардликни ўрнига қўйиб қўяди. Борди-ю, бундай бўлмаганида бирон марта ҳам бошқа хотин олишни истамай, майиб хотинига йиллар мобайнида астойдил парвона бўлиш учун шунча кучни қаердан олар эди? Йўқ, йўқ, фақат ҳамдардлик ҳиссигина унинг чинакам инсон ва браҳман бўлишига ёрдам берди.

Браҳманликнинг маъноси — бу ҳамдардлик, тақводорона ҳаёт кечириш, инсонийлик демакдир. Бу туйғуларнинг бир-бири билан айқаш-уйқаш бўлиб, чалкашиб, минглаб тугунларга айланиб кетиши уни изтиробга соларди. Азалий муаммонинг илдизи аслида мана бундай эди: нима учун Наранаппа бу қадар нафратгазабга тўлиб, барибир ҳақ йўлдан тойилиб кетди? Муқаддас Китобларда айтилган: ҳаддан ташқари кўп ҳаётларни яшаб, ҳар бир ҳаётда кўплаб хизматлар кўрсатган одамгина браҳман бўлиб туғилиши мумкин. Хўш, Наранаппа қандай қилиб ўзининг браҳманлигини ўз қўли билан ахлат ўрага итқитиши мумкин? Қизиқ, қандай қилиб инсон табиати эсини таниганидан то ўлғунига қадар унинг устидан ҳукмронлик қилади? .. Пранешачария “Ригведа”даги ривоятни эслади...

Бир браҳман бўлиб, у ҳаддан ташқари ўйинга берилган экан. Қанча уринмасин, барибир табиатидаги бу одатни йўқотолмабди. Тақводор браҳманлар бу ўйинчининг қурбонлик қилинадиган жойларга келишини тақиқлаб қўйишибди, қаерга борса уни ҳайдаб солишибди. Шўрлик охири маъбуд ва фаришталарга илтижо қилиб дебди:

— Нега сизлар мени ўйинчи қилиб яратдингиз? Нега вужудимга куфр ишларга бу қадар зўр иштиёқ жо этдингиз? Жавоб берингиз менга! Эй оламни саккиз томондан кўриқлаб турувчилар, садо берингиз! Эй ёмғирлар ҳукмдори Индр! Эй ажал маъбуди Ям! Эй уммонлар пири Варун! Барчангиз ерга тушингиз-да, менинг саволимга жавоб берингиз!

Бошқа браҳманлар маъбудларга қурбонлик келтирар ва марҳамат кўрсатишини тилаб Индр, Ям, Варунга ибодат қилар эдилар.

Бироқ маъбудлар браҳманларнинг қурбонлиқларига нозил бўлмадилар, балки ўйинчининг дўқидан кўрқиб, унга итоат этдилар. Шунда браҳманлар ўзларининг тоифавий гуруҳларини ташлаб, бир ношуд қошида таъзимга бош эгдилар. Ҳақликнинг туб маъноси нимада эканини англаш ғоятда мушқил иш. Ҳалиги одам тўғри яшамасди, кофир эди, сўнгги нафасда эса худони шарафлади — вассалом, ўша заҳоти ибтидо ва интиҳо силсиласидан халос топди. Бир куни парвардигор, тангри васлига восил бўлиш учун қайси бирини афзал биласизлар: етти ҳаёт мобайнида унинг иродасига итоатда яшашними ёки фалаклар билан уч карра баҳслашишними, дея ўзининг эшикбонлари Жай ва Вижайдан сўраган экан. Ҳар иккаласи ҳам кейинги йўлни танлабди. Демак, қарама-қарши томонлар олишуви тезроқ халоскорликка олиб келар экан. Ҳар кунги тоат-ибодатлару расм-русумлар билан ўз аъмолларини уд новдасини сидиргандек гуноҳлардан поклайдиган бизга ўхшаш одамлар халоскорликка эришиш учун жуда кўплаб умрларни яшаб ўтишимизга тўғри келади. Халқнинг туб маъносини чақишининг асли имкони йўқ. Ким

билсин, Наранаппанинг қалбида не бўронлар қутурмаган! Унда ҳаёт олови гуруллаб ёнган, авж олган, кейин эса ўчган.

Агар тангри унга ақл берганда эди, ҳаммасини тушунган бўлар эди! Миясида ногоҳ бир илоҳий фикр йилт этди-ю, Пранешачария шошиб қолди: эртага эрталаб ғуслдан сўнг у Марути эҳромига боради-да, нима қилиш кераклигини маъбуднинг ўзидан сўрайди.

— Эй шамол маъбудининг ўғли, — дейди у, — менга тўғри йўлни кўрсат!

Пранешачария енгил нафас олиб, хонани бошдан-оёқ кезинди.

— Бу қанақаси? — бирдан эслаб қолди у, — мана бу ёшгина жувон қоқ ерда ётса-я, лоақал бўйра ҳам ташлаб олмабди!

Пранешачария бўйра, адёл ва ёстиқ олиб айвонга чиқди.

— Чандрий!

Бир вақтлар онаси берган насиҳатлар миясига уриб, Чандрий сесканиб кетди ва шоша-пиша сочларини яширди.

Пранешачария қоронгида ётган аёл олдига келганидан ўзини ноқулай ҳис этди.

— Тўшакни ол, — деди у қисқагина ва уйга кириб кетди.

Чандрий бамисоли тилдан қолганди.

Пранешачария остонада тўхтади. Хона ичкарисидан таралаётган ёғду ноқулай ҳолатда туриб қолган, ийманганидан ғунчадек жунжиккан аёл гавдасига тушиб турарди.

Пранешачария хонага қадам қўйган ҳам эдики, миясига бир фикр келиб урилди. У Чандрий бўйнидан узиб ташлаган тақинчоқларни олди-да, яна айвонга чиқди.

— Чандрий.

Шуни кутиб тургандек Чандрий дик этиб ўрнидан турди.

— Менга қара, Чандрий, сенинг сахийлигинг ишни фақат чалкаштириб юборди. Браҳман Қонунда белгиланган ҳақ йўлдан бориши керак. Тақинчоқларингни қайтариб ол. Наранаппа ўлиб кетди. Сен эса яшашинг керак. — Чироқни баланд кўтарганича Пранешачария Чандрийнинг ёнгинасида турарди. У жувон томонга эгилди-да, ҳамдардлик билан катта-катта чарос кўзларига боқди, жувон унга ҳадик билан қараб турарди. Пранешачария тақинчоқларини унинг узатилган кафтига ташлади. Сўнг уйга қайтиб кирди-да, эшикни ёпиб олди.

7

Дасачария очликдан инграрди. Шўрлик тинмай у ёнбошидан бу ёнбошига ағдарилар, кафтлари билан қорнини сийпалар, баланд овозда “Нароян, Нароян” деб оҳ-воҳ қиларди.

Бир вақт ўғилчаси уйғониб кетиб, онасини турта бошлади.

— Сасиб кетаяпти, ойи, чидолмаяпман! — дея зорланарди боёқиш.

Азбаройи очлик азоби жонидан ўтганидан Дасачария ҳеч қанақа ҳид-пидни сезмаётгани, бироқ хотини ҳавони ҳидлаб кўрди-да, деди:

— Ростдан қаёқдандир қўланса ҳид келаяпти...

У эрини силкалаб кетди:

— Менга қаранг, — шивирлаб деди хотин. — Бу ҳид... Ҳозир иссиқ, анови жасад ириётибди... Бутун қишлоқни ўлик ҳиди тутиб кетибди-ку...

Шу пайт кўчадан телба Лакшмининг шанғи овози эшитилди:

— Арвоҳ! Наранаппанинг арвоҳи!

Дасачариянинг хотини қулоқни тешиб юборгудек чинқириб юборди ва ўзини уриб типирчилай кетди — бадбўй ҳид таратиб аграҳарада жасад кезиб юрибди.

Беллининг ҳам уйқуси қочиб кетди. У бўйрада туриб ўтирди. Кулба ичида зимзиё қаронғилик ҳукмрон эди. У очик ҳавога чиқди. Эр ва хотин ўлган чайла тагтуги билан кулга айланганди. Аста эсаётган шабада кулни титкилар, ундаги сўнгги учқунларни пуфлаб ўчиради эди. Ўрмонда тиллақўнғизлар йилтилларди. Белли битта-битта одимлаб дарахтзорларга яқинлашди, эгнидан лунгини олиб ташлади ва ҳузур билан қип-яланғоч танасини илиқ шабадага тутди. У тиллақўнғизларни тутиб, ҳозиргина эгнидан ечган лунгига тўплай бошлади. Тиллақўнғизларни олиб уйга югуриб кириб келди-да, уларни ерга тўкди. Тиллақўнғизлар кулбани тўлди-

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

риб уча бошлади, уларнинг йилт-йилт қилган ёғдуси кулба ичини билинар-билинемас ёритиб турарди. Белли эса ерда тимирскиланарди.

— Нима бўлапти ўзи? — Қизининг нохос туртиб юборганидан отаси уйқу аралаш уҳ тортиб сўради.

— Қаламушлар! — Босиқ қичқирди қўли билан муздек терини ушлаб олган Белли. — Ўлик каламуш! Ҳид шундан чиқаётган экан!

У каламушни думидан тутди-да, ташқарига отиб юборди.

— Қаёқдан келади уларнинг бари, қирилгурлар! — Жаҳл билан деди Белли. — Ўрмалаб келади-да, ҳаммаси олдинма-кейин ўла бошлайди, сира тугамайди!

Белли лунгисига ўраниб, бўйрага жойлашиброқ ётиб олди-да, уйқуга кетди.

* * *

Очликдан қоринлар ноғорадай таранг тортиб, уйқулар қочган. Кўзлари қонга тўлган браҳманлар оч арвоҳдай изғийди.

Улар эрталаб туришди, юзларини чайиб, аграҳарадаги аҳвол учун Наранापани айблаганча қишлоқ майдончасига йўл олишди. Болалар ўзларини айвон ва ҳовлиларга уришди, чунки уйда нафас олиб бўлмасди. Аёллар Наранापанининг кўча изғиб юрган арвоҳи уриб кетишидан қўрқиб, болаларни қайта уйга ҳайдаб кирита бошлашди. Болалар додлар, оналари уларнинг юз ва башаралари аралаш аямай шапалоқ тортар, уйга судраб кириб, эшикни тамбалаб олар эдилар. Бу биринчи марта қишлоқ эшиклари кундуз куни қулф солиб ёпилиши эди. Шу куни турли рангга бўялган гуруч доналаридан бўсағаларга гул солинмади, ҳовлиларга тезак ивигилган сувлар сепилмади. Гўёки аграҳарада тонг отиб кундуз бўлмагандай. Чор атроф ҳувиллаб, ташландиқ бир ҳолга келган — бамисоли ҳар бир уйнинг қоронғи бурчагига биттадан ўлик яшириб қўйилган. Браҳманлар бундан кейин нима қилишни билмай, бошларини солинтирганча майдонда ўтиришарди.

Фақат Венкатараманнинг шумтака болалари оналарининг кўзини шамғалат қилиб қочиб чиқишган. Улар қазноқлардан ҳовлига ўрмалаб чиққан каламушларни санаганча уй орқасида ивирсир эдилар. Болалар чапак чалиб, чапакка ҳамоҳанг равишда депсинишарди. Аслида катталар гуруч тортганда ҳисоблаб боришганидай, улар каламушларни санашаётганди:

Бир	—	ва	—	бир,
икки	—	ва	—	икки,
уч	—	ва	—	уч,
тў-ў-ў-рт,				
беш	—	ва	—	беш,
олти	—	ва	—	олти, ва яна...

Она уларни уй орқасида қидириб топди-да, супургини ўқталиб, дарҳол айвонга ўтишни буюрди, бироқ болалар баравар шовқин солишди:

— Қаранг, ойи, қаранг! Саккиз, тўққиз, ўн! Ўнта каламуш, қаранг, ойи!

— Ҳамма очликдан ўлай деяпти-ю, эрталабдан қийқириққа бало борми! Жинни-пинни бўлиб қолмаганмисанлар? Топган ўйинларингга айтувдим — ўлган каламушларни санаш-а! Қани, уйга кир ҳамманг, бўлмаса бошларингни ёраман! Каламуш санармиш. Ана: қазноқда худо уриб ётибди, гуруч борми, дон борми — ҳаммаси каламуш ахлатига тўла!

Оғзига келган сўзлар билан қарғаганича она болаларини уйга ҳайдаб кирди ва эшикни ёпиб олди. Аммо уйда ҳам қаёқдандир каттакон каламуш пайдо бўлди, худди ўз думини тутмоқчи бўлгандай бир жойда чир айланди-да, оёқларини осмонга қилиб бежон ётиб қолди. Болалар шодон қичқира бошлашди.

Бурунларини бекитганча браҳманлар аста Пранешачария уйининг айвонига кела бошлади. Дургабҳатта уларни битта-битта тўхташиб, саволга тутар эди:

— Телба кампирнинг алжирашларига ким ҳам ишонарди? Фирт уйдирма-ку, тўғрими?

Ичларини кемираётган қўрқувни ошкор қилишни истамай браҳманлар жавобни қисқа қилишарди:

— Ўлмасак кўрармиз.

Улар аста-секин Наранаппанинг уйига яқинлашиб келар эдилар. Катта эшикнинг ланг очиқ туриши уларни бадтар даҳшатга солиб юборди: марҳум, ҳойнаҳой, арвоҳга айланиб бўлган ва аграҳара бўп кезиб юргандир... Борди-ю, тегишли расм-русумлар адо этилмас экан, у иблисга айланади, шундан кейин бу ерда ҳеч ким бир дақиқа ҳам яшолмайди.

Дасачария йиғламсираган товушда ҳаммадан ёзғуриб тинимсиз вайсарди:

— Очкўзлигингиз билан сизлар ҳаммангиз бошимизга етдингиз! Айтмаганмидим сизларга? Ахир браҳман ўлган-а, браҳман! Шариатсиз куйдирилмаса у иблисга айланади-ку!

Аммо бир камбағалнинг гапига ким қулоқ соларди? Бундай иссиқда жасад айний бошлашини ким билмайди? Ҳаммамиз бадбўй ҳиддан бўғилиб ўламиз-ку! Қачонгача рўза тутамиз? Очликдан ўлишимиз керакми энди? Биттамиз ўлганимиз етар...

Уни очликдан қийналган Дургабҳатта ёқлаб чиқди:

— Мадҳвалар эмиш! Динларингиз ўзи қанақа дин? Наҳотки бир йўлини топиб, можарони бир ёқлик қила олмайсизлар?

— Агар Пранешачария бир оғиз “ҳа” деса, — деди Гаруда итоаткорона, — мен қарши эмасман. Тагин нимасини айтасан, киши! Қуриб кетсин анави тақинчоқлариям, тилласиям, ё гапим нотўғрими? Марҳумни шмашонга олиб бориш керак. Тагин нимасини айтасан, киши! Биз тоифадан маҳрум бўлиб қолмаслигимизни Пранешачариянинг ўзи айтсин.

Шу гаплардан кейин ҳамма дадил Пранешачарияникига йўл олди ва даҳлизга кириб, жимгина саф тортиб туришди.

Пранешачария хотинини қўлида кўтариб орқа ҳовлига олиб чиқди, у ерда ўзини тартибга келтиришига ёрдам берди, дори ичирди ва шундан сўнггина браҳманлар мунтазир турган даҳлизга чиқди.

Пранешачария тунда бир тўхтамага келган қарорини эълон қилди. Браҳманлар ҳурматан сукут сақлашди, ҳамма учун Гаруда сўз олиб деди:

— Обрў-иззатимиз сенинг қўлингда, сен бизларни маломатга қолишдан, ёмонотлиқ бўлишдан сақлаб қолишинг керак. Ҳолбуки, жасадни куйдирганимиз учун ҳам, уни куйдиришдан воз кечганимиз учун ҳам бизни маломат қилишлари мумкин. Тагин нимасини гапирасан, киши! Парвардигор ҳукмини кутишдан бошқа чорамиз йўқ.

— Барчангизга маълумки, болаларни овқатлангирса бўлаверади, бу ман этилмаган, — эслатди Ачария.

У саватни ҳозиргина узиб олинган оқ ва сариқ ёсуман гуллари билан тўлдирди. Муқаддас райҳон бутасининг япроқларидан ҳам териб олди. Дарёда ғусл қилиб, ҳўл лунгисини эгнига ўради ва браҳманлик зуннорини алмаштириб, маъбуд билан учрашгани шай бўлди.

Пранешачария сувни кечиб нариги қирғоққа ўтди ва ўрмон орқали баҳайбат дарахтлар соя солиб турган Марути эҳромига қараб йўл олди.

У эҳром қудуғидан сув олиб, баданига тасодифан ўтириб қолган кирдан поклашиш учун роса икки кўза сувни ўз бошидан қуйди. Учинчи кўзани Марутининг одам бўйи баравар сиймосига олиб борди. Сиймодан қуриб қолган гулбарглар ва райҳон япроқларини шошмай териб ташлади-да, уни ҳафсала билан ишқалаб ювди. У Марути қаршисида нилуфар қиёфасида ўтириб олиб роса бир соат дуо ўқиди, сўнг уд қипиғини ҳўл тошнинг ғадир-будир сиртига тўкиб, уд қоришмаси тайёрлади. Аввал қоришма билан маъбуд сиймосини мойлаб чиқди, сўнг сиймони янги гуллар ва райҳон япроқлари билан безади. Илоҳий хаёлотга чўмиб, у унсиз ҳолда Марутини ишнинг асил моҳиятига жалб этди.

— Агар сен рози бўлсанг, ўнг томондан менга гул тақдим эт. Борди-ю, дафн маросими ўтказилишини истамасанг, гулни чап томонингдан тушир. Мен нима қилишимни билмай қолдим. Мен сенинг қарорингга мунтазирман, Марути.

Пранешачария жинчиरोқ шуъласидан ялтираган маймунлар пирининг сиймосидан кўзини узмай, қалби тақво ва ҳаяжонга тўлганча тош қотиб турарди.

Ҳали соат ўн ҳам бўлгани йўқ, аммо кун қизиб, жазирама авжга минганди. Ҳатто қоп-қоронғи эҳром ичида ҳам нафас олиб бўлмасди. Пранешачариянинг баданидан тер шовиллаб қуйиларди. У яна бир кўза сувни бошидан қуйди-да, артинмасдан нилуфар қиёфасида ерга чўкди.

— То жавоб бермагунингча ўрнимдан турмайман, — гудраниб қўйди у.

... Пранешачария кетганидан кейин Чандрий кўзлари қонга тўлган браҳманлар олдида, айвонда бир ўзи қолишдан қўрқиб, аста бананзор ортига ўтиб кетди. Дарёда обдон ювиниб олгач, у сорийси этагини тўлдириб сара бананлардан териб олди-да, ўрмонга равона бўлди. Тим қора ёйиқ сочлари шабадада аста-секин қуримоқда, ҳўл сорийси баданини ёқимли салқинлатиб турарди. У Марути эҳромидан сал наридаги дарахт остига жойлашиб ўтириб олди-да, Ачария янги дуони бошлаётиб чалган қўнғироқ овозига қулоқ сола бошлади. Эҳром қўнғироқларининг жангани остида у ажиб тунги ўхшашлик ҳақида ўйлай кетди. Ойисининг сўзларини эслагани ҳамон Ачария бўйра ва ёстиқ билан унинг олдига чиқиб келди. Унинг қўлидаги чироқ тун қўйнини ёритиб турарди. У: “Чандрий!” деб чақирди, унинг овози ниҳоятда майин эди. Бирдан Чандрий ўттиздан ошиб кетганига афсусланди. Наранаппа билан ўн йилдирки бирга яшаса ҳам ораларида фарзанд бўлмади. Ўғил кўргананда у буюк машшоқ бўлиб етишарди, қиз бўлганида Чандрий унга рақс тушишни ўргатарди, оддий рақсларни эмас, қадимий рақсларни. Начора! Унда ҳамма нарса бўла туриб ҳеч вақо йўқ эди.

Қушларнинг шохдан-шоҳга учиб ўтишларини томоша қилганча Чандрий дарахт тагида узоқ ўтирди.

8

Дасачарияга овқат емаса ўлиб қоладигандек туюлмоқда эди. Бунинг устига болаларга қилинаётган овқатларнинг ҳидини айтмайсизми. Очингдан ўлай деб турганда иштаҳани қитиқловчи ҳидларни ҳидлаш! Оловга ёғ сепган билан баравар бу! У сўлагини ютди, бироқ оғзи яна сувга тўлди, уни ҳам ютди. Очлик азобига чидаш шунчалик бўлар, у айвондан тушди-да, тўғрига қараб кетди. Ҳеч ким унга эътибор қилгани ҳам йўқ. Дасачария Тунгага тушди, олов пуркаётган офтоб тигида ғусл қилиб олди ва қайдасан Парижатапур деб жадал одимлаб кетди. Ҳаял ўтмай у Манжайа ҳовлисининг похол бостирмаси тагида турарди. Лекин у менга овқат беринглар деб дабдурустан сўролмайти-ку! Умрида лоақал бир марта бўлсин бу безот браҳманлар уйида сув ичмаган. У фақат маросим таомларига ўрганган. Дасачариянинг шариатга шак келтирганидан дарак топиб қолишса борми, балога қолди деяверинг. Бироқ оёқлари уни Манжайанинг уйига хаёлдан ҳам тезроқ етказиб келди, у ҳам худди шу пайт иссиқ овқат — ширгуручга уннаб турган экан.

— Э-э-э, келсинлар, тақсир! Қандай шамол учирди сизни бу ёқларга? Пранешачария рухсат бердимми? Ҳалиям рухсат бермадимми? Нима зарур кепти сенга-я! Ахир сизларда одат шу: бир ёқда ўлик ётганда таом ейиш мумкин эмас, шундайми? Ўтиринг, ўтиринг, бемалол дамингизни олинг. Ҳой, ким бор? Ёстиқ келтир меҳмонга!

Манжайа такаллуф кўрсатиш билан овораю Дасачария буғи чиқиб турган ширгуручдан кўзини узолмай, сеҳрлангандай тек қотиб турарди. Манжайа унга ачинганча тикилиб қаради ва сўради:

— Тобингиз йўқми, тақсир? Бошингиз айланаяптими? Балки мева шарбати ичарсиз?

Дасачария бир оғиз ҳам сўз айтмай пастак курсичага чўкди. Овқат бер деб сўрашга тили бормаётганди унинг. Манжайа эса яна овқатга уннаб кетди. Шунда Дасачария сўрашга аҳд қилди-ю, бироқ гапни узоқдан бошлади:

— Браҳманларимизнинг кеча сизларга қилган муомаласи менга ёқмади, Манжайа.

— Нега унақа дейсиз... — эътироз билдирди Манжайа одоб юзасидан.

— Йўқ, агар бундоқ ўйлаб кўрилса, бу қора кунларимизда биронта ҳалол браҳман қолганми ўзи?

— Гапирманг, тақсир, гапирманг. Дарҳақиқат замона охир бўлди деяверинг.

— Мана, масалан, сени олайлик, Манжайа. Мўминликда, Қонунга риоя қилишда бошқа браҳманлардан қаеринг кам? Кеча сизлар бир овоздан дафн маросимини ўтказишга рози бўлдингизлар, ҳеч қандай чиқим-пиқимсиз. Аграҳарамиздаги Лакшман билан Гаруда эса битта тилла занжир деб бир-бирининг гўштини ейди!

— Йўғ-е, нималар деяпсиз? — Соддаларча ҳайрат билан деди Манжайа, у ҳеч ким билан орани бузишни истамасди.

— Гап орамизда қолсин-у, Манжайа, айтишларича, Гаруда сеҳр-жоду билан Наранаппанинг отасини шаккокликка бошлаган экан, бироқ кўрдингми, бежазо қолгани йўқ — ўз ўгли уйдан қочиб, армияга кетди. Бир шўрлик бевани шилганини айтмайсанми: пулларини, тақинчоқларини — ҳаммасини тортиб олди!

Манжайа, бадтар бўл, дегандай жим турарди.

— Хўш, ўзинг айт-чи, қани бугун ўша ҳақиқий браҳманлар? Кўнглимда Гарудага тирноқча гинам бўлса ўлай агар. Лекин гуру йилда бир марта устимиздан покланиш маросими ўтказганда наҳотки барча гуноҳларимиздан бир йўла фориг бўлиб қўя қолсак! Браҳманларимизнинг ўзлари қилишга қўрққан нарсани сизларга ошириб юбораётганлари менга ҳечам ёқмади. Нима десанг дейверу, Манжайа, бизда фақат битта ҳақиқий браҳман бор — Пранешачария. Шунақанги зўр одам, шунақанги зўр тақводорки! — Дасачария тилини чапиллатиб қўйди.

— Гап йўқ, гап йўқ! — қувватлади уни Манжайа ва бирдан сўраб қолди: — Сиз ғусл қилганмисиз, тақсир?

— Бўлмаса-чи, ҳозиргина дарёда чўмилиб олдим.

— Унда биз билан бирга тамадди қилиб олинг, тақсир.

— Мен-ку уйингда овқат ейишдан ҳазар қилмайман, бироқ бу аграҳарамизда-гиларнинг қулоғига етгудай бўлса борми, мени маросимларга чақирмай қўйишадиди-да. Унда нима қиламан?

Дасачариянинг шикоятомуз гаплари Манжайани зимдан ҳаяжонга солди — яна бир одам биз билан бирга овқат ейишдан ҳазар қилмайди!

— Нега энди, тақсир, мен бизникида овқат едилар деб айтар эканманми? — аста деди у Дасачарияга янада яқинроқ келиб. — Туринг, қўл ва оёқларингизни чайинг... Ҳой, совумасдан бизга уппиту суз-чи!

“Уппиту” сўзини эшитиб Дасачариянинг қорни ҳуштак чалиб юборди, бироқ бу ошхонада, смарта браҳманининг хонадониди оғзига луқма олишдан у қўрқаётганди,

— Йўқ, йўқ, мен уппиту емайман, озгина ширгуруч бўлса бас, шакар сепилган. Бемалол егади менга.

Унинг нега инкор этаётганини тушуниб, Манжайа ўзича кулиб қўйди.

Қўл-оёқларини чайгани у Дасачарияга сув тутди, кейин эса гўё биров билиб қолмасин дегандай, уни ошхонага етаклади, ўзи келиб меҳмоннинг ёнига ўтирди ва олдига шакар сепилган ширгуруч, уч-тўрт дона банан ва ҳатто қайноқ уппиту қуйди-да, “олинг-олинг” қила бошлади.

— Бир қошиққина, нима қилибди, — ундаб деди у.

Манжайанинг хотини тантанавор табассум билан уппитудан бир қошиқ эмас, янги банан япроғида бутун бир ғарамини келтириб қўйди.

Дасачария қорнини силаб қўйди, тангри исмини тилга олди ва ичида суюниб турса ҳам оғизда:

— Бўлди, бўлди, шунча нарсани бир ўзим қандай ейман? — дерди-ю, бироқ кенг ёйилган панжаси банан япроғи узра ўйнаб турарди.

9

Ўша кунни сигир тезакларини олгани Беллининг ўрнига Чинний келди.

— Беллининг отаси ҳам, онаси ҳам ётиб қолди, — тушунтирди Чинний.

Ҳеч ким унинг гапига қулоқ солмади, аграҳаралик браҳман хотинларининг ўз ташвиши ўзига етиб-ортади. Бироқ улар гапни эшитишяптими, йўқми, Чинний буни парвосига келтирмайди. У тезакларни апир-шапир саватга солар экан, қўли билан жағини баравар ишга солмоқда эди:

— Чауда ҳам ўлди, хотини ҳам. Биз уларнинг уйига ўт қўйиб юбордик, шу билан улардан ҳеч нарса қолмади... Ким билсин, худонинг қаҳрига йўлиқдикми, нима бўлганда ҳам...

Қўлларини ҳолсиз осилтирганча Гаруданинг хотини Ситадевий турарди, ўгли ҳақидаги бир-бирдан даҳшатли ўйлар унинг ичини итдек таталагани-таталаган: бирдан армияда ўғлига бир нима бўлиб қолса, қандай яшайди ахир?..

Чинний сал нарида тўхтади-да, ялинчоқ овозда деди:

— Онажон, бир донагина беринг, оғзимга бир нарса ташлай, жон онажон...

Ситадевий уйдан бетел япроғи, ёнғоқ, пон олиб чиқди-да; Чиннийга итқитиб, яна хаёлларига берилди.

Чинний чаққонлик билан бетел ва понни илиб олди-да, уларни жанда киймига яширганича яна сўзида давом этди:

— Каламушларни айтсангиз, каламушларни, онажон! Ҳали у ёққа чопади, ҳали бу ёққа... шунчалик кўпки, каламуш бозорими дейсиз. Ким билсин нега бунақа кўп улар...

Чинний тезак тўла саватни бошига қўйди-да, йўлга тушди.

Уйда Чинний понни Белли билан баҳам кўришга қарор қилди ва унинг олди-га кетди. Беллиларнинг кулбасидан кимнингдир оҳ-воҳ қилгани эшитиларди.

— Беллининг отаси,— тусмоллади Чинний. — Демак, иблис унгача етиб келибди-да!

У Беллини чақириб, эшикдан мўралади.

Белли қулоқларини қўллари билан қисганча бошини чуқур солинтириб ўтирарди. Чинний аграҳарада ҳам ҳамма ёқни каламуш тутиб кетганини сўзлаб бермоқчи бўлди, лекин бу фикридан қайтиб, пондан бирини олди-да, дугонасига тиқиштирди.

— Ма, Ситадевий берди.

Белли понни кафтлари орасида ишқалаб туриб оғзига солди.

— Қўрқиб кетаяпман, Чинний. Балки бугун Пилла руҳлар билан гаплаша олар, шунда билармиз нималар бўлганини... Каламушлар бунақа бутун бир лашкар бўлиб ҳеч қачон бизникига доримасди. Чауда хотини билан тўсатдан ҳалигидақа бўлди— иккаласи ҳам йўқ! Бирданига-я! Энди бўлса иблис дадам билан ойимни кўз тагига олаяпти... Нима гаплагини билиш керак, ахир...

— Ўчир овозингни, тентак, — бидирлаб деди Чинний.

Соат иккиларга бориб олов пуркаётган қуёш тиккага келиб, худди Шиванинг учинчи кўзидай очликдан чала ўлик бўлиб қолган браҳманларнинг сўнгги қувватларини сўғуриб олмоқда эди. Қуёш аравасининг кўзга кўринмас аргумоқлари ўйноқлаганча уларнинг кўз ўнгида олов сели ёғдириб, кўча-кўйларда шамолдай елмоқда — браҳманлар кўзлари саккиз бўлиб Пранешачариянинг қайтишини кутишарди. Қаттиқ қўрқув ва даҳшатли очлик уларнинг бутунлай силласини қуритган. Браҳманларнинг қўрқувдан адойи тамом бўлган нимжон вужудлари муруват тилаб тоат қилган Пранешачария атрофида кўршапалакдай чарх урарди. Номид — шайтон, зора бу галги тунни Наранапанинг жасади яқинида алаҳсираб ўтказишдан фориг бўлишса.

Ситадевий ўзларининг қазноғидаги гуруч солинган хумдан ўлган каламуш топиб олди. Бурнини бекитиб у каламушнинг думидан тутди-да, айвондан ташқарига улоқтирди, шу пайт осмондан баҳайбат ўлаксахўр пастга иниб туша бошлади ва оҳиста томга келиб қўнди.

— Вой-дод! — Чинқириб юборди Ситадевий ва кўз-ёши қилишга тушди: томга ўлаксахўр келиб қўндими, орқасидан ажал ҳам етиб келади!

Гаруда хотинининг фарёдини эшитиб томга назар солди ва ҳаммасини дарҳол англади.

— Болажоним! Тойчоғим! Нима бўлди сенга, кўзимнинг оқу қораси! — Зорланиб йиғларди Ситадевий.

Бу жазо нима учунлигини Гаруда дарҳол англади — Дасачария тиллани маъбуд Марутига беришни таклиф қилганда у кўнглида қаршилик кўрсатганди — ана шунинг учун! У қўрқув ичида хотинининг қўлидан тутди, ичкарига кирди, уй тўридаги меҳробга садақа қўйди ва меҳроб қаршисида етти букилиб ер ўпди.

— Гуноҳкор бўлдим мен, — Гаруда маъбудга товба қила кетди. — Майли, тилла сеники бўла қолсин, садақа қилдим. Афу эт мени, афу эт. Кишт! — У ўлаксахўрга қараб қўл силкиди.

Қуш Ситадевий томга улоқтириб юборган ўлик каламушни олиб улгурган ва томда ўлжасини чўқилай бошлаганди. Йиртқич бепарво кўринар ва сурбет қариндош каби ҳайиқиш нималигини билмасди.

Гаруда бошини кўтарди ва кўзни қамаштирувчи кўкка разм солди: бир гала ўлаксахўр осмонда доира ясаб парвоз қилар ва тобора ер томон иниб келар эди.
— Анавини қара! — Деярли қичқириб деди Гаруда.

Ситадевий айвонга отилиб чиқди. Кафтини кўзига пана қилиб, бошини орқага ташлади-ю, оқ тортиб юборди.

Томдаги ўлаксахўр худди рақс тушаётгандек бўйинини қайирди, қанотларини қоқиб, Ситадевий ҳалигина қазноқдан улоқтирган иккинчи каламушни олганча шундоқ, айвон қаршисига шовуллаб учиб келди. Чангалида каламуш билан у яна томга бориб қўнди.

Эр-хотин кутилмаган бу ҳолатдан ўзларини таппа ерга ташлаганча сира ўзларига келолмаётганди.

Яна бир ўлаксахўр тўғри Наранаппа уйининг томини мўлжаллаб учиб келди, баҳайбат қанотларини бир-бирига қаттиқ уриб қўйди-да, бир жойда турганча бутун аграҳарани диққат билан кўздан кечира бошлади.

Энди ўлаксахўрлар бирин-кетин жуфт-жуфт бўлиб томларга келиб қўна бошлади, худди олдиндан келишиб олгандай ҳаммаси аниқ ҳаракат қилар эди. Ҳар замон-ҳар замонда қушлардан бири жойидан узилар, навбатдаги каламушга ташланар ва уни томга олиб чиқиб, шошмай чўқилашга тушар эди.

Йиртқич қушлар шмашонни ташлаб, гўё куни битганини билгандай аграҳарага учиб келганди. Аграҳара аҳолиси ёппасига кўчага чиқиб олган. Бу манзарани кўриб оғизларини кафтлари билан ёпар эдилар, холос. Ажал даракчилари бошқаларнинг ҳам томларига келиб қўнганига ишонч ҳосил қилган Ситадевий бироз юрагини босиб олди, демак, бало-қазо унинг ўғлига дахл қилмайди.

Биринчи бўлиб Дургабҳатта ўзига келди.

— Ҳоввв! Ҳоввв! — бўкира бошлади у ўлаксахўрларни чўчитишга ҳаракат қилиб.

Фойдасиз.

— Ҳоввв! Ҳоввв! — энди бутун оломон ҳайқира бошлади.

Қушлар одамларга заррача эътибор бермасди. Шунда аграҳарага тўқ ва мамнун ҳолда қайтиб келаётган Дасачариянинг миясига бир фикр келди.

— Кўчага ибодат занглари олиб чиқиб занг қоқиш керак!

Жез занглар ва табаррук чиғаноқларни олган браҳманлар суянгандарича уйларига отилишди.

Қиёмдаги вазмин сукунат ўрнини шиддатли жангир-жунгир ва ёввойи улишлар эгаллади, бу жангу жадал гумбури ва байрам ибодатига ўхшаб кетарди, одатда оппоқ кофурий олов авж олиб, эҳром қўнғироқлари жазавога тушганда шундай манзара вужудга келар эди.

Ўлаксахўрлар бир қадар ҳайрат билан теварак-атрофга кўз югуртирди, қанотларини кенг ёйиб, тумшукларида титилиб кетган каламушларни тутганча ҳавога кўтарилди. Кўп ўтмай кўм-кўк осмонда қушлар кичрая-кичрая майда нуқталарга айланди.

Тангри Нароян ҳақиқа шукроналар айтиб браҳманлар бурунларини бекитганча терларини арта-арта қунишибгина уй-уйларга тарқалишди.

Ситадевий билан Анасуяй йиғи-сиғи билан эрларига ёпиша кетишди:

— Тилласи ҳам бошидан ордона қолсин! Бировнинг моли бировга юқармиди! Керак эмас бировнинг нарчаси! Ўликни тезроқ оловга олиб боринглар, ахир мана шу Наранаппа юбораяпти бошимизга бу бехосият қушларни!

Фивир этган шабада йўқ — аграҳарани дим ҳаво чуллаган, уйларнинг ичида кўз илғамас алвастидай оғир қўланса ҳид ҳукмрон, ҳамма баравар оромини йўқотган. Иссиқ, очлик ва даҳшатдан юрак олдириб қўйган мўмин браҳманларнинг бутунлай тарвузлари қўлтиғидан тушган — энди ҳаётда уларни бугунги гуноҳдан ҳеч нима халос этолмайдигандек туюлмоқда эди.

* * *

Кун тиккага келган сари иссиқ забтига ола бошлади. Чандрий дарахт тагида ўтиравериш чарчади. Этагидаги бананларни пайпаслаганича у Пранешачария тўғрисида хаёл сурарди, ҳалигача у ҳеч нарса егани йўқ, фақат ибодат қилгани-

қилган, холос. Аграҳара томондан занг ва чиғаноқ товушлари эшитилганда Чандрий ҳайрон бўлди. У атрофга аланглади. Ҳамма ёқ тип-тинч. Дарахтлар шамолсиз ҳавода ҳаракатсиз қотган, қилт этган япроқ йўқ, фақат ҳув кўм-кўк осмонда, дарахтларнинг учларида ўлаксахўрлар парвоз қиларди.

Чандрий Пранешачариянинг ўз устидан яна бир кўза сув қуйганини кўрди.

— Ҳаммасига мен айбдорман, — алам билан ўзига-ўзи деди Чандрий.

У ҳатто бир бананни қандай арчиб, бир тишлам узиб еганини ҳам сезмади.

— Бирибир бунинг менга ҳеч қандай дахли йўқ, — ўзига ўзи тасалли берди у.

Ўлаксахўрлар қайта-қайта аграҳарага учиб келар ва томларга қўнар эди. Браҳманлар қайта-қайта чиғаноқ чалиб, занг қоқишга мажбур бўлишди. Кеч тушса ҳамки жанг тугай демасди, Пранешачариядан эса ҳамон дарак йўқ.

Тун чўкиб, атрофни қоронғилик босиб кела бошлади. Тун ҳақида ўйласа ҳамманинг юраги увуша бошларди.

Бутунлай қоронғилик чўккандан кейингина ўлаксахўрлар учиб кетди.

10

Пранешачария худога астойдил илтижо қилар, ҳақ йўлни ўзинг кўрсат деб кечаю кундуз таваллолар қилар эди.

— Эй Марути, жасад аллақачон айний бошлаган, биз эса шариятга кўра уни куйдиrolмаямпмиз, нима қилайлик, яна қанча вақтгача азоб тортайлик? — юкин-нарни Пранешачария. — Агар дафн маросимини ўтказишимизга изн бермасанг, чап ёнингдан гул ташлай қолмайсанми?

Пранешачария маъбудни кўндиришга астойдил уринарди. Унга ишқий қўшиқлар куйлай бошларди, онанинг болага муҳаббати ҳақидаги қўшиқларни айтарди. Сўнгра у бошқа қўшиқларни куйлашга тушарди— унда маъбуднинг камчиликлари хусусида сўз юритиларди.

Одам бўйи келадиган маймунлар пири Марутининг сиймоси қимир этмасди, у очиқ қафтларида “Рамаяна” замонларидаги Рамнинг қаттиқ яраланган укаси Лакшманга аталган, ҳаёт гиёҳлари ўсиб чиққан тоғни тутиб турарди.

Пранешачария бутун гавдаси билан ерга юзтубан ётиб, ҳайкал қаршисида сажда қилди.

Тезда қоронғилик тушиб, тун ҳам чўкди. Гуллар билан безатилган, жинчироқ шуъласида титраётган Марути жойида қилт этмай турарди, на ўнг тарафдан, на сўл тарафдан гул тушди.

— Мен Китоблардан ҳеч қандай жавоб топмадим, бу ерда мен истаган жавоб йўқ экан, ёки бу менинг камчилигим кўплигидан далолатми? — Иккиланиб сўради Пранешачария. — Менга ишонадиган одамлар олдига энди қайси юз билан қайтиб бораман? — Изтироб ичида деди Пранешачария. — Сен мени жўрттага, ҳа, жўрттага қийнаяпсан! — ёзғурди у маъбудга.

Зулмат бутунлай қуюқлашди — янги ой чиқиш арафасидаги қуюқ зулмат.

— Марути! — Яна мурожаат қилди Пранешачария ҳайкалга. — Мени токайгача синайсан? Шуни билгилки, анави ерда ўлик ётибди, у аллақачон ирий бошлаган...

Шавқатсиз, ҳаракатсиз Марути кафтидаги тоғдан кўз узмас эди. Пранешачария бирдан хотинига дори ичириш пайти келганини эслаб қолди. У оёқлари увишиб ўрнидан турди-да, аста эҳромдан чиқа бошлади. Эҳромдан узоқлашар-узоқлашмас зим-зиё ўрмон ичидан қадам товушлари қулоғига чалинди. У тўхтади.

— Ким у? — Пранешачария серрайганча кута бошлади. Аёлнинг позеби овози қулоғига чалинди.

— Бу мен... — ийманибгина шивирлади Чандрий.

Пранешачария ҳам ғалати аҳволга тушиб қолди: тўсатдан тунги ўрмон ичида аёл билан танҳо дуч келиш! Шунча ҳаракатлари беҳуда кетганидан уялиб, ўзини қаерга яширишини билмай Пранешачария гудранди:

— Марути... Марути...

Бу паст ва хаста овозни эшитиб Чандрийнинг юраги қаттиқ ачишиб кетди.

Шўрлик Ачария. Шунақанги қийналиб кетдики, бунинг устига оч-наҳор, кун бўйи эҳромдан чиқмади — ҳаммаси бир шу Чандрийни деб! Бечора браҳман! Миннатдорлик билдириш ниятида у Пранешачариянинг оёғига йиқилмоқчи бўлди.

Кутилмаганда у Пранешачария оёғига сирилиб борди. Атроф зим-зиё тун, ҳеч зоғ кўринмайди, Чандрий ерга, браҳман пойлари остига эмас, сийнаси билан тўғри бориб Пранешачариянинг тиззасига ўзини урди. Кескин ҳаракатдан тор нимчасининг тугмаси пирт этиб узилиб кетди. Азбаройи раҳми келганидан кўзларидан дувилаб ёш тўкилди.

Шўрлик Ачария, қанча замондан бери аёл жисми лаззатидан бебаҳра яшаб келаяпти! Ўзининг ҳам бутун аграҳарада ишонган тоғи мана шу одам-ку, ахир. Шундай хаёллар билан ўзини ҳам ожизона ҳис этган Чандрий Ачариянинг оёқларидан кучоқлаб олди.

Пранешачария аёл кишининг яланг баданини ҳис этиб, титраб кетди, бироқ Чандрийдаги кучли эътиқоддан мутаассир бўлиб, дуо қилган қиёфада у томон қўлини чўзди. Қоронғида аёл бошини қидириб топди-да, кафти билан кўз ёши ювган қайноқ чеҳрани силади, бармоқлари ипақдек майин, қалин сочлар орасига кириб йўқолди, айтмоқчи бўлган дуо сўзлари эҳтиросдан бўғилган томоғида қолиб кетди. Чандрий унинг эркалаётган қўлларини қисимлаб олди-да, қўйиб юбормай ердан кўтарилди. У Ачария қўлларини ўзининг юзига, бўйнига сурди ва яланг сийнасига маҳкам босди.

Умрида биринчи марта Пранешачариянинг кафтлари аёлнинг учлари бўртиқ нафис сийнаси узра ётарди. Пранешачария деярли ҳушидан айрилганди. У туш кўраётгандек аёл сийнасини ғижимлай бошлади ва қалқиб кетди. Чандрий бутун гавдаси билан унга ёпишиб, аста ерга ётқизди. Шу пайтгача сезилмай турган очлик азоби тўсатдан Пранешачариянинг жонини суғуриб олгандай бўлди.

— Ойижон! — гўдакларча маъсум овозда инграб юборди у.

Чандрий уни ўзи томон тортди, сорийси учига тугилган бананни олиб пўстини арчди-да, уни Ачариянинг оғзига солди. Кейин сорийсини ечиб ерга ёзди, кўзларидан қайноқ ёш тўкиб, Пранешачарияни кучоқлаганча сорий устига чўзилди...

Давоми бор.

ХИРҚАТИЙ

Муҳаббатнома ва меҳнатком

Достондан парчалар

Жаҳон богида гуллар очилгани, Боди Сабо ҳар тарафга қушдек етишгани, Сабо гулшанни сайр этиб, ҳамма гулларни хандон этиб, ҳамма гуллар ҳақиқатини билиб, барча гулдан Қизил Гулни аъло қўйиб, бу Гулга харидор, ўтдек юзига зор бир қуш сўроглаб, Булбулни яроглаб, Гулнинг васфини Булбулга етказиб, Булбулни Гулга шайдо ҳолига келтириб, Булбул Гул васлига етишиб, Гулнинг юзидан Булбулнинг жонига ишқ жилвасидан ўт тутатиб, шавқ мавжси тошиб, фигони ҳаддан ошиб, Булбулга Гул суратида ишқ ўзин кўргузиб, гам жаллоди хаёлий тиги билан уриб, нола қушин учирмоққа оғзин очиб, жаҳон ичра ўт сочиб, васл савдосига танга санагани, Булбулни ишқ дарду алам зиндонига қамагани, Булбул кўз ёшидан Гулнинг ниҳолига сув киргизгани, Гул Булбулни фироқ тиги билан ўлдириб, васл шаробидан тирилтиргани.

Мурод
ҲАМРОЕВ
таржимаси

Уйғур мумтоз адабиёти тарихида фахрли ўринлардан бирини “Муҳаббатнома ва меҳнатком” достонининг муаллифи — шоир Хирқатий эгаллайди.

Хирқатийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумотлар жуда кам. Шоир 1634 йилда дунёга келган. Унинг тўлиқ исми Муҳаммад Имин Хўжамқул ўғли Хирқатийдир. Маълум бўлишича, шоир ўзининг бу асарини 1670 йилда Қошғарда яратган бўлиб, кириш қисмида у ўзининг туғилган жойи Қошғардан узоқ бўлмаган Тазгун қишлоғи эканлигини айтади. У Оппоқхўжа қўлида боғбон ва чироқчи бўлиб хизмат қилади.

Шоир бўлиб етишгач, Муҳаммад Имин Хўжамқул ўғли ўзига тахаллус танлайди. Шарқда шундай адабий одат қабул қилинган бўлиб, тахаллус шоирнинг ижодий дунёқарашини кўламли ва аниқ кўрсатган. Аънамага мувофиқ, тахаллус сифатида араб, қисман форсий сўзлар ишлатилган.

“Хирқатий” сўзининг икки маъноси бор. У “ёркин” ҳамда “қайғу” сифатида таржима қилинади. Бу икки тушунча, бизнинг фикримизча, шоирнинг ижодий дунёқарашини, унинг ҳаёти ва мақсадларини аниқ ифодалайди.

Хирқатий узоқ умр кўрди. У 1724 йили, 90 ёшида оламдан ўтди. Шоир ижодидан бошқа асарлар ҳам ўрин олган бўлиши мумкин, аммо, афсуски, “Муҳаббатнома ва меҳнатком” достони бугунги кунга қадар шоирнинг бизгача етиб келган ягона асари саналади.

Дарҳақиқат, Хирқатий ўша давр тамойилига қатъий риоя қилган, шунинг учун шоир достонининг асосий мазмуни шарқона ишқий шеъриятнинг аънаванавий қахрамонлари са-

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

70

Баногоҳ гулшан ичра гул очилди,
 Яшил барг узра гўё қон сочилди.
 Сабо эрди жаҳон ичра сабуксайр,
 Қилур эрди жаҳон гулзорида тайр.
 Сабо келди тўсатдан бир чаманга,
 Муниг ҳар гули арзир минг туманга.
 Кўрарким осмон остин, ер устун,
 Бир юлдуз, қамардур, юқори кун.
 Эмас маълум: бу ерми ё фалакми?
 Фалак деб бўлмади, ер ҳам демакми?
 Била олмас, фалак жисми сўкилди,
 Фалакдан ер уза юлдуз тўкилди.
 Чамандир руҳфизои дилкушойи,
 Киши кўрса дегай жаннат бу жойи,
 Юз алвон гул эрур сариғ, яшил, ол.
 Наволи қушлар оғзидан тўкар бол.
 Унибдир лолалар чун коса-коса,
 Қамашар кўз унга ҳар ким қароса.
 Таажжуб бўлса: сўзлар бўлса кундуз,
 Жаҳонда ер юзида унса юлдуз.
 Туман турлук сочук фасли баҳори,
 Жаҳон боғида пайдо қилди бори.
 Қора, сариқ, қизил, кўк гул эрур кўп,
 Валекин, бил, Қизил Гулдек эмас хўб.
 Яна турли чечак ҳам арғувоний,
 Яшилу олу оқу заъфароний.
 Саноқсиз гул гулистон ичра кўпдур,
 Уларнинг бириси ҳақида сўз сур.
 Эрур сархил гули раъною зебо,
 Қизил Гулдир бу гуллар ичра якто.
 Яна гулларда бўлса ранг ила бўй,

налмиш Атиргул ва Булбулларнинг ўзаро бир-бирларига бўлган муҳаббатини ёритишга қаратилган. Тонг шаббодаси бу ерда боғловчи унсур сифатида намоён бўлади. Муҳаббатни мадҳ этувчи бошқа шарқ шоирларидан фарқли ўлароқ, Хирқатий меҳнат ҳақида, халқ учун қилинган меҳнатнинг бахти, Ватан ҳақида ҳам қалам тебратди. Аънага хос равишда, ниқоб остидаги мажоз шаклда, Хирқатий гўзал, бахтли ва адолатли ҳаёт ҳақидаги ўз мақсадини акс эттиради.

"Муҳаббатнома ва меҳнатком" достони ўзининг буюк бадий маҳорати туфайли кенг шуҳрат қозонди ва тез орада уйғур мумтоз адабиётида Хирқатий асарига тақлид қилиб ёзилган асарлар дунёга келди.

Достоннинг қўлёзма нусхаси ҳақида ҳам тўхталиб ўтиш лозим. Қўлёзма 1954 йили Янгигисор шаҳрида топилган бўлиб, 1957 йили "Шинжон адабиёт-санъати" журналининг 4-сонида нашр қилинган. Қўлёзма яхши сақланган бўлиб, 99 бетдан иборат. Достоннинг умумий ҳажми 3216 байт.

Хирқатийнинг асари ўзбек тилига биринчи маротаба ўгирилди. Отам — филология фанлари доктори, профессор Муродбек Каримович Ҳамроев (1936-1983), ўзбек тилидаги "Уйғур шеърятининг анталогияси" китобини нашрга тайёрлаётган бир вақтда ушбу достонни таржима қилди. Афсуски, олим мўлжаллаган ниятларини амалга оширишга улгурмади, аммо биз ишонамизки, китоб яқин йиллар ичида тайёрланиб, омма эътиборига ҳавола қилинади.

Фарҳод ҲАМРОЕВ,
 филология фанлари номзоди

Назокатда Қизил Гул турфа хушбўй,
 Сабо гулшанда ҳар ранг гулга тегди,
 Бирин синдирди, бирин шохин эгди.
 Кириб искаб юриб ҳар қайсисини,
 Юборди ҳар тараф гуллар исини.
 Қизил Гулдин бўлак гуллар сасиғдир,
 Сасиғ бўлса, унингдин не осиғдир?!
 Қизил Гулдин димоғи жон муаттар,
 Қачон бўлгай бу гулдек мушку анбар?!
 Сабо айди: “Гул ўлмас мунча яхши,
 Ажиб таҳсин бу Гулнинг турфа нақши.
 Биров бўлгай бунга наззора қилса,
 Бу Гул ғамгин кўнгилга чора қилса.
 Мунга бўлса экан бир ошиқи зор,
 Дилу жони била завқ этса изҳор.
 Бу Гул ҳуснига бир ошиқ керакдир,
 Муҳаббат йўлида содиқ керакдир.
 Мунингда бўлса мундоғ яхши дилдор,
 Ажабдир бўлмаса ҳеч ким харидор.
 Ямондин яхши ҳиммат бўлса яхши,
 Ямонлар унга ҳурмат қилса яхши...”
 Сабо кўнгида фикр этди бу сўзни,
 Яқин келди, бу гулга тикди кўзни.
 Деди Гулга Сабо: “Бир сўз айтмай,
 Қулоқ солгилки, маъқул бўлса айтмай!”

*Сабо Гулга завқ қилиб, афсус еб, сўз маъқул қилиб, Гулнинг дийдорига харидор
 истаб бориб, Булбулни топгани:*

Сабо сўз қуттисининг бандин очди,
 Шакарнинг шарбатин Гул узра сочди.
 Деди: “Эй Гул, сенингдак бўлса дилбар,
 Сенга лойиқ эрур бир зори камтар.
 Жамолингга қараб ул бўлса ҳайрон,
 Қилиб садқа жамолингга ширин жон.
 Фигонлар қилса баргу шох ичида,
 Фараҳлар қилса аҳли боғ ичида.
 Жонини истаб ундай қушни топсам,
 Елиб келиб сенинг васлингга қотсам?”
 Сабонинг сўзи бўлди Гулга маъқул,
 Деди: “Ундай эса, бўл ишга машғул!”
 Сабо тезда бу ердан бўлди паррон,
 Бировни топса, қилса Гулга ҳайрон.
 Сабо юрди солиб кўз ҳар тарафга,
 Топиб бир зотни етказгай шарафга.
 Сабо сайрон этиб кезди жаҳонни,
 Муроди топса ундай бағри қонни.
 Кезиб дашту биёбону чаманга,
 Кириб боққа, чиқиб тоғу тубанга.
 Бори қуш ҳолидан бўлса хабардор,
 Топиб лойиқни Гулга айласа ёр.
 Сабога учради чўлу, чамандан
 Бу ишни сўрди то зоғу зағандан.
 Сабо: “Топсам, — деди, — бир қуш мувофиқ,
 Агар Гул хизматига бўлса лойиқ!”
 Жаҳоннинг қушларига топмай ғайрат,
 Сабо ҳар дам бу ишга қилди ҳайрат.
 Учиб шундай Сабои пайки маъшуқ,

Бор эрди кўнглида бир қуш учун шавқ.
 Кезиб истаб жаҳонда ёри қобил,
 Тўсатдан бўлди Булбулга муқобил.
 Эшитгил қиссаи Булбулни, эй ёр,
 Сабо бўлди нечук Булбулга даркор.
 Сабо ногаҳ юриб бир ерга етди,
 Кўзини ранг-баранг гуллар элитди.
 Келиб кўрди Сабо ушбу чаманни,
 Сочибдурлар магар лаълу саманни.
 Фалак дастурхонидин тўкти маржон,
 Сочилди заҳм топган қуттидан жон.
 Чаманнинг суҳбати тутти қизиглик.
 Магар ҳар гўшада бахмал ёзиглик.
 Ажаб манзил эрур раъною дилкаш,
 Туман минг гул била эди мунаққаш,
 Магар билмам бу Кирмон элчисидир,
 Дегил нақшин маликнинг хончисидир.
 Кумушму ярқирар кимхобу зарбоф?
 Хитойи чинниларни ёйди саф-саф.
 Қаро, қизилу сабзу арғувоний,
 Сарифу кўку алвон, заъфароний.
 Туман гулдир, саноксиз, сони йўқдир,
 Бу ердан ўзга гулнинг кони йўқдир.
 Абиру анбару раъною савсан,
 Қўғагул, ёсамин ҳам мисли гулшан.
 Гули садбаргу қамчигулу ҳабдон,
 Тевақуйруқ, қалиқа, гулу хўбон.
 Оқбош гули, баҳори, гули наргис,
 Хўроз тожи, гули қаҳқаҳ, гули шамс.
 Гули каккук, гули насрину лола,
 Гули ҳинду, гули кашмиру жола.
 Ҳамма гуллар бор, аммо йўқ Қизил Гул,
 Сабо кўнглида бир иш қилди маъқул.
 Чаманда барча қушлар солди гулгул,
 Боридин яхши сўзлар эрди Булбул.
 Сабо айди: “Бу қушнингким юзидан —
 Ёнар нур, ўт ёнар айтган сўзидан”.
 Сабо айди: “Сўрай, бу қушда не бор,
 Сўзи таъсир этар ун қилса ҳар бор.
 Қилар турли наво беҳад диловез,
 Бўлур унинг нидосидан шакаррез.
 Наво қилса, ўтидан жон томадир,
 Сизиб бағри кўзидан қон томадир.
 Қилади завқ тугён қилса парвоз,
 Чиқар дарди билаки дилкаш овоз.
 Юрар ёлғиз бу қушларга қўшилмай
 Чиқар ўт оғзидан бир лаҳза тинмай.
 “Сўрай, — деди, — бориб ул қушнинг ҳолин,
 Эшитай лаҳзае ширин мақолин”.
 Сабо келди яқин Булбул қошига,
 Назар солди аёғидин бошига.
 Сабо сўрди: “Сенинг отинг не бўлгай?
 Хабар бергил менга, зотинг не бўлгай?!”

Сабо Булбулнинг ҳолини кўриб савол қилгани. Булбул Сабога жавоб айтгани:

Деди: “Хушхон қуш эй, қайдин бўлурсан?!
 Деди Булбул: “Маконим билмадим ман”.

Деди: “Не вадан айларсан сен афғон?”
 Деди: “Бир гул учун бағрим менинг қон”.
 Деди: Шарҳ эт маю паймонасидан”.
 Деди: “Ичдим азал майхонасидан”,
 Дедиким: “Не сабаб будир маконинг?”
 Деди: “Тақдир бўлибдир ҳусни онинг”.
 Деди: “Ўтдек чиқар оҳинг шарори”.
 Деди: “Ул ўт эрур ишқим ҳарори”.
 Деди: “Бу сўз ишқингдур қачондан?”
 Дедиким: “Беҳабардирман бу жондан”.
 Дедиким: “Сен не янглиғ қуш эрурсан?”
 Деди: “Билмам, нечук, беҳуш эрурман”.
 Деди: “Бу ишқ ўтин жондан ўчиргил”.
 Деди: “Бу сўзни кўнлингдан кўчиргил”.
 Деди: “Эй қуш, менга отингни айтгил”.
 Деди: “Айтай, қулоқ солгил, эшитгил”.

Булбулнинг Сабога номини ошкор этиб, Сабонинг кўнглини барқарор этгани:

Сабо сўрди: “Сенинг отинг недур? — деб, —
 Менга отингни айтиб бер, гапур” — деб.
 Деди: “Отим менингки хаста Булбул,
 Бу гуллар ичра бир гулга эрур қул.
 Юрарман чаманда зор йиғлаб,
 Кўнгилда сабр йўқ, кўнгулдадир — таб.
 Бўлибдирман бу ғамда зору ҳайрон,
 Кўнгилдир қон, кўз ёшим маржон-маржон.
 Замоне топмайин ғамдан фароғат,
 Менга ёр — дард, аламдир, қайда роҳат?
 Менинг жонимда, бил, ғам узра ғамдир,
 Менингки оҳу нолам дам-бадамдир.
 Хаёлим маст этиб ҳар ён учарман,
 Ёниб ул гул оёғини қучарман.
 Менинг доим ишимдир оҳу афғон,
 Бу янглиғ дард бирла чиқмаган жон.
 Саҳарлар уйғониб фарёд этарман,
 Худога зор йиғлаб, дод этарман.
 Агар ёдимга келса ул париваш,
 Хаёлидан тушар жонимга оташ.
 Унинг ишқида келмас кўзга уйқу.
 Ҳамиша жон аро ғам бирла қайғу.
 Кўзим кетса тўсатдан уйғонурман,
 Илондек ҳар тарафга тўлғанурман.
 Менинг ишим ҳамиша ўрнатиш-ку,
 Туну кун зорланиб кўздан тўкиб су.
 Менга ҳар бора қилса ул карашма,
 Кўзимдан ёш оқардир чашма-чашма.
 Кўринса кўзима ҳар дам нигорим,
 Кетар ҳушим била сабру қарорим.
 Юрагим чок этиб, девоналардек,
 Бўлурман ҳуснига парвоналардек”.

Сабо Булбулдан маъшуқнинг номини сўрагани, Булбул дард билан оҳ ургани, хуллас, охири бечора Булбул маъшуқ номини тилига келтириб, маъшуқини таъриф қилиб ҳушидан кетиб йиқилгани:

Сабо айди: “Аё дилхаста Булбул,
 Не гулдир маъшуқинг? Оти недур ул?

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Эшитай дилбарингни ҳасби ҳолин,
 Менга кўрсат унинг ҳусну жамолин.
 Кўрай, нечук турур турфа сиёқи,
 Билай, қилса иноят ваҷҳи боқи?”
 Деди Булбул Сабога: “Эй науқор,
 Менинг ҳолимга раҳм эт, берма озор.
 Сўрарсенму мениндин мушкил ишни,
 Худо учун кечир бундай демишни.
 Отин айтурга ожиздир забоним,
 Куяр ёдимга келса: жисму жоним.
 Унинг фикри эрур жонимга ҳамдам,
 Қачон зикрин қилмайин тилга маҳрам.
 Унингдек гул очилган йўқ жаҳонда,
 Агар бўлса, баён эт бу замонда.
 Эрур нозук бадан, ҳам рангли лаългун,
 Жамолидин хижил бўлур унинг кун.
 Қачон ўхшар юзига ойу офтоб,
 Унинг мисли топилмас, асли ноёб.
 Очилса хандалар айлаб саҳарда,
 Қизориб турса ўт янглиғ назарда.
 Туман минг жилва қилса ул дилором,
 Ғариб жону танимда қолмас ором.
 Сепарман сув оёғига кўзимдан,
 Кетарман оҳ уриб ҳар дам ўзимдан.
 Менинг ҳолим унинг ёди хароби,
 Дилу жоним унинг ишқи кабоби.
 Унинг ёди менингнир ғамгусорим,
 Туганмас ишқида фарёду зорим”.
 Сабо айди: “Тўла қилма сифотин,
 Менга тақрир айла, айтгил отин.
 Не яглиғ гул эрур, маълум этайин,
 Эшитиб ўз диёримга кетайин”.
 Иложини топмади бу Булбули зор,
 Тилига отини келтирди ночор.
 Деди: “Онинг отидир Гули Қаҳқаҳ,
 Чаманнинг гуллариға ул эрур шаҳ!”
 Отин ногоҳ Сабога айтди бу қуш,
 Туташиб жонига ўт, бўлди беҳуш.

Сабо Булбулга ёри мувофиқ ва ошиқи содиқ маълум қилиб, Булбулнинг кўнглини Гули Қаҳқаҳдин бездириб, Қизил Гул қошига таклиф қилгани:

Сабо Булбулга айтди: “Эй биродар!
 Сенга бир сўз дейин, эшит муқаррар.
 Киши эрмас — юзининг зарди бўлмас,
 Хазондек ранги, оҳи сарди бўлмас.
 Агар йўқ дарди жоннинг, тан унга не,
 Ўшал гул бўйи йўқ, гулшан унга не?
 Нечук билгунгдир сайр этмай жаҳонни,
 Жаҳонда кўрмайин яхши-ёмонни?
 Бу ер бўлса сенинг доим маконинг,
 Бу гул бўлса сенинг зикри забонинг.
 Жаҳонда яхшидан яхши топилур,
 Ким истар кишини — топиб қотилур.
 Назокат гул эрур гулшанда, Булбул,
 На яхшидир, бориб бўлсанг унга қул.
 Қизил Гулдир оти, ранги назокат,
 Кўнгулга, жонгадир бўйи латофат.

... Сабога айтди ул дам Булбули зор:
 “Агар борсам, бўлурму Гул менга ёр?
 Бўлурманми унинг васлига маҳрам?
 Фамимда Гул менга бўлгайми ҳамдам?
 Солурму ул мени ё дарду ғамга,
 Йўлиқтиргайми ҳар кун минг аламга?
 Уни деб бу чаман гар чиқса қўлдан,
 Унинг меҳри мени оздирса йўлдан.
 Унинг кўнгли агар бўлса наёда,
 У бўлса қошда, мен бўлмай талода.
 Бу ердан мен агар борсам уни деб
 У юрса гоҳ уни, гоҳи муни деб.
 Унингдан қилмаса ул Гул жудолик,
 Бу янглиғ бўлмагай ҳеч мубталолик.
 Кишининг ёрига берсам кўнгилини,
 Агар ул ҳам қилса ғамгин кўнгилини.
 Жудо бўлсам кишининг ёрини деб,
 Ўзимнинг ёримдан бу иш эмас эб”.
 Деди Булбул: “Бу сўзни сўра Гулдан,
 Баён эт бир неча сўзни бу қўлдан.
 Менингдек қулни ул гул кўрса маъқул.
 Бўлмай ундан кейин бормоққа машғул.

Сабо Булбул ҳақида Гулга хабар қилиб, Булбулнинг муҳаббати Гулга таъсир қилгани. Булбулга: “Агар Гул васлини хоҳласанг бир мактуб юборгин!” деб айтгани, Булбул Сабодан Гулга иштиёқи ортиб нома битиб юборгани:

“Сенинг, эй Гул, камолингни эшитдим,
 Қизил ўтдек жамолингни эшитдим.
 Ҳисобсиз васфинг англаб мен Сабодан,
 Жаҳонда йўқ мисолингни эшитдим.
 Сочук бўлди менинг жисмиму жоним,
 Ўшал дам шаҳди болингни эшитдим.
 Муҳаббат ўқи бу жонимга тегди,
 Бу ранг нозик ниҳолингни эшитдим.
 Бўлиб қул хизматинг қилмоққа борсам,
 Фулом истар хаёлингни эшитдим.
 Лабингни қандидан қилдим таманно,
 Сенинг ширин зулолингни эшитдим.
 Ўларман, даргоҳингдан кетмагайман,
 Бағоят шарҳи ҳолингни эшитдим.

Сабо Булбулнинг арзини гулга етказиб, Гул шод бўлиб, Булбулни ёд қилиб, Сабодан: “Булбул келарми?” — деб сўрагани. Сабо: “Мен васфингни баён қилдим. Сендан номаи вафо борса келур”, — деб Гулга айтгани:

Сабо учди чамандан Гул сарига,
 Видо этди боқиб Булбул сарига.
 Қилиб сайрон, чиқибон дашту тоққа,
 Неча кунлар юриб то етти боққа.
 Сабоким боққа кирди, Гулни кўрди,
 Оёғига келиб юзини сурди.
 Сабо Гулга бажо айлаб адабни,
 Сўзин айтиб, изоҳлаб кетди гапни.
 Сабодан сўради Гул: “Эй элчи — маҳрам,
 Келиб бундан бўлибсен кимга ҳамдам?
 На ерга бордингу сен қайда эрдинг?
 Юриб олам аро не ерни кездинг?”

Муни англади Гул дилшод бўлди,
 Бузуқ кўнгли унинг обод бўлди.
 Сабога айтди Гул Булбулни “Келсун,
 Кеча-кундуз менинг қошимда турсун.
 Агар бўлса менга Булбул вафодор,
 Не деб бўлмай анга мен ёри ғамхор.
 Қошимда бўлса ундай ёр ҳамдам.
 Нечук қилмай уни сирримга маҳрам?!
 Жаҳонда мен каби дилдор бўлса,
 Не ҳўб жисмимга Булбул зор бўлса.
 Менинг базмимда бўлса нағмапардоз,
 Муҳаббатдан чиқарса дилкаш овоз.
 Агар ғам нешига ул қўйса малҳам,
 Унга овоз хушидин берса барҳам”.

Гул Булбулнинг келишини англаб: “Олиб келгил!” деб дил била вафо номасини битиб, Сабони Булбулга юборгани

Деди Гул: “Англадим васфингни, Булбул,
 Нечалар тингладим, бўлдим сенга қул.
 Эшит номамни, кел андиша қилмай,
 Умидинг ипидан бўйнимдадир ғул.
 Бўлиб мен маст, эй ёри вафодор,
 Ки жоми илтифотингдан ичиб мул.
 Жамолинг бирла бер кўнглимга ором,
 Ғамингни фикр қилиб жонимда ғул-ғул.
 Мени деб сен келур эрсанг бу ерга,
 Фидо айлай дилу жонимни буткул.
 Сенинг бирла қилай мен айшу ишрат,
 Менга ғам кунларида ҳамзабон бўл.
 Наво айлаб очиб ташла тугунлар,
 Ўлик жисмим аро руҳи равон бўл”.

Сабо Гулнинг сўзини Булбулга етказиб, ғамдан ўлган кўнглини тирилтириб, Булбулни олиб келгани.

Сабо еткурғали Гулнинг сўзини,
 Тилаб Булбулга еткурмак ўзини.
 Сабо ғайрат қилиб то кирди йўлга,
 Қилиб суръат, қарамай ўнгу сўлга.
 Чунон шавқ ила йўл босди биёбон,
 Неча кунларда ул йўл бўлди поён.
 Юрар эрди ғариб Булбул чаманда,
 Эди гўёки ул байтул ҳазанда.
 Эшиттики Сабодан келди товуш,
 Бу овоздан бўлибдир жону дил хуш.
 Туман турли наволар қилди Булбул,
 Юборибди нечун элчи Қизил Гул.
 Дилочар байт ўқиб бўлди ғазалхон,
 Ўлик танга навоси киргизар жон.
 Лабидан кўпириб девоналардек,
 Учадир ўргилиб парвоналардек.
 Бу янглиғ эрди ул Булбулга ҳолат,
 Сабо Гул соридин етти бу соат.
 Муни кўрган ғариб Булбул бўлиб хуш,
 Муҳаббат майи кўнглидан қилиб жўш.
 Сабодан сўрди Булбулки, недур ҳол,

Сабо тўқди саволига унинг бол.
 Деди: “Бордиму қайтиб сени кўрдим,
 Нигорингнинг саломини келтирдим.
 Салом айтди сенга Гул, англа, Булбул,
 Унга қилдим сенинг арзингни маъқул.
 Деди, келсин бери, айт бенавони,
 Ғамин кўнглимга ул қилсин давони.
 Келиб бўлсин менинг ороми жоним,
 Менинг базмимда бўлсин дурфишоним.
 Менга ҳам бир унингдек қул керакдир,
 Унга ҳам бир менингдек гул керакдир.
 Керакдир ҳар кишига ёри дамсоз,
 Бўлурми қилса ҳар хил элни ҳамроз?
 Деса бўлмагаймикин рози ниҳони,
 Киши бўлган била жисм ичра жони.
 Мурудин англагудек бўлса ҳамдам,
 Уни қилса бўлур сиррига маҳрам.
 Киши гар бўлса оқилу суҳандон,
 Унингдек яхшига берса бўлур жон.
 Ёмон бирла азиз умринг кечирмак,
 Эрур ёнган чироғингни ўчирмак.
 Сени албатта келсин деб юборди,
 Вафонома сенга битиб юборди.
 Сенинг отинг эшитиб бўлди Гул шод,
 Деди: “Келсун агар қилса кўнгул шод”.
 Бу ғам бирла эрур Гул пора-пора,
 Иносанг, юр, боқиб қилгил назора.
 Билурсан, Булбул, эй, Гул ишқи дардин,
 Бориб кўрганда гулнинг юзи зардин.
 Деди Булбулга ул дам элчи — елқур,
 “Унинг ҳамдам йўқидан бағри қондур”.
 Ўқиб Булбулга гулнинг номасини,
 Эшитди Гул унинг ҳангомасини.
 Бўлуб бу сўзга хандон хаста Булбул,
 Шароби шавқ ичиб очилди гул-гул.
 Чамандан Гул қошига бўлди бормоқ,
 Бўлиб Гул ҳуснига киприк суғормоқ.
 Сабо айтди унга: “Эй зийнати боғ.
 Сенга қул топгали жондан эди доғ.
 Чиқиб кездим юриб тоғу чаманни,
 Назардан ўтказиб зоғу зағанни.
 Баногоҳ бир чаманни айладим сайр,
 Туман турли қуш унда қиладир тайр.
 У ерда бор экандир яхши бир қуш,
 Ўзи ғамкаш экан, овози дилхуш.
 Келиб сўрдим анингки ҳасби ҳолин,
 Эшитгим мен унинг ҳам қилу ҳолин.
 Жаҳонда кўп эрур қушнинг хилидан,
 Сўраб мен топмадим бир ишқ элидан.
 Уни қушларда кўрдим ошиқи зор,
 Кўриниб тарзидан ёри вафодор.
 Судек олдида мен васфингни сиздим,
 Муҳаббат чилвирига ипни тиздим.
 Оти эркан ўшал қушнингки Булбул,
 Гули Қаҳқаҳ деган экан унга қул.
 Дедим: “Булбул, Қизил Гул турфа гулдир,
 Фақиру шоҳ унинг ҳуснига қулдир.

Дедим: “ Сен барчадин ортиқ экансан,
 Қизил Гул базмига лойиқ экансан”.
 Ҳар иш қилдим, унинг кўнглин овулттим,
 Гули Қаҳқаҳ деган гулдан совуттим.
 Сенинг қошингга ул келмоқчи бўлди,
 Гули Қаҳқаҳни тарк этмоқчи бўлди...

...Гули Қаҳқаҳ Булбулдан жудо бўлиб, фироқ чаманида бенаво бўлиб ўқиган газали:

Гули Қаҳқаҳ деди: “Булбул, вафони
 Қилиб аввал, кейин қилдинг жафони.
 Менинг жонимга қўйдинг доғи фурқат,
 Кишилар кўрмаган дарду балони.
 Сен эттинг азм ғам қўлига бошлаб,
 Мени бечорани, кўзлаб яони.
 Тиларман кеча-кундуз зор бирла,
 Тилимга келтириб мен раббанони.
 Гуноҳим не, чекинмай даргоҳингдин,
 Илоҳига дедим шукру санони.
 Не ердан бўлди пайдо оздирувчи,
 Олиб кетди бу ердан дилрабони.
 Менинг бошимга тушди дарду меҳнат,
 Сенга маълум эрур рози ниҳони!”

Булбул йўлда келгунча Гулнинг ишқида бу газални ўқигани:

Деди Булбул: “Диёримдан кечибман,
 Сени деб, Гул, нигоримдан кечибман.
 Вафо қилгаймикан мен қули бўлсам,
 Ғамингда жумла ёримдан кечибман.
 Таним гард ўлса ишқингда ажаб йўқ,
 Нечунким жони зоримдан кечибман.
 Кўнглида қолмади бир зарра ором,
 Тилаб васлинг қароримдан кечибман.
 Не қилсанг, сен билурсан, йўқ иложим,
 Йўлингни ихтиёримдан кечибман.

Сабо Булбулни олиб, Гулга васл қилиб, кўнглидан гамни айириб, сайри жаҳонга ва дашту биёбонга тушиб кетгани:

Сабо Булбул била гулшанга етди,
 Қўйиб Гул қошида Булбулни, кетди.
 Учиб тушди келиб гулшанга Булбул,
 Очилибдир чаманда ранг-баранг гул.
 Очилиб боғ аро турли чечаклар,
 Гул узра чирмашиб ошиқ печаклар.
 Чаман қизлари бошида лачаклар,
 Баргдан қулоғига тақиб баргаклар,
 Тўсатдан келди, Гулни кўрди Булбул,
 Саломидан хабардор бўлмади Гул.
 Таажжубдир бу сир гар бўлса кундуз,
 Сочилган кўкдагидек ерда юлдуз.
 Гиреҳлик ғунча мисли лаълу маржон,
 Ёзилган Гул каби маъшуқи хандон.
 Сочилиб шохида ҳар ён варақлар,
 Тўкилиб ҳусни тобидан арақлар.
 Унинг ҳар ғунчаси чун лаби дилбар,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Исидан ҳар тараф гулшан муаттар.
Тиканлар жисмида мижгон масаллик,
Олиб ўқни қилиб пайкон масаллик.
Жамоли шуъласидан кўз қамашур,
Тушуб акси сариг юзлар қизарур.
Тўсатдан тегса ел ҳар ён эгилур,
Қучиб бир-бирини ўрнига келур.
Исидан бахш айлар жонга роҳат,
Тикан текса қилур жонни жароҳат.
Қилиб гулшан аро нозу карашма,
Туташур жонга ўт гар қилса ишва.
Юракни куйдирар ҳусни шарори,
Кетар тандан дилу жоннинг қарори.
Қилиб ҳусни ўти Булбулга таъсир,
Ғариб бечора Булбул бўлди дилгар.
Тўсатдан келди Қизил Гулнинг иси,
Йўқ этти Гул иси Булбулнинг эси.
Қизартур ўт яқин бўлган кишини,
Қўярми солмайин ўт тобишини.
Қизарур ўт ёнида тоза гулдек,
Қочар шабнам каби тардин сумулдек.
Унингдек бўлди Булбул зори ғамкаш,
Тушиб Гул ҳуснидан жонига оташ.
Тушиб Гул акси, Булбул бўлди чун ўт,
Зумуррад эрди Булбул, бўлди ёқут.
Кўзидан дурру маржон оқизиб сув,
Танидан оқди ҳар ёндан бўлиб жў.
Муни Гул иштиёқи маст қилди,
Муҳаббатнинг ипи-ла баст қилди...

Оскар УАЙЛЬД

Дориан Грейнинг портрети

ОЛТИНЧИ БОБ

Хойнаҳой, яхшилиқни эшитган бўлсанг керак, Бэзил? — Лорд Генри шу сўзлар билан оқшом чоғи кириб келган Холлуордни қарши олди. Воқеа “Бристоль” ресторанининг алоҳида хос хонасида содир бўлмоқда эди. Хонага уч кишининг тушлиғи учун дастурхон тузалган бўлиб, Холлуордни бу ерга ресторан мулозими бошлаб келди.

— Хабарим йўқ, Гарри. Қанақа янгилик экан? — деб сўради рассом эҳтиром билан кутиб турган мулозимга пальтоси билан шляпасини узатар экан. — Сиёсий янгилик бўлмаса керак? Мен сиёсатга қизиқмай қўйганман. Умумлар палатасида биронта одам йўқки, рассом ундан бўёғини аямасин. Лекин, ори рост, уларнинг кўпчилигини оқлаб, таъмирлаб қўйса бўлади.

— Дориан Грей уйланиш ҳаракатига тушиб қолипти, — деди лорд Генри Холлуордга диққат билан қараб.

Холлуорд сесканиб кетди ва қовоғини солди.

— Дориан? Уйланмоқчи? — деб хитоб қилди у. — Бўлиши мумкин эмас!

— Лекин бу чиндан ҳам шундай...

— Кимга уйланаркан?

— Аллақандай артист қизга.

— Унча ишонгим келмаяпти. Дориан бунчалик тентак эмас эди-ку!

— Дориан шу қадар ақллики, азизим Бэзил, вақти-вақти билан бирон номаъқул иш қилиб турмаса бўлмайди.

— Бироқ уйланиш “вақти-вақти билан” қилиб туриладиган “номаъқул ишлар” сирасига кирмайди-да, Гарри.

— Англияда шунақа деб ўйлашади. Америкада эса бутунлай бошқача фикрлайдилар, — деб эринибгина эътироз билдирди лорд Генри. — Лекин мен Дориан уйланади деганим йўқ. Мен унинг уйланиш ҳаракатига тушиб қолганини айтдим, холос. Бу гапларнинг иккови битта гап эмас. Мен, масалан, уйланганимни аниқ эслайман, аммо уйланмоқчи бўлиб юрганим мутлақо эсимда йўқ. Менимча, бунақа ният менда ҳеч қачон бўлган ҳам эмас.

— Ахир, Гарри, Дорианнинг қанақа оиладан эканини, нақадар бадавлат эканини, жамиятда қанақа мавқега эга эканини ўзинг бир ўйлаб кўр! Бунақа тенгсиз никоҳ уччига чиққан бемаънилик-ку!

— Агар сен Дорианнинг шу қизга уйланмоғини истасанг, ҳозир менга айтган гапларингни унинг ўзига айтиб бер, Бэзил! Шунда у ҳеч иккиланмай шу қизга уй-

¹ Давоми. Боши ўтган сонда.

ланади. Одам энг бемаъни ишларни одатда энг олижаноб майлларидан келиб чиқиб қилади.

— Ишқилиб, яхши қиз бўлсин-да, илоҳим! Агар Дориан бирон ярамас қизнинг қўлига тушиб қолса, уйланиш уни ҳам ақлан, ҳам маънан тубанлаштириб юборса, жуда ачинарли иш бўлади-да!

— Яхши қизми деб сўраясанми? У ҳуснда якто, бу эса ҳаммасидан кўра муҳимроқ, — деб луқма ташлади лорд Генри стакандаги шаробдан тотиниб. — Дорианнинг гапига қараганда, қиз жуда соҳибжамол эмиш, бу масалаларда эса у камдан-кам адашади. Сен ишлаган суврат уни бошқа одамларнинг ҳусни таважжуҳини қадрлашга ўргатди. Ҳа, ҳа, бу жиҳатдан портрет унга жуда яхши таъсир кўрсатди... Бугун кечқурун сен билан мен — иккимиз унинг жигаридан урган қизни кўрамиз. Агар Дориан ваъдалашганимизни эсидан чиқармаган бўлса...

— Сен бу гапингни жиддий айтясанми, Гарри?

— Мутлақо жиддий, Бэзил. Бирон замонда ҳозиргидан кўра жиддийроқ гапиришни худо кўрсатмасин менга!

— Наҳотки, сен бу ишни маъқул ҳисобласанг, Гарри? — деб давом этди расом лабларини қимтиб олган қўйи хона бўйлаб одимлар экан. — Бўлиши мумкин эмас! Алланечук бўлмағур ҳавас бу!

— Мен ҳеч қачон ҳеч нарсани маъқулламайман ҳам, қораламайман ҳам — бу ҳаётга ёндошишнинг энг бемаъни йўли. Биз ўзимизнинг ахлоқий хурфотларимизни тарғиб қилиш учун бу дунёга юборилган эмасмиз. Мен бачкана одамларнинг гапирадиган гапларига ҳеч қачон ҳеч қанча аҳамият бермайман ва ҳеч қачон ўзимга маъқул одамларнинг турмушига аралашмайман. Агар бирон одам менга маъқул келса, у нима ишдаки ўзини намоеън этмасин, ҳаммасини гўзал иш деб баҳолайман. Дориан Грей Жульетта ролини ижро этадиган бир чиройли қизни яхши кўриб қолипти. Унга уйланиш ҳаракатига тушипти. Хўш, нима бўпти? Уйланса уйланаверсин. У ҳатто Мессалинага уйланганда ҳам, ўзининг жозибаторлигини заррача йўқотмаган бўларди. Сен биласан, мен уйланиш тарафдори эмасман. Уйланишнинг асосий зарари шундаки, у одамдаги худбинликни ситиб чиқаради. Нохудбин одамлар эса туссиз бўлади, улар ўзларига хосликларини йўқотиб қўйишади. Рост, шундай одамлар ҳам бўладик, оилавий турмуш уларни мураккаброқ қилиб қўяди. Улар ўзларининг "мен"ларини асраб қолиб, унинг ёнига яна кўплаб бегона "мен"ларни қўйишади. Бундай одам бир одамдан кўпроқ одамнинг ҳаётини кечиршига мажбур бўлади ва у олий даражада ташкил топган шахсга айланади. Бундан ташқари, ҳар қандай кечинма ҳам қадрли. Никоҳга қарши ҳар қанча гапиришмасин, ҳеч шубҳа йўқки, бу янги кечинма, янги тажриба. Менимча, Дориан бу қизга уйланади. Ярим йилча унинг теварагида гирдикапалак бўлади, бошидан сув ўгириб ичади, кейин эса лоп этиб бошқасига ошиқ бўлиб қолади. Ана ўшанда бу йигитнинг ҳолини кўриш мароқли бўлади.

— Бу гапларингда ҳеч тутуриқ йўқ, Гарри. Ахир, Дорианнинг ҳаёти хароб бўлса, бундан энг кўп сен ўзинг куясан-ку! Йўқ, сен ўзингни кўрсатмоқчи бўлаётганингдан кўра анча яхшироқсан.

Лорд Генри хоҳолаб кулиб юборди.

— Биз ҳаммамиз бажонидил бошқаларга ишонамиз, бунинг сабаби шундаки, биз ўзимиз учун хавотирда яшаймиз. Некбинлик замирида соф қўрқоқлик ётади. Биз ўзимиз учун фойда чиқаришимиз мумкин бўлган фазилатларимизни яқинларимизга тақамиз-да, кейин буни қалбимизнинг саховати туфайли қилдик деб керилиб юрамиз. Биз банк хўжайинига ҳамду-санолар ўқиймиз, чунки банкда асраётган пулимизга қўшиб беради деб умидвор бўламиз, биз ҳатто йўлтўсар ўғрилардан ҳам яхши сифатлар топишдан қочмаймиз, чунки у бизнинг ҳамёнимизга раҳм қилади деб умид қиламиз. Гапимга ишонавер, Бэзил, мен нима деяётган бўлсам, ҳаммасини жиддий айтяпман. Менинг дунёда ҳамма нарсадан ортиқ ёмон кўрган нарсам — некбинлик... Сен Дорианнинг ҳаёти хароб бўлишидан қўрқясан. Менимча эса, ўз ривожда тўхтаб қолган ҳаётнигина хароб бўлган деб ҳисоблаш мумкин. Инсон табиатини қайтадан барпо этиб тузатишга уриниш — уни бузишдан бошқа самара бермайди. Ҳа, энди, Дорианнинг уйланишига келсак... Бу, албатта, бемаънилик. Бироқ эркак билан аёл бир-бирларига яқин бўлишни исташса, бунинг бошқа йўллари ҳам бор. Бу йўллар мароқлироқ. Мен ҳар доим улар

ни рағбатлантираман. Ие, ана, Дорианнинг ўзи ҳам келиб қолди. Мендан эшитганингдан кўра унинг ўзидан кўпроқ нарса эшитиб биласан.

— Гарри, Бэзил, менинг қадрдон дўстларим! Мени муборакбод қилмоқларинг мумкин! — деди Дориан ипак астарли плашини ечиб, дўстларининг қўлларини қисар экан. — Мен ҳали ҳеч қачон ҳаётимда бу қадар бахтиёр бўлмаган эдим. Албатта, бу воқеа кутилмаганда рўй берди. Бироқ ҳаётдаги ҳамма мўъжизалар ҳам сира кутилмаганда рўй беради-ку! Лекин менинг назаримда, мен ҳамиша худди шуни излаб, шуни кутиб ўтиб келганман.

Ҳаяжон ва қувончдан унинг юзи қизариб кетди. Шу лаҳзада у ҳайрон қоладиган даражада гўзал бўлиб кетган эди.

— Бутун умрингизга кифоя қиладиган катта бахт тилайман сизга, Дориан, — деди Холлуорд. — Унашиб қўйганингиз тўғрисида нега менга ҳеч нарса демадингиз? Буни кечириб бўлмайди. Ахир, Гаррини хабардор қилибсиз-ку!

— Гапиришга арзийдиган бирор гап бўлгани ҳам йўқ-да, — деб жавоб берди Дориан, чоғроқ думалоқ стол теварагига ўтиришганларидан кейин.

— Воқеа бундай бўлди: кеча кечқурун сизникидан кетгандан кейин мен кийимимни ўзгартириб, Рупертстритдаги италян ресторанига бориб тушлик қилдим. Бу ўша, сиз мени бошлаб борган ресторан эди. Кечқурун соат саккизда эса театрга йўл олдим. Сибила Розалинда родини ижро этарди. Саҳнадаги декорацияларни тилга олиб бўлмайди, албатта. Орландо масхарадан бошқага арзимайди. Аммо Сибилага гап йўқ. Оҳ, уни сиз бир кўрганингизда эди! Уғил болалар либосини кийиб олгач, унга боқиб тўймас эдингиз. Унинг устида кўк духоба куртка, энглари долчин рангида. Калтагина жигарранг иштони оёғига ёпишиб турипти. Бошида нозиккина зангори қалпоқ, унга лочин патини тақиб олган, белида ялтироқ тўқали камар, тўқ қизил астарлик плаш. Шу пайтгача унга бунақа маҳлиё бўлмаган эдим. Унинг навниҳодлек нозик қадди-қомати япроқлар сизнинг студиянгизда кўрганим инжа ҳайкалчани эслатарди. Қорамтир япроқлар оқ атиргулнинг ҳуснига ҳусн қўшгандек, унинг қора зулфи ҳам чеҳрасига ажиб бир тиниқлик бахш этган... Унинг маҳорати-чи! Ҳали ўзингиз кўриб амин бўласиз. Сибила фақат саҳна учун яратилгандай! Мен ғарибгина ложада унга бутунлай маҳлиё бўлиб ўтирдим. Лондонда эканим, ҳозир ўн тўққизинчи аср экани ҳам эсимдан чиқиб кетибди. Мен маъшуқам билан бирга олис-олисларга кетиб қолган, одам қадами етмаган қалин ўрмонларда сайр қилиб юрардим... Спектаклдан кейин саҳна ортига ўтдим ва у билан гурунглашдим. Биз ёнма-ён ўтирдик. Тўсатдан унинг кўзларида ажиб бир ифодани кўрдим. Шу пайтга қадар бунақа ифодани кўрмаган эдим. Менинг лудоқларим унинг лудоқларини топти. Биз ўпишдик. Ўша лаҳзада нималарни ҳис қилганимни сизга сўз билан ифода қилиб беролмайман. Менинг бутун ҳаётим ана шу гўзал лаҳзага жам бўлгандай туюлди. Сибиланинг бутун вужуди нарғиз гулдай титрарди. У бирдан тиз чўкиб, қўлларимни ўпа бошлади. Биламан, мен буларнинг ҳеч қайсини сизларга гапириб бермаслигим керак эди, лекин ичимга сиғдиролмадим. Бизнинг унашишимиз, албатта, сир. Сибила ҳатто онасига ҳам айтгани йўқ. Билмадим, буни эшитса, менинг васийларим қанақа оҳанжамалар кўрсатишаркин? Лорд Рэдди, албатта, дарғазаб бўлса керак. Дарғазаб бўлса бўлар, менга барибир! Салкам бир йилдан кейин балоғат ёшига етман. Кейин ўзим хоҳлаган ишни қилавераман. Ўзингиз айтинг, Бэзил, шеърият мени севишга ўргатгани, мен қайлигимни Шекспир драмаларидан топганим ажойиб эмасми? Шекспир гапиришга ўргатган лудоқлар менинг қулоғимга ўз сирларини шивирлади. Розалинданинг қўллари мени кучди ва мен Жульеттадан бўса олдим.

— Ҳа, Дориан, назаримда, сиз ҳақсиз, — деди Холлуорд салмоқлаб.

— Бугун у билан кўришдингизми? — деб сўради лорд Генри.

Дориан Грей бошини чайқади.

— Мен уни Арденна ўрмонларида қолдириб келганман. Энди яна Верона боғларидан бирида учратаман.

Лорд Генри ўйчан қиёфада шампан шарбатидан бир қултум ичди.

— У билан никоҳ тўғрисида қай фурсатда гаплашдингиз, Дориан? У сизга нима деб жавоб берди? Ё буларнинг бари аллақачон эсингиздан чиқиб кетдимиз?

— Азизим, мен унга уйланишни ҳали расман таклиф қилганим йўқ, чунки менинг бу гурунгим иш юзасидан эмас эди. Мен унга севишимни айтдим, у бўлса,

мен сизнинг рафиқангиз бўлишга муносиб эмасман деб жавоб берди. Муносиб эмасмиш-а! Эй парвардигори олам! Унинг қаршисида мен учун бутун дунёнинг қилча салмоғи йўқ...

— Аёллар ўлғудай пухта бўлишади, — деб луқма ташлади лорд Генри. — Улар бизга қараганда ўн чандон пишиқ. Эрак бунақа дақиқаларда кўпинча никоҳ ҳақида гапиршини унутиб қўяди, аёллар эса ҳаминша унга буни эслатиб туришади...

Холлуорд имо билан уни гапдан тўхтатди.

— Бас қил, Гарри. Дорианни хафа қиляпсан. У бошқаларга ўхшаган эмас. У жуда олижаноб йигит — аёл кишини бахтсиз қилиб қўймайди.

Лорд Генри стол оша Дорианга қаради.

— Дориан ҳеч қачон мендан хафа бўлмайди, — деб эътироз билдирди у. — Мен бу саволни унга жуда яхши ниятда берган эдим. Бу ният ҳар қандай саволни беришга йўл қўяди. Қандай ният дейсизми? Оддий қизиқувчанлик. Ўзимнинг бир мушоҳадамни синаб кўрмоқчи эдим. Оила қуриш ҳақидаги таклифни одатда эркак аёлга эмас, аёл эркакка қилади. Фақат буржуа доираларидагина башқача бўлиши мумкин. Лекин буржуазия асримиздан орқада қолиб кетган.

Дориан Грей кулиб юборди ва бош чайқади.

— Сиз тузалмас одам экансиз, Гарри, лекин сиздан хафа бўлиб бўлмайди. Сибила Вэйни кўргандан кейин амин бўласизки, уни қалбдан маҳрум ярамас одамгина хафа қилиши мумкин. Яхши кўрган одамни қандай қилиб шарманда қилиш мумкинлигини сира ақлимга сиғдирилмайман. Мен Сибилани яхши кўраман. Уни олтин шоҳсупага қўймоқни истайман, токи бутун дунёни севгилимнинг оёқлари остида кўрай. Никоҳ нима дегани? Бузиб бўлмайдиган аҳд! Сизга кулгили кўри-няптими? Кулманг, Гарри! Мен худди шунақа аҳд билан турмуш қурмоқчиман. Сибиланинг ишончи мени ҳалол бўлишга мажбур қилади. Сибила ёнимда бўлса, менга ўргатган нарсаларингизнинг ҳаммасидан хижолатга тушаман, Гарри ва бутунлай бошқа одам бўлиб қоламан. Ҳа, қўлининг ўзи менга тегиб кетса бас, сизни ҳам, сизнинг қизиқарли лекин оғули ва нотўғри назарияларингизни ҳам унутаман.

— Қайси бирини айтяпсиз? — деб сўради лорд Генри, салатга қўл узатар экан.

— Қайси бўларди — ҳаёт тўғрисидаги, муҳаббат, лаззат, ҳузур тўғрисидагини... Умуман, сизнинг ҳамма назариянгизни, Гарри.

— Назария даражасига кўтаришга арзийдиган ягона нарса — лаззатдир, — деди салмоқлаб лорд Генри ўзининг жарангдор овози билан. — Аммо, афсуски, лаззат назариясини мен ўзимники деб айтолмайман. Унинг муаллифи мен эмас. Табиатдир. Лаззат шундай бир қуролдирки, табиат унинг воситасида инсонни синовдан ўтказди ва унинг инояти мушаррафлик белгисини ўлчайди. Инсон бахтга ноил бўлган чоғларда ҳаминша яхши бўлади, лекин яхши одамлар ҳамма вақт ҳам бахтга ноил бўлавермайди.

— Қанақа одамларни яхши одамлар деб атайсан? — деб сўради Бэзил Холлуорд.

— Ҳа, — деб унинг гапини маъқуллади Дориан курсининг суянчигига суяниб ва стол ўртасида турган алвон гуллар дастаси оша лорд Генрига назар ташлади. — Сизнингча, қайси одам яхши бўлади, Гарри?

— Яхши бўлмоқ — ўз-ўзинг билан муросада яшамоқ демакдир, — деб изоҳ берди лорд Генри оппоқ нозик бармоқлари билан қадаҳнинг дастасидан тутар экан. — Кимки бошқалар билан муросада яшашга мажбур қилинса, у одам ўзи билан ўзи чиқишолмай қолади. Энг муҳим нарса — ўзингнинг ҳаётингдир. Филистерлар ёки пуританлар агар хоҳласалар бошқаларга ўзларининг ахлоқий қоидаларини қабул қилдира оладилар, лекин мен айтаманки, бизнинг яқинларимизнинг ҳаётига аралашмоқ — мутлақо бизнинг ишимиз эмас. Бунинг устига-устак, ҳеч шак-шубҳа йўқки, худбинликнинг бундан юксакроқ мақсадлари бор. Ҳозирги замон ахлоқи биздан даврнинг ҳамма томонидан эътироф этилган тушунчаларини тан олишимизни талаб қилади. Мен эса ўйлайманки, маданиятли одам ўз даврининг меъёрларини мутелик билан қабул қилмоғи сира ҳам йўл қўйиб бўлмайдиган ҳодиса — бу виждонсизликнинг энг олий шаклидир.

— Бироқ, Гарри, фақат ўзингга аталган ҳаёт учунгина ҳақи ҳар қанча баланд бўлса ҳам тўлайсан, шундай эмасми? — деб луқма ташлади рассом.

— Ҳа, ҳозирги замонда ҳамма нарсанинг нархи ҳаддан зиёд ортиб кетган. Шўрлик қашшоқларнинг фожеаси шундаки, уларнинг маблағи фақат фидойилик-

кагина етади. Чиройли гуноҳлар ҳам худди чиройли буюмлар каби бадавлат одамларнинг маҳрига тушган.

— Ўзингга аталган ҳаётнинг ҳақи пул билан эмас, бошқа нарса билан тўланади.

— Яна нима билан тўланар экан, Бэзил?

— Менинг назаримда, виждон қийноқлари, изтироблар... ўзингнинг ахлоқий тубанлашганингни англаш билан тўланса керак...

Лорд Генри елкасини қисди.

— Азизим, ўрта асрлар санъати жуда ажойиб, лекин ўрта аср туйғулари ва тасаввурлари эскириб қолди. Албатта, улар адабиёт учун ҳозирча яроқли. Ахир, умуман, роман учун ҳаётда истемолдан чиқиб кетган нарсаларгина ярайди. Гапимга ишонавер, маданий одам ҳеч қачон лаззатларга муккасидан кетгани учун пшаймон бўлмайди, номаданий одам эса лаззат нима эканидан беҳабар бўлади.

— Лаззат нима эканини мен энди билдим, — деб хитоб қилди Дориан Грей. — Бу бирор одамни жондан ортиқ яхши кўрмоқдир.

— Албатта, биров сени жондан ортиқ яхши кўрганидан кўра ўзинг бировни жондан ортиқ яхши кўрганинг маъқул, — деди лорд Генри мевалардан танлаб олар экан. — Бировнинг яхши кўрганига тоқат қилиб туриш жуда зерикарли ва малол келадиган нарса. Инсоният ўз худоларига қандай муносабатда бўлса, хотинлар ҳам биз — эркакларга шунақа муносабатда бўлишади — улар бизга топинишади, топинишади-ю, доимо нималарнидир талаб қилиб жонга тегишади.

— Менимча, улар ўзлари бизга биринчи бўлиб тухфа қилган нарсаларинигина талаб қилишади, холос, — деди Дориан босиқ, жиддий оҳангда. — Улар бизнинг қалбимизда Муҳаббатни уйғотишади ва биздан ҳам уни талаб қилишга ҳақлари бор.

— Мана бу гапингиз мутлақо тўғри, Дориан! — деб хитоб қилди Холлуорд.

— Оламда мутлақо ҳақ нарсанинг ўзи бормикин? — деб эътироз билдирди лорд Генри.

— Ҳа, бор, Гарри, — деди Дориан Грей? — Аёллар эркакларга ўзларининг ҳаётдаги энг қимматли нарсаларини бахшида этишларини сиз инкор этмасангиз керак? — Эҳтимол шунақадир, — деб унинг гапига қўшилди лорд Генри хўрсиниб.

— Аммо улар ўша нарсаларини қайтариб беришни муқаррар талаб қиладилар. Уни тилла баҳосида ундириб ҳам олишади. Ишнинг чатоқлиги ҳам шунда-да! Бир зукко француз айтган экан — аёллар бизни улуғ ишларга илҳомлантиришади, лекин ҳамиша уларни амалга оширишимизга ҳалақит беришади.

— Гарри, сиз учига чиққан шармсиз одамсиз-да! Нега сизни шунчалик яхши кўрар эканман, ўзим ҳам билайман.

— Бундан кейин ҳам сиз мени ҳамиша яхши кўрасиз, Дориан... Кофе ичасизларми, дўстларим?... Бизга кофе билан коньяк ва папирос келтиринг. Айтгандай, папиросни қўя қолинг. Ёнимда бор, Бэзил, мен сенга сигара бермайман, папирос олақол. Чинакамига лаззат қиламан деган одам папирос чекмоғи керак. Мазза қиласан, кайфи зўр, бадан-баданинг роҳат қилади. Бундан ортиқ ҳузур бўлмайди!.. Ҳа, Дориан, сиз ҳамиша мени яхши кўражаксиз. Мен сизнинг назарингизда ўзингиз юрагингиз бетлаб қилаолмайдиган жамики гуноҳларнинг тажассумиман!

— Бўлмағур гапни гапирманг, Гарри, — деб хитоб қилди Дориан Грей мулозим стол устига қўйиб кетган олов пурковчи кумуш аждаҳодан папиросини тутатиб олар экан. — Яхшиси, театрга жўнайқолайлик. Сиз Сибилани саҳнада кўрганингиздан кейин ҳаёт сизга бутунлай бошқача бўлиб кўринади. Сибила шу пайтга қадар сизга маълум бўлмаган бир нарсани кашф қилиб беради.

— Мен ҳамма нарсани кўрганман ва ҳамма нарсани биламан, — деб эътироз билдирди лорд Генри ва унинг кўзлари ҳорғин тус олди. — Мен ҳамиша янги таассуротларни мамнуният билан қарши оламан, лекин кўрқаманки, бундан буён уларни кутмай қўя қолсам ҳам бўлади. Яна ким билади дейсиз? Сизнинг мўъжизакор қизингиз мени жунбушга келтирса ажаб эмас. Мен саҳнани яхши кўраман, саҳнада ҳамма нарса ҳаётдагига қараганда ўн чандон ҳаққонийроқ! Кетдик. Дориан, сиз мен билан бирга кетасиз. Кўп афсус, Бэзил, менинг кабриолетимга икки киши сиғади, холос. Сиз бизнинг кетимиздан извошда борасиз-да.

Улар ўтирган жойларидан туриб, пальтоларини кийишди ва оёқда туриб, кофеларини ичиб тугатишди. Рассом сукут ичида, жиндай паришонроқ эди. Уни ал-

лақандай мунг чулғаб олгандай кўринарди. Бу никоҳ унга унча манзур бўлаётгани йўқ, ҳолбуки, у тушуниб турипти — Дориан бундан бадтар ҳолатга тушиб қолмоғи ҳам ҳеч гап эмас.

Бир неча дақиқадан кейин учовлари пастга тушишди. Келишиб олганларидек, Холлуорд бир ўзи кетди, лорд Генрининг кабриолетидан кейин юрди. Олдинда липиллаб турган фонусларга қараб у янги бир жудолик туйғусини ҳис қилди. У бундан буён Дориан Грей билан муносабатлари аввалгидай қолмаслигини тушунди. Ҳаёт уларнинг ўртасига тўғаноқ бўлган эди.

Холлуорднинг кўзлари хира доққа айланди. Кеб театрга етиб борганида расом шу бугун ёшига бир неча ёш қўшилгандай қариганини ҳис қилди.

ЕТТИНЧИ БОБ

Ўша оқшом театрда нима учундир одам тўла эди. Дориан билан унинг дўстларини эшик олдида кутиб олган семиз директорнинг оғзи қулоғида. У меҳмонларни дабдаба-ю асьаса билан, узук тақилган бақалоқ бармоқли қўлларини силки-та-силкита, овози борича гап сотиб ложага кузатиб қўйди. Дориан унга ҳар доимдагидай энсаси қотиб қарарди. У ўзини Мирандани кўргани келиб Калибанга йўлиқиб қолган ошиқдай ҳис қиларди. Бироқ лорд Генрига яҳудий маъкул тушган кўринади. Ҳар ҳолда, буни у ўз оғзи билан айтди ва, албатта, унинг қўлини маҳкам қисиб, чинакам истеъдод эгасини кашф этган ва шоирга муҳаббати туфайли хонавайрон бўлган одам билан таниш эканидан мағрурлинишни айтмоқчи бўлди. Холлуорд партердаги одамларни кўздан кечириб бошлади. Ҳаво ҳаддан ташқари дим эди, катта қандил барглари оташдан ясалган баҳайбат георгин гулдай лов-лов ёнарди. Галеридаги ёш-яланглар пиджаклари билан желетларини ечиб, панжарага илиб қўйишипти. Улар бутун залга эшитиладиган тарзда бир-бирлари билан гурунглашиб, ёнларида ўтирган, дидсиз, пала-партиш, ясан-тусан қилиб олган таннозларни аелсин билан меҳмон қилишарди. Пастда, партерда аллақандай аёллар хандон отиб кулишарди. Уларнинг чийилдоқ овозлари қулоқни тешиб юборгудай. Буфетдан пўкакларнинг пақиллаб очилиши эшитилади.

— Илоҳингизни шунақа жойдан топибсиз-да, а? — деди лорд Генри.

— Ҳа, — жавоб берди Дориан Грей. — Мен уни шу ердан топдим. Оддий бандалар ичидаги илоҳа! Унинг саҳнадаги ўйинини кўрсанг, дунёдаги ҳамма нарсани унутиб юборасан. Мана шу тўпори одамлар, юзлари қўпол, қилиқлари бесўнақай кишилар Сибила саҳнага чиқиши билан бутунлай ўзгариб кетишади. Улар нафасларини ичарига ютиб, ундан кўзини ололмай қолишади. Уларни йиғлатиш ҳам, кулдириш ҳам Сибилянинг ихтиёрида бўлиб қолади. Сибила уларни скрипкадай сезгир қилиб қўяди, уларга илҳом бахш этади, шунда мен бу одамларнинг ҳам лойи меники билан бир жойдан олинганига қаноат ҳосил қила бошлайман.

— Лойингиз бир жойдан олинган дейсизми? Йўқ-е, ундай эмасдир-ов! — деб хитоб қилди лорд Генри дурбинда галеркадаги одамларни томоша қилар экан.

— Унинг гапига қулоқ солманг, Дориан, — деди рассом. — Нима демоқчи эканингизни мен тушуниб турибман. Мен бу қизга ишонаман. Модомики, сиз уни яхши кўриб қолибсизми, демак, у яхши қиз. Албатта, агар қиз одамларга шу қадар таъсир кўрсата олар экан, демак, у гўзал ва кўтаринки қалбга эга. Ўз авлодини олижаноброқ қилмоқ — ҳазилакам хизмат эмас. Агар сизга манзур бўлган маъшуқангиз шу пайтга қадар қалбсиз яшаб келган одамларга қалб ато қилмоққа қобилиятли бўлса, агар у турмуши икир-чикирлар ичида хунук кечадиган одамларда гўзалликка муҳаббат уйғота олса, уларни худбинликдан юз ўгиришга мажбур қила олса, уларни ўзгаларнинг ғам-ғуссаларига ҳамдардлик билан кўз ёш тўкишларига қобил қилолса, бундай қиз сизнинг муҳаббатингизга муносиб ва дунёнинг қаршисида таъзим қилмоғи керак. Унга уйланаётганингиз яхши бўлипти. Мен илгари бошқа фикрда эдим, энди қарасам, бу ишингиз яхши экан, Сибила Вэйини худолар сизга атаб яратишган экан. Усиз сизнинг ҳаётингиз тўкис бўлмас эди.

— Раҳмат, Бэзил! — деди Дориан Грей унинг қўлини қисиб. — Сиз мени тушунишингизни билардим, Гарри бўлса ўзининг шармсизлиги билан мени даҳшат-

га солади, холос... Ана, оркестр ҳам бошлади! Оркестрнинг мазаси йўқ, лекин у бор-йўғи беш минут чалади, холос. Кейин парда кўтарилади-ю, мен бутун ҳаётимни бахшида этишга тайёр турган гўзал жононни кўрасиз. Мен ҳозирнинг ўзидаёқ ўзимда бор бўлган яхши нарсанинг ҳаммасини унга бериб бўлдим.

Чорак соат ўтгач, саҳнага гулдуроч қарсақлар остида Сибила Вэйн чиқди. Чиндан ҳам унга маҳлиё бўлмасликнинг иложи йўқ эди. Ҳатто лорд Генри ҳам ўз-ўзига умрида ҳали ҳеч қачон бунақа дилбар қизни кўрмаганини эътироф этди. Унинг хуррак ҳаракатларида, кўзидаги иболи ифодаларда кийикни эслатувчи алланарса бор эди. Қиз зални тўлдириб ўтирган завқёб одамларни кўрганида, унинг яноқларига кумуш гардишли кўзгудаги атиргул соясидек енгилгина қизиллик югурди. У бир неча қадам орқага ташлади, лаблари титради. Бэзил Холлуорд сапчиб туриб, чапак чала бошлади. Дориан худди уйқудагидек қимир этмай ўтирар ва ундан кўзини узмас эди. Лорд Генри эса дурбинида кўзғолмаган ҳолда, "Гўзал! "Гўзал!" деб шивирларди.

Саҳнада Капулеттининг уйидаги меҳмонхона намойиш этилмоқда. Монах кийимида Ромео кириб келади. Унинг ёнида Меркуцио ва яна бир неча оғайниси. Яна ўша бемаза оркестр садолари янгради ва рақс бошланди. Бесўнақай ва фақирона кийинган артистлар тўпида Сибила Вэйн бошқа, олий дунёдан келган мавжудотга ўхшар эди. У рақс тушганида нозик қомати сув бетидagi қамишдай чайқалди. Бўйни бурилганда қордек оппоқ нилуфарни эслатди, қўллари эса гўё фил суягидан йўниб ясалгандек эди.

Бироқ у нима учундир лоқайдроқ эди. У Ромеони кўрганда ҳам чеҳрасида бирон-бир қувонч ифодаси намоён бўлмади. Саҳнада Жульеттанинг биринчи иборалари янгради:

Бироқ бу жумлалар ҳам, улардан кейин қисқагина мулоқот вақтида айтилган луқмалар ҳам жуда ясама чиқди. Овоз жуда латиф эди, аммо оҳанг тўғри эмас эди. Ана шу нотўғри оҳанг шеърни жўшқинликдан маҳрум қилди, уларда ифодаланган туйғулар эса носамимий чиқди.

Дориан Грей кўриб, тинглаб ўтирар экан, борган сари ранги бўзариб, юзидан қон қоча бошлади. У лол қолиб, хавотирга тушди. На лорд Генри, на Холлуорд унга гап қотишга журъат қилишди. Сибила Вэйн уларга мутлақо иқтидорсиз бир кимса бўлиб кўринди. Қиздан уларнинг ҳафсаласи бутунлай пир бўлганди.

Аммо улар тушунар эдиларки, Жульетта ролини ижро этувчи ҳар қандай артист аёлнинг кучи иккинчи пардадаги балкон саҳнасида синалади. Шунинг учун улар яна бир оз кутиб туришга аҳд қилишди. Агар Сибила бу саҳнани ҳам удалаб ўйнай олмаса, демак, у ҳар қандай истеъдод учқунидан маҳрум бўлиб чиқади.

У ойдинда балконда пайдо бўлганида чинакамига офатижон эди — буни инкор қилиб бўлмасди. Аммо унинг ижроси чидаб бўлмайдиган даражада сунъий эди — кейин эса бу сунъийлик йўқолиш ўрнига тобора кучайиб борди. Қўл ҳаракатлари ўта даражада бемаъни, қовушмаган эди, ҳамма гапини у ясама кўтаринкилик билан гапирди.

Бироқ у ажойиб монологни уста кўрмаган шогирднинг йўрғалаши қабилда зўрма-зўракилик билан айтди. Кейин навбатдаги гўзал мисраларга етиб келди.

Бу монологни Сибила балкон панжарасида эгилиб туриб айтди. Лекин уларни шу даражада лоқайд, эҳтироссиз айтдики, гўё уларнинг мазмуни Сибилага мутлақо етиб бормагандай кўринди. Буларнинг барини асабий ҳаяжон билан изоҳлаб бўлмасди. Аксинча, Сибила сира ҳам ўзини йўқотмагандай кўринар эди. Сирасини айтганда, у ролни ночор ижро этганди. Афтидан, артист қиз мутлақо иқтидорсиз эди.

Ҳатто орқа қаторларда ва галеркада ўтирган тўпори одамлар ҳам саҳнада содир бўлаётган воқеаларга нисбатан ҳар қандай қизиқишни йўқотди. Ола-ғовур бўлиб кетди, баланд овозда гаплаша бошладилар, ҳатто у ер-бу ердан ҳуштак овози эшитилди. Балкондаги узун курсилар ортида турган яҳудий мутасадди депсиниб, дарғазаб бўлиб сўкина бошлади. Фақат саҳнадаги қизгина ҳамма нарсага лоқайдлигича қолаверди.

Иккинчи парда тамом бўлиши билан залда шовқин-сурон қўпди. Лорд Генри ўрнидан туриб, пальтосини кийди.

— Сибила жуда соҳибжамол экан, Дориан, — деди у, — лекин ўйнашни билмас экан. Кетдик!

— Йўқ, мен охиригача ўтираман, — деб эътироз билдирди Дориан алам билан жеркиб. — Мен туфайли оқшоминглар беҳуда ўтганига жуда хижолатман, Гарри. Икковларингдан ҳам узр сўрайман.

— Азизим, миссис Вэйн бугун хастага ўхшайди, — деб унинг гапини бўлди Холлуорд. — Биз бошқа бир гал яна келармиз.

— Мен ҳам уни хаста деб ўйлашни жуда истардим, — деб эътироз билдирди Дориан. — Бироқ кўриб турибман — у мутлақо руҳсиз ва совуқдан совуқ. У бутунлай ўзгариб қолипти. Куни кечагина у улуг артист эди. Бугун эса жуда жўн, жуда ўртамиёна бир артистга айланиб қолибди.

— Севган аёлинг тўғрисида бунақа деб бўлмайди, Дориан. Севги санъатдан юқори туради.

— Севги ҳам, санъат ҳам тақлид шакллари, холос, — деди лорд Генри. — Қани, кетдик, Бэзил. Сизга ҳам, Дориан, бу ерда қолишни маслаҳат бермайман. Ёмон ижрони томоша қилиш инсон руҳига зарарли таъсир кўрсатади... Ниҳоят, сизнинг хотинингиз актриса бўлиб қолишини хоҳласангиз керак, ҳойнаҳой? Шундоқ бўлгач, у Жульеттани бир ёғоч қўғирчоқ мисоли ўйнашининг сизга нима аҳамияти бор? Қиз жуда лобар. Агар у санъатни тушунганчалик турмуш масалаларини ҳам кам тушунса, бундай қиз билан яқинроқдан танишиш сизга анча-мунча ҳузур бағишлайди. Фақат икки тоифа одамларгина чинакамига қизиқарлидир. Буларнинг бири ҳаёт тўғрисида мукамал билимга эга бўлганлари, иккинчиси — ҳаёт тўғрисида ҳеч нарса билмайдиганлари... Худо ҳақи, азизим, бу ишларни бир фожеа деб қабул қилманг! Навқиронликни сақлаб қолишнинг сирини шундаки, сени қаритадиган, юзинга ажин соладиган ҳаяжону кечинмаларга чап бера билиш керак. Қани, юринг биз билан, клубга борамиз! Чекишамиз. Сибиланинг шаънига қадаҳ кўтарамиз. У жуда соҳибжамол. Сизга яна нима керак?

— Кетаверинг, Гарри! — деб қичқирди Дориан. — Мен ёлғиз қолмоқчиман. Сиз ҳам кетаверинг, Бэзил. Наҳотки, юрагим тилка-пора бўлаётганини кўрмаётирсизлар?

Унинг кўзларини қайноқ ёшлар босиб келди, лаблари титради, ложанинг орқа томониغا ўтиб, деворга суянди-да, қўллари билан юзини беркитди.

— Кетайлик, Бэзил, — деди лорд Генри кутилмаган илиқлик билан. Кейин икковлари ложани тарк этишди.

Бир неча дақиқадан кейин яна сахна чироқлари ёнди, парда кўтарилди, учинчи парда бошланди. Дориан Грей ўзининг жойига бориб ўтирди. Унинг ранги оқариб кетган, юзида такаббурона лоқайдлик ифодаси қотиб қолган эди. Спектакль давом этарди, гўё унинг адоғи бўлмагандай туюларди. Залнинг ярми бўшаб қолипти. Одамлар оғир пойафзалларини гурс-гурс қилиб, кулишиб чиқиб кетишмоқда. Спектакль бутунлай расво бўлганди.

Сўнгги парда деярлик кимсасиз залда давом этди. Ниҳоят, одамларнинг қиқир-қиқир кулгиси ва олағовури остида парда тушди. Спектакль тугаши биланоқ Дориан Грей сахна орқасига югурди. Сибила ўзининг гримхонасида ёлғиз эди. Унинг чеҳрасидан нур ёғилар, кўзлари чақнар, гўё бутун вужудидан аллақандай тароват тараларди. Ярим юмуқ лабларида фақат унинг ўзигагина маълум алла-нечук бир сир вазидан табассум ўйнардди.

Дориан Грей кириб келганида, Сибила унга ошкора бир қувонч билан қараб, хитоб қилди:

— Бугун нечоғлик ёмон ўйнадим-а, Дориан!

— Жуда ҳам! — деб тасдиқлади у Сибилага қараб ҳанг-манг бўлганича. — Жуда ҳам ёмон! Сиз бетоб эмасмисиз? Ижронгиз нақадар ночор бўлганини ва мен қанчалик изтироб чекканимни сиз тасаввур ҳам қилолмайсиз.

Қиз ҳамон жилмайишда давом этарди.

— Дориан, — деди у ниҳоят. Гўё бу ном унинг нафис дудоқлари учун асалдан ҳам ширинроқдек, қиз уни куйлаётгандай оҳангдор қилиб чўзиб, ҳузурланиб таллаффуз этди. — Дориан, сиз ниҳотки ҳеч нарсани англамайсиз? Бўлмаса, ҳозир тушунмаётгандирсиз-а?

— Нимасини тушунмоғим керак? — деди у гашлик билан.

— Нимасини бўларди? Нима сабабдан мен бугун бу қадар ёмон ўйнаганимни-да... Энди мен доимо ёмон ўйнайман. Энди ҳеч қачон аввалгидек ўйнай олмайман.

Дориан елкасини қисди.

— Сиз бетоб бўлиб қолганга ўхшайсиз. Агар бетоб бўлсангиз саҳнага чиқмаганингиз маъкул эди. Бунақада одамларга масхара бўласиз-ку! Менинг дўстларим зерикиб, диққинафас бўлиб кетишди. Ўзим ҳам жуда сиқилдим.

Унинг гаплари Сибиланинг кулоқларига кирмаётгандай кўринарди. У аллақандай бахт оғушида яйраётгандай ва бу бахт уни батамом ўзгартириб юборгандай эди.

— Дориан! Дориан! — деб хитоб қилди у. — Ҳали мен сизни билмаган пайтимда, мен фақат саҳнадагина яшар эдим. Менинг назаримда, шу — менинг чин ҳаётим эди. Бир оқшом Розалинда бўлардим, иккинчи оқшом — Горция эдим. Беатриченинг қувончлари менинг қувончларим, Корделиянинг изтироблари менинг изтиробларим эди. Саҳнада мен билан бирга ўйнаган ноқобил артистлар менга илоҳлардек кўринар, бўяб-безалган саҳна пардалари менинг дунём эди. Мен арвоқлар орасида яшар ва уларни тирик одамлар деб ҳисоблар эдим. Бироқ сен келдинг, севгимиз ва менинг қалбимни асирликдан халос этдинг. Сен менга ҳақиқий ҳаётни кўрсатдинг. Шу бугун гўё кўзларим очилгандай бўлди. Мен саҳнада теварагимдаги бутафориянинг бари сохта, ясама ва бемаъни эканини кўрдим. Бугун оқшом мен биринчи бор кўрдимки, Ромео қари, бадбашара, юзига бўёқ чапиб олган, боғдаги ой нури ҳақиқий эмас, боғ ҳам боғ эмас, балки ғариб бир декорация. Мен талаффуз этаётган сўзлар ҳам ҳақиқий сўзлар эмас, менинг сўзларим эмас, мен айтишни истаган сўзлар эмас. Сен туфайли мен санъатдан юқори турадиган нарсани билиб олдим. Мен ҳақиқий муҳаббат нима эканини билиб олдим. Санъат — унинг туссиз акси экан, холос. О, менинг қувончим, менинг Гўзал шаҳзодам! Соялар орасида ҳаёт кечирмоқ жонимга тегиб кетди. Бугун дунёнинг санъатидан кўра мен учун сен қадрлисан. Саҳнада менинг теграмда гирдиқапалак бўладиган кўғирчоқларни бошимга урайми? Бугун театрга келиб ҳайрону лол қолдим: ҳамма нарса бирдан менга бегона кўриниб кетди. Бугун жуда ўринлатиб қўяман деб ўйлаган эдим, қарасам, ҳеч нарса қилолмай қолибман. Кейин тўсатдан қалбан нима сабабдан шундай бўлаётганини тушуниб қолдим ва беҳад суюниб кетдим. Залдаги шивир-шивирлар қулоғимга чалиниб қолди — лекин уларга жилмайиб қўя қолдим. Бизнинг муҳаббатимиздай муҳаббат тўғрисида улар нимани билишаркан? Мени бу ердан олиб кет, Дориан, икковимиз танҳо бўладиган жойларга олиб кет. Мен энди театрни ёмон кўраман. Мен илгарилари ўзим билмаган муҳаббатни саҳнада кўрсатмоқчи бўлардим — энди эса бутун аъзойи баданим муҳаббат оташида қоврилаётган пайтда бундай қилолмайман. Оҳ, Дориан, Дориан, гапларимни тушунмаяпсанми? Мен ҳозир маъшуқа ролини ўйнайдиган бўлсам, бунинг бари қалбаки бўлади-ку! Сени деб бугун мен буни билиб олдим.

Дориан кескин ҳаракат билан Сибиладан ўгирилиб, диванга ўтирди.

— Сиз менинг севгимни ўлдирдингиз, — деб шивирлади у кўзларини кўтармай.

Сибил унга таажжубланиб қаради ва кулиб юборди. Дориан сукут сақларди. Сибил унинг ёнига келди ва энгилгина, фақат бармоқларининг учи билан унинг сочига тегди. Кейин тиз чўкиб, лабларини унинг қўлига босди. Бироқ Дориан сесканиб, қўлини тортиб олди. Кейин сапчиб дивандан турди-да, эшикка томон қадам ташлади.

— Ҳа-ҳа, — деб ҳайқирди у, — сиз менинг севгимни ўлдирдингиз! Илгари сиз менинг ҳаётимни жунбушга келтирардингиз, энди менда ҳеч қандай қизиқиш уйғотмай қўйдингиз. Мен сизга бутунлай бефарқ бўлиб қолдим. Сизни севиб қолганимнинг боиси шу эдики, илгари сиз саҳнада зўр ўйнар эдингиз, сизнинг ажойиб истеъдодингиз аён кўриниб турарди, сиз улуғ шоирларнинг орзуларини мужассам этардингиз. Санъатнинг жисмсиз тимсолларига ҳаётий, ҳаққоний шакл бердингиз. Энди эса буларнинг бари битди. Сиз қуруқ ва маҳдуд бир аёлгина бўлиб чиқдингиз. О, танграм, мунча аҳмоқ бўлмасам! Менинг сизга муҳаббатим нақадар бемаъни бўлган экан-а! Ҳозир сиз мен учун ҳеч нарса эмассиз! Мен сизни ортиқ кўришни истамайман. Мен ҳеч қачон сизни эсламайман ҳам, исмингизни тилга олмайман. О, кошки эди сиз мен учун ким бўлганингизни тушуна олсангиз! О, парвадигор, мен ўзим... Йўқ, бу тўғрисида ўйлашнинг ўзи азоб. Сизни ҳеч қачон билмаганим афзал эди. Сиз менинг ҳаётимдаги энг гўзал нарсани маҳв этдингиз. Муҳаббат сиздаги санъаткорни ўлдирган эмиш! Шунақа дедингиз, муҳаббат ҳақида жуда кам нарса билар экансиз. Ахир, сизнинг санъатингиз бўлмаса, сиз

ҳеч кимсиз. Мен сизни улуғ ва машҳур қилмоқчи эдим. Бутун дунё сизнинг қарши-
ғизда таъзим қиладиган бўларди ва сиз менинг номимни қабул қилардингиз. Энди
нима бўлади? Энди ким бўласиз? Сулув чеҳрали ўртамиёна бир артист, холос.

Сибилананинг ранги ўчиб, бутун аъзойи баданига титроқ кирди. Қўлларини қис-
ганча, гўё сўзлар томоғида тиқилиб қолаётгандек, қийналиб, зўрға шивирлади:

— Сиз бу гапларни жиддий айтаётганингиз йўқ-а, Дориан? Сиз ҳазиллашяп-
сиз-а? Ўйин қиляпсиз!

— Ўйин қиляпман? Йўқ, ўйин қилишни сизга чиқарган. Буни сиз жуда ўрни-
га қўясиз! — деб зарда билан пичинг қилди Дориан.

Қиз тиз чўккан жойидан туриб, унинг ёнига борди. Руҳан эзилаётгани шун-
доққина юзидан кўриниб турарди. Қиз қўлини унинг елкасига қўйиб, кўзларига
тикилди. Аммо Дориан уни туртиб юбориб, қичқирди:

— Менга қўлингизни тегизманг!

Сибилананинг кўксидан бўғиқ инграш отилиб чиқди. Қиз унинг оёқлари ос-
тига йиқилди. Худди эзиб ташланган гулдай Сибила ерда ётарди.

— Дориан, Дориан, мени ташлаб кетма, — деб пичирлади у илтижо билан. —
Бугун ёмон ўйнаганимдан жуда-жуда пушаймонман. Бунинг боиси шуки, менинг
бутун фикри-зикрим сизда бўлди. Мен яна уриниб кўраман... Ҳа, ҳа, мен яна ҳара-
кат қиламан. Муҳаббат қўққисдан келди. Агар сен мени ўпмаганингда... агар
ўшанда икковимиз ўпишмаганимизда бунинг муҳаббат эканини билмай ҳам қоли-
шим мумкин эди. Мени яна бир бор ўпиб қўй, севгилим! Кетма, мен бунга дош
беролмайман... Мени ташлаб кетма! Менинг укам... Йўқ, йўқ, у буни хаёлига ҳам
келтирмаган эди. У шунчаки ҳазиллашган, холос... Оҳ, наҳотки сен мени кечирол-
масанг? Мен бор кучим билан машқ қиламан ва яхшироқ ўйнашга ҳаракат қила-
ман. Менга шафқатсизлик қилма! Мен сени дунёдаги ҳамма нарсадан ортиқроқ
яхши кўраман. Ахир, мен бор-йўғи бир мартагина сенинг кўнглингни олабилма-
дим. Сен, албатта, ҳақсан, Дориан, мен санъаткор эканлигимни сира унутмасли-
гим керак эди... Жуда ёмон иш бўлди, лекин мен ҳеч иложини топа олмадим. Мени
ташлаб кетма, Дориан! Кетма!..

Кўздан оқаётган шашқатор ёшлардан бўғилиб Сибила яраланган жонивордай
ерда тўлғониб ётар, Дориан Грей бўлса бежирим лабларида истеҳзоли кулги би-
лан унга юқоридан такаббуруна жирканиш аралаш қараб турарди. Муҳаббати-
дан айрилиб қолган одамнинг изтиробларида ҳамиша аллақандай кулгили бир
нарсга бўлади. Сибиланинг сўзлари ҳам, кўз ёшлари ҳам Дорианга жуда бемаъни
кўринди ва унинг гашига тегди, холос.

— Майли, мен кетаман, — деди у ниҳоят хотиржам оҳангда баланд овозда. —
Мен бешафқат бўлмоқни хаёлимга ҳам келтирганим йўқ эди, аммо сиз билан бо-
шқа учраша олмайман. Сиз менинг ихлосимни қайтариб қўйдингиз.

Сибила ҳеч нарсга деб жавоб бермай, аста йиғлашда давом этди-да, эмаклар сурилиб,
унга яқинроқ борди. У гўё Дорианни излаётган сўқир одамдай қўлларини олдинга уза-
тиб олган эди. Бироқ у орқасини ўгириб чиқиб кетди. Бир неча дақиқа ўтиб-ўтмай
у кўчада кетиб борарди.

У қаёққа кетаётганини англаб-англамай кетиб борарди. Кейинчалик у ғира-
шира эслади — у аллақандай хира чироқли кўчаларда важоҳатидан одам чўчий-
диган уйларнинг теварагида, қўйнида қора зулмат ҳукм сурувчи баланд-баланд
дарахтлар тагида кезиб юрди. Аёллар қиқир-қиқир кулиб хириллаган овозлари
билан уни ҳузурларига чорлашди. Ёнларидан гандираклай-гандираклай маст-ала-
стлар ўтишди. Улар баҳайбат маймунларга ўхшашарди, ўзларича нималардир деб
гудраниб ёки баланд овозда сўкиниб боришарди. Дориан мадори қуриб, уйлар-
нинг остоналарида мудраб қолган аянчли болаларни кўрди, файз таровати йўқ
ҳовлилардан келаётган бақирӣқ-чақирӣқларни ва сўкишларни эшитди.

Тонг палласида у Ковент-Гарденнинг яқинига бориб қолди. Зулмат тарқалди,
оқаришиб бораётган осмон оламга ажойиб бир гавҳардай нур сепа бошлади. Худ-
ди силлиқлаб, жилвирлаб қўйилгандай кимсасиз кўчалардан катта аравалар гул-
дур-гулдур қилиб ўтди. Уларга узун навдалари чайқалиб турган нилуфарлар ор-
тилган эди. Ҳаво шу гулларнинг ҳушбўй ҳидига тўйинган эди. Уларнинг жози-
баси Дорианнинг дардига шифо бўлгандай бўлди. Аравалар кетидан борган До-
риан бозор бошидан чиқиб қолди. У бир жойда туриб, аравалардан гулларни ту-

ширишларини томоша қилди. Оқ қалпоқли бир аравакаш Дорианга олча узатди. Дориан унга миннатдорчилик билдириб, паришонхотирлик билан олчаларни тановул қила бошлади. Олчаларни ер экан, ўзича аравакашнинг пул олишдан бош тортганини ўйлаб ҳайрон бўлди. Олчалар ярим кечаси териб олинган бўлиб, гўё улардан ой нурининг салқини уфуриб турарди. Дорианнинг олдидан бир тўда болалар ўтишди. Улар ҳар хил саватларни елкаларида кўтариб, тоғ-тоғ уюлиб ётган сабзавотлар қаторидан ўз-ўзларига йўл очиб боришарди. Пештоқ остида қуёш нурларига чўмиб ётган устунлар орасида паҳмоқ сочли, уст-бошлари юпун қизлар санқиб юришипти. Уларнинг яна бир тўпи Паящедаги кафенинг эшиги теварагида ғуж бўлиб олишган. Аравага қўшилган ношудроқ отлар тош терилган нотекис йўлда қоқилишади, жабдуқларини шилдиратишади, қўнғироқчалар жиринглайди. Баъзи аравакашлар қопларнинг устида ухлаб ётишипти. Пушти оёқли каптарлар рангдор бўйинчаларини чўзиб ерга сочилган донларни териб ейишади.

Ниҳоят, Дориан извошчини чақириб, уйга йўл олди. Бир неча дақиқа эшик олдида туриб, сокин майдонни, гулдор пардалари туширилган ёки қопқоқлари ёпиб қўйилган деразаларни кўзатди. Мовий рангли осмон шаффофдай тиниқ, уларнинг томлари кумушдек ярқирайди. Қўшни уйнинг мўрисида чиқаётган тун тун тасмадай буралиб-эшилиб, садафдай ҳавога сингиб кетмоқда.

Каттагина зарҳал венеция фонусида учта газ чироғи милтиллаб ёниб турипти. Бу фонус бир замонлар бирор дожнинг кемасидан ўғирланиб келтирилган бўлса ҳам ажаб эмас. Ҳозир у деворларига эман ёғочдан ишланган қоплама билан безатилган кенг меҳмонхонанинг шифтида осиглиқ турипти. Дориан фонусни ўчирди, столча устига плаши билан шляпасини қўйиб, кутубхона орқали ўтиб, хобхона эшигига яқинлашди. Хобхона биринчи қаватда жойлашган бўлиб, каттагина саккизбурчакли хона эди. Дориан яқиндан бери ҳашаматга қизиқиб қолгандан хобхонани янгидан безаб чиққан ва унинг деворларига ўзининг Селбидаги уйининг чорбоғидан топилган Уйғониш даврига мансуб ноёб гиламларни осиб қўйган эди. У эшикнинг тутқичига энди қўл чўзган ҳам эдики, нигоҳи Бэзил Холлуорд чизган ўзининг портретига тушди. Дориан портретни кўрди-ю, сесканиб кетди. Алланарсага лол қолган одамдай бир қадам орқасига тисланди, шундан кейингина хобхонага кирди. Аммо ёқасига қадаб қўйилган гулни олиб қўйди-ю, яна тараддуланиб қолди, афтидан, нимадир уни ташвишга солган эди. Охир-оқибатда у кутубхонага қайтиб кирди. Портретнинг олдида борди-да, унга узоқ тикилиб қолди. Деразаларга тутилган сариқ ипак пардалар чироқнинг ёғдусини анча қирқиб қўйган эди. Шу хира шуълада сувратда унинг юзида қандайдир ўзгариш содир бўлгандай кўринди. Унинг чеҳрасидаги ифода нечукдир бошқача эди — қимтиб олган лабларида шафқатсизлик сезилиб турарди. Бу — ғалати эди.

Портретдан юз ўгириб, Дориан деразанинг олдида борди ва пардаларни икки ёнга суриб қўйди. Эрта тонг нурлари хонага ёпирилиб кирди ва нимқоронғи бурчакларга биқиниб олган ғаройиб сояларни тўзитиб юборди. Аммо портретнинг қиёфасида ҳали ҳам қандайдир ғалати бир ўзгариш сезилиб турарди, у энди ёруғда яна аниқроқ кўрина бошлади. Сувратда жилва қилаётган қуёшнинг ёрқин нурларида унинг лабларидаги шафқатсизлик ифодаси шунақа аниқ кўриндики, гўё Дориан биронта ёмон жиноятга қўл уриб қўйиб, энди кўзгуга қараётгандай эди.

У ларзага тушди ва шоша-пиша стол устида ётган гардиши фил суягидан ишланган ва муҳаббат фаришталарининг тасвири билан безатилган кўзгунини қўлига олди. Бу кўзгу лорд Генрининг унга қилган сон-саноқсиз совғаларидан бири эди. Дориан кўзгуга синчиклаб анча тикилди. Йўқ, унинг қирмизи лабларини портретдаги каби ғаройиб жилва хунук қилиб тургани йўқ. Бунинг бари қанақа маънони билдирсайкин?

Дориан кўзларини ишқалади ва портретга яқин бориб, яна уни диққат билан кўздан кечира бошлади. Шубҳа бўлиши мумкин эмас — бу ёққа ҳеч ким қўл теккизгани йўқ. Бирорта одам бу ифодани қўшиб қўйган деса, ҳеч кимнинг қўли изи йўқ. Ҳолбуки, аниқ кўриниб турипти — юз ифодаси анча ўзгарган. Йўқ, унга шунақа туюлгани йўқ, даҳшатли ўзгариш яққол кўзга ташланиб турипти.

Дориан ўриндиққа ўтириб, зўр бериб ўйлай бошлади. Тўсатдан унинг хотирасида портрет ишлаб битирилган кунни устахонада Бэзил Холлуорд томонидан айтилган гап гавдаланди. Ҳа, Дориан бу гапни жуда яхши эслаб қолган. Ушанда у

мутлақо ақл бовар қилмайдиган бир хоҳиш билдирган эди — кошки эди унинг ўрнига портрет қариса, Дориан эса ҳамиша навқиронлигича қолаверса, унинг ҳусни таважжуҳи ўнгиб, туссизланмаса-да, ҳар қандай эҳтирослар, шўхликлар ва гуноҳи азимларнинг муҳри портретнинг чеҳрасига тушса... Ҳа, у истадики, изтироблар ва оғир ўйларнинг излари унинг тасвиридагина чуқур ажинлар қолдирсин, ўзи эса жамик тароватини ва жозибасини, эндигина илк дафъа англаб етган ёшлигига хос лафофатини мангу сақлаб қолсин. Наҳотки, унинг истаги амалга ошган бўлса? Йўқ, бунақа мўъжизанинг бўлиши мумкин эмас. Бу тўғрида ўйлашнинг ўзи ғалати! Лекин мана қаршисида ўзининг суврати: лабларининг икки чеккасида шафқатсизлик муҳри!

Шафқатсизлик? Ахир, у нима шафқатсизлик қилипти? Ҳаммасига айбдор у эмас, ҳаммасига айбдор Сибила-ку? У Сибила улуғ санъаткор деб ўйлапти ва шунинг учун уни севиб қолди. Сибила эса унинг ҳафсаласини пир қилди. Сибила унинг муҳаббатига номуносиб, арзимас бир кимса бўлиб чиқди. Лекин ҳозир у чексиз бир аянч билан Сибиланинг оёғи остида ётганини, ёш боладай ҳўнг-ҳўнг йиғлаганини эслади. Ўшанда унга ўта бағритошлик билан менсимай, бефарқ қараганини хотирлади. Нега у шунақа яратилган экан-а? Нега унга шунақа қалб берилган экан-а?

Бундай деса Дорианнинг ўзи ҳам изтироб чекмадими? Спектакль давом этган мудҳиш уч соат мобайнида у юз йиллик азоб-уқубатини кечирди, бир асрлик ғам-ғуссани тортди. Ҳар ҳолда унинг ҳаёти ҳам ҳозир Сибиланинг ҳаётига барабар келиб қолди. Агар у Сибилага бир умрга жароҳат етказган бўлса, Сибила ҳам унинг ҳаётига анча татийдиган дилхиралик солди. Бунинг устига, аёллар эркакларга қараганда ғамга бардошлироқ бўлади. Улар ёлғиз туйғулар билангина яшайдилар, фақат туйғулари билан машғул бўлишади. Улар хушгорларини ҳам бир мақсадда — ғишаваларини кўтарадиган бирор одам ёнларида бўлсин учун орттирадилар. Лорд Генри шунақа дейди. Лорд Генри эса аёл табиатини яхши билади.

Сибила Вэйн ҳақидаги ўйлар билан ўзини ташвишлантириб нима қилади? Бундан буён Сибила унинг учун йўқдай гап.

Лекин портрет-чи? Уни нима қилмоқ керак? Портретда ҳаётининг сирини муҳрланиб қолипти. Портрет истаган фурсатда уни ҳаммага ошкор қилиб қўйиши мумкин. Портрет уни ўзининг ҳусни таважжуҳини севишга ўргатди, наҳотки шу портрет эндиликда уни ўз қалбидан жирканишга ўргатса? Эндиликда у сувратга қайси кўзи билан қарасин?

Йўқ, йўқ, буларнинг бари руҳий эзгинлик туфайли пайдо бўлган алдамчи туйғулардан ўзга нарса эмас? У кечаси билан ухлаёлмай чиқди — шунинг учун ҳозир алахсираётгандай бўляпти. Унинг миясида тўқ қизғиш доғ пайдо бўлган бўлса керак. Шу доғ одамни жинни қилади. Портрет сира ҳам ўзгарган эмас, уни ўзгарди деб ўйлаш жинниликдан бошқа нарса эмас.

Аммо портретдаги одам унга қаҳри истеҳзо билан қараб турипти. Бу истеҳзо унинг гўзал юзини бузиб кўрсатяпти. Унинг тилларанг сочлари тонг қуёши шуьлаларида товланади, мобий кўзлари жонли Дорианнинг кўзларига тўқнаш келди. Дорианнинг қалбида адоқсиз бир раҳмдиллик туйғуси уйғонди. Унинг юраги ўзига эмас, ўзининг сувратига ачинмоқда эди. Сувратдаги одам ўзгариб қолипти, бундан кейин янада кўпроқ ўзгаради. Жингалак сочларининг зарҳали хира тортади, уларнинг орасида кумуш толалар кўпая боради. Навқирон чеҳрасидаги оқ ва қирмизи ранглар сўлади. Дориан қиладиган ҳар битта гуноҳ портретга доғ бўлиб тушиб, унинг тароватини бузади...

Йўқ, йўқ, у ортиқ гуноҳ ишларга қўл урмайди. Портрет ўзгарадими, йўқми — бирибир, бу портрет бундан буён унинг виждоғи бўлиб хизмат қилади. Бундан буён йўлдан оздирадиган вас-васларга қарши курашмоқ керак бўлади. Лорд Генри билан ҳам бошқа учрашмаслик керак ёхуд лоақал унинг ўткир заҳарга ўхшаш хатарли нутқларини эшитмаслик керак. Бир куни Бэзил Холлуорднинг боғида Дорианнинг кўнглида биринчи марта ақл бовар қилмайдиган нарсаларга иштиёқ уйғотган ҳам лорд Генрининг гаплари бўлган эди-да!

Шу тарзда Дориан Сибила Вэйннинг қошига қайтишга жазм қилди. Бориб айбини юварди. У Сибилага уйланади, уни янғидан яхши кўради. Ҳа, бу унинг бурчи. У шўрлик жуда қаттиқ изтироб чеккан бўлиши керак, Дориандан ортиқроқ эзил-

ган. Бечора! Дориан унга ўта шафқатсиз бир худбин сифатида муомала қилди. Муҳаббат қайтади, улар бахтли бўлишади. Дорианнинг Сибила билан бирга кечирадиган турмушлари покиза ва гўзал бўлади. У ўриндиқдан туриб, сўнгги марта ларзага тушиб портретга қаради ва унинг устига парда ташлаб қўйди.

— Қандай даҳшат! — дея ўзича мингирлади ва у деразанинг ёнига бориб, уни ланг очиб юборди.

У боққа, майсазорга чиқди ва эрталабки тонг сабосидан кўкрагини тўлдириб шимирди. Тонгги майин шабада унинг аъзойи баданига роҳат бахш этди ва қолган-қутган нохуш эҳтиросларини тўзатиб юборди. Дориан энди фақат Сибила ҳақида ўйлар эди. Юрагида аввалги муҳаббатининг заифгина акс-садосини эшиттаётгандай. У севгилисининг номини тилдан қўймай такрорлай бошлади. Сершудринг боғда чаҳ-чаҳ уриб сайраётган қушлар ҳам гўё гулларга Сибила ҳақида достон ўқиётгандай эди.

САККИЗИНЧИ БОБ

Дориан уйғонганда кун пешиндан оғиб қолганди. Унинг мулозими аллақачон бир неча марта оёқ учига хобхонага кириб, унинг уйғонган-уйғонмаганини кўриб кетди ва хўжайинининг бугун шу маҳалгача ухлаб қолганига ажабланди. Ниҳоят, хобхонадан қўнғироқ жиринглагани эшитилди. Виктор товуссиз қадамлар билан хобхонага кирди. Унинг бир қўлида чой, иккинчи қўлида кўҳна севр чиннисидан ишланган патнус устида бир тўп мактуб бор эди. Мулозим учта баланд-баланд деразани беркитиб турган шоҳи астарли кўк пардаларни очди.

— Бугун мириқиб ухладингиз, мосъе, — деди у жилмайиб.

— Соат неча бўлди, Виктор? — деб сўради Дориан.

— Бирдан чорак ўтди, мосъе.

— Ўҳ-ҳу, кеч бўлиб қолибди-ку! — Дориан тўшак устига ўтирди. Чойни хўплай-хўплай, мактубларни кўздан кечириб бошлади. Битта мактуб лорд Генридан эди, уни бугун эрталаб дастёр бола келтириб берди. Бир дақиқалик тарадудланишдан кейин Дориан уни бир ёнга суриб қўйди-да, бошқа мактубларга тез-тез кўз югуртира бошлади. Булар ҳар доимдагидек, зиёфатларга таклифномалар, ёпиқ кўргазмаларга билетлар, ҳайрия концертларининг дастурлари ва шунга ўхшаган қоғозлар эди. Одатда мавсум авж паллага чиққанида зодагонлар тоифасига мансуб йигитларнинг бошига бунақа таклифнома-ю чақириқлар ёғилади. Қоғозлар ичиде каттагина миқдордаги пулга счёт ҳам бор эди. Дориан яқинда насыяга Людовик ўн бешинчи услубидаги кумушдан ишланган пардоз-андоз буюмларини харид қилганди. Улар шу қадар қиммат эдики, пул қоғозини Дориан восийларига жўнатишга ботинмади. Негаки, восийлар эскича қолипдаги одамлар, ҳаддан ташқари орқада қолишган. Улар бизнинг асримизда одамларга беҳуда, лузумсиз буюмларгина керак бўлишини тушунишмайди. Бундан ташқари Жермин стритдаги судхўрлардан ҳам бир неча мактуб бор эди. Улар жуда серга-каллуф ибораларда Дорианнинг бир оғиз гапи билан истаган миқдорда ва фоизини инсоф билан белгилаб қарз беришлари мумкинлигини маълум қилишарди.

Ўн дақиқалардан кейин Дориан ўрнидан турди ва бежирим кашмирий халатини елкасига ташлаб, деворига қимматбаҳо плиталар қопланган ваннахонага кирди. Давомли уйқудан кейин муздек сув бир зумда уни ҳушига келтирди. У кеча бошидан кечган воқеаларнинг ҳаммасини унутиб юборгандай кўринар эди. Фақат бир мартами-икки марта кеча фаройиб машмашада иштирок этгани эсга тушгандай бўлди-ю, лекин бу хотира худди тундай гира-шира эди.

Кийиниб у кутубхонага кирди ва у ерда думалоқ стол ёнига ўтирди. Очиқ дераза ёнида турган бу стол устига унинг учун французча усулда енгил нонушта тайёрлаб қўйилган эди. Илиц ҳаво хушбўй ҳидларга тўлиқ эди. Хонага ари кириб қолипти. У Дорианнинг ёнида кўк хитой гулдонига солиб қўйилган сариқ атиргул тепасида гўнғиллаб учиб юрипти. Бу муҳитда Дориан ўзини буткул бахтиёр ҳис этди.

Бироқ тўсатдан унинг нигоҳи пардага тушди. Бу пардани кеча у сувратининг устига ташлаб қўйганди. Бунга эслади-ю, сесканиб кетди.

— Мосъе совқотяптиларми? Деразани ёпиб қўлайми?

Дориан бошини чайқади.

— Йўқ, совқотаётганим йўқ.

Наҳотки, буларнинг бари чиндан ҳам содир бўлган? Чиндан ҳам портрет ўзгариб қолдими? Ёки буларнинг ҳаммаси азият чеккан хаёлотининг ўйинимикан? Портретнинг чеҳрасидаги қувончли табассум ўрнини қаҳрли ифода эгаллагандай туюлди, холосми? Ахир, сувратдаги бўёқлар ўзгариб қолиши мумкин эмас-ку! Ута бемаънилик-ку бу! Ўрни келганда Бэзилга айтиб бериш керак — эшитиб, мазза қилиб кулса керак!

Лекин ҳаммаси хотирасида жуда тиниқ гавдалана бошлади. Олдинига ғира-ширада, кейин тонг шафагининг ёрқин шуъласида оғзини қийшайтириб қўйган шафқатсизлик белгиларини аниқ кўрди. Ҳозир эса у юраги така-пука бўлиб, мулозимнинг уйдан чиқиб кетишини пойлаб турипти. У билади — ёлғиз қолгандан кейин чидаб туролмайди, албатта, пардани кўтариб, сувратни яна томоша қила бошлайди. Лекин у ҳақиқатни билишдан чўчимокда эди.

Мулозим кофе билан папиросни бериб, эшик томон йўл олгач, Дориан жону дили билан уни тўхтатиб қолмоқчи бўлди. Шунда у эшик ёпилиб улгурмасдан Викторни орқасига қайтарди. Мулозим фармойишларни кутиб индамай тик турарди. Дориан бир дақиқача унга тикилиб қолди.

— Ким келса ҳам, мен уйда йўқман, Виктор, — деди у ниҳоят хўрсиниб. Мулозим таъзим қилиб, чиқди.

Шунда Дориан стол ортидан турди-да, папирос чекди, кейин парда ортида яшириниб турган сувратнинг рўпарасидаги каравотга чўзилди. Парда қадимги зарҳалланган испан чармидан тикилган, Людовик XIV услубидаги кашталар билан безатишган эди. Дориан пардадан кўзини узмай тикилар экан, авваллари ҳам бу парда меникига ўхшаган бирон инсон ҳаётининг сирини яширганмикин — йўқми, деб ўйлади.

Нима қилсин? Пардани кўтарсинми? Ёки ёпиқлик қозон ёпиқлигича қолаверсинми? Билиб нима қилади? Ахир, буларнинг ҳаммаси рост бўлиб чиқса, жуда ёмон бўлади-ку? Ундай бўлмаса-чи? Ундай бўлмаса, ташвишланиб ўтиришга ҳожат йўқ.

Хўш, борди-ю, бирор мудҳиш тасодиф рўй бериб, бирор бегона одамнинг портретга кўзи тушиб қолса ва у сувратдаги ўзгаришни пайқаб қолса, нима бўлади? Бэзил Холлуорд келиб, ўзи ишлаган сувратни кўришга хоҳиш билдириб қолса нима бўлади? Бэзил, албатта, кўрмоқчи бўлади-да... Йўқ, ҳар нима бўлганда ҳам портретни яна бир марта кўздан кечирмоқ лозим. Кўздан кечирганда ҳам буни дарҳол қилмоқ керак. Кишини эзиб ташловчи мавҳумликдан оғирроқ нарса йўқ.

Дориан ўрнидан туриб иккала эшикни ҳам қулфлади. У лоақал ўзининг шармандалигини кўздан кечираётганида ёлғиз бўлишни ихтиёр этган эди. У пардани бир томонга сурди-да, ўзи билан ўзи юзма-юз бўлди.

Ҳа, шубҳага ўрин йўқ — портрет ўзгарган эди. Кейин, кейин Дориан дастлабки пайтларда портретга холисона бир қизиқиш билан қараганини эслади. Эслаб ҳар гал бунга таажжуб қиларди. Ҳар гал бунақа ўзгаришнинг рўй бериши ақл бовар қилмайдиган ҳодисадай кўринар эди, лекин рўй берган-ку? Мана, шундоққина кўриниб турипти. Наҳотки, унинг қалби билан суратдаги тасвири яратувчи бўёқларни ташкил қилган химиявий атомлар ўртасида қандайдир ақл бовар қилмайдиган яқинлик бўлса? Шу атомлар сувратда унинг қалбидаги ҳамма тербанишларни акс эттира оладими? Унинг тушларини чинга айлантира оладими? Шундай бўлмоғи мумкинми? Ёки бу ерда бундан ҳам даҳшатлироқ бошқа сир борми? Шу фикр хаёлидан кечганда Дориан титраб кетди. Кейин портретдан нари кетиб, яна каравотга ёнбошлади. Ётган жойидан яна даҳшатга тушиб, кўзини узмай портретга тикилди.

Унга фақат бир нарса жиндай таскин берарди — ҳар ҳолда бу портрет унга бир нарсаларни ўргатди-ку! Портрет Дорианга Сибила Вэйнга нисбатан шафқатсиз бўлганини, адолатсизлик билан муомала қилганини тушуниб олишга ёрдам берди. Ҳали буни тугатса бўлади. У Сибилага уйланади. Унинг худпараст ва балки зўракироқ муҳаббати Сибиланинг таъсирида ўзгариб, олижаноб бир туйғуга айланади ва Бэзил томонидан ишланган суврат ҳаётида ҳамиша унга раҳнамолик қилади. Ахир, ҳаётда кимларгадир яхшилик эътиқоди, кимларгадир виждон раҳнамолик қилади. Ҳамма одамларга эса худодан кўрқиш етакчилик қилади. Ҳаётда виждон азобини юмшатадиган гиёҳванд моддалар бор — улар виждонни ал-

лалайди, элитади. Бироқ бунда унинг кўз ўнгида мана ман деб чириш рамзи, гуноҳнинг аён оқибати турипти. Ва ҳамиша инсон ўз руҳини ўзи нобуд қилиши мумкинлигини исботловчи шу далил унинг қаршисида кўндаланг туради.

Соат учга занг урди, тўрт бўлди, яна ярим соат ўтди, Дориан эса ҳамон жойидан қимирлагани йўқ. У ҳаётнинг алвон ипларини бир жойга жам қилиб, улардан биронта нақш тўқимоқни, уни чирпирак қилиб учираётган эҳтирослар қуюнида ўзининг йўлини қидириб топишни истар эди. У нима иш қилишни, нима деб ўйлашни билмай қолган эди. Ниҳоят, у стол ёнига ўтириб, суюкли маъшуқасига оташин мактуб ёза бошлади. У мактубда кечирим сўраб илтижолар қилди ва ўзини ақлсиз тентак деб атади. Саҳифама-саҳифа у оташин сўзлар билан ўзининг эҳтиросли пушаймонини баён қилди ва янада эҳтирослироқ изтиробларини тўкиб soldi. Ўз-ўзини қоралашда ўзига хос бир шаҳвоний ҳирс бор. Биз ўзимизни айблар эканмиз, бошқа ҳеч ким бизни бундан ортиқ қоралашга ҳақли эмаслигини ҳис қилиб тураемиз. Тавба-тазарру қилганимизда бизни гуноҳлардан роҳиб эмас, тавба-тазаррунинг ўзи фориг қилади. Сибилага мактубни ёзиб бўлган Дориан ўзини ҳамма гуноҳларидан фориг бўлгандай ҳис қилди.

Қўққисдан эшик тақиллади ва у лорд Генрининг овозини эшитди.

— Дориан, мен сизни кўрмоғим керак. Очинг эшикни дарров! Нима қилиб, беркиниб ўтирибсиз?

Дориан аввалига ҳеч нарса деб жавоб бермади ва ўрнидан кўзғолмади ҳам. Аммо эшик борган сари қаттиқроқ тақиллашда давом этди. У лорд Генрини ичкарига киритмаса бўлмадлигини ҳис қилди. Унга тушунтириш керак — Дориан бундан буён янги ҳаёт кечира бошлайди. Агар лозим бўлса, у ҳатто Гарри билан жанжаллашишдан ҳам қайтмайди, ёхуд юзкўрмас бўлиб кетишга ҳам тайёр.

У сапчиб туриб, портретнинг устига пардани ёпиб қўйди-да, шундан кейингина эшикни очди.

— Албатта, жуда бемаъни воқеа рўй берди, Дориан, — деди лорд Генри ичкарига кириши биланоқ. — Лекин сиз бу тўғрида имкони борича камроқ ўйлашга ҳаракат қилинг.

— Сиз Сибила Вэйни айтяпсизми? — деб сўради Дориан.

— Ҳа, албатта, — деди лорд Генри ва ўтириб, сариқ қўлқопини аста еча бошлади. — Умуман айтганда, жуда ёмон бўлди, лекин сиз айбдор эмассиз. Айтингчи, сиз спектаклдан кейин унинг хонасига кирдингизми?

— Ҳа.

— Ўзим ҳам шундай деб ўйлаган эдим. Хафалашиб қолдиларингми?

— Мен шафқатсизлик қилдим, Гарри. Жуда ҳам бағритошлик қилдим. Лекин ҳозир ҳаммаси жойига тушди. Мен рўй берган воқеадан пушаймон еяётганим йўқ, у мени ўз-ўзимни тузукроқ билиб олишимга ёрдам берди.

— Мен жуда хурсандман, Дориан, бу воқеага шундай муносабатда бўлганингиздан мамнунман. Мен виждон азобида қийналиб, аламдан тилла сочларингизни юлиб ётибсизми деб қўрққан эдим.

— Буларнинг бари бўлиб ўтди, — деди Дориан ва жиламайиб бошини силқиди. — Лекин ҳозир мен мутлақо бахтиёрман. Биринчидан, мен виждон нима эканини тушуниб олдим. Бу — сиз айтган нарсадан буткул ўзга нарса экан, Гарри. У — бизнинг жисмимизда мавжуд нарсалар ичида энг илоҳийси экан. Сиз энди бунинг устидан ортиқ кулманг. Лоақал менинг ҳузуримда виждонни майна қилманг. Мен соф виждонли одам бўлмоқни истайман. Мен руҳимнинг бадбашара бўлишига йўл қўёлмайман.

— Виждонийликнинг жуда гўзал эстетик замини бу, Дориан! Муборак бўлсин! Хўш, нимадан бошламоқчисиз буни?

— Сибила Вэйнга уйланишдан.

— Сибила Вэйнга! — деб хитоб қилди лорд Генри ўтирган жойидан туриб кетиб. Унинг қаттиқ ҳаяжонга тушгани яққол сезилиб турарди. У Дорианга таажуб билан қаради. — Азизим, лекин Сибила...

— Оҳ, Гарри, биламан, сиз никоҳ тўғрисида яна бемаза гап айтмоқчисиз. Қўйинг, бундан кейин менга бунақа гапларни буткул гапирманг. Икки кун муқаддам мен Сибиладан рафиқам бўлишини илтимос қилгандим. Мен лафзимдан қайтмайман. Сибила менинг хотиним бўлади.

— Хотинингиз? Дориан, нима бало, менинг мактубимни олганингиз йўқми? Мен уни эрталаб ёзган эдим. Мулозимим келтириб берган бўлиши керак.

— Мактуб дейсизми? Ҳа-я!.. Мен уни ҳали ўқиганим йўқ, Гарри. Мактубдан менга қаттиқ ботадиган яна бирон нарса чиқиб қолишидан қўрқдим. Сиз ҳажвий шёърларингиз билан ҳаётни лаҳтақ-лаҳтақ қилиб парчалаб ташлайсиз.

— Сизни ҳали ҳеч гапдан хабарингиз йўқми?

— Нимадан хабарим йўқ?

Лорд Генри хонани бир айланди, кейин Дорианнинг ёнига ўтириб, унинг қўлини кафтига олиб қаттиқ қисди.

— Дориан, мактубда мен... қўрқманг... мен Сибила Вэйнинг вафот қилганини айтган эдим.

Дорианнинг кўксидан аламли ҳайқириқ отилиб чиқди. У сапчиб ўрнидан турди, қўлини лорд Генрининг қўлидан тортиб олди.

— Вафот этди?! Сибила ўлдими? Ёлғон! Уччига чиққан ёлғон бу! Қандай журъат этдингиз менга ёлғон гапиргани!

— Бу гап рост, Дориан,— деди лорд Генри жиддий. — Бу тўғрида бугун ҳамма газета ёзпти. Мен сизга ёзганимки, менинг келишимга қадар ҳеч кимни қабул қилманг демоқчи бўлудим. Афтидан, тергов бўлса керак, бу ишга сизни аралаштирмасликлари учун ҳаракат қилиш керак. Парижда одамнинг бошига шунақа машмашалар тушса, у машҳур бўлиб кетади, лекин Лондонда эса ундай эмас. Бу ердаги одамларнинг миясига бидъат кўп. Бу ерда одам ўз фаолиятини зинҳор-базинҳор галвадан бошламаслиги керак. Галвани эса кексалик чоғлари учун асраб қўйиш керак, кексайганда ўзига нисбатан сусаяётган қизиқишни ўт олдиришга керак бўлади. Ҳойнаҳой, театрда сизнинг ким эканингиздан беҳабар бўлишгандир? Беҳабар бўлишган бўлса, ишлар жойида бўлади. Сибиланинг пардозхонасига кираётганингизни бирор одам кўргани борми? Бу жуда ҳам муҳим!

Дориандан бир неча дақиқа сас чиқмади — у даҳшатдан қарахт бўлиб қолган эди... Ниҳоят, тутила-тутила бўғиқ овозда хириллаб деди:

— Тергов дедингизми? Бу нима деганингиз? Наҳотки, Сибила... Оҳ, Генри, мен бунга чидаёлмайман... Тезроқ жавоб беринг! Гапирсангиз-чи, бор гапни!

— Бу воқеа шунчаки тасодифий ҳодиса эмаслигига шубҳа қилиб бўлмайди, Дориан. Аммо одамлар шундоқ деб ўйламоқлари керак. Бундай деб гапиришяпти: ўша куни кечаси — чамаси, ўн икки яримларда бўлсамикин, қиз онаси билан театрдан чиқиб кетаётган экан.

Тўсатдан тўхтаб, бир нарсани унутибман дебди-да, юқорига чиқиб кетибди. Уни бир неча муддат кутишипти, лекин қиз келавермапти. Қўйинг-чи, охир-оқибатда пардозхонада унинг жасадини топишипти. У ерда ётган экан. Адашиб, пардоз учун ишлатиладиган аллақандай заҳарли дорини ичиб қўйипти. Нима экани аниқ эсимда йўқ, лекин унинг таркибида тил тортмай ўлдирадиган заҳар бор экан. Ҳар қалай, синель ишқори бўлса керак, чунки қизнинг жони бир зумда узилипти.

— Ё парвардигор! Қандай даҳшат! — деб фиғон чекди Дориан.

— Ҳа... Бу чиндан ҳам фожеа... Лекин сиз ундан ташқарида бўлмадингиз керак... Мен "Стандарт"да ўқидим — Сибила Вэй ўн етти ёшда экан. Кўринишдан эса яна ҳам ёшроқ кўринар эди. У ҳали вояга етмаган ўсмир қизалоққа ўхшар эди. Саҳнада ўйнаши ҳам анча-мунча ўқувсиз эди, Дориан, бу гапни юрагингизга яқин олманг. Албатта, мен билан бирга юринг, бориб тушлик қиламиз. Кейин операга кириб чиқамиз. Бугун Патти куйлайди, бутун Париж театрда бўлади. Синглимнинг ложасига бирров кириб чиқамиз. Бугун у билан бирга бир нечта танноз келадиган эди.

— Демак, Сибила Вэйни мен ўлдирибман-да... — деди Дориан Грей худди ўзи билан ўзи гаплашаётгандай. — Гўёки пичоқ билан кекирдагидан сўяётгандай бўлибман... Шунга қарамай, атиргуллар ҳамон аввалги тароватини йўқотгани йўқ, боғимдаги қушлар ҳамон чаҳ-чаҳ сайрашини қўйгани йўқ. Бугун кечқурун бўлса, мен сиз билан тушлик қиламан, кейин операга бораман, ундан кейин яна аллақерга бориб, кечки зиёфатда иштирок этаман. Ҳаёт нақадар ғаройиб ва фожеа! Агар буларнинг ҳаммасини, Гарри, китобдан ўқиганимда, йиғлаб юборишим турган гап эди. Ҳозир эса бу мудҳиш воқеа чиндан ҳам рўй берганида, рўй берганида ҳам менинг бошимга тушиб ўтирганида, мен шу қадар ларзага тушдимки, кўзларимга

қатра ёш келмайди. Мана, бугун ёзган эҳтиросли муҳаббат мактуби. Бу менинг умримдаги биринчи мактубим. Ана шу биринчи мактубимни марҳумага ёзганим галати эмасми? Биз "мурда" деб атайдиган ана шу забонсиз, қонсиз, жонсиз одамлар бирор нарсани ҳис қилишармикин? Сибила!... Унинг ҳамма гапдан хабари бормикин? Менинг гапларим унинг қулоғига етиб борармикин? У бирор нарсани ҳис қилармикин? Оҳ, Гарри, бир вақтлар мен уни қандай севардим-а?! Ҳозир менга шундай туюлмоқдаки, гўё бу бир неча йиллар муқаддам содир бўлган. У пайтларда Сибила мен учун жону таним эди. Кейин тунов кунги мудҳиш оқшом етиб келди — наҳотки бу кечагина бўлиб ўтувди? — Шу оқшом у бирам ёмон, бирам уқувсиз ўйнадики... Юракларим тарс ёрилиб кетай деди. Кейин у менга тушунтириб берди. Жуда таъсирчан қилиб тушунтирди... Лекин бундан мен таъсирланмадим, аксинча, уни тентак деб атадим. Кейин яна бир-икки воқеа рўй берди. Қандай воқеа рўй берганини сизга айтиб беролмайман. Лекин жуда мудҳиш воқеа эди. Шундан кейин мен Сибиланинг қошига қайтишга жаҳд қилдим. Мен ёмон иш қилиб қўйганимни тушунган эдим... Мана, энди у оламдан ўтипти... Ё тангрим! Ё парвардигор! Гарри, мен нима қилай? Бошимда қанақа хавф-хатар чарх ураётганини сиз билмайсиз! Энди мени юзтубан қулашдан асраб қоладиган одам йўқ! Бу иш Сибиланинг қўлидан келар эди. Унинг ўз жонига суиқасд қилишга ҳаққи йўқ эди. Бу худбинликнинг ўзи-ку!

— Азизим Дориан, — деб жавоб берди лорд Генри портсигаридан папирос олар экан. — Аёл киши эркак зотини фақат бир йўл билан авлиё қилиб қўйиши мумкин — у шу қадар эркакнинг жонига тегадики, эркак, умуман, ҳаётга бўлган ҳар қандай қизиқишини йўқотиб қўяди. Агар сиз шу қизга уйланганингизда, албатта, бахтсиз бўлар эдингиз. Албатта, сиз унга жуда яхши муомала қилган бўлардингиз — бирор кимсага бепарқ бўлсанг, унга яхши муомала қилиш ҳар доим осон бўлади. Лекин жуда қисқа фурсатда сиз уни ортиқ яхши кўрмай қолганингизни билиб қоларди. Аёл киши эса эрининг ўзига нисбатан лоқайд эканини ҳис қилиши биланоқ, ҳаддан ташқари дидсиз ва олифта кийина бошлайди ёки унинг бири биридан кўркамроқ шляпалари кўпайиб қоладими, уларнинг ҳақини ўзга аёлларнинг эрлари тўлаган бўлади. Албатта, мен қўлимдан келганича ҳаракат қилиб, бунақа тенгсиз никоҳнинг бўлишига йўл қўймаган бўлардим. Бироқ унинг таҳқирли эканини айтмаганда ҳам, бу қизга уйланадиган бўлсангиз, бу иш ҳар қандай шароитда ҳам жуда муваффақиятсиз бир иш бўлур эди.

— Гапларингиз тўғрига ўхшайди, — деб минғирлади Дориан Грей. Унинг ранги бўздай оқариб кетганди. У уйнинг у бурчидан бу бурчига бесаранжом одимламоқда. — Бироқ мен уйланмоқни бурчим деб ҳисоблаган эдим. Бу даҳшатли мусибат бурчимни ўташимга ҳалал берган экан, бу ишда менинг айбим йўқ. Ўзингиз бир вақтлар бир гапни айтган эдингиз — яхши ниятлар билан қилинадиган ишларга ҳамиша ёмон қисмат соя ташлаб туради — бундай ишларни қилишга доим кечикиб киришилади. Мен ҳам худди шу аҳволга тушдим.

— Яхши ниятлар деганингиз табиатга қарши бормоқ учун қилинадиган самарасиз уринишлардан ўзга нарса эмас. Улар ҳамиша уччига чиққан мутақаббирликдан туғилади ва бу уринишлар ҳамиша беҳуда кетади. Улардан баъзан ҳавойи, лекин пуч туйғулар туғилиши мумкин, холос. Бундай туйғулар заиф одамларгагина таскин беради. Тамом-вассалом. Яхши ниятлар бамисоли шундай бир чекдирки, уни одамлар ўзларининг жорий ҳисоблари йўқ банкнинг номига ёзиб берадилар.

— Гарри, — деб хитоб қилди Дориан Грей лорд Генрининг ёнига ўтирар экан. — Нима учун мен ўзим истаган даражада кучли изтироб чекмаяпман? Наҳотки, менда қалб бўлмаса? Нима деб ўйлайсиз?

— Сўнгги икки ҳафта мобайнида сиз йўл қўйган жамики бемазагарчиликлардан кейин сизни қалбсиз одам деб аташ зинҳор-базинҳор мумкин эмас, — деб жавоб берди лорд Генри эркалаш оҳангида, эринибгина жилмайиб.

Дориан қошларини чимирди.

— Сизнинг бу изоҳингиз менга маъқул эмас, Гарри. Лекин шундоқ бўлса ҳам, мени ҳиссис бир тўнтак деб ҳисобламаганингиз учун жуда мамнунман. Мен бунақа эмасман, биламан, бунақа эмасман. Бироқ шундай бўлса ҳам, рўй берган воқеа менга тузукроқ таъсир этгани йўқ. Менинг назаримда, бу воқеалар аллақандай ажойиб бир пьесанинг фаройиб ечимидан ўзга нарса эмас. Бу ечимда юнон трагедияла-

рига хос мудҳиш гўзаллик мавжуд! Бу трагедияда мен ўзим сезиларли роль ўйнадим, лекин у менинг қалбимга жароҳат етказа олмади.

— Бу эътиборга лойиқ бир ҳол, — деди лорд Генри. У йигитнинг ғайришуурий худбинлигини қўзғаб қўйишдан беҳад лаззат оларди. — Ҳа, жуда ҳам эътиборга лойиқ. Менимча, буни қуйидагича изоҳласа бўлади. Кўпинча ҳаётда чинакам фожеалар бағоят қўпол шаклда намоён бўладилар. Уларнинг дағал жўшқинлиги, бениҳоя мантиқсизлиги, бемаънилиги, ҳар қандай нафосатдан бутунлай маҳрумлиги бизга малол келади. Ҳар қандай бачкана нарсалар ғашимизга теккани каби, улар ҳам энсамизни қотиради. Биз уларда дағал бир ваҳший кучнигина ҳис қиламиз ва унга қарши бош кўтарамиз. Бироқ бошқача ҳоллар ҳам бўлиши мумкин. Биз ҳаётда шундай драмаларга ҳам рўпара келишимиз мумкинки, уларда бадний гўзаллик унсурлари мавжуд бўлади. Агар бу гўзаллик чинакам бўлса, ҳодисаларнинг драматизми бизни тўла мафтун қилиб олади. Шунда қўққисдан сеза бошлаймизки, биз ортиқ бу фожеанинг иштирокчилари эмас, шунчаки томошабинларимиз, холос. Ёки аниқроқ айтганда, ҳам иштирокчиси, ҳам томошабини. Биз ўзимизни ўзимиз томоша қила бошлаймиз ва бу манзараларнинг ғайриодатийлиги бизни мароқлантиради. Моҳият эътибори билан нима воқеа рўй беради, ўзи? Қизча сизга муҳаббатни важдан ўзини жонига қасд қилган. Менинг ҳаётимда шунга ўхшаган бирон воқеа содир бўлмаганига жуда ҳам афсусланаман. Шундоқ бўлганда мен муҳаббатга астойдил ишонч ҳосил қилган бўлардим ва унинг шайнига умрбод таъзимда ўтардим. Унча кўпчилик бўлмаса ҳамки, мени ҳам яхши кўрганлар бўлган, бироқ менинг уларга муҳаббатим ўтиб кетгандан ва улар ҳам мени яхши кўрмай қўйганларидан кейин уларнинг ҳаммаси яна кўп йиллар мобайнида эсон-омон ҳаёт кечиришда давом этаверганлар. Тўғри, улар кейин семириб кетишган, ўлгудай юракни сиқадиган, суҳбати малол келадиган бўлиб қолишган. Биз бу аёллар билан учрашиб қолганимизда, улар дарҳол хотираларга берилади. Оҳ, бу хотинларнинг хотираси ўткирлигига ўласизми? Бу хотиралардан уларни қўл-оёғидан кишанлаб олган руҳий турғунлиги ҳам, қолоқлиги ҳам мана мен деб кўриниб турарди. Инсон ўз қалбига ҳаёт ранглари ямлаб олмоғи керак, лекин ҳеч қачон майда тафсилотларни хотирасида сақлаб юрмаслиги лозим. Тафсилотлар ҳаминша бачкана кўринади.

— Боғимга кўкнори экмасам бўлмайдиганга ўхшайди, — деди Дориан хўрсиниш билан.

— Бунинг зарурати йўқ, — деб эътироз билдирди суҳбатдоши. Ҳаётда биз учун кўкнори қанча десангиз топилади. Тўғри, баъзан биз ўзимиз анча вақт мобайнида унута олмаймиз. Қачонлардир мен бутун бир мавсум давомида ёқамда фақат би-нафша тақиб юрган эдим. Бу ўлишни истамаган муҳаббат учун тугилган азадай бир гап эди. Охир-пировардида муҳаббат жон таслим қилди. Уни нима ўлдиргани ҳозир эсимда йўқ. Мен ошиқ бўлиб юрган аёл мен учун дунёдаги ҳамма нарсадан кечишга тайёр эканини айтган эди. Афтидан, унинг шу ваъдаси севгини гўрга тикди, шекилли-да. Бу ҳаминша жуда мудҳиш дақиқа бўлади — у одамнинг юрагида абадият қаршисида қўрқув туйғусини уйғотади. Хулласи калом, тасаввур қила ол-сизми — ўтган ҳафтада леди Хэмпшайрнинг уйидаги зиёфатда бу хоним менинг ёнимга ўтириб қолса бўладими? Ўтирди-ю, у ҳар нима қилиб бўлса ҳам ҳаммасини бошидан бошлашга, ўтмишни кавлаштириб, келажак учун йўл очишга киришиб кетди. Мен орамиздаги ишқий можароларни аллақачон гўрга кўмиб ташлагандим. Бу гўр устида ҳозир гуллар очилиб ётарди. Хоним эса ўтиб кетган савдоларни яна тилга олиб, "менинг ҳаётимни расво қилгансиз" деб мени ишонтиришга тиришар эди. Шуни айтиб қўяйки, зиёфат вақтида хоним дастурхонга тортилган таомлар-нинг ҳаммасини шунақа иштаҳа билан ямлаб ютдики, қўяверасиз. Унинг иштаҳа-сини кўриб, келгусида саломатлигига путур етмаслигига ишонч ҳосил қилдим. Унинг беадаблигини қаранг! Дид-фаросат деган нарсалардан нишон ҳам йўқ-а! Ахир, ўтмишнинг жамики латофати унинг ўтмишлигида-ку! Хотинлар эса томоша тугаб, парда ёпилиб бўлганини ҳеч қачон пайқашмайди. Улар, албатта, олтин-чи парда бўлишини исташади. Аллақачон томошага қизиқиш буткул йўқолиб кет-ган бўлса ҳамки, улар спектаклни давом эттиришни хоҳлашади. Агар уларга их-тиёр бериб қўйилса, ҳар бир комедия фожеавий ечимга эга бўларди, ҳар бир фожеа эса масхарабозлик билан тугаган бўларди. Ҳаётда аёллар жуда моҳир актриса бўлиб кўринади, лекин улар артистлик сезгисидан бутунлай маҳрум. Сиз мендан

кўра бахтлироқ экансиз, Дориан. Сизга қасам ичиб айтаманки, мен яқин бўлган аёллардан биронтаси мени деб, Сибила Вэйн сингари, сизни деб қилган ишга қўл уришга журъат қилолмаган бўларди. Оддий аёллар ҳаммиша дарров юпанақоладилар. Баъзи аёллар устиларидаги либослари ҳисларимизни кўзгайдиган рангда эканидан таскин топишади. Ёши ўтинқираб қолганига қарамай, пушти ранг кўйлак кийиб юрадиган ёки ўттиз беш ёшида ҳам пушти ранг ленталарни боғлаб, нозу карашмасини қўймайдиган аёлларга ишона кўрманг. Билингки, уларнинг бор-йўқ ҳаёти ўтмишда қолиб кетган. Бошқа аёллар кўққисдан ўзларининг қонуний эрларида турли-туман фазилатларни кашф қила бошлайдилар-да, шу билан овунишадилар-қолишади. Улар ўзларининг оилавий тотувликларини бутун дунёга кўз-кўз қилишга тушишади. Гўё бу тотувлик аёлларнинг эрга хиёнати бобида энг жозибадоридек... Баъзи бир аёллар диндан таскин қидириб қолишади. Рухонийлик сирини синоати улар учун ишқий саргузаштларга хос бўлган ҳамма латофатга эга. Қачонлардир бир аёл менга шунақа деган эди. Мен бу гапга бажону дил ишонаман. Бундан ташқари, шуҳратпараст аёллар зинокор аёл деб донг чиқарсалар, ичларида бундан жуда мамнун бўлишади. Виждон деган нарса бизнинг ҳаммамизни худбин қилиб қўяди. Ҳа, ҳа, бизнинг даврамизда аёлларга таскин беришга хизмат қиладиган нарсаларнинг сон-саногий йўқ. Мен ҳали энг асосий гапни айтганим йўқ...

— Нимани айтганинг йўқ, Гарри? — деб сўради Дориан паришонхотирлик билан.

— Нимани бўларди? Таскинлар ичида энг зўри — хушторингдан ажралиб қолганингдан кейин бошқа биронта аёлни ўзингга маҳлиё қилиб олишдир. Олий табақалар даврасида бунинг учун аёл кишини ҳеч айбиситмайдилар. Ўзингиз ўйлаб кўринг, Дориан, Сибила Вэйн ҳаётда бизга рўпара келадиган аёлларга сира ўхшамайди-я! Унинг ўлимида ҳам алланечук ажиб бир жозиба бор. Шундай мўъжизалар рўй бериши мумкин бўлган бир даврда яшаётганимдан гоёта мамнунман. Улар орқали чинакам муҳаббат, эҳтирос, романтик туйғулар мавжудлигига ишончимизни мустаҳкамлаймиз. Ҳолбуки, биз буларни мазах қилиб, уларнинг устидан кулиб юришга одатланиб қолдик.

— Мен унга нисбатан ҳаддан ташқари шафқатсизлик қилдим. Буни инобатга олмаяпсиз.

— Сирасини айтганда, шафқатсизлик деган нарса, ошкора шафқатсизлик аёлларга ҳар нарсадан кўпроқ хуш ёқади: уларда ибтидоий инстинктлар ҳайрон қоладиган даражада кучли бўлади. Биз уларга озодлик бердик, улар бўлса ўзларига хўжа изловчи канизақлар сифатида қолиб келмоқдалар. Улар бўйсунини яхши кўришадилар... Ишончим комилки, сиз жуда виқорли бўлгансиз. Тўғри, мен сизни ҳеч қачон дарғазаб ҳолда кўрган эмасман, бироқ ғазаб отига минганингизда ҳам жуда жозибдор бўлишингизни тасаввур қилаоламан. Ниҳоят, ўтган куни сиз менга бир гап айтдингиз... Ўшанда мен бу гапни шунчаки хаёлотингиз самараси деб ўйлаган эдим. Энди эса кўриб турибман — сиз мутлақо ҳақ экансиз. Ҳамма нарса шу билан изоҳланади.

— Мен нима дегандим, Гарри?

— Сибила Вэйн сиймосида ҳамма романтик қаҳрамон қизлар тажассумини кўраман деган эдингиз. Бир оқшом у Дездемона, бошқа оқшом Офелия, яна бир оқшом Жульетта бўлиб ҳаётдан кўз юмса, кейинги оқшом Имождена образида саҳнада тирилади.

— Энди у бошқа тирилмайди, — деб шивирлади Дориан кафти билан юзини яшириб.

— Йўқ, тирилмайди. У ўзининг охириги ролини ўйнаб бўлди. Лекин театрнинг харобгина пардозхонасида ёлғизликда топган вафоти сизга ўн еттинчи асрнинг бирон-бир фожеасидан олинган ғайриодатий ва мудҳиш парчадай ёхуд Уэбстр, Форд ё Сирила Турнер асарларидан олинган бир саҳнадай кўринсин. Сирасини айтганда, бу қиз яшагани ҳам йўқ, бинобарин, у ўлгани ҳам йўқ. Ҳар ҳолда, сиз учун бу қиз фақат бир хаёлгина эди. Шекспир пьесаларида лип этиб ўтиб кетган ва уларга янада теранроқ гўзаллик ато этган бир рўё эди, холос. Бу қиз Шекспир муסיқасига янада кўпроқ латофат ва жўшқинлик бахш этган бир най бўлганди. Ҳақиқий ҳаёт билан биринчи тўқнашувидеяёқ у қаттиқ озор чеки ва дунёдан кўз юмди. Агар истасангиз, ана, Офелияга аза тутинг. Бўғиб ўлдирилган Корделия учун дод солиб,

сочингизни ёйиб йиғланг. Брабанционинг қизи нобуд бўлгани учун самоларга лаънат ёдиринг. Лекин Сибила Вэйн учун беҳуда йиғлаб-сиқтаманг. Уларнинг ҳаммасига қараганда Сибила яна ҳам камроқ даражада ҳаётини эди...

Орага жимлик чўқди. Хонани оқшом гира-шираси чулғади. Боғдан кумуш туюқли соялар сассиз судралиб кела бошлашди. Ҳамма ранглар аста-секин ўз тароватини йўқота бошлади.

Орадан бир оз ўтгач, Дориан Грей кўзини очди.

— Сиз менга ўз-ўзимни англаб олишимга ёрдам бердингиз, Гарри,— деди у паст овозда, хўрсиниб. Унинг хўрсиниғидан энгил тортгани сезилиб турарди. — Ўзимга ҳам шундоқ туюлган эди, лекин бундан негадир чўчиб юрардим ва ҳамма нарсанинг ҳам изоҳини тополмай қийналардим. Менинг табиатимни жуда ҳам яхши биласиз-да! Келинг, қўйинг, рўй берган воқеа тўғрисида бошқа гаплашмайлик. У ажиб бир кечинмаларни туғдирди, вассалом. Билмадим, бундан кейинги ҳаётимда яна бирор марта шунақа ғаройиб кечинмани бошимдан кечириш менга насиб этармикин-йўқми?

— Сиз учун ҳали ҳаммаси олдинда, Дориан. Шундай ҳусни таважухингиз билан истаган нарсага эришаман десангиз қўлингиздан келади.

— Борди-ю, мункиллаган, башарасини ажин босган қари чол бўлиб қолсам-чи? Унда нима бўлади?

— Ундами? — деб лорд Генри кетишга чоғланиб ўрнидан турди.— Унда, азизим, сизга ҳар бир ғалабангиз учун курашишга тўғри келади, ҳозир эса бу ғалабалар сизнинг қўлингизга ўзи оқиб келяпти. Йўқ, йўқ, сиз ҳуснингизни эҳтиёт қилмоғингиз керак. У бизга зарур. Бизнинг давримизда одамлар ҳаддан зиёд кўп ўқишади, бу уларга донишманд бўлишга халақит беради, улар ҳаддан ташқари кўп ўйлашади, бу эса уларга соҳибжамол бўлишга халақит беради. Айтгандай, вақт бўлди, туриб кийининг, клубга жўнаймиз. Шундоқ ҳам анча кеч қолдик.

— Яхшиси, мен операга етиб борақолай, Гарри. Мен жуда чарчадим. Иштаҳам ғиппа бўғилди. Синглингиз қайси ложада?

— Йигирма еттинчи ложа эди, шекилли. Бу ложа белэтажда. Унинг эшигида синглимнинг фамилияси ёзиб қўйилган. Лекин кўп афсус, Дориан, мен билан бирга тушлик қилишни хоҳламаяпсиз.

— Ростини айтсам, жуда толиққанман,— деди Дориан ҳорғинлик билан. — Мен сиздан жуда-жуда миннатдорман, Гарри. Айтган гапларингизнинг ҳаммаси учун раҳмат. Биламан, менинг сиздан яқинроқ дўстим йўқ. Ҳеч ким мени сизчалик теран тушунмайди.

— Бу ҳали дўстлигимизнинг бошланиши, холос, — деб гапини маъқуллади лорд Генри унинг қўлини қисар экан. — Хайр, тўққиз яримдан кечикмайроқ етиб борарсиз деган умиддаман. Эсингизда бўлсин, бугун Патти куйлайди.

Лорд Генри орқасидан эшикни ёпиб чиқиб кетгандан кейин Дориан қўнғироқни чалди ва бир неча дақиқадан кейин Виктор кириб келди. У чироқ олиб кирди, пардаларни туширди. Дориан унинг чиқиб кетгунича зўрға бардош қилиб турди. Унинг назарида мулозимни бугун ҳаддан ташқари имиллаб қимирламоқда эди.

Виктор чиқиб кетиши билан Дориан Грей портретининг олдига югуриб борди, унинг устига ташлаб қўйилган пардани кўтарди. Сувратда ҳеч қанақа янги ўзгаришлар содир бўлмаган эди. Афтидан, Сибиланинг ўлими ҳақидаги хабар портретга Дориан Грей бу гапдан огоҳ бўлгандан олдинроқ етиб келган эди. Дориан ҳаётидаги воқеалар рўй бериши биланоқ уларнинг хабари портретга етиб келадиганга ўхшайди. Қиз заҳарни ютган заҳотиёқ беқиёс бир шафқатсизлик Дорианнинг сувратдаги бежирим лабларини буриштириб, хунугини чиқариб қўйган, ёки бошқачамикин? Портретда тирик Дориан Грейнинг қилғиликлари акс этмайди-ю, унинг руҳиятида, қалбида содир бўлаётган ўзгаришлар акс этармикин? Бу тўғрида мулоҳаза юритар экан, Дориан Грей ўз-ўзига савол берарди: кунларнинг бирида портрет унинг кўз ўнгига ўзгара бошласа нима бўлади? У шундоқ бўлишини истар эди, истар эди-ю, буни ўйлашнинг ўзидаёқ бутун вужуди ларзага тушарди.

Бечора Сибила! Буларнинг ҳаммаси нақадар романтикага бурканган! У саҳнада тез-тез ўлимни тасвирлаб тургувчи эди, мана, энди Ажал келди-ю, уни олиб кетди. Бу сўнги мудҳиш саҳнани Сибила қандай ижро этди экан? Жон таслим қилаётиб, Дорианни лаънатларга кўмдимикин? Йўқ, Сибила Дорианга муҳаббати зўрли-

гидан вафот этди ва бундан буён Муҳаббат унинг учун энг муқаддас бир нарса бўлади. Сибила ҳаётини бахшида этиб, шу билан ҳамма гуноҳидан фориғ бўлди. Бундан кейин Дориан ўша машғум оқшомда театрда Сибила сабаб нечоғлик изтироб чекганини бошқа ҳеч қачон эсламайди. Сибила унинг хотирасида инжа бир фожией образ сифатида сақланиб қолади. У ҳаётнинг улуғ саҳнасига Муҳаббатнинг олий моҳиятини намойиш этмоқ учун юборилган. Ажойиб фожией образ!

Сибиланинг болаларча кулча юзини, мафтункор ҳаракатчанлигини, тортинчоқ қилиқларини эслар экан, Дориан кўзларига ёш қуйилиб келганини ҳис қилди. У апил-тапил кўзларини артди-да, яна сувратга тикилди.

У ўзига ўзи бирор йўлни танлаш фурсати этиб келди, деди. Ёки танлайдиганини танлаб бўлдимикин? Ҳа, ҳаётнинг ўзи унинг учун танлаб бўлган — ҳаётнинг ўзи ва Дорианнинг ҳаётга бўлган адоқсиз қизиқишининг ўзи танлайдиганини танлаб қўйган. Мангу навқиронлик, қондириб бўлмайдиган эҳтирос, инжа ва мамнуъ лаззатлар, масрурлик телбаликлари ва зинонинг юракларни қовжиратадиган янада бешбадтар тентакликлари — буларнинг ҳаммасини у кўради, булардан баҳраманд бўлиш унга насиб этган. Бунинг эвазига унинг бошига ёғиладиган шармандалик муҳри эса портретга тушади. Тамом-вассалом.

Унинг портретдаги соҳибжамол чеҳраси бадбашара бўлиб кетишини ўйлаганда Дориан бир лаҳза юрагида санчиқ турганини ҳис қилди. Бир марта у шўхлик қилиб Нарциссга тақлидан ҳозир уни истеҳзо билан масхаралаб турган расмдаги шу дудоқларни ўпди, тўғрироғи, ўзини ўпаётгандай қилиб кўрсатди. Ҳар куни эрталаб у суврат олдида суқланиб томоша қилиб анча фурсат туриб қоларди. Баъзан у ўзини сувратга ошиқу беқарор бўлиб қолгандай ҳис қиларди. Наҳотки, энди у, яъни Дориан хомлик қилиб содир этган ҳар бир ножўя ишнинг муҳри сувратга тушиб қолса? Наҳотки, суврат ақл бовар қилмайдиган даражада бадбашара бўлиб қолса ва уни қуёшдан панароқ бирор жойга яшириб, қулфлаб қўйишга тўғри келса? Ахир, унинг ажойиб кўнғироқ сочларини неча мартабала зарҳал рангларга бўяган шу қуёш эмасми? Афсус! Афсус!

Бир дақиқа Дориан ибодат қилиб, ўзи билан портрет ўртасидаги бу ғайритабиий алоқанинг барҳам топиши тўғрисида тавалло қилмоқчи бўлди. Бир вақтлар у шундоқ бўлишини тилаган эди. Ушандан кейин портретдаги ўзгариш воқеъ бўлган эди, ажаб эмаски, яна бир ибодат қилса, портретдаги ўзгаришлар барҳам топиб тўхтаса?

Бироқ... Ҳаётни жиндай бўлса-да тотиб кўрган одам мангу навқирон бўлиб қолиш имкониятидан воз кечмоғи мумкинми? Бу имконият ҳар қанча омонат кўринмасин ва унинг оқибатлари ҳар қанча таҳдидли бўлмасин, ким бўйин товлайди бунанақ имкониятдан? Бундан ташқари, бундай қилиш ё қилмаслик чиндан ҳам унинг ихтиёридами? Ахир, чиндан ҳам унинг илтижоси сабаб бўлиб, шундай ўзгариш воқеъ бўлдики? Бу ўзгариш илмнинг аллақандай номаълум қонунлари билан изоҳланмасмикин? Агар фикр тирик жисмларга таъсир кўрсатиш қобилиятига эга бўлса, унда у балки жонсиз буюмларга, ўликларга ҳам таъсир қила олар? Қолаверса, ҳатто фикримизнинг ёхуд онгли иродамизнинг иштирокисиз ҳам биздан ташқаридаги нарса бизнинг кайфиятларимиз ва туйғуларимизга ҳамоҳанг жаранглаши мумкин эмасми? Ёхуд аллақандай сирли тортишув қудрати ёки ажиб бир қариндошлик сабабидан атомлар атомлар сари талпиниб қолмасмикин?... Айтгандай, сабаби қанақа эканининг нима аҳамияти бор? Барибир эмасми? Бундан буён энди у ҳеч қачон аллақандай даҳшатли, номаълум кучларнинг ёрдамига тавалло қилмайди. Агар тақдир портретга ўзгаришни раво кўрган бўлса, майли, ўзгараверсин. Булар тўғрисида бунчалар қуйиб бош қотириб ўтиришга не ҳожат?

Бироқ бу жараёни кузатиб бориш чинакамига ҳузур-ҳаловат бахш этади! Суврат унга ўзининг энг теран ўйю-ниятларини ўрганиш имконини беради. Портрет унинг учун сеҳрли кўзгу бўлиб қолади. Бу кўзгуда у бир замонлар биринчи марта ўзининг ҳақиқий башарасини кўрган эди, энди эса ўзининг қалбини кўради. Унинг сувратдаги эгизаги қиш палласига қадам қўядиган фурсат этиб келганда, у, яъни жонли Дориан Грей кўкма билан ёз фасли учрашадиган, кишини тўлқинлантирувчи гўзал ҳудудда айшини суриб юрган бўлади. Портретнинг башарасидаги бўёқлар бутунлай ўнгиб кетади, чеҳра ўликники сингари қалайи кўзли оппоқ ниқобга айланиб қолади. Шунда ҳам жонли Дорианнинг чеҳраси аввалгидай навқирон-

ликнинг жами тароватини сақлаб қолган бўлади. Ҳа, унинг ҳусни ҳеч қачон сўлмайди, томир уришлари ҳеч қачон сусаймайди. Худди юнон худолари янглиғ у ҳамиша бақувват, оёғи илдам ва ҳаётсевар бўлиб қолаверади. Унинг портрети қандай аҳволга тушса тушавермайдими? Унинг ўзига ҳеч нарса таҳдид сола олмайди-ку! Муҳими ҳам шу эмасми?

Дориан Грей жилмайиб, чойшабни аввалги жойига — портрет устига ташлади-да, хобхонага йўналди. У ерда уни мулозими кутиб турарди. Бир соат ўтгач, у операда ўтирар, лорд Генри эса унинг ўриндиғига суянганича орқасида ўтирар эди.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Эртасига эрталаб Дориан нонушта қилиб ўтирганда Бэзил Холлуорд кириб келди.

— Жуда хурсандман, уйда экансиз, Дориан, — деди у жиддий оҳангда. — Мен кеча кечқурун келиб эдим, сизни операга кетган дейишди. Табиийки, мен бунга ишонмадим ва қаерда эканингизни билмаганим важидан жуда афсусландим. Бутун оқшом давомида қаттиқ хавотир олдим. Очиғини айтганда, бир бахтсизлик кетидан иккинчиси ёпирилиб келмасайди деб жуда қўрқдим. Мусибат тўғрисида хабар топганингиз ҳамон менга телеграмма жўнатиб, чақиртирсангиз бўларди... Мен бу тўғрида тасодифан "Глоба"нинг кечки нашридан ўқиб билдим. Газета клубда қўққисдан қўлимга тушиб қолди... Ўқидим-у, дарҳол ҳузурингизга ошиқдим, ҳа, лекин афсус-у надоматлар бўлсинки, сиз уйда йўқ экансиз. Бу мусибат мени қанчалик ларзага солганини сизга айтиб беришга тилим ожизлик қилади. Тушунаман, сизга жуда ҳам оғир... Ҳай, майли, кеча кечқурун қаерга кетган эдингиз? Ҳойнаҳой, қизнинг онасиникига боргандирсиз-да? Биринчи дақиқаларда мен ҳам сизнинг кетингиздан ўша ёққа бормоқчи бўлдим — манзилни газетадан билиб олдим. Юстон-Род томонларда эди, шекилли? Лекин у ерга борсам, ортиқчалик қилиб қоламанми деб қўрқдим — бунақа мусибатни нима қилиб ҳам енгиллатиб бўларди? Шўрлик она! Унинг қанақа аҳволда эканини тасаввур қилаоламан. Сибила унинг якка-ю ягона қизи эди, шекилли? Нималар деди у?

— Азизим Бэзил, унинг нималар деганини мен қаёқдан билай? — деди Дориан Грей тишлари орасидан. У олтин зарралар билан безалган Венеция қадаҳидан сарғишроқ майни эринчоқлик билан нохуш кайфиятда ичиб ўтирарди. — Мен операда эдим. Бекорга сиз бормабсиз-да. Мен кеча Гаррининг синглиси леди Гвендолен билан танишдим. Биз унинг ложасида ўтирдик. Жуда ҳам дилбар аёл экан! Патти ҳам шунақа жўшиб куйладик, қўяверасиз. Ёқимсиз нарсалар тўғрисида гаплашмай қўяқолайлик. Бирор нарсани тилга олмасанг, ўша воқеа гўё рўй бермагандай туюлади. Гарри ҳам доимо бир гапни айтгани айтган — фақат сўзларгина воқеаларга ҳаққонийлик бахш этар эмиш. Сибиланинг онаси масаласига келсак... У ёлғиз эмас, унинг яна битта ўғли ҳам бор. Ёмон йигитга ўхшамайди. Лекин у артист эмас. У денгизчими ёки шунга ўхшаган бир хизматда. Келинг, яхшиси, ўзингиз тўғрингизда гапириб беринг. Ҳозир қандай суврат устида ишляпсиз?

— Сиз... операга... борибмидингиз? — деб ҳижжалаб сўради Бэзил. Унинг ўзгариб кетган овозида бир хафалик оҳанги сезилди. — Сибила Вэйн аллақандай ишқирт бир хонада ўлиб ётган бир кезде, сиз операга бордингизми? Сиз яхши кўрган қиз ҳали тупроққа қўйилмай туриб, танаси совиб улгурмасдан, сиз бошқа аёлларнинг ҳусни таровати-ю, Паттининг жўшиб куйлагани ҳақида гапиришга тилингиз борадими? Эҳ, Дориан, шўрлик қизнинг мўъжазгина тани ҳали қанақа мудҳиш қийноқларга дуч келиши тўғрисида ўйласангиз бўлармиди?

— Қўйсангиз-чи, Бэзил. Мен бунақа гапларни эшитишни истамайман! — деб қичқирди Дориан ва сапчиб ўрнидан туриб кетди. — Бошқа бу тўғрида гапирманг. Бўлган иш бўлиб ўтди. Нимаики воқе бўлган бўлса, бу — ўтмишга айланди қолди.

— Кечаги кун сиз учун ўтмиш бўлиб қолдими?

— Бу ишга вақтни аралаштириб нима қиласиз? Фақат маҳдуд одамларгина йиллардан бирон-бир туйғудан ёхуд таассуротдан мосуво бўлмоқ учун фойдаланадилар. Ўзини тутаоладиган одам эса янги қувончларни нечоғлик осон топса, ғам-

гуссасини ҳам шунчалик осон барҳам топтира олади. Мен ўз кечинмаларимнинг қули бўлмоқни истамайман. Мен улардан лаззатланишни истамайман, улардан имкони борича кўпроқ наф кўришни хоҳлайман. Мен ўз туйғуларим устидан ҳукмдор бўлмоқни истамайман.

— Дориан, бу жуда даҳшатли-ку! Нимадир сизни бутунлай бошқа одамга айлангириб қўйпти. Кўринишингизга қараганда ҳали ҳам ўша-ўша кунда менинг устахонамга келиб, расм ишлаётганимда туриб берган барно йигитсиз. Лекин унда сиз тўпоригина, самимий, меҳрибон, дунёдаги энг покиза, ҳали айнамаган йигит эдингиз. Ҳозир бўлса... Билмадим, нима жин уриб қолди сизни? Қалби йўқ, меҳр-шафқатни билмайдиган одамга ўхшаб мулоҳаза юритяпсиз? Буларнинг бари Гаррининг таъсири. Мен энди тушунапман...

Дориан қизариб кетди. У деразанинг ёнига бориб қуёш нурларида денгиздай тўлғониб ётган ям-яшил боғни бир зум томоша қилиб турди.

— Мен Гарридан жуда кўп нарса ўргандим, — деди у ниҳоят. — Гарри менга сиздан кўра кўпроқ нарса берди, Бэзил. Сиз менда шуҳратпарастликнигина уйғотдингиз, холос.

— На илож, Дориан. Бу қилмишим учун мен жазоимни олиб бўлган кўринаман... Ёки келажакда жазога мустаҳиқ бўлишим аниқ.

— Гапларингизга тушуна олмаяпман, Бэзил, — деб хитоб қилди Дориан унга ўгирилиб. — Билмадим, сиз мендан нима истайсиз? Қани, айтинг, сизга нима керак, ўзи?

— Менга ўзим сувратини чизган Дориан Грей керак, — деб маъёс оҳангда жавоб берди рассом.

— Бэзил, — деб Дориан унинг ёнига келиб, елкасига қўлини қўйди, — сиз жуда кечикиб келдингиз. Кеча Сибила ўз жонига суиқасд қилганини эшитган чоғимда...

— Ўз жонига суиқасд қилган?! Ё парвардигор! Наҳотки?! — деб ҳанг-манг бўлиб қолди Холлуорд даҳшат ичида Дорианга бақрайиб.

— Сиз нима деб ўйлаган эдингиз? Буни шунчаки оддий бир бахтсиз ҳодиса деб билганмидингиз? Йўқ, ундоқ эмас. Сибила ўзини ўзи ўлдирди.

Рассом қўллари билан юзини яширди.

— Қандай даҳшат! — деб шивирлади у титраб-қақшаб.

— Йўқ, — деб эътироз билдирди Дориан Грей. — Бунинг ҳеч қанақа даҳшатли жойи йўқ. Бу — бизнинг замонамиздаги улуг романтик фожеалардан биттаси, холос. Оддий артистлар кўпинча осуда бир тарзда умр ўтказишади. Уларнинг ҳаммаси қуёшқондан чиқмайдиган эр ёхуд жуда намунали хотин. Хуллас, жуда сийқа одамлар. Биласизми, буларнинг бари ўртамиёна одамларга хос фазилатлар. Сибила сира ҳам уларга ўхшамас эди! У жуда катта фожеани бошидан кечирди. У ҳамиша табиатан қаҳрамон аёл эди. Сўнгги оқшомда — ўша оқшом сиз уни саҳнада кўрган эдингиз — Сибила родини жуда ёмон ижро этди. Бунинг боиси шуки, энди Сибила чин муҳаббатнинг нима эканини билиб олган эди. Бироқ орзуси, рўёбга чиқмайдиган орзу экан. Бунга амин бўлгандан кейин бир вақтлар Жульетта жон таслим қилганидек у ҳам ҳаётдан кўз юмди. У яна ҳаётдан санъат соҳасига кўчиб ўтди. У чеккан изтироблари туфайли Сибила авлиё даражасига кўтарилди. Унинг ўлимида беҳуда чеккан жамики изтиробларининг руҳи, нафсиз кетган ҳусни таважжухининг қудрати тажассум топган... Лекин мени қайғурмади деб ўйламанг, Бэзил. Кеча шундай бир фурсат бўлдики... Агар сиз кеча беш яримлар ёки чорак кам олтиларда келганингизда мени кўз ёшларига ғарқ бўлиб ўтирганимни кўра эдингиз. Менга бу машъум хабарни Гарри етказди, лекин у ҳам ичимдан нима ўтганини билмайди. Мен жуда қаттиқ азоб чекдим. Кейин буларнинг ҳаммаси ўтиб кетди. Шу туйғуларнинг ўзини мен қайта бошдан кечира олмайман-ку! Ҳаддан зиёд ҳисчан одамлардан бошқа ҳеч ким бир туйғуни икки марталаб кечира олмайди. Сиз менга нисбатан жуда адолатсизлик қилияпсиз, Бэзил. Сиз менга таскин бермоқчи бўлиб келибсиз, бунинг учун сизга минг раҳмат. Лекин келиб, мени юпанган ҳолатда кўрдингиз-да, бунга аччиғингиз келди. Одамзоднинг ҳамдардлиги шунда! Буни кўриб Гарри айтиб берган бир латифа эсимга тушди. Бир инсонларвар одам бўлган экан — у йигирма йил умрини аллақандай инсофсизликларга ёхуд адолатсиз қонунларга қарши курашга сарфлапти. Нимага экани аниқ эсимда қолмапти. Охир оқибатда у ўз мақсадига эришипти. Эришипти-ю, шу заҳоти жуда қаттиқ ҳаф-

саласи пир бўлипти. Унинг ортиқ курашадиган нарсаси қолмапти, зериккандан юраклари сиқилиб кетипти ва одамлардан нафратланадиган бўлиб қолипти. Ана шунақа, азиз дўстим! Агар сиз чиндан ҳам менга таскиң бермоқчи бўлсангиз, менга содир бўлган воқеани унутиш йўлини ўргатинг ёхуд унга рассом нигоҳи билан қарашни ўргатинг. Биз санъатдан оладиган тасалли ҳақида, Готье ёзган эди, шекилли. Эсимда, бир куни устахонангизда чиройли муқовали бир китобча қўлимга тушиб қолган эди. Уни варақлаб ўтириб, "тасалли санъатдадир" деган чиройли иборага кўзим тушганди. Биз икковимиз Марсонинг ҳузурига қатнаганимизда менга бир ёш йигит тўғрисида гапириб берган эдингиз. Ростини айтсам, мен унга сира ҳам ўхшамайман. У йигит сариқ атлас турмушнинг ҳар қандай носозликлари чоғида одамга тасалли ўрнида хизмат қилиши мумкин деб инонтирмоқчи бўлган эди. Мен қўл билан ушлаб кўриш, қўлда кўтариб кўриш мумкин бўлган чиройли буюмларни яхши кўраман. Кўҳна зарбоф матолар, кўкимтир бронза, фил суюгидан ясалган ашёлар, хоналарнинг бежирим жиҳози, ҳашам, дабадаба — буларнинг бари одамга қанчадан-қанча завқ бағишламайди. Булар инсонда санъаткор сажиясини барпо этмаганида ҳам, лоақал намоен қилади. Менга уларнинг айна шу жиҳати ҳар нарсадан муҳимроқ. Гарри айтганидек, ўз ҳаётигнинг томошабини бўлмоқ — ўзингни бу дунёнинг азоб-уқубатларидан муҳофаза этмоқ демақдир. Биламан, бунақа гаплар сизни таажжубга солиши мумкин. Менинг қай даражада пишиб етишганимни сиз ҳали ўзингиз учун аниқлаб олганингиз йўқ, шекилли. Биз сиз билан танишган кезларда мен ҳали бола эдим, ҳозир эса эркак кишиман. Менда янги илинжлар, янги фикрлар ва янги қарашлар пайдо бўлди. Ўзим ҳам бошқа одам бўлиб қолдим, лекин шу вадан кўнглингиз қолишини сира истамайман, Бэзил. Мен ўзгарганман, лекин сиз менинг ҳамешалик дўстим бўлиб қолишингиз керак. Албатта, мен Гаррини жуда яхши кўраман. Лекин биламанки, сиз ундан яхшироқсиз. Сиз Гарричалик кучли одам эмассиз. Шунинг учун ҳаётдан жуда ҳам қўрқасиз, лекин сиз яхшироқсиз. Икковимиз бирга гурунглашсак, нақадар ҳузур қиламиз-а! Мени ташлаб кетманг, Бэзил. Мен билан баҳслашнинг ҳам ҳожати йўқ. Менинг бор-йўғим — шу! Бунда бирон нарса қилишнинг иложи йўқ.

Холлуорд беихтиёр эриб кетди. Бу йигит унинг учун беқиёс даражада қадрли эди. У билан танишиш рассомнинг ижодида алланечук бурилиш ясади. У Дорианга яна дашном беришга ботина олмади, шунинг учун бу йигитдаги бағритошлик бир дақиқалик ўткинчи кайфиятнинг оқибатидир деган фикрдан тасалли топди. Ахир, Дорианнинг яхши фазилатлари ошиб-тошиб ётипти-ку, унинг олижаноблиги нақадар улкан!

— Хўп, майли, Дориан, — дея сўз қотди у ниҳоят маҳзун жилмайиб. — Бу даҳшатли воқеа тўғрисида бошқа гапирмайман. Умидворманки, бу воқеа муносабати билан сизнинг номингизни дoston қилишмас. Терговни бугунга тайинлашган. Сизни чақиришганми, йўқми?

Дориан "йўқ" деган маънода бош чайқади. "Тергов" сўзини эшитибок унинг энсаси қотиб, афти буришган эди. Унинг назарида бу тафсилотларнинг ҳаммасида аллақандай дағал, бачкана бир нарса бор эди.

— Менинг фамилиям у ерда ҳеч кимга маълум эмас, — деб изоҳ берди у.

— Бироқ шўрлик қиз фамилиянгизни билган бўлса керак?

— Йўқ, фақат исимини биларди. Кейин, менинг ишончим комилки, у менинг исимини ҳеч кимга айтган эмас. У менга айтиб берганди, театрдагилар менинг кимлигимга жуда қизиқиб қолишган экан, бироқ уларнинг саволларига қиз "унинг исми Соҳибжамол Шаҳзода" дебгина жавоб берар экан. Бу бағоят таъсирли, шундай эмасми? Менга Сибиланинг сувратини ишлаб берсангиз бўлар эди, Бэзил. Мен унинг тўғрисида тўрт-беш оғиз латиф сўзлар ҳақидаги хотирадан ортиқроқ эсдаликка эга бўлмоқни истар эдим.

— Майли, Дориан, сиз шуни истасангиз, бир уннаб кўраман. Лекин сиз ўзингиз ҳам менга яна янгидан туриб бермоғингиз керак бўлади. Бунақа сувратни сизсиз ишлашнинг иложи йўқ.

— Бундан кейин суврат ишласангиз мен ҳеч қачон туриб бермайман, Бэзил. Бунинг мутлақо имкони йўқ! — деди Дориан хуноб бўлиб орқага тисарилар экан. Рассом унга таажжуб билан қаради.

— Бу нима деганингиз бўлди, Дориан? Наҳотки, мен ишлаб берган суврат сизга

маъкул келмаган бўлса? Айтганча, қани ўша суврат? Нега унинг устига парда ташлаб қўйдингиз? Мен уни яна бир кўрмоқчиман. Ахир, бу менинг энг яхши асарим! Пардангизни олинг, Дориан. Нима сабабдан хизматкорингиз сувратни бир бурчакка тиқиб қўйипти? Уйингизга киришим билан бу ерда нимадир етишмаётганини сезганим бежиз эмас экан-да!

— Мулозимимнинг бу ишга дахли йўқ, Бэзил. Нима деб ўйлаяпсиз — наҳотки, мен унга хоналардаги анжомларни ўз билганича хоҳлаган жойга қўйиб чиқишга изн бериб қўйсам. У аҳён-аҳёнда мен учун гул танлайди, холос. Расмнинг устига мен ўзим парда ташлаб қўйдим — бу ер ҳаддан ташқари ёруғлик қиляпти.

— Ҳаддан ташқари ёруғ дейсизми? Бўлиши мумкин эмас, азизим. Менимча, суврат учун бундан яхши жой йўқ. Қани, мен бир кўрай-чи!

Шундай деб Холлуорд портрет турган бурчакка йўналди.

Дорианнинг ич-ичидан даҳшатга тўла хитоб отилиб чиқди. Бир сакраб у Холлуорд билан сувратнинг ўртасига туриб олди.

— Бэзил, — деди у қақшаб-қалтираганча ранги бўздай оқариб, — бундай қила кўрманг! Мен сувратни кўришингизни сира истамайман.

— Ҳазиллашяпсизми? Ўзим ишлаган сувратни кўришимга изн бермайсизми? Сабаб? — деб хитоб қилди Холлуорд кулиб.

— Қани, кўришга унаб кўринг-чи, Бэзил, шундай қилсангиз, оғзимга сўз оламан — бутун умрим мобайнида сиз билан учрашмай қўяман. Мен бу гапни мутлақо жиддий айтяпман. Мен сизга ҳеч нарсани тушунтириб ўтирмайман. Сиз ҳам мендан ҳеч нарсани суриштирманг. Лекин шунинг билан, агар сиз портретга қўлингизнинг учини тегизсангиз, тамом-вассалом, орамиздаги ҳар қандай муносабат барҳам топади.

Холлуорд Дорианга бақрайганича, яшин ургандай тахта бўлиб қотиб қолди. Шу пайтга қадар у Дорианни ҳеч қачон бу аҳволда кўрмаган эди — унинг башараси ғазабдан бўздай оқариб кетган, қўлларини мушт қилиб тугиб олган, кўз қорачиқларидан ўт чақнар эди. Аъзойи бадани дағ-дағ қалтирайди.

— Дориан!

— Гапирманг, Бэзил!

— Ё парвардигор, сизга нима бўлди, ўзи? Истамасангиз майли, мен кўрмаёқ қўяй, — деди рассом қуруққина оҳангда ва кескин ўгирилиб деразанинг ёнига кетди. — Лекин менга ўзим ишлаган сувратни кўришни тақиқлаб қўйиш — ақл бовар қилмайдиган иш. Билиб қўйинг, кузда мен уни Парижга кўрғазмага жўнатмоқчиман. Бундан олдин уни яна бир қур лаклаб чиқиш керак бўлади. Шундоқ бўлгач, барибир, уни кўздан кечирмоғим зарур бўлади. Модомики, шундоқ экан, сувратни ҳозир кўрақолсам бўлмайдимми?

— Кўрғазмага? Сиз уни кўрғазмага қўймоқчимисиз? — деб ижикилаб сўради Дориан юраги мислсиз бир кўрқувдан ларзага тушаётганини ҳис қилиб. Демак, унинг сири ҳаммага ошкор бўлади? Одамлар унинг ҳаётидаги ҳаммадан авайлаб яшириб юрган жиҳатларини томоша қилишади. Ақл бовар қилмайди! Ҳозирнинг ўзида бир нима қилиш керак! Бу ишнинг олдини олмаса бўлмайди! Бироқ нима қилиш керак?

— Ҳа, Парижга жўнатаман. Бунга йўқ демассиз, ахир?! — деди рассом. — Жорж Пти менинг энг яхши асарларимни жам қилиб, Сэз кўчасида махсус кўрғазма ташкил қилмоқчи. Кўрғазма октябр ойининг бошларида очилади. Сувратни бор-йўғи бирор ойма олиб кетишади. Менимча, бунақа арзимас муддатга портретсиз яшаб туриш сизга малол келмаса керак? Худди шу фурсатда сиз ўзингиз ҳам Лондонда бўлмайсиз. Бундан ташқари, модомики сиз уни парда остида сақлар экансиз, бинобарин, уни унча қадрламас экансиз-да?

Дориан Грей бир қўли билан терлаб кетган пешонасини артди. У ўзини ҳалокат ёқасида ҳис қиларди.

— Ҳали бир ой ўтгани ҳам йўқ — бу сувратни ҳеч қачон кўрғазмага қўймайман деб ўзингиз айтган эдингиз-ку! Нега энди фикрингиз ўзгариб қолди? Сиз лафзи қатъий одамлардан эканингиз билан гурурланиб юрар эдингиз-ку? Ҳолбуки, ҳамма ишингизни кайфиятга қараб қилар экансиз. Фақат фарқи шундаки, кайфиятингизнинг қандоқ бўлиши сизнинг хоҳишингизгагина боғлиқ экан. Сиз менга тантанавор ваъда бериб, бу сувратни ҳеч қачон кўрғазмага юбормайман деб ишонтирган

эдингиз. Бу, албатта, эсингизда бўлса керак? Гаррига ҳам худди шу гапни айтган эдингиз.

Дориан тўсатдан гапдан тўхтади. Унинг кўзларида ўт чақнади. Бир маҳал лорд Генрининг ярим ҳазил, ярим чин қилиб айтган гапларини эслади: "Агар сиз чорак соат вақтингизни бир мириқиб ўтказай десангиз, Бэзилни нима сабабдан портретингизни кўрғазмага қўйгиси келмаётганининг сабабини гапириб беришга мажбур қилинг. Менга буни айтиб берди ва бу мен учун чинакам бир кашфиёт бўлди". Ие, Бэзилнинг ҳам ўзига яраша бир сири борга ўхшайди-ку! Бу сирни билиб олиш керак.

— Бэзил, — деб бошлади у Холлуорднинг ёнига келиб, кўзларига тикилганича, — ҳар қайсимизнинг ўзимизга яраша сиримиз бор. Сиз сирингизни менга ошкор қилинг, мен ҳам сизга ўз сиримни айтиб берай. Нима учун сиз менинг сувратимни кўрғазмага қўйишни истамаган эдингиз?

Рассом сесканиб тушди ва беихтиёр орқага тисланди.

— Дориан, агар мен буни сизга айтсам, сиз, албатта, менинг устимдан куласиз. Кейин, албатта, мендан анча-мунча кўнглингиз қолади. Мен эса бундай бўлишни сира истамайман. Сувратингизни бошқа кўрмаслигимни талаб қилаётган экансиз, майли, шундоқ бўлақолсин. Сувратингиз бўлмаса, ўзингиз борсиз-ку! Мен ҳаммиша ўзингизни кўриб юрсам бас. Мен ҳаётимда яратган энг яхши асарларимни ҳамманинг назаридан яширишни истаясиз. На илож, майли, мен розиман. Сиз билан дўстлигим мен учун шуҳратдан ортиқроқ.

— Йўқ, йўқ. Сиз, ҳар қалай саволимга жавоб беринг, Бэзил, — деб қистади Дориан Грей. — Назаримда, буни билишга менинг ҳаққим бор.

Унинг юрагидаги кўрқув сусайиб, ўрнини қизиқувчанлик эгаллаган эди. У Холлуорднинг сирини билиб олишга қатъий аҳд қилди.

— Қани, ўтирайлик, Дориан, — деди у ҳаяжонини яшира олмай. — Аввал сиз менинг битта саволимга жавоб беринг. Сиз сувратда эътиборга лойиқ бирор алоҳида хислатни пайқамадингизми? Бу хислат бошда кўзингизга ташланмаган бўлиши мумкин. Эҳтимол, кейин у сизга кўққисдан намоён бўлгандир?

— Оҳ, Бэзил! — дея хитоб қилди Дориан қалтироқ бармоқлари билан ўриндиқнинг дастасини маҳкам қисганича. Унинг рассомга тикилиб турган кўзларида кўрқув бор эди.

— Кўриб турибман, пайқаган экансиз. Ҳеч нарса деб гапирмай қўя қолинг, Дориан. Олдин гапимни эшитинг. Биринчи марта учрашганимиздаёқ мен сизга мафтун бўлиб қолган эдим. Менинг руҳиятимга, миямга, истесьодимга сиз кўрсатаётган таъсир-алланечук ақл бовар қилмайдиган қудратга эга эди. Сиз мен учун аъмолимнинг тажассуми эдингиз. Бундай аъмол етишиб бўлмайдиган ажиб орзу янглиғ рассомнинг бутун умри давомида хаёлида яшайди. Сиз менинг жону жаҳоним бўлиб қолгандингиз, сизни дунёдаги ҳар нарсадан ортиқ кўрардим. Агар сиз бирорта одам билан гаплашиб-нетиб қолсангиз, сизни ундан қизғона бошлардим. Сизнинг суҳбатингизни ҳеч ким билан баҳам кўрмасам, ундан ёлғиз ўзим истифода этсам дердим ва мен билан бирга бўлган кезларингизда ўзимни чинакамига бахтиёр ҳис қилардим. Ижод қилаётган кезларимда сиз ёнимда бўлмасангиз-да, барибир, хаёлимда кўзга кўринмас тарзда ёнимда турардингиз. Албатта, мен бу тўғрида ҳеч қачон лом-мим деб оғиз очган эмасман — гапирганим билан, барибир, сиз ҳеч нарса тушунмасдингиз. Мен ўзим ҳам буни тузукроқ тушуниб етмаган эдим. Фақат шуни ҳис қилардимки, менинг қаршимда баркамол бир инсон турипти. У туфайли дунё кўзимга бениҳоя латофатли кўриняпти, ҳатто, меъеридан ортиқ даражада латофатли кўриняпти. Бунақа бемеъёр завқ-шавқ эса қалб учун хатарлидир. Билмадим қай бири афзал — қалбнинг бундай завқ-шавқлар асоратида бўлганими ёхуд улардан мосуво бўлганими? Ҳафталар кетидан ҳафталар ўтди, бироқ мен ҳамон сизга мафтунликда давом этардим. Мафтунлигим ортса орткики, сира камаймади. Ниҳоят, миямга бир ўй келди. Мен аввал ҳам сизнинг сувратингизни ишлаган эдим. Бир гал сизни жуда ажойиб либосларга бурканган Парис қиёфасида тасвирлагандим, кейин кўлларига ялтироқ найза ушлаган овчи қиёфасидаги Адонис тарзида тасвирга туширгандим. Сиз бошингизда нилуфар гулларидан тўқилган оғир тож билан император Адриан кемасининг тумшугида зангори Нилнинг бўтана тўлқинларига тикилиб ўтирар эдингиз. Мана, сиз Юнон бутазорларидан бирида кўл узра

энгашиб турибсиз. Кўлнинг ҳаракатсиз кумуш сатҳида сизнинг ҳусни таважжуҳингиз бор гўзаллиги билан акс этиб турипти. Сиз уни томоша қилаяпсиз. Бу тимсоллар файришуурий тарзда яратилган эди. Бизнинг санъатимиз расомдан шунга таллаб қилади. Бу тимсоллар воқелиқдан узоқ идеаллар эди. Аммо бир куни тўсатдан кўнглимга сизнинг сувратингизни чизиб нияти келиб қолди. Чизганда ҳам сиз қандай бўлсангиз шундайлигича, ўтган асрлар либосига бурканмай, кийимингизда ва замонавий муҳитда тасвирлашга жаҳд қилдим. Шунинг оқибатида— мана... Билмадим, сувратни ишлашда ниманинг аҳамияти каттароқ бўлди— тасвирнинг реалистик услубими ёхуд шахсиятингизнинг жозибадорлигими? Бу гал энди сизнинг шахсиятингиз менинг кўз ўнгимда бевосита, ҳеч қандай парда билан тўсилмаган ҳолда намоён бўлди. Бироқ сувратни ишлаётганимда менга шундай туюлдики, гўё ҳар бир бўёқ, мўйқаламнинг ҳар тегиши менинг сиримни борган сари кўпроқ намоёиш этмоқда эди. Мен қўрқиб кетдим — одамлар портретни кўрсалар-у, сизни бир илоҳ ўрнида яхши кўришимни билиб қолсалар нима бўлади? Мен сездимки, бу портретга қалбимни керагидан кўпроқ тасвирлаб юбордим. Ана шунда портретни сира ҳам кўргазмага қўймасликка аҳд қилгандим. Сиз бунга эшитиб таассуф чекдингиз, чунки менинг ихтиёримдаги жиддий сабаблардан буткул беҳабар эдингиз. Гарри эса у билан бу тўғрида гап бошлаганимда менинг устимдан масҳара қилиб кулди. Лекин бу менга заррача таъсир қилмади. Портретни ишлаб бўлганимдан кейин унга қараб туриб ҳақлигимни яна бир бор ҳис қилдим. Бир неча кун ўтганидан кейин эса портретни менинг устахонамдан олиб кетишди. Сувратнинг сеҳри жодусидан халос бўлишим биланоқ бу гапларнинг ҳаммаси менга хаёлимдан тўқиб чиқарилгандек бўлиб туюлди. Назаримда, энди одамлар сувратда фақат сизнинг баркамол ҳуснингиз-у менинг санъаткор сифатидаги истеъдодимнигина кўргандек, бошқа ҳеч нарсани кўрмайдигандек бўлиб туюлди. Ҳатто ҳозир ҳам назаримда мен адашаётганга ўхшайман, санъаткорнинг туйғулари унинг асарларида акс этмайдигандек бўлади. Санъат биз ўйлагандан кўра мавҳумроқ нарса. Шакл билан бўёқлар бизга шакл билан бўёқлар ҳақида гапирди, ундан ортиқ ҳеч нарса ҳақида гапирмайди. Менинг каллама тез-тез бир фикр келиб туради — санъат ўзида санъаткорни ошкор этишдан кўра кўпроқ даражада уни яширади...

Шунинг учун мен Париждан таклиф олганимда сизнинг портретингиз менинг кўргазмамнинг асл дурдонаси бўлади деган тўхтамга келдим. Сизнинг эътироз билдиришингиз етти ухлаб тушимга ҳам киргани йўқ эди. Энди эса, кўриб турибман, сиз ҳақ экансиз, портретни кўргазмага қўйиб бўлмайди. Мендан хафа бўлманг, Дориан. Сизнинг қаршингизда бош эгиб таъзим қилмаслик мумкин эмас — сиз шунинг учун яратилгансиз. Мен ўшанда Гаррига худди шундай деганман.

Дориан Грей энгил тортиб нафасини ростлади. Юзларига яна қизил югурди. Лабларига табассум пайдо бўлди. Хатар аригандай эди. Ҳозирча унга ҳеч нарса таҳдид солаётгани йўқ. Беихтиёр унинг расомга раҳми келиб кетди: ахир, у жуда ғалати нарсаларни эътироф этди-да! Дориан ўзига ўзи "мен ҳам вақти-соати келиб бутунлай бирон бегона қалбнинг асоратига тушиб қолишга қурбим етармикин, йўқми?" деб савол берди. Дориан лорд Генрига талпинади, бироқ бу талпиниш одамнинг ҳар қандай хатарли нарсага талпинишидан бошқа нарса эмас. Лорд Генри ҳаддан ташқари ақлли ва шарм-ҳаёдан анча узоқ турадиган одам. Шунинг учун яхши кўриш амри маҳол. Дориан ҳар жиҳатдан ўзига ибрат бўла оладиган баркамол одамни учрата олармикин? Ҳаётда шунга ҳам бошдан кечириш унга nasib этганмикин?

— Жуда ғалати иш бўлибди-да, Дориан. Ҳайронман, сиз портретда бунга қандай қилиб пайқадингиз экан? Сиз бунга чиндан ҳам пайқадингизми?

— Уни-бунга пайқадим, албатта. Бу мени қаттиқ ларзага солди.

— Қани, энди менга портретни кўришга изн берасизми?

Дориан бош чайқади.

— Йўқ, йўқ, сўрамай кўяқолинг, Бэзил. Кўриш бир ёқда турсин, мен сизга ҳатто портретнинг яқинига боришингизга ҳам изн бермайман.

— Бўлмаса, фурсати билан кейинроқ изн берарсиз?

— Асло! Ҳеч қачон!

— На чора? Эҳтимол, сиз ҳақдирсиз. Хўп, майли, яхши қолинг, Дориан. Сиз менинг ижодимга чинакам таъсир кўрсатган ягона одамсиз. Ижодимда мен нимаики қимматли асар яратган бўлсам, буларнинг бари учун сиздан қарздор

ман... Ҳозир сизга айтган гапларимни айтиш мен учун нақадар оғир бўлганини билсангиз эди!

— Сизни мушкул аҳволга солиб қўядиган нима гап айтдингиз менга, Бэзил? Фақат менга яхши муносабатингизни гапирдингиз, холос. Очиғини айтганда, буни мақтов ўрнига ҳам қабул қилиб бўлмайди.

— Сизга хушомад гаплар айтиш кўнглимда ҳам йўқ эди. Буни бир тавба-тазарру ўрнида қабул қилгайсиз. Шу тавба-тазаррудан кейин нимадандир маҳрум бўлиб қолганга ўхшайди. Биласизми, ўз ҳисларингизни ҳеч қачон сўзлар билан ифодалаш керак эмас, шекилли.

— Сизнинг тавба-тазарруингиз мен кўрган самарани бермади, Бэзил.

— Нечук бунақа деяпсиз? Сиз ундан нима кутган эдингиз, Дориан? Наҳотки, сиз портретда бошқа яна бирон нарсани пайқаган бўлсангиз?

— Йўқ, бошқа ҳеч нарсани пайқамадим. Сиз нега буни сўраяпсиз? Менга бош эгиб таъзим қилишингиз тўғрисида бошқа оғиз очманг. Бу — бемаъни нарса. Биз сиз билан дўстмиз, Бэзил ва ҳамини дўст бўлиб қолмоғимиз керак.

— Сизнинг Гарриингиз бор, — деди Холлуорд тушкун кайфиятда.

— Ҳа-я, Гарри денг! — деб Дориан кулиб юборди. — Гарри кундуз кунлари амалга ошиши мумкин бўлмаган гапларни гапириш билан банд, кечқурунлари эса жуда ғаройиб ишларни қилиш билан машғул. Айни шунақа ҳаёт менинг дидимга мос келади. Бироқ бошимга мушкул иш тушганда Гаррига сизиниб бораман деб айта олмайман. Ундан кўра сизнинг ҳузурингизга борардим, Бэзил.

— Суврат ишласам, менга яна туриб берасизми?

— Йўқ, бундай қилишга сира имконим йўқ.

— Шу жавобингиз билан мени расом сифатида гўрга тиқаяпсиз, Дориан. Ҳаётда ҳеч ким ўз аъмолини икки марта учратмайди. Ҳатто бир марта ҳам аҳён-аҳёнда учратади.

— Сизга сабабларини тушунтириб бераолмайман, Бэзил. Лекин сизга суврат ишлаганингизда ортиқ туриб бераолмайман. Ҳар бир сувратда алланечук тақдир муҳри бор. Суврат ўзининг айрича бир ҳаёти билан яшайди... Мен сизникига чой-хўрлик қилишга бориб тураман. Бундан ҳам роса баҳра олса бўлади.

— Сиз учун бу иш янада ёқимлироқ бўлса керак, — деб тўнғиллади Холлуорд хафа бўлиб. — Хайр, Дориан! Кўп афсус, сувратни кўришимга йўл қўймадингиз, нима ҳам қилардим, зорим бор, зўрим йўқ. Сизнинг ҳолатингизни тушуниб турибман.

Холлуорд чиқиб кетгач, Дориан ўзича кулиб қўйди. Шўрлик Бэзил, унинг тусмонлари нақадар узоқ! Қизиқ, у, яъни Дориан ўзининг сирини ошкор қилгани йўқ, бунинг ўрнига у тасодифан дўстининг сирини билиб олишга муваффақ бўлди. Бэзилнинг тавба-тазаррусидан кейин Дорианга кўп нарса равшан бўлиб қолди. Бемаъни рашк ёлқинлари, расомнинг унга эҳтирос билан боғланиб қолгани, баъзида эса унинг ғаройиб босиқлиги ва писмиқлиги, сўнг мақтовлар устига мақтовлар ёғдирилиши — эндиликда буларнинг бари тушунарли эди. Дориан маънос тортиди. Романтик севги нурларига йўғрилган бунақа дўстликда аллақандай фожеъ нарса бор эди.

У чуқур хўрсинди-да, қўнғироқ чалиб мулозимини чақирди. Ҳар нима қилиб бўлса-да, сувратни бу ердан гум қилмоқ керак. Сирнинг фош бўлишига олиб келадиган қалтис иш қилиш керак эмас. Сувратни, лоақал бир соатча бўлса-да, хонада қолдириш уччига чиққан номаъқул иш бўлар эди. Чунки хонага ҳар лаҳзада бирорта дўсти ёхуд таниши кириб қолиши ҳеч гап эмас.

ЎНИНЧИ БОБ

Виктор хонага кирганда Дориан унга синчиклаб назар солди — унинг вазоҳатидан сувратни пинҳона кўрган-кўрмаганини билиб олмақчи эди. Мулозим жуда хотиржам қиёфада фармойишларни кутиб турарди. Дориан папирос чекди ва кўзгунинг олдига бориб, унга қарай бошлади. Кўзгуда Викторнинг башараси аниқ кўриниб турарди. Бу башарадан ҳар қандай хизматга тайёр турганидан бошқа ҳеч қандай ифода йўқ эди. Демак, хавотир қиладиган жойи йўқ. Шундай бўлса ҳам Дориан "ҳар ҳолда эҳтиёт бўлиш керак" деган тўхтама келди.

Сўзларни дона-дона қилиб у Викторга оқсоч аёлни чақирришни, кейин ром тай-ёрлайдиган устахонага бориб, унинг хўжайинидан дарҳол иккита хизматчи юборишни илтимос қилишни буюрди.

Унинг назарида мулозим хонадан чиқиб кетаётиб, суврат томонга кўзининг қирини ташлагандек бўлди. Ёки бу унга шундай кўринадимикин?

Бир неча дақиқадан кейин кутубхонага шоша-пиша миссис Лиф кириб келди. Унинг устида қора шоҳи кўйлак, серажин қўллариди расмдан қолган ип қўлқоп бор эди. Дориан ундан бир вақтлар дарсхона бўлган хонанинг калитини сўради.

— Дарсхона бўлган хонани айтяписизми, мистер Дориан? — деб хитоб қилди у. — Ҳамма ёғи чанг босиб ётипти-ку! Аввал мен хонани саришталаб эпқага келтиришни буюрай. Ҳозир у ерга сизнинг киришингиз тўғри келмайди. Сира ҳам!

— Уни эпқага келтиришнинг ҳожати йўқ, Лиф. Менга калитни берсангиз бас.

— Эй тавба-ей! Агар у ерга бош суқадиган бўлсангиз, усти-бошингиз ўргимчак тўри билан қопланади. Мана, беш йилдирки хона очилмайди. Хўжайиннинг вафотидан кейин ҳеч ким киргани йўқ.

Оқсоч аёл кекса лордни тилга олганда Дориан сапчиб тушди — унда марҳум бобосидан жуда оғир хотиралар қолган эди.

— Ҳечқиси йўқ, — деб жавоб берди у. — Мен бир лаҳзагагина хонага кириб чиқмоғим керак, тамом-вассалом! Калитни менга беринг.

— Мана, олинг, сэр, — деб кампир титроқ бармоқлари билан бир шода калитни титкилай бошлади. — Лекин сизнинг бу хонага кириб жойлашиб олиш ниятингиз йўқдир, сэр? Ҳозир турган жойингизнинг ўзи жуда шинам-ку!

— Йўқ, йўқ, — деб унинг гапини бўлди Дориан бегоҳатлик билан. — Миннатдорман, Лиф. Майли, сиз борақолинг.

Оқсоч аёл яна аллақандай хўжалик ишлари тўғрисида гаплашиб олмоқ учун бир неча дақиқа ивирсиб турди. Дориан хўрсиниб, "сизга тўла ишонаман, ҳаммасини ўзингиз бажо қилаверинг" деди. Ниҳоят, у жуда мамнун бўлиб чиқиб кетди.

Оқсоч аёл кетидан эшик ёпилиши биланоқ Дориан калитни киссасига солди-да, хонани нигоҳидан ўтказди. Унинг кўзига лов-лов ёниб турган қизил парда кўринди. Унга зар билан жуда чиройли кашгалар тикилган бўлиб, XVII аср охиридаги Венеция санъатининг ғоят нодир намунаси бўлмиш бу буюмни бир вақтлар бобоси Болония яқинидаги монастирдан олиб келган эди. Ҳа, бу парда билан даҳшатли сувратни ўраб қўйса бўлади! Эҳтимол, у бир замонлар дафн маросимларида ишлатилгандир. Энди бу мато одамнинг тириклай чириб бораётгани тасвирланган сувратни яширади. Тирик одамнинг чириши мурданинг чиришидан қўрқинчлироқ, чунки у ҳар лаҳзада янги-янги даҳшатлар туғдириб туради ва бунинг интиҳоси бўлмайди. Қурт-қумурсқалар мурдани кемирганидек, турли-туман гуноҳлар ҳам Дориан Грейнинг сувратидаги тасвирини кемириб боради. Улар унинг ҳуснини кемиради, жозибасини маҳв этади. Улар Дорианни ёмонотлиқ қилишади ва шармандаи шармсор этишади. Лекин шундоқ бўлса ҳам сувратга путур етмайди. У мангу яшайди.

Шу фикр хаёлига келганда Дориан сесканиб кетди ва Холлуордга бир гапни айтмаганига афсусланди. Бэзил лорд Генрининг таъсирига қарши курашда ҳам, ўз шавқи-табиатининг ундан-да хатарлироқ бўлган таъсирига қарши курашда ҳам Дорианни қўллаб-қувватларди, унга мадад берарди. Шак-шубҳа йўқки, Бэзил Дорианни яхши кўради. Унинг севгиси ғоятда олижаноб ва кўтаринки. Бу гўзалликка бўлган одатдаги жисмоний интилиш эмас. Бундай интилиш инсондаги ҳиссий инстинктлар билан туғилади ва улар заифлашиши билан ўлиб кетади. Йўқ, бу бошқача муҳаббат. Бу муҳаббатни Микеланжело¹ ҳам, Монтень² ҳам, Винкельман³ ҳам, Шекспир ҳам куйлаб ўтишган. Ҳа, Бэзил уни қутқариб қолиши мумкин. Лекин энди фурсат ўтди. Ўтмишни ҳамиша унутиш ёхуд тавба-газарру қилиш, ёхуд ундан тониш йўли билан силлиқласа бўлади, лекин келажакни қайтариб бўлмайди-ку! Дориан қалбида эҳтирослар туғенга келаётганини ҳис қилди. Улар бағоят

¹ *Микеланжело Буонаротти* — (1475-1564) — буюк италян рассоми, ҳайкалтарош, муҳандис, меймор ва шоир.

² *Монтень* (1533-1592) — француз ёзувчиси.

³ *Иогани Винкельман* (1717-1768) — машҳур санъатшунос, антик санъат тадқиқотчиси, "эстетика" атамасининг муаллифи.

даҳшатли бир тарзда намоён бўлиши мумкин. Унинг кўнглида ғира-шира хаёллар жунбушга келяпти — агар улар рўёбга чиқса, унинг ҳаётига қора доғ бўлиб тушади.

У курси устида ётган қизил зарбоф пардани иккала қўлида кўтариб сувратнинг ёнига борди. Сувратида унинг чеҳраси яна ҳам бадбашара бўлиб қолмадимикин? Йўқ, ҳеч қанақа янги ўзгаришлар содир бўлгани сезилмайди. Шундоқ бўлса ҳам Дориан энди сувратга яна ҳам жирканиброқ қаради. Тилларанг жингалак сочлар, мовий кўзлар, пуштиранг дудоқлар — ҳаммаси жойида эди. Бу қаҳрли башара билан қиёсласа, Бэзилнинг таъна-дашномлари жуда арзимас бўлиб кўринарди. Сувратдан Дорианнинг ўз қалби унга ўқрайиб турар ва ундан жавоб талаб қиларди.

Юрагида санчиқ билан Дориан ҳашаматли пардани сувратнинг устига ёқди. Шу дақиқада эшик тақиллаб қолди. Дориан сувратни тўсиб турган ширма ортидан чиқиб улгурмай, хонага мулозим кириб келди.

— Хизматчилар келишди, мосье.

Дориан сувратни қаерга олиб кетишларидан хабардор бўлиб қолмаслик учун Викторни ҳозироқ бирон юмуш билан чиқариб юбориш кераклигини ўйлади. Викторнинг кўзлари тийрак, уларда айёрлик бор, балки муғомбирлик ҳам бордир. Ҳар ҳолда, ишониб бўлмайди.

Дориан стол ёнига ўтириб, лорд Генрига мактуб ёзди — ундан ўқиш учун бирон китоб бериб юборишини илтимос қилди ва бугун саккиздан чорак ўтганда учрашишлари кераклигини эслатди.

— Мактубни лорд Генрига етказинг-да, жавобини кутиб туринг, — деди у Викторга мактубни берар экан. — Хизматчиларни эса бу ерга чақиринг.

Икки-уч дақиқадан кейин эшик яна тақиллади. Мистер Хаббард шахсан ўзи келипти. У Саут-Одди-стритдаги энг машҳур ромсоз уста эди. Ёнида бесўнақайгина бир йигит — ёрдамчиси экан. Мистер Хаббард икки бети кип-қизил, бакенбардлари қизғиш бир одам эди. У санъатга маҳлиё инсон эди, бироқ мижозлари — рассомларнинг кўпчилиги ҳамиша пулга зориқиб юргани важдан бу маҳлиёликнинг авжи кўп ҳам баланд бўлавермасди. У, одатда, буюртмачиларнинг уйларига ўзи юрмас эди, буюртмачилар унинг устахонасига келишларини, унга маҳтал бўлиб туришларини афзал кўрарди. Бироқ Дориан Грей учун у ҳамиша қоидаларидан чекина эди. Дорианнинг ҳаммани ўзига жалб қиладиган оҳанграбоси бор эди. Ҳатто унинг чеҳрасига қараб туришнинг ўзи роҳат эди.

— Қандай хизматлари бор, мистер Грей? — деб сўради муҳтарам ромсоз сепкил босган бақалоқ кўлларини бир-бирига ишқаб. — Ҳузурингизга шахсан ўзим келганим маъқул бўлар деб ўйладим. Шу кунларда жуда ажойиб бир рамка кўлимга тушиб қолган эди, сэр. Тасодифан чайқовдан харид қилдим. Қадимий Флоренция моли — Фонт хиллда ясалган бўлса керак. Диний мавзулардаги сувратларга жуда мос келади-да, мистер Грей.

— Сизни ташвишга қўйганим учун узр, мистер Хаббард. Мен, албатта, сиздан рамкангизни кўргани бораман. Лекин ҳозир доимий мавзудаги расмларга унча ҳушим йўқроқ. Бугун бир сувратни юқори қаватга олиб чиқиб қўйиш керак, ҳолос. У анчагина оғир, шунинг учун сиздан хизматчиларингизни юборишни илтимос қилган эдим.

— Бош устига, мистер Грей, ташвиши бор эканми? Сизга фойдам текканидан жуда мамнунман. Суврат қаерда, сэр?

— Мана у, — деб жавоб берди Дориан ширмани бир томонга суриб қўяр экан. — Уни шундайлигича, устидан пардасини олмай, кўчириб қўйсанглар тузук бўларди. Уни кўчиришда бирон нарса тирнаб-нетиб юбормасин деб кўрқяпман.

— Бунинг ҳеч қанақа қийин жойи йўқ, — деди ромсоз ялтоқланиб. Сўнг дастёрининг ёрдамида узун мис занжирда осилиб турган портретни эҳтиёткорлик билан банддан халос эта бошлади. — Сувратни қаерга ўрнатиб берайлик, мистер Грей?

— Жойини кўрсатиб бераман, мистер Хаббард. Марҳамат қилиб, менинг ортимдан юринг. Яна ҳам яхшироғи — сиз олдинда юрақолинг. Энг юқори қаватга чиқамиз. Асосий зинадан кўтариламиз. У анча кенг.

Дориан эшикнинг ҳар икки табақасини очди. Улар кенг ва ёруғ залга чиқишди. Сербезак залворли рамкаси туфайли портрет ҳаддан ташқари кўпол эди. Шунинг учун Дориан ўқтин-ўқтин хизматчиларга кўмаклашишга тиришарди. Лекин мистер Хаббард хушомадгўйлик билан уни бу шахдидан қайтаришга уринарди —

у ҳам ўз табақасига мансуб одамлар қаторида бирон-бир зодагон одамнинг бирон фойдали иш билан машғул бўлишига йўл қўйиб қўйолмас эди.

— Ҳазилакам юк эмас бу, сэр,— деди у ҳансираб охириги қаватга кўтарилишганда қўли билан терлаб кетган тепакалини артиб.

— Ҳа, анча оғиргина экан,— деди унга жавобан Дориан хона эшигини калит солиб очар экан. Бундан буён бу хона унинг ғаройиб сирини сақлайдиган ва унинг қалбини одамларнинг кўзидан панада асрайдиган маскан бўлмоғи керак эди.

Унинг бу хонага қадам қўймаганига тўрт йилдан ошди. У кичкиналигида бу ер болалар хонаси эди, кейин бир оз улғайгач, синф хонаси бўлди. Марҳум лорд Келсо бу катта ва қулай хонани кенжа невараси учун атайин қурдирган эди. Невара онасига ҳаддан ташқари ўхшагани учунми ёхуд бирон бошқа сабаб биланми бобо уни кўришга кўзи йўқ эди ва имкони борича ўзидан олсроқда туттишга ҳаракат қиларди. Дориан ўша пайтлардан бери хонада ҳеч нарса ўзгармаганини ўйлади. Деворларига жимжимадор нақшлар ишланган, зарҳал безаклар вақт таъсирида хира тортган баҳайбат итальянча сандиқ ҳамон ўша жойда турарди.

Титилиб кетган дарсликларга тўла китоб жавони ҳам жойида турипти, унинг ёнида деворда эса ҳамон ўша кўҳна фламанд ипак гилами осиглиқ. Унда анча-мунча ўнгиб кетган қирол билан қиролича боғда шахмат ўйнаб ўтиришипти, уларнинг ёнидан эса совутли қўлларига, бошига қалпоқча кийгизиб қўйилган лочинларини кўндириб, отлиқ шикорбонлар ўтиб боряпти. Буларнинг бари Дорианга таниш! У хона ичини кўздан кечирар экан, етимлик билан ўтган болалигининг ҳар дақиқаси унинг кўз ўнгида гавдаланди. У болалик йилларининг беғубор, покиза дамларини эслади ва худди шу жойда шум қисматли портрет сақланишини ўйлаб, кўнгли беҳузур бўлиб кетди. Ўтиб кетган ўша қайтмас кунларда уни шунақа истиқбол кутаётганини хаёлига ҳам келтирмаган эди.

Бироқ уйда портретни бегона кўзлардан асрайдиган бошқа тузукроқ жой йўқ эди. Эндиликда калит Дорианнинг қўлида, бошқа ҳеч ким бу ерга бош суза олмайди. Майли-да, портретнинг башараси лов-лов товланиб турган қирмизи кафани остида ваҳшиёна тус олмайдами! Тўпори, шафқатсиз, фосиҳ бўлса бўлавермайдами! Нима бўпти? Ахир, буни ҳеч ким кўрмайди-ку! Унинг ўзи ҳам буни кўрмайди. Ўз қалбинини жирканч бир тарзда ириб бораётганини томоша қилишга нима ҳожат бор? У ҳамини навқиронлигича қолаверади — шунинг ўзи кифоя!

Айтганча, нима, у тузалиши мумкин эмасми? Нима, шармандали истиқболнинг воқе бўлиши шу қадар муқаррарми? Эҳтимол, унинг ҳаёт йўлида улуғ бир муҳаббат рўпара келар-да, уни ҳар қандай кир-чирлардан фориг қилар, қалбда ва жисмида туғилиб турадиган янги гуноҳлар-у, янги зинолардан асрар. Ҳа, булар ҳали ҳеч кимга маълум бўлмаган, ҳеч ким томонидан тасвирлаб берилмаган, шу сирлилиги билан маккорона бир жозиба касб этадиган гуноҳлар бўлса-да, улардан ташқари бўлгани яхши-да! Эҳтимол, бир кун келиб, ана шу қирмизи дудоқлардаги шафқатсизлик ифодаси ғойиб бўлар ва Бэзил Холлуорднинг доҳиёна асарини бутун дунёга намоиш қилиш имкони туғилар.

Йўқ, бунга умид боғламаса ҳам бўлади. Ахир, ҳар соат сайин, ҳар ҳафта сайин сувратдаги одам улғайиб боради. Агар борди-ю хуфиёна жиноятлар ва иллатлар унда акс этмаган тақдирда ҳам замоннинг бадбашара изларидан у мосуво бўлаолмайди. Юзлари тароватини йўқотиб, ажин босиб, шалвираб қолади, нурсизланиб қолган кўзларининг теварагини майда тузлар қоплайди. Кўзларидаги чўғ сўниб, ҳуснини йўқотади. Сочлари ялтирамай қўяди, ҳамма вақт кекса одамларда бўладигани каби оғзи маъносиз тарзда ярим очиқ бўлади, лаблари дўрдайиб, хунукдан-хунук тус олади. Ажин босган бўйин, кўмкўк томирлари бўртиб чиққан совуқ қўллар, букилиб қолган қомат — ҳамма-ҳаммаси бобосиникидай бўлади. Ҳа, сувратни яшириб қўйиш керак, бошқа илож йўқ!

— Бу ёққа олиб келинг, мистер Хаббард, — деди Дориан ҳорғинлик билан ўтирилиб. — Узр, сизни маҳтал қилиб қўйдим. Бир нарсани ўйлаб қолибман-да, сизнинг кутиб турганингизни унутиб қўйибман.

— Ҳечқиси йўқ, мистер Грей. Мен баҳонада бир оз дам олдим, — деди ромсоз ҳали ҳам нафасини ростлаб улгурмай. — Сувратни қаерга қўйсак экан?

— Қаерга қўйсангиз ҳам майли. Мана бу ерга қўйсангиз ҳам бўлади. Осиб қўйиш шарт эмас. Деворга суяб қўя қолинг. Ҳа, баракалла. Раҳмат!

— Бу санъат асарини бир қур кўздан кечирсак бўлармиди, сэр?

Дориан сесканиб тушди.

— Кўришга арзимаиди. Сизга маъқул бўлмаса керак деб ўйлайман, мистер Хаббард, — деди у ромсозга тик қараб. Агар ромсоз Дорианнинг ҳаёт-мамот сирини яшириб турган ҳашаматли пардани кўтариб кўришга журъат қилса, унинг устига ташланиб, ерга ағанатиб пийпалашдан ҳам қайтмас эди. — Майли, сизларни ортиқча овора қилмай энди. Сизлардан бағоят миннатдорман. Шахсан ўзингиз келиб, жуда улуғ иш қилдингиз.

— Арзимаиди, мистер Грей, арзимаиди. Ҳамиша хизматингизга тайёрман, сэр!

Мистер Хаббард гурс-гурс қадам босиб, зинадан пастга туша бошлади, унинг орқасидан дастёри ҳам пастга йўл олди. У тушиб борар экан, ҳадеганда Дорианга ўгирилиб қараб қўяр эди. Унинг сўхтаси совуқ башарасида жуда зўр завқ-шавқ ифодаси балқиб турарди: бу йигит бунақа ҳусндор ва мафтункор одамни умрида биринчи марта кўриши эди.

Пастда қадам товушлари тиниши биланоқ Дориан эшикни қулфлаб, калитини чўнтагига солиб олди. Энди у ўзини хавф-хатардан эмин ҳисобларди. Даҳшатли портретга энди бошқа ҳеч кимнинг кўзи тушмайди. Шармандалигини унинг ёлғиз ўзигина кўради.

Кутубхонага қайтиб кириб, соат бешдан ошиб қолганини, нонуштага дастурхон тузалганини кўрди. Хушбўй ёғочдан ишланган, сатҳи садаф гуллар билан нақшланган столча устида (бу леди Рэдлиннинг совғаси эди. Леди Рэдли Дорианнинг васийлик қилувчи одамнинг хотини бўлиб, ҳамиша ўзининг хасталиклари билан машғул эди. Утган йили қишда у Қоҳирада яшади) лорд Генридан келган мактуб ётарди. Унинг ёнида бир оз сийқаси чиққан сариқ муқовалик бир китоб, патнус устида эса "Сент-Жем газетаси"нинг учинчи чиқарилиши, Виктор қайтиб келганга ўхшайди. Дориан ўзига-ўзи савол бериб, мулозим чиқиб кетаётган ишчиларга рўпара келмадимикин, рўпара келган бўлса, улардан бу ерда нима иш қилишганини суриштириб билиб олмадимикин деб сўради. Виктор, албатта, сувратнинг кутубхонадан ғойиб бўлганини сезади... Нонуштага дастурхон тузаётганида пайқаган бўлса ҳам керак. Тўсиқ бир томонга суриб қўйилган. Сувратнинг бўшаб қолган ўрни дарҳол кўзга ташланади. Худо кўрсатмасин, бирор кун Виктор дарсхонанинг эшигини бузиб кирмоқ учун пусиб юқори қаватга кўтарилса-ю, Дориан бунинг устидан чиқиб қолса... Ўз уйингда жосус бўлса, бундан ёмонроқ яна нима бор? Дориан илгари бир-икки эшитган эди — баъзи бир бадавлат хонадонларда хизматкорлардан бирортаси бирор мактубни ўқиб қолибми ё хўжайинининг хуфий гапини эшитиб олибми, унинг ёстуғи тагидан сўлиган гул топиб олибми, ё бирор кашталиқ рўмолчани қўлга туширибми, ё унинг қоғозлари орасида бирор аёлнинг ташрифномасини кўриб қолибми, бутун умри бўйи уни ҳоли-жонига қўймай, сиқиб тамагирлик билан қонини ичар экан...

Шуни ўйлаб Дориан хўрсинди ва пиёлага чой қуйиб, мактубни очди. Лорд Генри оқшомги газета билан китоб бериб юбораётганини, китоб, албатта, уни қизиқтириб қолса кераклигини, кечқурун саккиздан чорак ўтганда уни клубда кутишини ёзипти.

Дориан газетани олиб, уни паришонхотир кўздан кечира бошлади. Бешинчи саҳифада сарлавҳаси остига қизил қалам билан чизилган бир мақолага кўзи тушди. Унда қуйидагилар ёзилган эди: "Актриса аёлнинг ўлими ҳақидаги иш бўйича тергов. Бугун эрталаб Хокстон-Роддаги Бэлл-Тэвернда участка терговчиси мистер Дэюби томонидан ёш артист аёл Сибила Вэйннинг ўлими муносабати билан тергов ўтказилди. Кейинги пайтларда Сибила Вэйн Холборн Қирол театрида хизмат қилган эди. Тергов унинг бахтсиз тасодиф туфайли ўлганини аниқлади. Марҳуманинг онаси теран ҳамдардлик кўзгади — у билан Сибила Вэйннинг танасини ёриб кўрган доктор Бирелл сўроқ бераётганда онаизор жуда қаттиқ ҳаяжонда эди".

Дориан хўрайиб газетани бурдалаб йиртди-да, чиқиндилар ташланадиган саватга улоқтирди. Буларнинг ҳаммаси жонига тегиб кетди! Бу тафсилотлар нақадар мудҳиш! Шу газетани бериб юборгани учун лорд Генридан жаҳли чиқди. Яна бунинг устига, мақоланинг теварагига қизил қалам билан чизиб қўйишти — ахир, Виктор уни ўқиб кўриши мумкин-ку! Бунинг учун у инглиз тилини етарли билади.

Ҳа, ҳойнаҳой, мулозим мақолани ўқиб чиққан бўлса керак. Унинг кўнглида

аллақандай гумонлар уйғонган... Бироқ бекорга ташвишлинишга ҳожат ҳам йўқ. Сибила Вэйнинг ўлимига Дориан Грейнинг нима дахли бор? Унинг қўрқадиган жойи йўқ — уни Дориан ўлдиргани йўқ.

Дорианнинг нигоҳи қўққисдан лорд Генри бериб юборган сариқ китобга тушди. "Қизиқ, бу қанақа китоб экан?" — деган фикр ўтди хаёлидан. У китоб ётган курсининг ёнига келди. Садаф нақшлар билан безатилган саккиз қиррали курси инларини кумушдан қурган аллақандай номаълум миср асалариларининг ишидай кўринди. Дориан ўриндиққа ўтириб, китобни варақлай бошлади. Орадан бир неча дақиқа ўтар-ўтмас у ўқишга берилиб кетди.

Жуда фаройиб китоб эди бу. Бунақасини ҳали у ҳеч қачон ўқиган эмас. Найнинг майин оҳанглари остида бутун дунёнинг жамики гуноҳи бадлари гўзал либосларга бурканиб олиб унинг нигоҳи қаршисидан сассиз саф-саф бўлиб ўтаётгандай. Ҳозиргача унинг хаёлида ғира-шира гавдаланган анча нарсалар тўсатдан унинг нигоҳи қаршисида жонли тусга кира бошлади. Етти ухлаб тушига ҳам кирмаган кўпгина нарсалар ҳозир унинг қаршисида намоён бўла бошлади.

Асар сюжетсиз роман эди, аниқроғи, психологик этюд эди. Асарнинг ягона қаҳрамони парижлик йигит бўлиб, у XIX асрда ўтган ҳамма асрлардаги эҳтирослар ва кайфиятларни қайтадан тирилтириш ҳаракатига тушган эди. У бутун инсоният бошидан кечирган туйғуларни ўзи қайтадан бошидан кечириб чиқмоқни мақсад қилиб олган эди. Уни одамлар тузукроқ ўйлаб-нетиб ўтирмай фазилатлар деб ном берган маҳрумият шакллариининг сунъийлиги қизиқтириб қолганди. Шунинг билан баробар, ана шу маҳрумиятларга қарши қўтаришган табиий норозилик тўлқинлари ҳам унинг эътиборини жалб қилган эдики, буларни донолар ҳали ҳам иллат деб аташда давом этишарди. Китоб ўзига хос пухта, ёрқин, жонли услубда ёзилган эди. Айни чоғда, унда турли-туман беҳаё иборалар, ўғрилар ва фоҳишаларнинг лаҳжаларидан олинган сўзлар, эскириб, унутилиб кетган луғатлар, ҳар хил техник атамалар ва нозик жумлалар ҳам сероб эди. Символистларнинг француз мактабига мансуб нозиктаъб санъаткорларигина шунақа услубда ёзишарди. Бунда гуллардек жимжимадор, хушбуй, рангдор истиоралар ҳам учрарди. Инсоннинг ҳиссий ҳаёти мистик фалсафа атамалари орқали тасвирланарди. Баъзан нима ўқиётганинингни ажратиб олиш қийин бўлиб қоларди — булар ўрта асрларда яшаб ўтган бирор авлиёнинг диний жазавасими ёки ҳозирги даврда яшайдиган бирор фосиҳнинг шармандали эътирофларими? Бу китобнинг турган-битгани оғу эди. Унинг саҳифаларидан ҳар хил сиёҳларнинг қўланса дудлари анқиб, мияларни хира парда билан қоплаётгандай туюларди. Жумлаларнинг оҳанги, улардаги юракларга ўрмалаб кирувчи мусиқа, мураккаб нақоратлар ва атайин қилинган такрорлар кишини мажруҳ хаёлчанлик оғушига судрарди. Боблар кетидан бобларни ютоқиб ўқиётган Дориан кун оғиб, оқшом тушганини, хонанинг бурчақларига соялар чўкканини сезмай ҳам қолди.

Мармардек булутсиз осмонда ёлғиз юлдуз милтиллаб кўринди. Дориан эса ғира-шира ним қоронғиликда кўзлари ўтмай қолгунча ўқишда давом этди. Мулозим қайта-қайта кеч бўлиб қолганини эслатди. Дориан шундан кейингина ўрнидан туриб, қўшни хонага чиқди ва каравот ёнида турган Флоренция усталари ясаган курсича устига китобни-қўйиб, тушлик учун кийимини ўзгартира бошлади.

У клубга етиб борганда соат тўққиздан ошиб қолган эди. Лорд Генри уни кутиб ёлғиз ўтирган экан. Унинг қиёфасидан ранжигани ва ўлгудай юраги сиқилиб кетгани сезилиб турарди.

— Худо ҳақи, мени кечиринг, Гарри! — деб хитоб қилди Дориан.— Сирасини айтганда, мен сизнинг айбингиз билан кеч қолдим. Бериб юборган китобингиз билан мен шунақа андармон бўлиб қолдимки, кун ўтиб кетганини ҳам сезмай қолибман.

— Китоб сизга маъқул бўлишини билган эдим,— деди лорд Генри ўрнидан турар экан.

— Китобингиз менга маъқул бўлди деганим йўқ. Мен китобингиз билан андармон бўлиб қолдим, дедим. Иккови бошқа-бошқа нарса...

— Ие, дарров фарқини ҳам билиб олибсиз-да! — дея сўз қотди лорд Генри. Улар ошхонага йўл олишди.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

Кўп йиллар мобайнида Дориан Грей бу китобнинг таъсирдан халос бўлмай юрди. Аниқроқ айтганда, у бу таъсирдан қутулишни хаёлига ҳам келтиргани йўқ. У Париждан жуда чиройли нашр қилинган бу китобдан бирваракайига тўққизтасини олдириб келтирди ва уларнинг ҳар қайсисига бошқа-бошқа рангда муқовалар буюрттирди. Муқоваларнинг ранги унинг китоб ўқиётган пайтидаги кайфияти ва тез-тез тусланиб турадиган хаёлотининг инжиқликларига мос келмоғи керак эди.

Китобнинг қаҳрамони бўлмиш ёш паришлик йигитда романтиклик билан олимга хос соғлом ақл ўзига хос тарзда омухта бўлиб кетган эди. Шунинг учун Дорианга бу қаҳрамон унинг ўзидан нусха кўчириб ёзилгандай туюларди. Бутун китоб эса унинг ҳали яшаб улгурмаган ҳаётидан олиб ёзилгандай кўринарди.

Бир нарсда Дориан роман қаҳрамонидан бахтиёрроқ эди. У кўзгу қаршисида, маъдан буюмларининг ялтироқ сирти ёхуд сув сатҳи қаршисида ҳеч қачон кўрқув нималигини билган эмас ва бунақа туйғуни кечириш унга ҳеч қачон насиб ҳам қилмасди. Роман қаҳрамони паришлик йигит ҳам ақлини лол қолдирар даражада соҳибжамол бўлади-ю, ёшлик йилларида тўсатдан ҳусни таважжухидан маҳрум бўлиб қолади. Кейин эса у ҳар гал кўзгуга рўпара келганида даҳшатга тушадиган, кўрқувдан қақшайдиган бўлиб қолади. Китобнинг сўнги саҳифаларида бир оз муболағалироқ авж пардаларда бўлса-да, лекин чинакам фожелик билан бошқа инсонларда ва атроф муҳитида ҳамма нарсдан ортиқроқ қадрлайдиган буюмидан ажралиб қолган одамнинг қайғуси ва умидсизлиги тасвирлаб берилган эди. Дориан бу бобларни "ажаб бўлди-ку" деганга ўхшаш бир туйғу билан ўқиб чиқди. Айтганча, ҳар қандай лаззатда бўладигани каби қувончда ҳам бир миқдор бағритошлик бўлади.

Ҳа, Дориан қувонмоқда эди, чунки Бэзил Холлуордни ва яна кўпгина бошқа одамларни мафтун этган беқийёс ҳусни сўлиб қолаётгани йўқ. Афтидан, бу ҳусн унга умрбод берилган бўлиб, ҳеч қачон сўлимаса ҳам керак. Ҳатто Дориан Грей тўғрисидаги бўлар-бўлмас ғийбатларни (унинг бежороқ қадам олиши тўғрисидаги мишмишлар эса вақти-бевақт бутун Лондон бўйлаб тарқалиб турар ва клубларда ҳар хил ғийбатларнинг авж олишига сабаб бўларди) одамлар ҳам унинг шаънини булғайдиган миш-мишларга ишона олмас эдилар — ахир, у ҳар нима бўлганда ҳам қозоннинг қораси юқмайдиган одамлар сирасидан бўлиб кўринарди.

Дориан Грей кириб келганида беҳаё гапларни гапирётганлар жимиб қолишарди. Унинг чеҳрасидаги хотиржам беғуборлик беҳаё одамларга таъна-дашномдек туюларди. Унинг важоҳатиёқ бу одамларга покизаликни эслатиб турарди. Улар шундай истараси иссиқ дилбар йигитнинг фиксу-фужур авж олган, ҳар томонда қинғирлик ва бузуқлик ошиб-тошган бир асрда ёмон таъсирлардан сақланиб қола олганини кўриб бўлишарди.

Дориан кўпинча анча муддат уйда бўлмасди. Бундай ҳолларда унинг қаерда нима қилиб юрганидан яқинлари беҳабар бўларди. Унинг дўстлари ёхуд ўзларини дўст ҳисоблаб юрадиганлар унинг бунақа санқишларидан шубҳага тушишарди. Дориан эса уйига қайтгач, ҳеч кимга кўриниш бермай, юқори қаватга — ўзининг болалиги ўтган хонага кўтарилар, ҳеч қачон ёнидан қўймайдиган калит билан эшигини очиб ичкари кирарди ва қўлида кўзгу билан портретнинг қаршисида узоқ-узоқ туриб қоларди. У гоҳ сувратдаги борган сари кишини жиркантирадиган даражада бужмайиб қариб бораётган башарага тикилар, гоҳ эса қўлидаги кўзгудан боқиб турган навқирон йигитнинг гўзалдан-гўзал чеҳрасидан кўзини ололмасди. Портретдаги қиёфа билан кўзгудаги чеҳра ўртасида тафовут кучая борган сари Дориан бундан кўпроқ лаззатланарди. У ўз ҳуснига борган сари кўпроқ ошқиқ бўлиб борар ва ўз қалбининг таназзулини борган сари кўпроқ қизиқиш билан кузатарди. У портретдаги чеҳранинг пешонасини қоплаган сон-саноқсиз ажинларни, осилиб тушган дўрдоқ лаблар теварагида ғужғон ўйнаган майда чизикларни синчков назар билан томоша қилар экан, баъзан бундан алланечук ғайритабиий ҳузур туярди. Аҳён-аҳёнда у ўзига ўзи савол берарди — қайси бири мудҳишроқ ва жирканчроқ — иллат муҳрими ёки яшаб ўтилган йиллар муҳрими? У ўзининг оппоқ қўлларини портретдаги дағал териси шалвираб қолган қўлларга яқин олиб борар ва уларни таққослаб жил-

маярди. У бу абжағи чиқиб кетган, хизматини ўтаб бўшашиб қолган вужудни таҳқирларди.

Дориан либосини ўзгартириб, бировнинг номи билан доклар яқинидаги кўнгил тортмас ишратхоналарнинг исқирт ҳужраларида тез-тез тунаб қоларди. Шу ҳужраларда тунаган чоғларидами ёхуд ўзининг қимматбаҳо атирларнинг муаттар ҳидлари анқиб турадиган хобхонасида тунларни бедор ўтказган кезларидами — тунда баъзан виждонини бой бериб қўйгани, диёнатидан маҳрум бўлиб қолгани тўғрисида ўйлаб кетарди. Ўйлаганда ҳам изтироб билан ўйлар, қийналиблар кетарди. Бундай ўйлар заминиди худбинлик ётарди, шу сабабдан улар янада уқубатли туюларди. Бироқ бундай дақиқалар камроқ бўларди. Дўстлари Холлуорднинг боғида лорд Генри билан бирга ўтирганларида Гарри биринчи марта унда уйғотган ҳаётга иштиёқ туйғусини Дориан қанчалик кўпроқ қондирса, бу туйғу шунчалик ўткирроқ бўлиб боради. У қанча кўпроқ кўргани сари янада кўпроқ кўришга интиларди. Оч бўриларнинг иштаҳасини эслатувчи бу тўймаслик касали уни қаноатлантирган сари зўрайиб борарди.

Бироқ Дориан орқа-олдига қарамасдан ҳар ишни дадил ва энгилтаклик билан қилаверадиган одамлардан эмас эди, ҳар ҳолда, у жамоанинг фикрига ва одобахлоқ қоидаларига эътибор берарди. Қишда ойига икки марта, йилнинг бошқа фаслларида эса ҳар чоршанба кунининг ўзининг ҳашаматли уйининг эшиклари меҳмонлар учун ланг очиб қўйиларди ва бу ерда ўша пайтдаги энг машҳур ва энг донгдор машшоқлар уларга ўз санъатларидан инжа мўъжизалар туҳфа этишарди. Дориан тушлик зиёфатлар бериб турарди, уларни уюштиришда ҳаммиша лорд Генри ёрдам берарди. Бу зиёфатларга меҳмонлар чертиб-чертиб танлаб айтилар, дастурхонга ҳам жуда тансиқ ноз-неъматлар қўйиларди. Дастурхонга қараган одам унда анвойи гуллар, ажиб кашталар билан безатилган турли-туман сочиқлар, қадимий тилла ва кумуш идиш-товоқларнинг қалаштириб ташланганини кўрарди. Кўпчилик одамлар (улар орасида гўр ёшлар, айниқса, кўп бўларди) Дориан Грей сиймосида талабалик йилларида орзу қилган идеалларни кўришарди — унинг сиймосида олимга хос чинакам маданийлик нозик тарбия кўрган зодагоннинг — "дунё фуқароси"нинг нафис такаллуфи билан бирикиб кетган деб ўйлашарди. Уларнинг назарида Дориан Грей Данте айтган "гўзалликка ихлос билан ўз қалбини поклашга интилувчи" одамлардан бири эди. Готъенинг сўзлари билан айтганда, кўзимизга кўриниб турган дунё худди шундай одамлар учун барпо этилган.

Шак-шубҳа йўқки, Дориан учун ҳаётнинг ўзи санъатлар ичида энг биринчиси ва энг улуғи эди. Қолган санъатларнинг ҳаммаси эса Ҳаётнинг остонаси эди, холос. Албатта, у модага ҳам тан берарди. Мода вақтинчалик бўлса ҳамки, ҳар қандай ҳаёлотни рўёбга чиқаришга қурби етар ва унинг ҳамма томонидан эътироф этилишига эриша оларди. Дориан Дендизмга ҳам тан берарди. Дендизм Гўзаллик ҳақидаги шартли тушунчанинг мутлоқлигини исбот қилишга интилишдан ўзга нарса эмас эди. Унинг кийиниш тарзи, ўқтин-ўқтин у бино қўядиган модалар Мэйфер ва Пэлл-Мелл клубларидаги зиёфатларда жавлон урадиган навқирон олифталарга сезиларли таъсир кўрсатарди. Улар ҳамма нарсада Дорианга тақлид қилишар ва ҳатто унинг ўзи мутлақо эътибор бермайдиган майда-чуйдаларда ҳам Дориан янглиғ назокатга ва баркамолликка эришишга ҳаракат қилишарди.

Дориан балоғат ёшига етганда зодагонлар жамоаси унга ўз бағридан жой берди ва ёш йигит бу жойни бажону дил эгаллади. Дорианнинг назарида бир вақтлар Рим замонларида "Сатирикон"нинг муаллифи император Нерон учун қанчалар қадрли бўлган бўлса, бизнинг кунларимиздаги Лондон учун мен ҳам шундай арзанда бўламан деб ўйлар ва бу ўй ҳаёлидан кечган сари хурсанд бўлиб кетарди. Бироқ қалбининг энг теран жойида у шунчалик, яъни "модалар бобида фармонбардор" бўлишидан кўра аҳамиятлироқ роль ўйнашни хоҳларди — қайси тақинчоқни тақишу, қайси бўйинбоғни қандай боғлаш ёхуд қайси ҳассани олиб юриш масаласида ундан маслаҳатлар сўрашларини истар эди. У ҳаётнинг янги фалсафасини яратишни орзу қиларди. Бу фалсафанинг ўзининг оқилона асослари, ўзининг изчил қоидалари бўлмоғи керак. У яшамоқнинг олий маъносини туйғулар ва сезгиларга жон ато қилишда деб ҳисобларди.

Ҳиссий ҳаётга сизгиниш тез-тез ва ҳақли тарзда қораланиб туриларди. Чунки одамлар инстинктив равишда эҳтирослар ҳамда туйғулардан қўрқишади, сабаб-

ки, эҳтирослар ва туйғулар улардан кучлироқ бўлиб чиқиши мумкин, бундан ташқари, бизга шуниси ҳам маълумки, улар паст табақа махлуқларга ҳам хос нарса. Бироқ Дориан Грейнинг назарида бу туйғуларнинг чинакам табиати ҳанузга қадар англаб етилган эмас ва уларнинг ҳаммаси ҳайвоний ва бетийиқ туйғулар бўлиб келаётганининг сабаби шуки, одамлар ҳамиша уларга озик бермай туриб ўзларига бўйсундиришга ҳаракат қилади ёхуд гўзалликка юксак ривожланган интилиш устивор белгиси бўлган янгича маънавий ҳаёт унсурларини кўриш ўрнига изтироблар билан уларни маҳв этишга тиришади.

Инсониятнинг асрлар мобайнида босиб ўтган йўлига назар ташлар экан, Дориан чуқур таассуф туйғусидан халос бўла олмас эди. Нақадар кўп нарса бой берилган! Аллақандай арзимас мақсад йўлида қанчалар кўп ён берилган! Маънисиз ўжар воз кечишлар, ўзини қийноққа солиш ва ўз-ўзини чеклашнинг бадбашара шакллари! Уларнинг асосида қўрқув ётади, уларнинг оқибати эса чириш бўлди. Бу чириш "тубанлашиш" деб аталмиш ҳодисадан беқиёс даражада мудҳишроқ! Одамлар эса ўзларининг беҳабарликлари оқибатида ундан халос бўлишга ҳаракат қилишади. Табиат ҳамиша жуда ажойиб бир киноя билан тарки дунё қилганларни саҳрога ваҳший ҳайвонлар ҳузурига бекорга қувлаган эмас, тарки дунё қилган азиз-авлиёларга бутун умрлари мобайнида тоғу тошларда, даштларда, ўрмонларда яшайдиган тўрт оёқли жониворларни бежиз ҳамроҳ қилиб қўймаган.

Ҳа, лорд Генри янги гедонизм туғилишини башорат қилар экан, батамом ҳақ. Бу гедонизм ҳаётни қайта қурмоғи керак, уни бизнинг давримизда номаълум сабабларга кўра қайтадан тирилиб қолган бемаъни ва шафқатсиз камсуқумликдан халос этмоғи лозим. Албатта, бу гедонизм доимо ақлнинг хизматига таяниб иш юритади, лекин эҳтиросларнинг турфа хил тажрибасини ҳеч қанақа назария ёхуд таълимотга алмаштирмайди. Гедонизмнинг асл мақсади — ўз-ўзича олинган шу тажрибанинг ўзидир, ширин ёхуд аччиқ бўлишидан қатъий назар, уни самарали гедонизми қизиқтирмайди. Бизнинг ҳаётимизда туйғуларни ўлдирадиган аскетизмга ўрин бўлмаслиги керак, айни чоғда, туйғуларни ўтмаслаштирадиган қўпол бузуқчиликка ҳам йўл қўйилмаслиги лозим. Гедонизм одамларни ҳаётнинг ҳар бир лаҳзасини ундан тўла-тўқис баҳраманд бўлган ҳолда яшаб ўтишга ўргатади, чунки ҳаётнинг ўзи ҳам лип этиб ўтиб кетадиган бир лаҳзада, холос.

Орамиздан қайси биримиз баъзан кечалари ухлаб ётиб, бирдан тонг отмасдан уйғониб кетганмиз. Бундай пайтларда уйқумиз шу қадар ширин бўлганки, э, сира уйғонмасдан, мангулик уйқусига чўмишни ҳам қўмсаган бўлмоғимиз керак. Ёхуд мудҳиш босинқиришлар ва расво қувончларга тўла тунда уйғонганимиз борми? Бундай пайтларда миямиз хўжайраларида воқеликдагига қараганда ўн чандон мудҳишроқ манзаралар пайдо бўлади. Бу манзаралар ҳар қандай ҳокимона қудратга тўла фантастика каби ғоятда жонли ва ёрқин бўлади. Бу манзаралар қудратли жозибаси билан готик санъатга ўхшаб кетади, чунки ҳаёлпарастлик дардига чалинган одамлар учун яратилгандай кўринган готик санъат айни ана шу қудратли жозибаси билан умрбоқийлик касб этади. Бунақа уйғониб кетишлар ҳамманинг эсида бўлса керак. Тонгнинг оппоқ бармоқлари аста-аста пардалар қатини оралаб ўтади ва назарингизда гўё пардалар титраётгандай бўлади. Жимжимадор қора соялар шов-шувсиз астагина хона бурчагига ўрмалаб ўтиб келган ва у ерга биқиниб олган бўлади. Дераза ортида эса дарахтларнинг новдаларида аллақачон қушлар чах-чахлаша бошлаган бўлади. Кўчаларда ишга кетаётганларнинг гурсиллаган қадам товуслари эшитилади. Баъзан эса шабаданнинг энгил хўрсинишлари, ёқимли эпкинларини ҳис қилиш мумкин. Бу шабада адрлардан тушган, у сукутга чўмган уй теварагида узоқ айланиб юради. Бирин-кетин юзга тугиладиган ҳарирдай нафис зулмат пардалари кўтарилади, теварак-атрофдаги ҳамма нарса секин-секин аввалги шакллари ва тусларини касб этади ва тонг кўз ўнгимизда атрофимизни қуршаб олган дунёни унинг одатдаги кўринишига қайтаради. Хира кўзгулар жон киргандай ҳаётни акс эттира бошлайдилар. Ўчирилган шамлар кеча ўчириб қўйилган жойда қандай турган бўлса, шундай турипти. Уларнинг ёнида асл саҳифалари чала қирқилган китоб — кеча оқшом уни ютақиб ўқишганди. Кеча оқшом зиёфат чоғида сизнинг ёқангизни безаб турган гул ҳам сўлган, тароватини йўқотган ҳолда ерда ётипти. Унинг ёнида мактуб — бу мактубни ўқиб чиқишга юрагингиз бетламаган ёхуд уни қўлдан қўймай қайта-қайта ўқигансиз.

Гуё ҳеч нарса ўзгармагандай. Туннинг нимжон сояларидан яна ўша таниш воқе-лик қад кўтаради. Кеча тўхтаб қолган жойдан бошлаб яшашни давом эттирмақ керак. Ва биз алам билан англаймизки, кўникилган бир-бирига ўхшаш машғул-лотларнинг ҳамон ўша-ўша толиқтирувчи доирасида доғдониб юриб, узлуксиз тарзда беҳуда куч сарфлашга маҳкуммиз. Баъзан биз бундай дақиқаларда жон-жаҳдимиз билан кўзимизни очиб янги бир дунёни кўрмақ истаймиз. У шундай бир дунё бўлсаки, бир кечанинг ўзида бизнинг қалбларимизни шодликка тўлдириб, бутунлай ўзгариб қолган бўлса... Бу дунёда ҳамма нарса янги шакллар касб эт-ган ва ҳамма нарса жонли, ёрқин бўёқларга бурканган бўлса... Бу дунё эврилиш-ларга ва янгидан-янги сиру асрорларга тўла бўлса, унда ўтмишга ўрин берилма-са ёхуд берилган тақдирда ҳам жуда кам даражада берилса. Агар борди-ю бу ўтмиш ҳали яшашда давом этаётган бўлса, ҳар холда мажбуриятлар ва афсус-у надоматлар тарзида яшашда давом этмасин, негаки ҳатто бахт ҳақидаги хотира-ларнинг ҳам ўзининг аламли жойлари бор, ўтиб кетган ҳузур-ҳаловатлар хоти-раси эса одамнинг юрагида санчиқ кўзгайди.

Айни ана шундай дунёларни барпо этиш Дориан Грейнинг тасавурида яшаш-нинг асосий мақсади ёхуд асосий орзуларидан бири эди. Шунинг учун ҳам у янги ва дилга малҳам бўладиган туйғулар кетидан қувишга чоғланди. Бу туйғулар тар-кибида романтиканинг асосий унсuri — гаройиблик бўлмоғи керак эди. Шулар-ни кўмсаган Дориан кўпинча ўзининг табиатига ёт бўлган гоғлар асоратига ту-шиб қолар, уларнинг маккорона жозибаларига маҳлиё бўлар, кейинчалик эса уларнинг моҳиятини билиб олгач, қанақалигини кўриб-билиб, қизиқувчанлиги-ни роса қаноатлантиргач, улардан лоқайдлик билан юз ўгирарди. Ҳозирги баъзи бир руҳшуносларнинг таъкидлашига қараганда, бундай лоқайдлик жўшқин тем-перамент билан бақамти кела оладигангина эмас, балки унинг зарурий шартини ҳам ташкил қилади.

Бир вақтлар Лондонда Дориан католик мазҳабини қабул қилмоқчи эмиш деган гап тарқалди. Чиндан ҳам, католик динига хос маросимлар унга жуда маъқул бўларди. Кундалик ибодат чоғидаги қурбонлик қилиш маросими ўзининг сирлилиги билан уни маҳлиё қиларди. Бу қурбонлик келтириш маросими қадимги дунёнинг жамики қур-бонлик маросимларига қараганда ўзининг чинлиги билан кўрқинчлироқ туюларди. У бизнинг ҳамма туйғуларимизнинг шаҳодатига беписанд қараши билан, ўзининг ибтидоий соддалиги билан уни ҳаяжонга соларди. Маросим инсон ҳаётининг фоже-лигини ифодалашга ҳаракат қиладиган бир рамз эди ва шу туфайли ҳаммиша кўта-ринки руҳга эга бўларди. Дориан черков полига тўшалган ювқ мармар плиталар узра тиз чўкиб туришни ёқтирар ва роҳибнинг хатти-ҳаракатларини суқланиб томо-ша қиларди. Залворли зарбоф либосга бурканган роҳиб қони қочган қўллари билан шошмай совғалар сақланувчи идиш устидан ёпқични олади ёхуд қимматбаҳо тош-лари ярқираб турган шиша фонарга ўхшаб кетадиган нарсани баланд кўтаради — шунда Дориан буларнинг бари чиндан ҳам "фаришталарнинг ризқи-рўзи" эканига ишонишни истади. Дориан бу маросимдаги яна бир нарсани яхши кўради. Махсус либосдаги роҳиб меҳмонни жом устига энгаштиради-да, ўзи кўкракларига уриб, қил-ган гуноҳларини айтиб, тавба-тазаррулар қилади. Исириқдонлардан чиқиб турган тутунлар уни маст қиларди. Чеҳраларида тантанавор жиддий ифода муҳрланиб қол-ган, қип-қизил матолардан тикилган кийимлар кийган болаларнинг қўлларида иси-риқдонлар катта-катта тилла гуллардай чайқаларди.

Черковдан чиқар экан, Дориан қора рангга бўялган тазаррухоналарга қизи-қиш билан қарар, баъзан эса уларнинг сояларида ўтириб олиб, анча вақтгача одамларнинг алмисоқдан қолган панжара орқали ўз турмушлари ҳақида ҳикоя қилаётган ҳақиқатларини тингларди.

Бироқ Дориан тушунар эди — бирон ақидани ёхуд диний таълимотни расман қабул қилиш ўзининг ақлий ўсишига қандайдир чегара қўйиш билан баробар. Шунинг учун у ҳеч қачон бундай хатони қилмасди: ахир, бир меҳмонхона бўлса-ю, у фақат бир тунни ўтказишга ёки тунда ой қайтиб, юлдузлар чарақламай қол-ган бир неча соатни ўтказишгагина яраса, уни қандай қилиб муқим истиқомат қиладиган бошпана, ватан деб ҳисоблаш мумкин. Бир вақтлар у мистицизмга қизиқиб қолган эди. Мистицизмнинг жуда ажиб бир қобилияти бор — у оддий, жўн нарсага сирлилик бахш эта олади, уни ажойиб-гаройиб бир нарса қилиб

кўрсатади. Унга хос бўлган мураккаб мулоҳазалар занжири ҳам Дорианга маъқул келарди. Ҳаётининг бошқа бир даврида Дориан немис давринизмининг материалстик назарияларига мойиллик кўрсатди. Инсонларнинг ҳар қандай фикр ва эҳтиросларини миёдаги туссиз модданинг ёки оппоқ асаб толаларининг аллақандай ҳужайралари фаолиятига олиб бориб боғлаш унга ўзига хос лаззат бахш этарди. Ҳар ҳолда, руҳнинг мажруҳ бўладими ёхуд соғлом, расамадидагидайми ёхуд ғайриодатий бўладими, барибир, жисмоний шароитга мутлақо қарам экани ҳақидаги ғоя жуда мароқли эди-да! Аммо ҳар қандай назариялар-у, ҳаёт ҳақидаги ҳамма таълимотлар Дориан учун ҳаётнинг ўзи билан таққослаганда сариқ чақалик аҳамиятга эга эмас эди. Тажрибадан ўтмаган, воқелик билан боғланмаган ҳар қандай маъқул мулоҳазалар-у мушоҳадалар буткул самарасиз экани Дорианга аён эди. У яхши билардики, инсоннинг ҳиссий ҳаёти худди руҳий ҳаёти сингари ўзининг муқаддас сирларига эга ва улар ҳали ўзларининг кашф этилишини кутмоқда.

У ҳар хил ҳаётларнинг таъсир қилиш йўллари муаттар, хушбўй буюмларни тайёрлаш сирларини ўргана бошлади. Хушбўй ёғларни синчиклаб ўрганди. Шарқнинг муаттар маъжунларини куйдириб кўрди. Дориан инсоннинг ҳар қандай кайфияти унга буюмларнинг ҳиссий таъсирларига боғлиқ деган хулосага келди. Уларнинг ҳақиқий нисбатларини кашф этиш мақсадига тушиб қолди. Нима учун, масалан, исриқ дуди одамларни мистик кайфиятга солади-ю, амбар ҳиди эҳтиросларни жунбушга келтиради? Нима сабабдан бинафшанинг хушбўй ҳиди бир замонлар ўтиб кетган муҳаббат ҳақидаги хотираларни кўзгайди, мускат миёни айнилади, бошқа бир гул ҳаёлоти алғов-далғов қилади? Ҳидларнинг руҳий таъсири ҳақида илмий тадқиқот яратишга жазм қилган Дориан турли-туман ўткир ҳидли илдизлару, кўкатларни, авжи яшнаб турган чоғидаги муаттар гулларни, хушбўй бальзамларни, ноёб навли хушбўй дарахтларни, одамнинг аъзойи-баданини бўшаштирадиган ёки ҳиди ақдан оздириши мумкин бўлган ўсимликларни, қалбдаги хомушликни ариटाдиган аллози ўрганиб чиқди.

Дорианнинг ҳаётида шундай давр ҳам бўлиб ўтдики, у бутун вужуди билан мусиқага берилди. Ушанда унинг уйида деразаларига панжара тутилган, шифти зарҳал ва қирмизи рангларга бўялган, деворлари эса олхўри тусли зангори лак билан қопланган узун залда ғаройиб концертлар бўлиб турарди: абжир лўлилар ўзларининг муштдай-муштдай асбобларидан жарангдор шўх куйлар янгратади, сариқ шал либосли улўғсифат тунисликлар таранг тортилган торларини жаранглатади, негрлар тишларини ярқиратиб, бир маромда мис барабанларини дўпиллатар, бежирим гавдали озғин, салла ўраган ҳиндилар эса қизил бордонлар устида чордона қуриб ўтириб олиб, узун қамиш найларини чалиб, каттакон заҳарли илонларни ўйинга солардилар. Шуберт мусиқасининг жозибаси, Шопеннинг ошуфтажон марсиялари ва ҳатто Бетховеннинг қудратли симфонияси Дорианга ҳеч қандай таъсир кўрсатмай қўйган кезларда бу ёввойи мусиқага хос бўлган кескин ўзгаришлар ва қулоқни қоматга келтирувчи тарақ-туруқлар уни ҳаяжонга соларди. У дунёдаги ҳамма мамлакатларнинг мусиқа асбобларини йиғди. У ҳатто бир замонлар ўтиб кетган халқларнинг ёхуд Ғарб цивилизацияси билан тўқнашувдан омон қолиб, ҳозирча ҳаёт кечириб юрган ёввойи қабилаларнинг фақат мақбаралардагина топиш мумкин бўлган мусиқа асбобларини ҳам йиғди. У бу асбобларнинг ҳаммасини чалиб кўришни яхши кўрар эди. Унинг тўплаган асбоблари орасида Рио Негро ҳиндиларининг сирли "журупарис"и ҳам бор эди. Хотинларга бу асбобга қараш ман этилган эди. Ҳатто йигитларга ҳам икки-уч кун рўза тутиб, кейин жисмини калтаклаб, гуноҳлардан фориғ этилгандан кейингина унга кўз ташлашга ижозат бериларди. Асбоблар орасида Перудан келтирилган сопол кўзачалар ҳам бор эди — улар қушларнинг қийқиришига ўхшаган овоз чиқарарди. Инсон суякларидан ишланган най ҳам бор эди — унга бир замонлар Чилида Альфонсо де Овалленинг назари тушганди. Ғаройиб овоз чиқарадиган бир бўлак яшма ҳам бўлиб, у фақат Куцко яқинидан топилади ва ундан чиндан ҳам кишига ёқадиган жуда жарангдор овоз тараларди. Дорианнинг йиққан асбоблари орасида ҳатто турфа хил рангларга бўялган қовоқ ҳам бор эди — унинг ичига тошлар солинган бўлиб, қовоқ силкитилса, шақир-шўқур овоз чиқарарди. Мексиканинг чўзинчоқ найи ҳам ғаройиб — машшоқ уни пуфламайди, балки чалаётганда ҳавони ичига тортади. Амазонка қабилаларининг чинқи-роқ овоз чиқарувчи "туре" деган асбобида кун бўйи баланд дарахтлар устида ўти-

риб соқчилик қилувчилар хатардан хабар беришади. Бу асбобнинг овози уч лъегача масофада эшитилади. "Тепонашли" деган иккита ёғоч тили дириллаб турадиган асбобни ўсимликларнинг шираси суртилган ёғочлар билан уриб чалинади. Агтекларнинг "иотли" деган қўнғироқчалари узумга ўхшаб ғужум-ғужум қилиб илиб қўйилган. Асбоблар орасида илон териси тортилган дўмбира ҳам бор — уни бир замонлар Мехико эҳромларида Кортецнинг ҳамроҳи Бернал Диац кўриб, бениҳоя аянчли садоларини жуда ёрқин тасвирлаб берган.

Бу асбобларнинг барчаси Дорианни ўзининг ғаройиблиги билан мафтун қилган эди. У Санъат худди Табиат каби баъзан ўзининг шакллари ва товушлари билан инсоннинг кўзи-ю қулоғини таққирловчи бадбашара, хунук нарсалар яратади деган фикрни ўйлаганда ўзига хос қониқиш ҳиссини туяр эди.

Бироқ орадан кўп ўтмай улар Дорианнинг жонига теғди. Шундан сўнг у яна оқшомлари операда ўз ложасида ёлғизми ёхуд лорд Генри билан бирга ўтирибми, завқ-шавқ билан "Тангейзер" операсини томоша қила бошлади. Унинг назарида шу улуғ асарнинг мусиқий муқаддимасида унинг қалбини қамраб олган фожеанинг садолари янграб эди.

Шундан кейин у яна бир янги иштиёқ билан ёнди — энди Дориан қимматбаҳо тошларга қизиқиб қолди. Бир бал-маскарада у француз адмирални Анн де-Жойез либосида иштирок этди. Ўшанда эғнидаги камзулига беш юз олтмишта дур қадалган эди. Унинг бу қизиқиши узоқ давом этди, ҳатто, айтиш мумкинки, умрининг охиригача ҳам у бу дардан фориг бўлолмади. У кун бўйи қимматбаҳо тошларни бирма-бир кўлдан ўтказиб, ғилофларга жойлаб чиқишдан эринмасди. Бунда олхўрига ўхшаш кўкиш тошлар ҳам бор эди — улар лампашиша шўъласида қизғиш тусда товланарди. Тарам-тарам чизикларга эга бўлган кумушранг тошлар, худди шаробга ўхшаган тўқ қизил ёхуд зарҳал ёқутлар, ич-ичида аллақандай тўрт бурчак юлдузчалар ёниб турадиган олмослар ва яна қанчадан-қанча гўзал инжулар кўзни қувонтирарди. Уларнинг қуёш нурларида товланишини кўриб Дориан анчагача маҳлиё бўлиб қоларди. Унга Амстердамдан учта ҳаддан ташқари йирик ва ёрқин зумрад билан жамики заршуносларнинг кўзини ўйнатадиган кўҳна фируза келтириб беришди.

Дориан қаерда бўлмасин, қимматбаҳо тошларни қидириб топиш билангина андармон бўлмас, балки улар тўғрисидаги бири биридан қизиқ ривоятларни ҳам йиғарди. Масалан, Альфонсонинг "Clericalis Disciplina" асарида кўзлари чинакам ёқутдан бўлган илон тилга олинади. Александрнинг романтик қиссаларида эса Эматияни забт этган фотиҳ Иордан водийсида бир илон кўргани, унинг уст териси зумрадлар қадалган тасма билан қоплангани тўғрисида ҳикоя қилинади.

Филостратнинг ҳикоя қилишича, аждарнинг миясида қимматбаҳо жавоҳир бўлар эмиш, бу махлуққа олтин ёзувлар билан қип-қизил матони кўрсатса, у сеҳрлангандай донг қотиб ухлаб қолар эмиш ва шунда уни ўлдириш мумкин эмиш.

Улуғ алхимик Пьер де Бонифаснинг гувоҳлик беришича, олмос одамни кўринмас қилиб қўя олармиш, ҳинди жавоҳири эса уни жуда чечан қилармиш. Пушти ранги тош ғазабни пасайтирармиш, ёқут уйқуга кетказармиш, бошқа баъзи тошлар эса кайфни тарқатармиш. Яна бир тош бор эмишки, ой тўлганда зўрайиб, ой қайтганда заифлашармиш. Бошқа бир тош эса ўғрини фош этармиш. Бу тош улоқнинг қонига ботирилгандагина кучини йўқотармиш.

Леонард Камилл ўлдирилган қурбақанинг миясидан топиб олинган оқ тошни кўрган экан — у ҳар қандай заҳарга даво экан. Араб саҳроларида яшайдиган кийикларнинг юрагидан топиладиган тош эса вабони даф қиладиган мўъжизакор тилсимот эмиш. Аллақандай арабий қушларнинг инларида аспилаб деган тош учраб турармиш — Демокритнинг айтишича, бу тош уни тақиб юрган одамни ўт балосидан асармиш.

Цейлон подшоси тож кийиш маросимида пойтахт кўчаларидан қўлида катта ёқутни ушлаб ўтган экан. Авлиё Иоани қасрининг дарвозаси пуштиранг тошдан ишланиб, унга ўрдак тумшук бир жониворнинг шохлари қадаб қўйилган экан. Шундай қилинса, қасрга ҳеч ким заҳар олиб киролмас экан. Қасрнинг қуббасида иккита олтин олма бўлиб, уларнинг бағрига иккита олмос ўрнатилган экан. Кундуз кунлари олтин ярқираб турар, тунларда эса олмос нур таратар экан. Лодж-

¹ "Руҳонийларга пандлар" (лот.).

нинг "Америка дурдоналари" деган қадимий романида ҳикоя қилинишича, қиролчанинг хобхонасида бутун дунёдаги бокира қизларнинг кумушдан ишланган тасвирлари бор экан. Улар олмослар, ёқутлар, зумраду ферузлар билан безатилган кўзгуларга қараб ўзларига оро берар эканлар. Марко Поло Чипангуда аҳоли ўлган қариндош-уруғларининг оғзига пуштиранг дур солиб қўйишларини кўрган экан. Дурга ошиқу беқарор бўлиб қолган денгиз ажойиботи ҳақида ривоятлар бор.

Кунлардан-бир кун ғаввос бу дурдонани топиб, Перозе подшосига инъом қилмоқчи бўлипти, бироқ денгиз махлуқи ғаввосни ўлдириб, ўғирланган дур учун етти ой аза тутипти. Прокопийнинг ҳикоя қилишича, кейинчалик хунлар Перозе подшосини алдаб, тузоққа илинтиришипти. Подшо дурни ташлаб юборипти. Император уни топган одамга беш юз қадоқ олтин ваъда қилипти, лекин дурни ҳеч қаердан топиша олишмапти.

Малабар қироли эса венециялик бир зодагонга уч юз тўртта дурдан ясалган тасбеҳни кўрсатган экан. Дурларнинг сони бу подшо сигинадиган подшолар сонига тўғри келар экан.

Брантоннинг ёзганларига ишонадиган бўлсак, Александр Олтинчининг ўғли герцог Валентинуа Людовик Ўн иккинчининг ҳузурига меҳмон бўлиб келганда, унинг оти бошдан-оёқ олтин безаклар билан яратилган эди. Герцогнинг шляпасини безаб турган икки қатор ёқутлар кўзларни қамаштирувчи нур таратарди. Англия қироли Карлнинг миниб юрадиган отининг узангиларига тўрт юзу йигирма дона бриллиант қадалганди. Ричард Иккинчининг ёпинчиги бошдан-оёқ лаъл билан безатилган бўлиб, уни ўттиз минг маркига баҳолашган эдилар. Холл Тоузрга ўзининг тож кийиш маросимига кетаётган Генрих Саккизинчининг либосини шундай тасвирлайди: "Қирол зарбоф матодан тикилган кафтан кийган эди. Унинг кўксини бриллиантлар безаб турипти, елқасидан ўтказиб олган энлик тасмага сон-саноксиз лаъл қадалган. Иаков Биринчининг жориялари бениҳоя нозик ишланган олтин гардишли зумрад исирғалар тақишган. Эдвард Иккинчи Пирс Гэйвстонга соф олтиндан ясалган совут совға қилган экан. У кўпгина жавоҳирлар билан безатилган экан. Совғалар ичида олтин атиргуллардан ясалган тўғнағич ҳам бор бўлиб, унинг ҳар жой-ҳар жойига феруза тошлар қадалган экан. Либослар ичида дурлар тикилган жуда гўзал қалпоқ ҳам бор экан. Генрих Иккинчининг қўлқопига ҳам то тирсагига қадар қимматбаҳо жавоҳирлар қадалган бўлиб, ов камзулининг энгига ўн иккита ёқут ва элик иккита йирик дур билан зеб берилган экан. Бургунд герцоглар сулоласининг сўнгги вакили бўлмиш Карл Довжоракнинг ҳам бош кийими шу шаклдаги дуру ва яна бошқа жавоҳирлар билан безатилган экан.

Бир замонлар ҳаёт нақадар гўзал бўлган-а! Унинг ажойиб ҳашаматидан кўзлар ўйнаб, диллар яйраган! Аллақачон ўтмиш бағрига сингиб кетган бу ҳашамат ҳақида ўқишнинг ўзи ҳам нечоғлик мароқли!

Кейинчалик Дориан кашталар-у ипак гиламларга қизиқиб қолди. Шимолий Овруро халқларининг салқин уйларида деворга ишланадиган расмлар ўрнини шу кашталар-у ипак гиламлар эгаллаган эди. Дорианнинг ноёб бир қобилияти бор эди — у бир иш билан шуғулланадиган бўлса, бу ишга боши билан шўнғиб кетарди. У кашталар ва ипак гиламларни синчиклаб ўрганар экан, чуқур таассуф ва надомат билан англадики, вақт деганлари ҳар қандай гўзал ва бетакрор нарсанинг кушандаси бўлар экан.

Лекин нима бўлганда ҳам, унинг ўзи бу масалада қисмат ҳамлаларига чап бериб келмоқда эди. Йиллар бирин-кетин ўтиб бормоқда, дарахтлар неча марталаб кўкариб, гуллаб, барглари хазон бўлди, ишратда ўтадиган мудҳиш ва шармандали тунлар узлуксиз такрорланиб турипти. Лекин Дориан эса ўзгараётгани йўқ. Ҳеч қанақа қиш унинг чеҳрасига соя ташлаёлгани йўқ, унинг яшнаб турган таровати-га путур етказса олмади. Одамлар қўли билан барпо этилган буюмларнинг қисмати эса бутунлай бошқача бўлди. Қаёққа ғойиб бўлди бу буюмлар? Афина-Паллада учун қора мағиз қизлар томонидан тўқилган либослар қаёққа кетди? Нафармон рангли бу либосларда худолар билан паҳлавонлар мухорабаси тасвирланган эди. Нероннинг буйруғи билан Колизея устидан тортилган веларизум қани? Бу веларизум ҳаддан ташқари катта қизил матодан иборат бўлиб, унда юлдузли самонинг суврати ва олтин жабдуғли оқ отлар елдириб бораётган арава устидаги Аполлон тасвирланган эди. Дориан Қуёш муҳиби шаънига тикилган ажойиб сочиқларни кўра

олмаслигига чин юракдан афсусланди — уларда зиёфат дастурхонларини безаб турадиган турли-туман нозу неъматлар ва лаззатли таомлар тасвирланган эди. Дориан қирол Хилперикнинг тобути устига ёпилган пардани ҳам кўролмаганидан афсусда эди — бу ёпқич уч юзта олтин арилар билан безатилган экан. Ёки Понтий епископининг ғазабини кўзгаган фантастик либосларни айтмайсизми — уларда "арслонлар, қоплонлар, айиқлар, кучуклар, ўрмонлар, қоялар, овчилар, қўйинчи, рассом табиатда кўриши мумкин бўлган нарсаларнинг ҳаммаси тасвирланган. Ёхуд Шаҳзода Карл Орлеанскийнинг либоси ҳам таърифга сиғмайди. Унинг энгларига "Madame, j'esuis tout joueux!" деган сўзлар билан бошланувчи шеър ва уларга басталанган куй чатилган экан. Яна шуниси борки, нота чизиқлари тилла билан тикилган, ҳар битта нота белгиси эса ўша пайтнинг таомилига кўра нота белгилари чор қирра бўлгани учун тўртта дур билан чатилган.

Дориан Рейм қасрида қиролича Ионна Бургундская учун тайёрлаб қўйилган хонанинг тавсифини ўқиди. Деворларга илиб қўйилган ипак гиламларда бир минг уч юз йигирма битта тўтиқуш ва беш юз олтмиш битта капалакнинг суврати нақш қилинган. Тўтиларнинг қанотида қиролнинг герби, капалакларнинг қанотида қироличанинг герби савлат тўкиб туради. Буларнинг ҳаммаси соф олтиндан.

Екатерина Медичининг жасади солинган тобут устига қора духоба ёпилган бўлиб, у ҳилол ва қуёш сувратлари билан безатилган. Тобут қўйилган чодир гулдор шойидан тикилган бўлиб, унга олтин ва кумуш иплардан тикилган гулдасгалар ва гулчамбарлар нақш қилинган. Попукларига эса дурлар қўшиб чатилган. Буларнинг бари хобхонада бўлиб, унинг деворларига қироличанинг қора барқутга тикилган герби илинганди. Людовик Ўн тўртинчининг хобхонасида ўн беш фут баландликдаги устунларнинг барига тиллақори нақшлар чекилган. Польша қироли Ян Собескийнинг сафарларда фойдаланадиган ётоғи устига чодир қурилган бўлиб, у зарбоф парчадан ясалган ва унга феруза иплар билан Қуръон суралари нақш қилинганди. Уни тутиб турадиган устунлар зарҳалланган бўлиб, жуда зўр маҳорат билан ясалган ва эмаль медальонлар ҳамда турли жавоҳирлар билан безалган эди. Бу чайлани поляклар Вена ёнидаги турклар қўналғасида ўлжа қилиб олишганди. Авваллари унинг зарҳал гумбази остида Муҳаммад алайҳиссаломнинг яшил байроғи савлат тўкиб турарди.

Бутун бир йил мобайнида Дориан топиш имкони бўлган энг яхши кашталар ва матоларни ҳафсала билан йиғиб борди. Унинг йиққанлари орасида Деҳлидан келтирилган жуда ажиб бир ҳинди матоси бор эди. Унга олтин пальма барглари, скарабей деб аталувчи муқаддас кўнғизчаларнинг рангдор қанотлари жуда бежирим тарзда нақш қилинганди. Даккадан олиб келинган газ мато эса юпқалиғи ва нафислиги учун Шарқда "ҳавойи", "шалоло", "оқшомги шабнам" деган номлар олганди. Явадан келтирилган жимжимадор сувратлар тикилган матолар, Хитойнинг жуда нафис тўқилган сариқ газмоли, муқоваси атласдан ёхуд жуда чиройли кўк ипакдан ишланган китоблар, венгер тўрларидан ясалган юзга тутадиган нафис пардалар, сицилия зарбофи ва дағал ипак барқути, тилла тангалар қўшиб чатилган гуржи матолар, бағоят ажойиб ранглардаги қушчаларнинг тилларанг кўкиш сувратлари тикилган япон матолари — буларнинг барини Дориан соатлаб томоша қилишга тайёр эди.

Дориан черков либосларига ҳам ва, умуман, диний маросимлар билан боғлиқ нарсаларнинг ҳаммасига янада зўр иштиёқ билан қарарди. Унинг уйининг кун ботиш томонидаги болахонада катта-катта сандиқларда жуда ноёб ва гўзал либослар сақланарди. Уларнинг орасида Исо алайҳиссалом келинлари кийса арзийдиганлари ҳам бор эди, негаки, Исонинг келинлари ихтиёрий маҳрумиятлар вадидан озиб, қони қочиб қолган, ўз-ўзини калтаклашлар сабабидан дабдала бўлган танасини кўздан яширмақ учун алвон рангли нафис матодан тикилган кўйлақлар киймоғи лозим. Дориан йиққан буюмлар орасида пушти рангли ипакдан ва зарбофдан тикилган ридо ҳам бор эди. Унинг кашталари ичида олти баргли гуллардан ишланган гулдасталар тез-тез учраб турарди. Ридонинг этакларида Биби Марям ҳаётидан олинган манзаралар тикилганди. Бунақа ридолар Италияда XV асрда тикилган эди.

¹ Хоним, мен беҳад бахтиёрман. (Франц.)

Дорианнинг бойликлари орасида роҳибларнинг бошқа либослари ҳам бор эди. Уларнинг ҳаммаси ҳам асл матодан тикилган бўлиб, энг ноёб, энг қиммат жавоҳиру тошлар билан безатилган эди. Диний расм-русумларни ўтказишда кийиладиган бу либослар Дорианнинг қалбини ҳаяжонга тўлдирарди.

Дориан Грей ўзининг бекаму кўст жиҳозланган уйида тўпланган бошқа ҳамма нарсалар каби, бу бойликлар ҳам унга лоақал вақтинча бўлса ҳам ўзини унутишга ёрдам берар, баъзан ортиқ чидаб бўлмайдиган даражага етадиган кўрқувдан халос бўлишга кўмаклашарди. Ҳеч ким истиқомат қилмайдиган, бир замонлар маъсуд болалигининг қанчадан-қанча осуда кунларига гувоҳ бўлган, эндиликда эса ҳаммага қулфлаб қўйиладиган хонага унинг ўзи машъум сувратни осиб қўйди — расмдаги қиёфанинг ўзгариб турган чизгиларида у ўзининг ҳаёти тўғрисидаги шармандали ҳақиқатни ўқир эди. Шунинг учун сувратнинг устига зарҳалланган қизил ёпқични ташлаб қўйган. Бир неча ҳафталар Дориан бу хонага бош суққани йўқ. У расмдаги ёқимсиз қиёфасини буткул хаёлидан чиқариб ташлашни истар эди. Бундай ҳолларда унинг аввалги беғамлиги, шаффоф масрурлиги, ҳаётдан тўйиб-тўйиб роҳатланиши қайтиб келгандай бўларди. Кейин у тўсатдан ярим кечада ҳеч кимга билдирмай уйдан ғойиб бўлиб қолар ва Бул-Гейт-Филде яқинидаги аллақандай нопок ишратхоналарга йўл оларди. Уни бу жойлардан ҳайдаб солмагуналарича бир неча кун мириқиб ишратга бериларди. Кейин уйига қайтиб келгач, сувратнинг олдига ўтириб олиб, ундан нигоҳини узмай, синчиклаб томоша қиларди. Бундай ҳолларда у баъзан ўзидан ҳам, сувратдан ҳам жирканиб кетарди, баъзан эса худбин одамга хос ички ғурурга тўлиб-тошарди. Ахир, шу ғурур эмасми уни нопок гуноҳлар қўйнига чорлайдиган куч? Буни ўйлар экан, аламли мамнуният билан ўзининг бадбашара эгизагига истехзоли жилмайиб кўярди. Ахир, бу эгизак Дорианга аталган тавқи лаънатни кўтариб юрипти-да!

Бир неча йил ўтгач, Дориан Англиядан бошқа ҳеч бир жойда узоқроқ муддат туролмайдиган бўлиб қолди. У лорд Генри билан бирга Трувилда бир қасрни ижарага олган эди — бундан воз кечди. Жазоирда оқ девор билан ўраб олинган уйлари бор эди — бу ерда Дориан лорд Генри билан неча мартабала қишлаб қолган эди — ундан ҳам воз кечди. У ҳаётида шу қадар катта ўрин тутувчи сувратдан ажрала олмай қолганди. Бундан ташқари, унинг йўқлигида суврат турган уйга бирор кимсанинг кириб қолишидан хавотир оларди. Ҳолбуки, Дорианнинг фармойиши билан хона унча-мунчага очилмайдиган қилиб тамбалаб ташланган.

Шуниси ҳам борки, бирорта одам сувратни кўриб қолгудай бўлса, барибир, сирдан воқиф бўлаолмаслигига Дорианнинг ишончи комил эди. Тўғри, иллатларнинг жирканч излари яққол кўриниб турган бўлишига қармай, суврат ҳамон Дорианнинг айнан ўзига ўхшарди. Лекин ўхшаса нима бўпти? Унга сувратни писанда қилишга журъат этган ҳар қандай одамнинг Дориан масҳарасини чиқариб ташларди. Ахир, сувратни ишлаган Дориан эмас, шундоқ экан, ким ҳам бу шармандали ҳолатни унга тўнкай олади? Ҳатто, Дориан одамларга ҳақиқатни айтиб берган тақдирда ҳам бунга ким ишонарди?

Шундоқ бўлса-да, унинг юраги така-пука. Гоҳи-гоҳида у Ноттингемшайрдаги каттакон уйида меҳмон чақириб, зиёфат берарди. Бу зиёфатларга кўпинча унинг доирасига мансуб зодагон ёшлар тўпланарди. Уларнинг орасида Дорианнинг яқин ошналари ҳам кўп бўларди. Дориан уларнинг ҳаммасининг кўнглини олишга ҳаракат қиларди. Бу зиёфатларда серобчилик, мўл-кўлчилик ақл бовар қилмайдиган даражада бўларди. Улар жуда ҳашаматли ва дабдабали ўтарди. Шу сабабдан бу зиёфатларнинг довуғи бутун вилоятда тилларда дoston эди. Баъзан ҳатто шундай тантаналарда ҳам қўққисдан зиёфатнинг ярмига борганда Дориан меҳмонларни тарк этиб, ошиғич равишда Лондонга жўнаб қоларди ва суврат осиглик уйга биров кириб кетиб қолмадими, суврат жойида осиглик турганмикин-йўқми, эканини текшириб кўрарди. Сувратни ўғирлаб кетишган бўлса нима бўлади? Бу тўғрида ўйлашнинг ўзидаёқ Дорианнинг томирларидаги қон музлаб қоларди. Унда унинг сири бутун зодагонлар дунёсига ошкор бўлади-ку! Ёки одамлар ҳозирнинг ўзидаёқ бу сирдан воқиф бўлиб қолишганмикин?

Ҳа, у кўпларни мафтун қилган эди, аммо унга ишонқирамай муносабатда бўладиганлар ҳам кам эмас эди. Вест-энд клубларидан бирида уни сайловда йиқитишларига сал қолди, ҳолбуки, Дориан келиб чиқиши жиҳатидан ҳам, жамият-

даги мавқеига кўра ҳам бу клубнинг аъзоси бўлмоққа тўла ҳақи бор эди. Яна гап-сўзларга қараганда, Дорианнинг ошналаридан бири уни Черчилл-клубнинг кашандалар хонасига етаклаб борганда герцог Бервикский, унинг кетидан яна бошқа бир жаноб ўринларидан туриб, намойишкорона тарзда мажлисни тарк этишди. Дориан йигирма беш ёшга тўлиб-тўлмасданоқ унинг тўғрисида ҳар хил ёмон гаплар оралаб қолганди. Кимдир уни гадойтопмас жойлардан бирида ўрнашган Уайтчепл маҳалласидаги ўта расво ишратхоналардан бирида кўрган эмиш. Дориан у ерда хорижий матрослар билан муштлашган эмиш. У ўғрилар ва қалбаки пул ясайдиган безорилар билан ошначилик қилармиш, уларнинг касбларининг сиридан воқиф эмиш. Унинг ғаройиб тарзда ғойиб бўлиб қолишларидан анча-мунча одам хабардор бўлиб улгурган эди. Шундай ғойиб бўлишлардан кейин улфатлар даврасида яна пайдо бўлиб қолганда эркаклар бурчак-бурчакларда шивирлашишга тушишар, унинг ёнидан ўтиб кетаётганларида эса истеҳзо билан тиржайишар ёки ниҳоят унинг ҳақидаги ҳақиқатни билиб олмоқни истагандай, унга синовчан, совуқ нигоҳларини қаратар эдилар.

Дориан, албатта, одамларнинг бунақа муомаласига ва шаккокликларига эътибор бермас эди. Унинг ошкора жонсараклиги, хушфешлиги, болаларниқига ўхшаб кетадиган табассумлари, унинг ҳеч сўлмайдиган навқиронлигининг сўз билан ифодалаб бўлмайдиган мафтункорлиги кўпчилик одамлар учун унинг устига ағдарилган ғийбатларни рад этишга етарли асос бўлиб хизмат қиларди. Бу одамлар Дориан ҳақида юрадиган миш-мишларни ғийбатдан бошқа ном билан атамас эдилар.

Бироқ давраларда шу нарса сезила бошладики, авваллари Дорианнинг яқин дўстлари деб ҳисобланадиган одамлар ундан ўзларини олиб қоча бошладилар. Дорианга ошиқу беқарор бўлиб қолган, унинг дардида ақлу ҳушини йўқотар даражага етган, унинг йўлида ҳар қанақа одобу ахлоқ ва шарму ҳаёни йиғиштириб қўйган, одамларнинг гап-сўзидан сира чўчимаган аёллар энди Дориан хонага кириб келганда хижолатдан қизариб, даҳшатдан бўзариб кетишарди.

Шуниси ҳам борки, Дориан ҳақидаги бири-биридан совуқ миш-мишлар кўп одамларнинг назарида унга янада жозиба бахш этар эди.

Бу жозиба жуда ғалати ва хатарли эди. Айтганча, унинг давлати ҳам қай бир даражада Дорианни хавф-хатарлардан эмин асраб турарди. Жамоа ва, айниқса, ўзини маданият эгаси деб ҳисоблайдиган жамоа бадавлат ва ёқимтой одамларнинг обрўсини тўкадиган ғийбатларга кўп ҳам ишонавермайди. Жамоа ғайришуурий тарзда тушунадик, чиройли хулқу одоб эзгуликдан муҳимроқ, унинг учун энг муҳтарам одамдан кўра зўр ошпазга эга бўлган одам эъзозлироқ. Моҳият эътибори билан олганда шуниси тўғри ҳам: агар сиз бирор хонадонга меҳмонга борсангиз-у сизни бемаза овқат билан сийлашса ёки сувдан фарқ қилмайдиган шароб қуйиб беришса, уй эгасининг шахсий ҳаётда бениҳоя олижаноб одам эканини билганингизда нима барака топар эдингиз? Бир куни шу масала муҳокама қилинганида лорд Генри уйида меҳмонга илимилиқ овқат тортишдан тоймайдиган одамнинг гуноҳини ҳеч қанақа эзгу сифатлари ювиб кетолмайди деган эди. Бу фикрни ёқлаб жуда кўп гап айтиш мумкин. Чунки яхши жамоада ҳам худди санъатниқига ўхшаган қонунлар ҳукмронлик қилади — шакл бу ўринда жуда муҳим роль ўйнайди. Ёхуд шундай қонун ҳукмронлик қилмоғи керак. Бу шаклга қаттиқ таъсир этадиган тантанаворлик бахш этмоғи лозим, маросимлар такаллуфга, манзиратга бой бўлмоғи керак, унда романтик пьесаларда бўладиган носамимийлик билан бу пьесаларда бизни ҳамиша мафтун қилиб келган закийлик ва моҳирлик чамбарчас бирлашиб кетмоғи лозим. Ахир, айёрлик шунақа катта гуноҳми? Ундай булмаса керак? Айёрлик — инсон шахсига турфа хиллик бахш этишининг воситаларидан бири, холос.

Шунақа ўйлар Дориан Грейнинг миясида қалашиб ётарди. Баъзи бировлар бизнинг "мен"имизни жуда жўн, ўзгармас, пишиқ, ўз моҳиятига кўра турфа хилликдан маҳрум бир нарса деб тасаввур қиладилар. Бундай одамларнинг маҳдудлиги Дорианни ҳайрон қолдирарди. Дориан инсон деганда сон-саноқсиз ҳаёт кўришишларига ва сон-саноқсиз туйғуларга эга бўлган махлуқни тушунарди. Бу махлуққа ақл бовар қилмайдиган фикрлар ва эҳтирослар мерос қилиб берилган ва ҳатто унинг жисми аллақачон ўтиб кетган ота-боболаримизнинг даҳшатли дардлари билан хасталанган.

Дориан шаҳар ташқарисидаги уйида портретлар илиб қўйилган совуқ ва қайғули айвонда авлод-аждодларининг сувратларини томоша қилиб айланиб юришни яхши кўрарди. Бугун Дорианнинг томирларида ана шу аждодларнинг қони оқяпти. Мана Филипп Герберг. Унинг тўғрисида Фрэнсис Осборн "Қиролича Елизавета ва қирол Иаков ҳукмронлик қилган йиллар ҳақида хотиротлар" китобида ёзган. Унинг ёзишича, Герберт "ўз ҳусни таважжуҳи важдидан саройда ардоқли одамлардан бири бўлган, бироқ бу ҳусн унга вафо қилган эмас". Дориан ўзига-ўзи савол берарди — менинг ҳаётим навқирон Герберт ҳаётининг такрори эмасмикин? Эҳтимол, уларнинг авлодида аллақандай заҳарли микроб бир одамдан иккинчисига ўтиб юргандир ва охир-оқибатда унинг жисмига ўрнашиб олгандир. Бир замонлар ўтиб кетган авлодининг эрта сўлган ҳусни-таважжуҳи ҳақидаги хотира балки Дорианнинг қалбида ғайришуурий тарзда яшаб келаётгандир. Эҳтимолки, айна шу хотира унга Бэзил Холлуорднинг устахонасида кўққисдан ва ҳеч бир сабабу баҳонасиз унинг бутун ҳаётини ағдар-тўнгар қилиб юборган мислсиз истагини айтишга мажбур қилгандир?

Мана бу зарҳал нақшлар тикилган қизил камзулдаги, устига бриллиантлар билан безатилган калта мантия ташлаб олган, тилла ҳошиялик брижа кийиб олган, енгларига ҳам тилла ҳошия тутилган одам сэр Энтони Шерард бўлади. Унинг оёғи остига кумуш билан безатилган аслаҳа-анжоми уюб қўйилган. Хўш, ундан келажак авлодларига қандай мерос қолган? Эҳтимол, неаполитаниялик Жиованнага ўйнаш бўлган бу одамдан Дорианга аллақандай шармандали, беҳаё ишқ иллатлари ўтгандир? Эҳтимол, бу одам ҳаётлигида бунақа беҳаё майлларини амалга оширишга журъат қилмагандир ва унинг рўёбга чиқмай қолган хоҳишларининг ҳаммаси бугун Дорианнинг кирдикорларида намоён бўлаётгандир?

Ундан нарида аллақачон ўнга бошлаган сувратдан Дорианга леди Елизавета Девере жилмайиб турипти. Унинг бошида тўрдан тикилган бош кийим, устида жавоҳир қадалган корсаж, унинг енглари пуштиранг. Ўнг қўлида гул, чапида эса оқ ва қизил атиргуллар тасвири солинган эмал маржон. Унинг ёнидаги курсича устида мандолина билан бир дона олма турипти, тумшуғи ўткир башмоқлари устига чиройли зангори гуллар қадалган. Бу аёлнинг ҳаёт йўли ва унинг ўйнашлари ҳақида оғиздан-оғизга кўчиб юрадиган ғаройиб ҳикоялардан Дориан хабардор эди. Бу аёлнинг савқи табиатига хос аллақайси сифатлар ҳам Дорианга ўтиб қолмаганмикин? Аёлнинг вазмин қовоқли қийғоч кўзлари Дорианга қизиқиш билан тикилиб тургандай туюлар эди.

Хўш, Жорж Уиллоубидан — ула сепилган парик кийиб олган, юзларида ғаройиб холлари бор мана бу эркакдан Дорианга нима теккан? Юзи бирам совуқ, қорачадан келган, бадқовоқ, лаблари бағритош, маишатпараст одамникига ўхшайди. Унинг туришидан мутакаббирлиги, ҳамма нарсага беписанд жирканиш билан қараши сезилиб турипти. Сап-сариқ қоқсуяк бармоқларида узуклар, енги устидан нафис тўр кашта қопланган. Ўн саккизинчи асрнинг бу олифтаси ёшлигида лорд Феррарсининг дўсти бўлган.

Иккинчи лорд Бикингем-чи? У шаҳзода — регентнинг қалин ошнаси бўлган, унинг ҳамма шўхликларида иштирок этган ва миссис Фицгерберт билан хуфия никоҳларда гувоҳлардан бири бўлиб қатнашган. Бу бугдойранг соҳибжамолнинг чехрасида нечоғлик виқор бор, унинг сиёқидан нақадар беписанд мутакаббирлик уфуриб турипти! У ўз аждодига қанақа эҳтиросларни мерос қолдирган бўлсайкин? Замондошлари уни номуссиз одам деб ҳисоблашар эди. У Карлтон-хауздаги машҳур маишат кечаларида ҳамма вақт биринчи сафларда бўларди. Кўкрагида ордени ярақлаб турипти...

Унинг ёнида — хотинининг суврати илиб қўйилган. Лаблари ингичка, рангпар, бошдан-оёқ қора кийинган. "Менинг томирларимда унинг ҳам қони бор, — деб ўйлади Дориан. — Буларнинг бари жуда ҳам ажойиб-а!"

Мана буниси эса онаси. Юзи леди Гамильтоннинг юзига ўхшайди. Лаблари эса гўё шаробга тўйингандай намхуш... Дориан онасидан нималарни мерос қилиб олганини яхши билади — онаси унга ҳуснини ва бошқаларнинг ҳуснига эҳтиросли ошиқликни мерос қолдирган. Онаси сувратдан унга жилмайиб қараб турипти. Рассом уни маишат худоси Ваххнинг муҳиби тарзида тасвирлаган — унинг сочларида узум барглари кўриниб турипти. Қўлида ушлаб турган қадаҳдан қип-қизил ша-

роб тўқилмоқда. Сувратда юзининг ранглари анча кетиб қолган, лекин кўзлари кишининг назарида, у қайси томонда турмасин, онасининг нигоҳи ундан узилмас эди.

Аммо-лекин одамзоднинг авлод-аждодлари нафақат унинг уруғида бўлади — унинг авлодлари адабиётда ҳам бўлади. Бу адабий аждодлардан кўпгинаси сиёқига ва савқи табиатига кўра Дорианга яқинроқ туради деса ҳам бўлади. Уларнинг Дорианга таъсирлари ҳам, албатта, кучлироқ сезилади. Баъзи дақиқаларда Дориан Грейга шундай туюладики, бутун инсоният тарихи бор-йўғи Дориан ҳаётининг йилномаси, холос. Фақат турли-гуман вазиятлар туфайли барпо бўлган чин ҳаётининг эмас, балки у миясининг талабларига тобелик билан, эҳтиросларининг чорловига бўйсунган ҳолда ҳаёлида яшаб ўтган ҳаётининг солномасидир. Жаҳон айвонида жавлон урган, гуноҳни шунчалар ёқимли ва жозибали қилган, ёвузликни шунчалар нозик бир нарсага айлантирган ғаройиб ва мудҳиш тимсолларнинг ҳаммаси Дорианга яқин ва тушунарли. Унинг назарида, бу тимсолларнинг ҳаёти алланечук сирли бир тарзда унинг ҳаёти билан чамбарчас боғланиб кетади.

Дорианга бу қадар катта таъсир кўрсатган ғоятда мароқли китобнинг қаҳрамони ҳам худди шунақа ҳаёлот оғушида маст эди. Еттинчи бобда у Тиберий либосига бурканган ҳолда, бошига уни яшинлардан асрагувчи гултож кийиб, Капридаги боғда ўтиргани ва Элефантининг беҳаё китобларини мутолаа қилганини, унинг теварагида эса товуслар виқор билан юрганини, паканалар гирдика-палак бўлганини, найчи эса исиріқ тутатадиган одамни мазаҳ қилиб ғашига текканини ҳикоя қилади. У Калигуда ҳам бўлди, отхоналарда яшил яхтак кийган чавандозлар билан ошначилик қилиб, пешанабандига бриллиант тақилган оти билан бирга фил суягидан ясалган охурдан тамадди ҳам қилди. У Домициан ҳам бўлди. Жилвирланган мрамар ётқизилган йўлакда сайр қилар экан, сўниқ бир нигоҳ билан уларда ханжарнинг аксини изларди. Худди шу ханжарга унинг ҳаётига хотима қўймоқ насиб этмоғи даркор эди. У сайр қилиб юрар экан, ҳаётига бирор марта ҳам азият чекмаган одамлар чалинадиган мудҳиш дардга йўлиққандай аламли кайфиятда бўларди. У циркда ўтирар экан, цирк майдониде содир бўлаётган қонли қирғинни зумрад рангли ҳарир парда орқали мароқланиб томоша қиларди, кейин эса дуру жавоҳирлар билан безатилган тахтиравонда оёқларига кумуш тақа қоқилган хачирлар елкасида анорзор ўртасидаги хиёбон орқали ўзининг Олтин қасрига қайтади. Қайтар экан, уни, яъни цезар Нерон шаънига лаънатлар ёғдираётган оломоннинг ҳайқириқлари орқасида қолиб кетади. У Гелиогабал ҳам бўлиб кўрган эди; Гелиогабал бўлиб, башарасини ҳар хил рангга бўяб, ип йигирувчи аёллар билан бир даврада ўтирган ва Карфагендан Ой илоҳасини олдириб келиб, уни Қуёшга никоҳлаб бермоқчи бўлган эди.

Дориан бу фантастик бобни ва унинг кетидан келадиган яна иккита бобни қайта-қайта ўқиди. Бу бобларда аллақандай лол қолдирадиган гўзал гиламларда ёхуд зўр маҳорат билан ишланган эмал сувратлардаги каби одамларнинг қиёфалари тасвирлаб берилган эди. Бу қиёфалар ҳам гўзал, ҳам мудҳиш эди, чунки уларни Тўқликка шўхлик, Бузуқлик, Қонсираш мудҳиш махлуққа ёхуд телба кимсаларга айлантириб қўйган эди. Уларнинг бири миланлик герцог Филиппо эди. У хотинини ўлдириб, лабларига қизил оғу суриб қўйган экан. Уйнаши келиб, уни суйиб, ўпиб видолашганида унинг ўлик лабларидан ўлим шарбатини ичсин деб шундай қилган экан. Мана венециялик Пьетро Барби. У Павел Иккинчи деган ном билан машҳур бўлган. Шу даражада шухратпараст бўлганки, ўзини "Формозус", яъни "Гўзал" деб атамоқларини талаб қилган ва бунга эришган ҳам. Унинг бошидаги тожи икки юз минг флорин экан ва бу маблағни қандайдир даҳшатли бир жиноят билан қўлга киритган экан. Бу — Жиан Мария Висконти. Одамларни итларга талатиб, шундан завқланар экан. У ўлганида, унинг ҳасмидаги сатанг жасадини атиргулларга кўмиб ташлапти. Оқ от минган Чезаре Боржиа — унинг ёнида сояли биродаркушлик эргашиб юради. Боржиянинг устидаги ёпинғичида Перроттанинг қони. Ёш кординал, Флоренциянинг архиепископи, папа Сикет Тўртинчининг ўғли ва маҳрами ўта бузуқ бир кимса эди. Унинг бузуқлиги ҳусни таважжуҳига яраша эди. У Леонора Арагонская билан лимфалар ҳамда кентаврларнинг сувратлари ишланган оқ ва қирмизи шоҳилардан ясалган чодирда ишрат қилар экан; зиёфатда Ганимед ёхуд Гилас сиймосида намоён бўлиши керак

бўлган мулозимни бошдан-оёқ зарҳал ранг билан бўяшни буюрган экан. Эзелин деганларининг чеҳраси фақат ўлим манзарасини кўргандагина жиндай очилар экан. Бошқалар қизил шароб дардига йўлиққан бўлсалар, бу одам қон дардига чалинган экан. Ривоятларга қарганда, у шайтоннинг ўғли бўлган экан ва отаси билан ўзининг жонини тикиб ошиқ ўйнаб ўтириб, уни алдаб кетган экан. Жианбаттиста Чибо масҳараомуз тарзда ўзини Бегуноҳ деб атаган экан. Яҳудий табиблар унинг толиққан томирларига учта йигитнинг қонини қуйишган экан. Мана буниси — Изоттанинг ўйнаши ва Риминининг Олий ҳокими бўлган. У рўмолча билан Поликсенни бўғиб ўлдирган, Жиневред Эстегга эса зумрад қадаҳда заҳар берган, шармандали эҳтирос муҳиблари учун маъжусий эҳром қуриб берган, у ерда насроний роҳиблари ибодатлар ўтказиб турган. Худонинг ва одамларнинг душмани бўлмиш бу кимсанинг тасвирини Римда гулханда ёндиришган эди. Бу сувратдаги Карл Олтинчи. У укасининг хотинини шу даражада эҳтирос билан яхши кўриб қолганки, бир мохос унга севги туфайли жинни бўлиб қолишини башорат қилиб айтган. Карлнинг ақли шикастлангандан кейин эса унга Муҳаббат, Ўлим ва Телбалик тасвирлари туширилган сарацин қаргаларигина тасалли берган. Ниҳоят, мана буниси — жуда башанг кийинган, қўнғироқ сочлари устига қўндирилган қалпоғи олмослар билан безатилган Грифонетто Бальони. У Асторре ва унинг қайлиғининг қотили, шунингдек, Симонетто ва унинг мулозимини ҳам ўлдирган. Бу кимса шу қадар соҳибжамол бўлганки, Перуджиядаги сариқ қасрда жон таслим қилаётганида ҳатто уни кўришга кўзи бўлмаган одамлар ҳам кўз ёшларини ҳам тиёлмай қолганлар, уни дуоибад қилган Аталанта эса унинг ҳақиқага дуолар қила бошлаган.

Буларнинг ҳар бирида ўзига тортадиган аллақандай мудҳиш қудрат яширин эди. Улар кечалари Дорианнинг тушига кириб чиқар, кундузлари хаёлидан кетмай безовта қиларди. Уйғониш даврида заҳарлашнинг кўпгина ғаройиб усуллари мавжуд эди: бош кийими ёхуд ёниб турган машғала ёрдамида, кашта тикилган қўлқоп ёхуд қимматбаҳо елпуғич воситасида, заҳарланган мушк, хабдорилари ё қаҳрабо маржонлар орқали заҳарлар эдилар. Дориан Грей эса китоб билан заҳарланган эди. Ва баъзи дақиқаларда Ёвузлик унинг учун ўзи ҳаёт гўзаллиги деб ҳисобланган нарсани рўёбга чиқариш учун бир восита бўларди, холос.

Давоми бор.

Ояр ВАЦИЕТИС

Баҳор гуллаган чорраҳа

* * *

Видолашув они, бир кул-да, кетгин.

Балки мен ақлсизман,
Элидирсан сен.
Балки иккимиз ҳам ақллидирмиз,
Аммо видо они, бир кул-да, кетгин.

Борадиган боғингда
Ташналар йўқдир.
“Сув” дегин —
Бошингдан ёмғирлар ёғар.

Усмон
АЗИМ
таржимаси

Ояр Вациетис 1933 йилда таваллуд топти. Роса қирқ ёшида оламдан кўз юмди. У ўзини аямай яшади. Ҳаётдан кўзини олиб қочмасдан, юзма-юз гаплашди. Унинг дунёга қараши ҳозир “олтмишинчилар” деб аталаётган авлод дунёқарашига мос — чуқур ҳаётбахшлик, истиқболга умид ва эзгуликнинг ғалабасига ишонч туйғулари билан суғорилган эди. Ояр Вациетис йигирма ёшларида адабиётга бир зарб билан кириб келди. Унинг шеърляти Сталин зиндонларидан қутулиб, қўркувдан халос бўлаётган одамларнинг, айниқса, янги дунёдан умидвор ёшларнинг юрагида теран акс-садо берди. Ҳақиқатни излашдай муқаддас оловда тўлғонган, жасурлик ва ҳалоллик барқ уриб турган сатрлар бу туйғуларга ташна ўша даврда шуҳрат топишга маҳкум эди. Зотан, инсоният самимияти билан айтилган ҳақиқатгагина ишонади. Самимиятнинг манбаи эса — истеъдоддир. Ояр Вациетис шу тоифа истеъдод соҳиби эди.

Машҳур литвалик шоир Имант Зиедонис Ояр Вациетис ижоди ҳақида шундай деган эди: “Ояр Вациетис шеърлятига шундай бир руҳ ва туйғулар безовталиги хоски, у фақат бир тил чегарасида қололмайди, қолишга ҳақи ҳам йўқ”. Зиедонис бу башоратида ҳақ бўлиб чиқди. Вациетиснинг ўнлаб китоблари хорижда нашр этилиб, литвалик машҳур шоир Александр Чак каби Ватанидан олисларда ҳам шуҳрат топти. Камина Ояр Вациетиснинг бир-икки шеърлярини етмишинчи йилларда ўзбекчага ағдарган эди. Бугун янги таржималарни сизнинг эътиборингизга ҳавола қиларканмиз, шоир билан бу учрашув ҳам дилингизга хуш ёқишидан умидвор бўлиб қоламиз.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

127

Ёмғирнинг булутдан ёғиши шартмас,
 Бочкадан бўлса ҳам,
 Ёғиши муҳим.

Борадиган боғингда
 Очлик ҳам йўқдир —
 Нимани истасанг
 Бўлар муҳайё.
 Ноннинг бугдойдан бўлиши шартмас —
 Кимё сени боқар,
 асло дон эмас.

Сен борадиган у боққа
 Ўлим қадам қўймас.
 Гуллаб бўлдингми
 Қайчилаб ташлашар.
 Ниманинг қайчиланиши муҳиммас,
 Ўлим бўлмаслиги муҳимроқ, ахир.

Видолашув они бир кул-да, кетгин.

Бу ерда
 Биз қолурмиз
 Жонимизни қовуриб,
 Бизни ташналик қийнар,
 Сенинг бошингдан эса
 Иссиқхонанинг
 Роҳатбахш сувлари
 Сочилиб тургуси.

Бизнинг
 Ҳамма орзу-армонимиз
 Ёмғир сўраб
 Ялингуси фалакка.

Бизни қийнар очлик —
 Ғалламиз
 Хас бўлади қурғоқчиликда.
 Аммо гулни,
 Ҳеч бўлмаганда,
 Танҳо гулни асраб қоламиз.

Қанча гул гуллаши кўп муҳим эмас,
 Фақат гуллаш муҳим,
 Гулламоқ муҳим.

Бизларни ажал ҳеч маҳв этолмагай.

Ҳозир бу ҳақида гапирмоқ нечун?
 Гуллар бағридаги
 Митти мевалар
 Айланиб бормоқда болу асалга.

Сени кесиб олиб,
 Вазага солишганда,
 Ёхуд келинчакка этишганда тортиқ,
 Ёхуд кимнингдир қабрига қўйишганда —
 Бизни чорлама,
 Боролмаймиз кўмакка.
 Ахир, гулмиз биз ҳам,

Ахир, илдизимизни
Суғуриб ололмаймиз заминдан.

* * *

Кузда мен у ерга бора олмайман.

Каштан
ёнғоқларин
итқитиб ётган
кўчада яшар у.

Ёзда мен у ерга бора олмайман.

Ёзда
кўчасида
яшнар майсалар —
босиб ўтолмайман,
ўтолмайман кесиб.

Баҳорда у ерга бора олмайман.

Баргларни
куйдириб қўямасин, ахир,
ўтлиғ нафасим.

Қишда...

У ерларга бориб бўларми?

Мен у ерга бора олмайман.
Бора олмайман...

* * *

Ёмғир ёғди.
Хўл бўлди эълон тахтадаги газет.

Мақолалар, эълонлар,
никоҳни бузиш ҳақидаги хабару
фельетон —
тамом шалаббо.

Биламан, газета қурийди,
аммо жоним ачишар унга.

Қандай ачинарли, шўрлик ҳарфларнинг
шалаббо қоғозда осилиб туриши.
Ахир, бекор ёғди ёмғир ҳам —
ёққани билан кўкарармиди,
бирор телба ҳарф.

Сен нега
бу ерда турибсан дерсиз?
Бу жой трамвайнинг бекати
яна
мени ташлаб кетди ҳозир, севгилим.

Биз ёгин-сочинда ҳам,
Одамликда ҳам ўзгача кечдик:
Гулларни

газетадай ўқидик гоҳо,
гоҳо газетани суғордик
гул каби.

* * *

Баҳор гуркираган бу чорраҳада
кутажакман сени
бир умр.

Сен ўзга маконда
мени кутарсан,
аммо учрашамиз
шу жойда аён.

Қорнинг тўдалари учқунлаб ётар,
Тошиб бораяпти дарё сувлари.

Улкан кемаларга бўлгуси ато
Бу гум дарёларда эмин сузмоқлик.

Сени кутаяпман —
Март музлари аро
сузаетган
қоғоз
кемачага тикилиб...

ОПЕРАЦИЯДАН ОЛДИН

Ўртоқ жарроҳ!
Бу — қонунга хилоф,
бу — сурбетлик.
Аммо аён — менинг танимда
сўнгги кун ётиши
темир парчасин.

Ёшим ўтиб қолди.
Снарядни фашист ясаган деб
таъкидлай олмайман —
эҳтимол шундайдир.
Эҳтимол немис ишчиси
ёки полкдошим,
тўппонча оғзига қарай-қарай...

Мен бу парча темирни
кўксимда асрайман
Варшава аталган
вайронадан буён.
Шундан буён
уч граммга алдар
барча тарозулар.

Темир парчасидан
шикоятим кам —
Одоб билан тутди ўзини.
Фақат икки марта
жонни ўртади:
Биринчи бор,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ
130

Урушдан қайтиб,
қувончимдан
ёшимни ҳам унутганимда,
яна,
машинадан сирғанди ёғоч —
уни тутмоқ бўлиб елкамни тутдим...

Ўртоқ жарроҳ,
операциядан кейин, илтимос,
темир парчасини қайтаринг ўзимга.
Ҳамсоя яшади юрагим билан у —
Девор қоғоздан ҳам юмшоқроқ эди —
Юракнинг бор гапин эшитди бу темир.

Аммо — энг муҳими —
мумкин эмас озодликка қўйиб юбормоқ —
одамнинг кўксига яшаган
ва унга борадиган
йўлни билгувчи
темир парчасини.

* * *

Алвидо, туғишганларим!
Маним марҳумларим.
Маним тирикларим.
Кетаяпман. Вақт етди.

Эй, митти қандоғочим,
навда отганингни тиригимда кўраманми?
Фарзандингизни кўраманми,
кичкинтойларим?
Кетишим маним,
совға қилоласанми —
қачонлардир —
менга
қайтишимни?

Вақт етди. Кетаяпман.
Сафархалтам тугилган.
Дуолар ўқилган.
Кўчаларда гуллар...

Ҳатто тушларимда ҳам
самовотга қайтмагандир
қор.
Ҳатто тушларимда ҳам
қайтариб беришолмагай
оғриқни.
Ҳатто тушларимда ҳам
мозийга
қайтолмаганлар.
Тугади.
Бор-йўғи озгина...
Кўзларда нима бор — қолади,
қолади юракда неки бор.

Пешонага
тақдирнинг жарликлари

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

131

чизар
ўзларининг суратларини.

Олов
юракка қолдирар
сўнган кўмирларнинг
чўғини.
Қисмат оқ қорларни
сочар
бошлардан.

Алвидо, туғишганларим!
Маним марҳумларим.
Маним тирикларим.
Кетяпман. Вақт етди.

Кетмасам,
йўлимдан яна бир тугун
боғлагайлар...

Стефан ЦВЕЙГ

Зигмунд Фрейд

Инсон феъл-атворидаги оддий беодоблик иллатларининг гира-шира ёруғида ҳиссий майл, истакларнинг яширин ўйинлари не чоғли кучли эканлиги кўринса, шиддатли эҳтиросларда бу майл, истаклар янада равшан, бор бўйи билан зуҳур бўлади. Одатдаги истак, ирода эркинлиги ва қиёсий тафаккур қай даражага етиши мумкинлигини билувчи нозик кузатувчи, ижодкор руҳшунос бу соҳада илм-фан учун анча-мунча тажрибалар ҳосил қила олади ва маънавий ҳаёт талабларини асослашда улардан яхши фойдалана олади... Табиатнинг бошқа соҳаларида ҳам янги бир Линней¹ пайдо бўлиб, одамнинг майл, истакларини, ҳирсларини ҳам тасниф қила бошласа, нақадар ҳайратга тушган бўлур эдик² ...

Ф. Шиллер

АСРЛАР ОРАЛИҒИДАГИ ВАЗИЯТ

Руҳ нечоғли ҳақиқатга дош бера олади? У қай даражадаги ҳақиқатга журъат эта олади? Бу мен учун қадриятларнинг энг катта ўлчовига айланмоқда. Янгилишувлар кўрликдан эмас, қўрқоқликдан келиб чиқади. Англаш йўлидаги ҳар бир ютуқ, ҳар бир олға ташланган қадам жасоратдан, ўзига нисбатан шафқатсизликдан, фидойиликдан келиб чиқади.

Ф. Ницше

Хар қандай қудратнинг ишончли мезони — у енгиб ўтадиган қаршилик кучидир. Қотиб қолган эскича қарашларни барбод этиб, янги ғояларни бунёд этган Зигмунд Фрейднинг ишларини урушдан аввалги давр руҳшунослигидаги нуқтаи

¹ Линней — қон айланишни кашф этган олим.

² Стефан Цвейг ўз асарига буюк олмон шоири, драматург Ф.Шиллернинг бу фикрини байроқ қилиб олар экан, ул зот кутган келгусидаги даҳо — инсон истак, майлларини тасниф қилган З.Фрейднинг дунёга келиши башорат қилинганига ишорат этади (тарж.).

Маҳкам
МАҲМУДНИНГ
эркин
таржимаси

Инсон кўнглининг энг чуқур, яширин, сирли қатламларигача тасвир эта олувчи, руҳшунос санъаткор, австриялик атокли адиб Стефан Цвейгнинг ажойиб новеллаларини, ривоятларини кўпчилигимиз севиб ўқиганмиз. Уларнинг баъзи асарларини камина ўзбекчага ўгирганман. (Етмишинчи йилларда

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

133

назарлар билан, ёки тўғрироғи, инсоннинг табиий майлларини инкор этувчи қарашлар билан қиёслаш воситасидагина англаш мумкин. Йигирма йил муқаддам куфрона саналган Фрейд фикрлари ҳозирги давр қони ва забонида эркин айланмоқда: у дарж этган формулалар гўё ўз-ўзидан тушунарли кўринади. Аммо уларнинг замирига етиш учун анча теран ўйлаб кўриш, заҳмат чекиш талаб этилади. Шундай қилиб, руҳнинг ҳаётий кучи ихтиро этилганига, ўша давр одамларининг руҳият масалаларидаги қарашларини ёритиш ва урушдан аввалги ахлоқнинг масхаромуз тирик мурдасини гўрга тиқиш зарурати этилганига қарамай, ўн тўққизинчи аср нима учун мана шу янги ғояларга шу қадар жидду-жаҳд билан қаршилиқ кўрсатганлиги ҳозирги — йигирманчи аср одамларига қоронғудир.

Ўша давр расмий ахлоқига нафрат билан қараган ёшларимиз бунинг учун бешафқат тўловлар беришди, риёкорликдан жирканмоқнинг иложи йўқлиги ҳали ахлоқсизлик дегани эмас, албатта. Дин ва фуқаролик ришталари билан чамбарчас боғланган одамларнинг ҳар қандай жамоаси, ўз-ўзини тасдиқлаш, баъзи одамларнинг ҳирсий бебошлиқ кайфиятларидан тийиш мақсадида, ўшанақа асов оқимни ахлоқий қоидалар ёки фуқаролик қонунлари деб номланган тўғонлар ёрдамида жилowlash зарур деб ҳисоблайди. Ўз-ўзидан келиб чиқадики, бу гуруҳларнинг ҳар бири ўзига хос ахлоқий меъёр ва тамойиллар яратади: ибтидоий даврдан то электр асригача ҳар бир жамоа ибтидоий туйғуларни ўзининг махсус усуллари ёрдамида маҳв этишга интилди. Цивилизациянинг ёвуз турлари ғаддор кучларга таянади: Лакедемон, қадимги яҳудийлик, Кальвин ва пуританлик (мутаассиблик) даврларида шаҳвоний ҳиссиётларни қиздирилган темир билан сўндиришга уринганлар. Ўз амру фармонлари ва таъқиқлари билан бераҳм бўлган бу қаттол қонунлар қандайдир мантиқий ғояга хизмат қилган. Ҳар қандай расмий ғоя, ҳар қандай расмий эътиқод шу ғоя ва эътиқодни ҳимоя қилувчи зўравонликни муқаддаслаштиради. Спарта ғайриинсоний (яъни, жуда қаттиқ) интизомни талаб этар экан, наслни тозалаш, мардона, жангари авлодни вояга етказиш манфаатидан, олий шаҳар, олий жамият қуриш нуқтаи назаридан келиб чиқиб иш тутади. Арбоблар ҳар қандай эркин ҳиссиёт давлатни кучсизлайтиради, деб ўйлашади. Насронийлик ўз навбатида инсонни илоҳийлаштириш, мангу йўлдан озган инсон қавмини гуноҳдан халос этиш учун унинг шаҳвоний истакларига қарши курашиб келди. Юксак руҳият донишига эга бўлган черков инсондаги Одам Атодан мерос қолган шаҳвоний ҳирсни маънавий, руҳий эҳтиросга қарама-қарши қўяди: Черков гулхан ва қамонлар ёрдамида руҳнинг олий, азалий ватанига қайтиши учун инсон табиатдаги асовликни, саркашликни маҳв қилади. Шафқатсиз бўлса-да, ўзига яраша бир мантиқ. Ҳамма ерда ахлоқий қонунчилик амалиёти қатъий дунёқарашдан келиб чиқади. Ахлоқ ғоянинг ҳиссий шаклидир.

Стефан Цвейгнинг “Куйган кўнгил фарёди” номли ҳикоя ва ривоятлар тўпламини ўзбек тилида севимли адибимиз Ўткир Ҳошимов билан ҳамкорликда таржима қилиб, нашр этдик.) Жаҳон адабиётида ҳикоя усталаридан бири Стефан Цвейг “Бир аёл мактуби”, “Аёл ҳаётдан 24 соат”, “Опа-сингиллар”, “Учинчи кабутар ривояти”, “Куйган кўнгил фарёди”, “Ойдин кеча” асарларида инсон руҳий оламининг теран ва нафис манзараларини ёритади.

“Жаҳон адабиёти” журнали учун Стефан Цвейгнинг “Зигмунд Фрейд” асарини таржима қилаётиб, очигини айтганда, ҳам қувонч, ҳам хавотир ичида қолдик. Чунки, талабалик йилларимда “Инсониятнинг юлдузли онлари” туркумидаги ҳикояларини, “Балзак” рўмонини ўқиганимда, Стефан Цвейгнинг бадиий ижод сирларини фавқулдда чуқур билиши ва даҳо ижодкорнинг руҳий оламидаги яширин теранликларини ҳам равшан ёрита олишига ҳайратланган эдим. Яна шуниси борки, XX асрнинг руҳшунослик соҳасида инқилоб ясаган, Зигмунд Фрейднинг асарлари билан ҳам таниш эдим. Инсон руҳини бемор, мажруҳ қилувчи иллатлар илдизини таҳлил ва тадқиқ қилар экан. Фрейд бутун инсониятнинг ҳам шаънини, ҳам маданиятини қадрсизлантираётган руҳий ҳолатида-

Кимки ақалли бирон марта ўз маданият байроғига “сабр-тоқат” сўзини дарж этдими, демак у, шахснинг ахлоқий дунёқарашларига аралашшига ҳаққи йўқ. Аслида эса янги туғилган давлатлар ҳам ўз фуқароларининг ахлоқий такомилдан черковчалик безовта бўлган эмас. Жамоатчилик ташқи тартиб-интизомни сақлашни талаб қилади. Шу маънода фуқаролардан чинакам ахлоқ, асл маънавий хулқ эмас, ахлоқнинг юзаки кўриниши талаб қилинади. Ҳар бир кимса бошқасининг кўзига гўё “одобли” кўринади. Ҳар бир алоҳида одам учун қай даражада ўзини одобли тутиш хусусий иш бўлиб қолаётир: унинг динга шак келтираётганини бошқалар кўрмаса бўлди. “Ҳар нарса бўлса ҳам хуфия бўлсин, одамларда шубҳа уйғонмасин”. Шулардан келиб чиқиб, XIX аср муаммосининг асл моҳиятига яқинлашмади. У бу муаммоларни ечишдан бош тортди ва барча саъй-ҳаракатини уни четлаб ўтишга қаратди.

“Агар бирор нарса яхшилаб бекитиб қўйилса, демак, у йўқ бўлади”, деган бемаъни хаёл цивилизациямизнинг ахлоқига айланди. Жамият уч ёки тўрт авлод умри мобайнида барча маънавий ва шаҳвоний муаммоларга қарши турди, ёки аниқроғи, уларни кўриб, кўрмасликка олди. Тақдир ҳазили ҳақиқий вазиятни очиқ-ойдин кўрсатиб турибди: XIX аср ахлоқига Кант эмас, балки “cant” йўналиш берди.

Аммо қандай қилиб, шу қадар чуқур фикрловчи давр (XIX) ўлимтик ва заиф руҳшуносликнинг чангалзориди адашиб қолган экан: Буюк кашфиётлар, техникадаги ютуқлар асри ахлоқан шу қадар тубанлашиб кетдики, у тўғридан-тўғри масхарабоз даражасига етди. Жавоб оддий: XIX аср ўзига бино қўйди, ўз ақл-идрокидан мағрурланиши, юксак маданиятидан кибрланиши, цивилизациясига эса керагидан ортиқ ихлос қўйиши туфайли шу аҳволга тушди. XIX аср фанининг кутилмаган муваффақиятлари (буғ машинаси, электр, телефон, ҳавога учиш) ақлнинг бошини айлантириб қўйди. Ҳамма нарса интелек-ақл-идрок ҳукмига қўлларча бўйсунадигандек туюлди. Ҳар бир кун, ҳар бир соат жаҳон тарихига турли-туман зафарларни келтирди. Шу пайтга қадар забт этилмаган янгидан-янги замин ва замон кучлари бўйсундирилди: чўққилар ва теранликлар инсоннинг синчков, қуролланган (заррабинли) нигоҳида пинҳон сирларини очаверади: ҳамма жойда бошбошдоқлик-ташкilotчиликка, тартибсизлик — ҳисоб-китобли ақл-идрокка бўйсунди. Наҳотки, шундай шароитда ақл-идрок инсон қонидаги туғённи, табиий майлни қўлга ололмайди. Одамзотнинг ибтидоий, тийиқсиз майлларини жиловлай олмади, — деб ўйлашади.

Ахир бу соҳадаги ҳамма ишлар аллақачон ҳал қилиб бўлинган. Мабодо замонавий “маданиятли” инсоннинг қонида вақти-вақти билан нимадир жунбушга келса. Бу бор-йўғи аллақачон чақнаб бўлган чақмоқнинг туссиз, ожиз ёлқинлари, қариб-чириб ўлаётган йиртқичнинг сўнгги тирноқларидир. Баъзилар ўйлай-

ги беморликни, Дания шаҳзодаси Ҳамлет сингари билишга интилади. Илм-фан инсонга чексиз кудрат ато этди. Электр, радио, телефон, телевидение гоят олис масофаларни яқин қилди. Ақлли машиналарни, атом қувватини жиловлаб, осмонга парвоз қилган инсон зоти нима учундир ўзини бахтли ҳис этаолмади. Неча минг йиллик маданият тараққиётига эга бўлиб ҳам, одамлар доимо ўзаро низолашадилар, бир-бирларига зарар етказиб, фақат ўз фойдаларини кўзлаб яшайдилар. Яхши кишилар ҳам, ёвузликдан тийилсалар-да, ўзгаларнинг орзу-умидларига, дарду-ҳасратларига, ғам-ташвишларига нима учундир лоқайд қарайдилар.

Нега шунақа? Инсониятнинг бугунги ва келажаги ҳақида қайғурувчи мутафаккир Зигмунд Фрейдни қийнаган бу саволларга биз ҳам армон-изтироб билан жавоб излаймиз. Ва араб мутафаккир шоири Абул-Аъло ал-Маарийнинг “Гўзалдир Одаму Ҳавво, Вале авлодлари расво. Қутурган бир гала итлар қилурлар инсонлик даъво”, деган аччиқ сўзларини эслаймиз. Яна, ўтмишдаги буюк аждодларимиз билан фахрланиб, комил инсон қандай бўлиши керак? — деб сафсата сотамиз. Комил инсонликнинг юксак мақоми узок ўтмиш қаърида ва ё олис келажак эмасмикан? Бугун эса, оддий ва чин инсонлик

дики, яна бир-икки ёки йигирма-ўттиз йил ўтса, инсоният ёввойиликдан инсонпарварликка, ижтимоий туйғуга томон юксак кўтарилади, ахлоқ-одоб оловида тобланади, қонидаги сафролардан халос бўлади. Шунинг учун жинсий майл, ҳирсларнинг мавжудлигини эшлашнинг ҳам ҳеч ҳожати йўқ. Фақат одамларнинг эътибори жинсий соҳага тортилмаса, бас, улар буни эсдан чиқаради. Фақат гап-сўзлар билан темир қафасга солинган “махлуқ”нинг гашига тегилмаса, даққи саволлар берилмаса, у қўлга ўрғанади. Нимаики қалтис бўлса, унга кўз ташламай, гўё ҳеч нарсани кўрмагандек тезроқ ўтиб кетилса бўлди, бас, — XIX аср ахлоқияти қонуниятларининг бутун моҳияти шундан иборат.

Ҳалолликка, самимиётга қарши бу режали юришда давлат бор кучини сарфламоқда. Санъат ва фан, ахлоқ, оила, черков, бошланғич мактаб, дорилфунун — ҳамма-ҳаммалари жанг олдида бир хилда йўл-йўриқ оляпти: “Ҳар қандай олишувдан бош тортиш, ғанимга бақамти келмасдан, уни нарироқдан четлаб ўтиш, ҳеч бир вазиятда у билан чинакам баҳсга киришмаслик керак. Далил-истаклар кўмагида курашиб эмас, сукут билан, рад этиш билан энгамиз”. Бу усулни яхшилаб қўлогига қўйиб олган, унга қўлларча мутеъ маданиятнинг барча маънавий кучлари, қўрқмасдан муаммони четлаб ўтиб, риёкорона йўл тутмоқда.

Бутун юз йиллик мобайнида жинсий масала Европада таъқиқ остида бўлди. У рад этилмади ҳам, тасдиқланмади ҳам; кўтарилмади ёки ечилмади ҳам — парда орқасига суриб қўйилди, холос. Ёшлик-бебошликка хос барча қилиқларга ва шаҳвоний қувончларга тўсиқлик қилаётган ўқитувчи, тарбиячи, пастор, цензор, знага, барча-барчаси ниқоб кийган беадад қўшнига ўхшарди. Ёшларнинг баданига шаббода тегмаслиги лозим, ҳеч қандай суҳбат, ҳеч қандай тушунча уларнинг руҳий ифатини безовта қилмасин.

Айни вақтда, азалдан ҳар бир соғлом халқда, ҳар бир даврда бўлганидек, баалоғат фаслидаги ўсмир эркаклик палласига қувониб киради, айни шу вақтда Юнон, Рим, Бани Исмоил цивилизацияларидаги, ҳатто цивилизациядан йироқ халқлардаги ўн уч-ўн тўрт ёшли ўсмир ўзидан катталар даврасига — эркаклар сафига, жангчилар сафига кириб келади.

XIX асрнинг қашшоқ педагогикаси сунъий ва ғайритабиий бўлиб, ҳақиқатни англашга йўл бермайди. Ўсмир бор жойда ҳеч ким очик сўзлай олмайди, одамлар ўзини эркин тутолмайди. Ўсмир ўзи билмайдиган нарсаларни кўча-кўйдаги гап-сўзлардан ёки ўзидан каттароқ ошналариининг шивирлашларидан билиб олади. Ва, ҳар бири ўз навбатида ўрганган ҳаётий билимларини бошқаларга шивирлаб етказди ва ўзи ҳам онгсиз равишда бу маданий риёкорликка хизмат қилади.

Роппа-роса юз йилларга чўзилган инсон “мен”ини пинҳон тутиш, сукут сақлаш фитнаси ақл-заковатнинг фавқулотда юксак маданиятга эришган ҳолда, руҳшунослик фанини ўта тубан савияга олиб келди. Зеро, софлик, ҳалоллик

юкини ҳам кўтариш оғирлик қилаётганини, ватанга, халққа, инсониятнинг қутлуғ орзуларига бефарқлик, яхшилиқни, ҳалолликни фақат оғизда такрорлашга ўрганиб қолиш, гўзал сўзларга амал қилмасдан, мол-дунёга ўч бўлиш, алдов, тамагирлик, такаббурлик, олифтагарчилик ва худбинликни яшаш мезонлари қилиб олишимиз бутун бир авлоднинг маънавий касаллигидан далолат эмасми? Бундай руҳий ва ижтимоий иллатларнинг шифоси борлигига Зигмунд Фрейд ишончсизлик ва тушкунлик билан қараган бўлса, Шарқ мутафаккирлари ва уларнинг бугунги авлодлари бошқача қарашди. Уларнинг фикрича, маърифат ва маънавият камолоти орқали бундай иллатларга шифо топиш мумкин. Стефан Цвейг жуда гўзал қилиб тушунтирганидек, Фрейд инсоннинг шаҳвоний истакмайллариининг, салбий ва ижодий жиҳатларини чуқур билишдан ташқари, руҳий оламнинг бошқа барча ижобий, гўзал жиҳатларини ҳам жуда теран тадқиқ этган.

Бадианинг “Асрлар ўрталиғидаги аҳвол”, “Лавҳа” фасллариини шоир Абдумажид Азим ва Дилшод Қосим таржима қилган. Бу ишда ёрдам берганлари учун шу дўстларимизга саримий миннатдорчилик билдираман.

бўлмаган жойда руҳиятнинг асл моҳиятига теран кириш мумкинми? Билим берувчи кишилар — ўқитувчилар, пасторлар (руҳонийлар), мусаввирлар ва олимларнинг ўзлари риёкор ва чаласавод бўлгани ҳолда, қандай қилиб дилни равшан қилиши мумкин?

Жоҳиллик ҳамиша ёвузликка мойил бўлади. Ва мана, ўзининг калтафаҳмлиги билан шафқатсиз кучга эга, доимо “ахлоқли” ва “ўзингизни тутинг!” тарзидаги буйруқлари билан болалар руҳиятига тузатиб бўлмас зиён етказишга тайёр риёкор мураббийларнинг бутун бир авлоди ишга сафарбар қилинди. Ўсмир болалар жинсий етилиш давридаги тазйиқларга дош беролмай, ўз жисмоний аҳволларини енгиллаштиришнинг ягона усулига мурожат қилишганида, бу маърифатли устозлар руҳни майиб қилувчи “доно” йўриқлар берадиларки, бу инсон руҳий саломатлигига даҳшатли хавф солади. Ўша замонларда “туғма педагоглар” деб аташ русум бўлган бу тоифадаги профессорлардан университет талабалари (мен ҳам буни бошимдан кечирганман) ҳар қандай жинсий хасталик мутлақо тузалмасдир, деган таълимни олишади. Бундай қуроллардан инсон асабларига ҳеч ўйланмасдан ўша даврдаги сохта ахлоқ ўқлари отиб турилади. Шунақанги эркакча, темир нағалли этик кийган педагоглар ахлоқий ўсмир руҳий оламини поймол этади. Бундай режалаштирилган қўрқув ҳисси ҳали беқарор бўлган ёш руҳиятга сингдирилиши оқибатида ногаҳоний бир онда тўппончанинг варанглаши ажабланири эмас, бундай таъқиқ талай одамларнинг ички мувозанатини издан чиқариши, сон-саноқсиз асабий кимсаларни пайдо қилиши турган гап. Ахлоқий риёкорлик адоий тамом қилган шу хилдаги минглаб бечоралар бир шифокордан иккинчисига зир югуриб юради.

Аммо ўша давр шифокорлари бу хасталикнинг илдизини топмаган, Фрейдгача келган давр руҳшунослик фани — ўзининг ахлоқий тарбиясига кўра жинсий соҳада сукут сақлашга маҳкум эди ва яширин ҳудудларга киришга журъат этолмас, руҳшунослар ҳам бу каби хасталиклар олдида ҳали ожиз эдилар. Шифокорлар руҳан азоб-уқубатга дучор бўлган одамларни нўноқларча сув билан даволашар ёки руҳий хасталар шифохоналарига жўнатишарди. Уларга бром тиқиштиришар, таналарига электр тўлқинлар билан ишлов беришарди. Аммо хасталикнинг асл сабабларини қидиришга ҳеч ким журъат этолмасди.

Ўз ўрнига нолайиқ бу шифокорларнинг калтафаҳмлиги руҳни янада оғирроқ жароҳатларди. Ахлоқий норасо деб фан томонидан тамға урилган, давлат томонидан салкам жиноятчи деб талқин этилаётган бу одамлар қўрқув ва тамагирикнинг мунтазам таъқиби остида ўз сирларини азобли оғир юк каби умр бўйи базўр судраб ўтадилар. Улар ҳеч кимдан нажот ҳам, маслаҳат ҳам ололмайдилар.

Фрейд даврига қадар гомосексуализм (бесоқолбозлик)га майл қилган кимса шифокорга мурожаат қилса борми, бемор менга шу даражада “тўнгизлик” қилишга журъат этиятими, деб жаноб тиббиёт вакили ғазабдан қошларини чимиради. Бу каби махфий сир, одобга тўғри келмасди. Унда бу дардни кимга айтиш керак эди? Ҳаёти барбод бўлган, йўлдан адашган бу кимсалар қаёққа боради? Ёрдам ва нажот кутиб турган бу миллионлаб инсонларга қайси эшик очилади? Дорилфунунлар бош тортади, ҳакамлар қонун моддаларига ёпишволади, файласуфлар (ёлғиз матонатли Шопенгауэр бундан мустасно) эса, шундай дориломон замонда бунақа жинсий нуқсонларга гирифтор одамлар мавжудлигини кўриб кўрмасликка олади, бундан илгариги маданият вакиллари, шубҳасиз, тушуна туриб ҳам кўз юмиб келган, жамиятдаги ҳамма оғриқли нарсаларни муҳокама этиш шарт эмас, деб ҳисоблаган. Бу ҳақда рўзнамаларда, адабиётларда миқ этмаслик, илмий мунозаралар қилмаслик лозим. Фақат полиция хабардор бўлса кифоя. Аҳвол шундай эдики, бу пинҳоний кирдикорларнинг қалин қобиғи ичида юзлаб узлатга чекинганлар нафаси қайтиб ҳалок бўлар, бундан воқиф ва бефарқ, “юксак ахлоқли” ҳамда сабр-тоқатли аср учун муҳим нарса — ҳеч бир товушни ташқарига чиқармаслик, энг ахлоқий деб жар солинган маданият тушунчасига заха етказмаслик керак эди. Зеро, мазкур давр учун юзаки одоблилик инсон ҳаёти моҳиятидан муҳимроқ эди.

Бутун юз йил, даҳшат-ла чўзилган юз йил мобайнида Европани шундай “одобли” сукунат чўлғаб олди. Ва тўсатдан бу сукунатни якка-ю ягона бир овоз бузди. Оламшумул тўнтаришни ҳаёлига келтирмаган ҳолда тасодифан ёш шифокор ўз

ҳамкасблари доирасида ўрнидан турди ва тутқаноқ дарди билан боғлиқ тадқиқотлардан келиб чиқиб, шахсий табиий майлларимиздаги бузилиш ва тўсиқлар, улардан халос бўлиш имкониятлари хусусида маъруза қилди. У баландпарвоз ибораларни четлаб ўтди, ахлоқни янги негизларда қуриш, жинсий масалада эркин фикр юритиш вақти келди, деб жар солмади. Йўқ, бу ёш, аммо ўз ишининг устаси бўлган шифокор қотиб қолган муҳитда ўзини янгича маданият тарғиботчиси қилиб кўрсатмади. У ўз маърузасида фақат руҳий хасталар ташҳиси ва бунинг шартли нарса эканлиги хусусида тўхталди. Аммо аксарият руҳий беморлар, қисқаси, деярли ҳамма одамларнинг ҳирсий майллари бузилган ҳисобланади, деган гап ҳамкасб шифокорларни ваҳимага солди. Йўқ, улар бу фикрни инкор қилмасди, аксинча, уларнинг кўпчилиги буни олдиндан сезган ёки кузатган бўлиб, инсон табиати, феъл-атворида жинсий соҳанинг муҳим ўрин тутишини яхши англадилар. Бироқ бу шифокорлар ҳам давр билан боғлиқ ҳиссиётга, цивилизация томонидан қабул қилинган сохта одобга мутеъ бўлиб, кундай равшан бу ҳодисанинг шу даражада ошкор этилгани, бу ташҳисий хулоса уларга ножўя бўлиб туюлди. Улар жаҳл билан, ёш олим бундай уят нарсалар хусусида, ҳеч бўлмаса, юксак ҳурматга лойиқ “Шифокорлар жамияти”да оғиз очмаслик кераклигини билмайдими, дегандек қарашади. Ҳамкасблар шаҳвоният соҳасида, бир-бирига хуфийна кўз қисиб, ўзаро гапириши, бу мавзуда қарта ўйнаётганда ҳазил-ҳузул қилиши мумкин, лекин шундай эътиборли, маданиятли мажлисда, ўн тўққизинчи асрда бу каби илмий хулосалар айтилиши жойиз эмас деб ўйлашарди. Зигмунд Фрейднинг дастлабки расмий маърузаси эса қоларли бўлди, унинг факультетдош ўртоқларида черковга ўқ отишдек таассурот уйғотди. Бироқ унга хайрихоҳ ҳамкасблари, “Мабодо келгусида ўз мавқеингни кўтаришдан умидинг бўлса, бундай нозик ва шубҳали тадқиқотларни йиғиштирганинг маъқул”, деб маслаҳат беришди. Бу ошкор муҳокама этиладиган гаплар эмас, дейишди.

Аммо Фрейдни хулқ-атвор қоидалари эмас, ҳақиқат қизиқтирарди. У мана шу қалтис дарднинг изига тушди ва шу йўлдан бораверди. Ҳамкасбларнинг гашини қўзғатган (уятли) нарса Фрейд учун йўл-йўриқ бўлиб хизмат қилди, у ўзи англамаган ҳолда оғриқли муаммога теккандики, илк тегишданоқ, унинг асаб толалари живирлаб кетди. Бу муаммони Фрейд қаттиқ ушлаб олди. У эҳтиёткорликка чақирган ёши улуг хайрихоҳ ҳамкасбларидан ҳам, “яра”сига беҳос тегиб кетилганидан азоб чеккан “одобли” одамлардан ҳам тап тортмади. Улкан журъат, катта инсоний мардлик, беқийёс ҳиссий қувват Фрейд даҳосида мужассам эдики, токи сукут зиндони қулаб, яра очилиб, уни даволаш мумкин бўлмагунча, худди ўша оғриқли жойни у қаттиқ ва янада қаттиқ босишдан тўхтамади. Бу нотаниш соҳада ўзининг илк саъй-ҳаракатларидаёқ ёш шифокор, гарчи атроф зулмат бўлса-да, анча нарсани илғаб олишига шубҳа қилмасди. У фақат теранликни ҳис этарди, теранлик эса ҳаминша ижодкор руҳни оҳанрабодек ўзига тортиб келади.

Фрейднинг ўзи ҳам, замондош авлод билан илк учрашуви, қай жиҳатдан қаралмасин, тасодифий эмас, балки рамзий маънога эга эди. Зеро, бу янги назариядан хўрланган, уят ва одат тусига кирган мағрур ахлоқ жабр чекарди. Йўқ, бу ерда ёшини яшаб бўлган жимлик услуби чинакам ғанимнинг бетўхтов таъқиб этаётганини асабий жазави билан ҳис этади. Фрейднинг унга қай тарзда қўл теккизгани эмас, умуман тегингани ва тегинишга журъат этгани ҳаёт-мамот жанги учун етарли баҳона бўлди. Зеро, илк сонияларданоқ гап беморнинг тузалишига эмас, бутунлай тескари томонга қаратилган эди. Бу хусусий бўлмай, умумий низомларни ўзгартириш ҳақидаги назария эди. У ҳодисаларни якка-яримтасини эмас, ҳаммасини яхлитлигича ўзгартиришни талаб қиларди. Шифокор ва бемор бир-бирини ўзаро тушуниши кераклиги хусусида гапиришнинг ўзи ортиқча. Бу ерда фикрлашнинг қарама-қарши қутблари тўқнашарди. Фрейдга қадар бўлган руҳшуносликдаги тафаккурнинг қондан устиворлиги ғоясига тўла-тўқис бўйсунмиш ақидаси маданиятга, маърифатли одамга ақл-идрок ёрдамида инсон ҳиссиётини поймол этишни талаб қиларди. Фрейд қўпол ва ошкор жавоб беради: табиий майллар ўзини маҳв этишларига мутлақо йўл қўймайди. Юзаки қараганда табиий истаклар худди ғойиб бўлгандек, қаергадир яширинади. Жиллақурса, уни онгли томондан онгсиз томонга чекинтириш мумкин. Бироқ бу ҳолатда у руҳиятнинг қайси қатламга чекинган бўлса, у ўша жойда ғужлашиб, ўзининг тийиқсиз туғёни билан асабий

безовталиқ, бузилиш ва хасталикни юзага келтиради. Тараққийтга хом хаёллар билан ишонишга одатланмаган Фрейд мулоҳазаларида қатъий ва кескинлик кучаяди. Ахлоқ томонидан рад этилган libido¹ кучи ҳар бир оламга келаётган ҳомила билан баравар туғиладиган инсоннинг ажралмас таркибий қисми эканини, бу табиий кучни маҳв этишнинг иложи йўқлигини ва муҳими, уни фақат онгсизликдан онглилик томонга кўчириш йўли билан инсон руҳи учун зарарсизлангириш мумкинлигини у биринчи бўлиб тушунди.

Шундай қилиб эски жамият бутунлай хавфли, деб эълон қилган нарсани Фрейд фойдали деб топади. Англаш жараёнида ҳам шунга гувоҳ бўламиз: табиий майлларни ўлдиришни жамият фойдали деб ҳисобласа, Фрейд хавфли деб топади. Эски усул иллатни хаспўшлашни мақбул кўрган жойда, у дардни очишни талаб этади. Беписандлик ўрнига диққат билан қарашни, четлаб ўтиш ўрнига, тўппа-тўғри боришни, кўзни олиб қочиш ўрнига, синчков нигоҳни ва ўраб-чирмаш ўрнига, яланғочликни талаб этади.

Ким англаб етсагина табиий майлларни бўйсундира олади. Иблисни ғордан ким олиб чиқолса ва кўзига тик боқолса, ўша одам уни енгиши мумкин. Уятли ҳислар тиббиётга қанчалик алоқадор бўлса, эстетика ва филология ҳам шу даражада алоқадордир. Унинг бош вазифаси, инсонда ниманки пинҳон бўлса, ушани жимликка маҳқум этмасдан, гапиришга мажбурлашдан иборат.

Фрейд ўн тўққизинчи асрдаги барча иллатларни пинҳон тутиш анъаналарига эътибор қилмай, ўз замондошларининг олдига чекинтирилган ва англамаган жамият нарсаларни англаш муаммосини кўндаланг кўяди. Ва уятли ҳодиса зиддиятини очиш, уни риёкорлик соҳасидан фан соҳасига ўтказиш йўли билан у нафақат сон-саноксиз одамларни, балки бутун хаста даврни муолажа қилишга киришади.

Фрейднинг бу янги, ҳаётбахш услуби психиканинг индивидуумга муносабатини ўзгартирибгина қолмай, маданиятга, унинг муҳим бир шажарасига янгича йўналиш берди. Ва шунинг учун, ҳамма нарсага 1890 йил нуқтаи назаридан қарайдиган кишилар Фрейднинг хизматларини соф терапевтика туғи сифатида қабул қилдилар ёки англаб-англамай бошланғич нуқта билан сўнгги мақсадни қориштириб юбордилар. Фрейд тасодифий равишда эски руҳшуносликнинг Хитой деворига раҳна солгани тарихий ҳақиқат эканлиги тиббий жиҳатдан муҳим, аммо унинг жасоратидаги асосий нарса бу эмас. Зеро, ижодга хос ақл-идрок учун иллатнинг қаерда эканлиги эмас, қай йўналишда ва қаергача давом этгани, яъни илдизи муҳимдир. Фрейд тиббиётдан, Паскаль математикадан ёки Ницше кўҳна филологиядан озиклангани маълум.

Шубҳасиз, бу манба унинг ишларига маълум тус беради, аммо унинг қадриятларини белгиламайди ёки чекламайди. Ва айнан ҳозир, ҳаётнинг етмиш бешинчи йилида Фрейднинг меҳнатлари, бу меҳнатнинг қадриятлари — руҳий таҳлил воқитида ҳар йили асаб касалига мубталолар кўпми-озми — қанча миқдорда тузалапти деган, иккинчи даражали саволга боғлиқ эмаслигини таъкидлаш жоиз.

Мазкур вазиятда ижодий лаёқатининг кўзлари очилган инсон — Фрейд бизнинг бутун ички оламимизни ўзгартириб юборди. Бу ерда гап ҳақиқий тўнтарини ҳақида боради. Унинг “ҳақиқат садизми” руҳий дунёқарашларда инқилоб қилди — Фрейд таълимотининг бу хавфли томонини (айнан улар учун хавфли) дастлаб ўлиб бораётган авлод вакиллари тушуниб етишди: ўша ондаёқ уларнинг бари: кўзбойлогичлар, оптимистлар, идеалистлар эски ҳуш ахлоқни ва уятни ёқловчилар, бу (Фрейд назарияси) ҳамма тўсиқларни ёриб ўтади ва уни ҳеч қандай “таъқиқлар” билан кўрқитиш мумкин эмас, чунки моҳиятан бу одам учун ҳеч қандай “муқаддас” тушунчанинг ўзи йўқ, дея ваҳима қилишди. Улар табиий туйғулари билан Исонинг ғаними Ницшега бевосита издош сифатида Фрейд сиймосида иккинчи буюк кўҳна лавҳаларни қўпоровчи шахс пайдо бўлганини сезишди. Фрейд ўзининг бешафқат, барча ўраб-чирмаб яширилган нарсаларни кўргувчи кескир нигоҳи билан, мурғак гўдакда, ибтидоий одамда, тинч оила даврасида — ота ва ўғил муносабатларида момақалдирок гулдурлаши ва энг соф уйқуларда ҳам, қоннинг жунбушга келишини — ҳирснинг намоён бўлишини исботлаб берди.

¹ Libido — ҳирс, жинсий майл қуввати.

Дастлабки онданоқ рақибларни бу одам ўзининг беаёв нигоҳи билан қалбларга янада чуқурроқ киради, энг муқаддас жабҳаларда — маданиятда, цивилизацияда, инсонпарварликда, ахлоқ ва тараққиётда фақат ҳирсдан бошқа нарсени кўрмайди, деган қўрқув босди. Тўғри-да, бу худобеҳабар (Фрейд) ўзининг таҳлилий асбоби ёрдамида якка инсон руҳиятига таъсири билан чекланмай, бутун бир халқнинг руҳиятига мурожаат қилмайдими? Ўзининг болғачаси билан у давлат ахлоқи ҳамда катта саъй-ҳаракатлар воситасида тикланган оилавий ахлоқ пойдеворига заха етказмайдими? Ўткир заҳарли кислотаси билан ватанпарварлик ҳисларини ва ҳатто, диний туйғуларни кунпаякун қилиб ташламайдими?

Ҳақиқатан ҳам уруш даврига қадар кечган ўлиб бораётган авлоднинг сезгиси алдамади: беқиёс жасорат, маънавий журъат қанотида Фрейдни ҳеч қаерда, ҳеч нарса тўхтатолмади. Фрейд эътироз ва кўролмасликка, шов-шув ва сукут сақлашларга эътиборсиз равишда, токи бутун дунёга қарши қўйишга имкони етгунча ўз Архимед дастагини ҳунармандга хос аниқ ва собит сабр-тоқат билан такомиллаштиришда давом этди. Етмиш ёшга кирганда у якка шахсда синалган усулини бутун инсониятга, ва ҳатто илоҳиётга тадбиқ этишга уриниб кўрди. Унда олға, олға ва сўнгги — ҳудудгача боришга жасорат етди.

Зигмунд Фрейд якка, алоҳида инсондаги буюк жасорат тимсолидир! У инсониятни бахтлироқ эмас, онглироқ қилди. Мен бахтлироқ эмас, онглироқ қилди деб таъкидлаяпман. У олам манзарасини бутун бир авлод ўнгида теранлаштирди: бўяб-бежамади, теранлаштирди деб айтяпман. Зеро, туб бурилишлар ҳеч қачон бахт бермайди, у белгиланган вазифани бажаради. Аммо мангу чақалоқ бўлган инсоний қалбни янги-янги пуч хаёллар билан аллалаш фаннинг юмушига кирмайди: унинг юмуши инсонларни қаттиқ заминда одимлашга ҳамда бошини тик кўтариб юришга ўргатишдан иборат.

МАНЗАРА

Самимийлик — ҳар қандай даҳоликнинг манбаидир.

Венадаги катта уйлардан бирининг дарвозаси ярим асрдирки, Зигмунд Фрейднинг шахсий ҳаётини эл кўзидан яшириб келади: айтиш жоизки, унда ҳеч қандай шахсий ҳаёт бўлмаган. Фрейд узлатда камтарона кун кечиради. Етмиш йил шу шаҳарда, қирқ йилдан буён шу хонадонда. Беморлар мана шу хонада қабул қилинади, китоблар мутолааси мана бу оромкурси, адабий ишлар мана бу ёзув столида ёзилади, Poter fomiliang олти фарзанднинг отаси, бошқа ҳеч нарсага эҳтиёж сезмаган, ўзи текширадиган инсон майлларида бошқа ҳеч нарсага рағбат кўрсатмаган.

Фрейднинг вақти ўлчовли, қолаверса, меҳнат учун саховат билан исроф этиши мумкин бўлган вақтини у ўз шахсини кўз-кўз этишга, унвон ва мартабалар олишга сарф этишга қизғанади. У ижодкор сифатида кўкрак кериб ғурурланиб юрмайди, ҳаёт йўригини тўла-тўқис ва ягона, сабр-тоқатдан иборат бир маромдаги иш тарзига бўйсундиради. Етмиш беш йиллик ҳаётидаги неча минглаб ҳафталарнинг ҳар бири ягона доира атрофида айланади, ҳар бир кун бошқа кунига эгиз: вақт бўйича академик тартибда, ҳафтада бир марта университетда маъруза, ҳафтада бир марта, чоршанба кунлари Суқрот каби шогирдлар даврасида маънавий базм, шанба кунлари тушдан кейин (пулсиз) қарта ўйини — қолган вақтларда, эрталабдан кечгача, аниқроғи, ярим тундан кейин ҳам, ҳар бир дақиқани бутунлай таҳлил, муолажа, у ёки бу масалани ҳал этишга, мутолаа ва илмий ишини шакллантиришга сарфлайди. Бу ўзгармас тақвим биронта бўш саҳифани билмайди: ярим аср мобайнида Фрейднинг ҳар бир куни соатма-соат фақат ақлий меҳнат билан кечган. Мияси мотор аниқлигида ишлайдиган бу заҳматкаш инсон учун бетинан фаолият ғоят табиийдир, иш Фрейд учун одатий, доимий ва бетиним юмушга айланган. Айнан бетинимлиги унинг ақлини пешлайди ва олим маънавий қиёфасидаги энг ҳайратли нарса айнан, шудир. Қирқ йилдирки, Фрейд ҳар куни қаторасига саккиз, тўққиз, ўн, ҳатто ўн битта таҳлилга қўл уради. Бошқача

айтганда, тўққиз, ўн, баъзан ўн бир марта ўта зўриқиш билан, айтиш мумкин, бегона қисматлар учун қақшаб, бутун диққатини бир ерга жамлайди. Ҳар бир сўзни тарозига солиб кўради ва эҳтиётлайди, аини вақтда уни ҳеч қачон доғда қолдирмайдиган қувваи ҳофизаси мазкур таҳлилни аввалги натижаларга қиёслаб кўради. Шу йўл орқали у бегона кимсаларнинг қалбига теран кириб боради, аини вақтда беморни руҳий ташҳисчи (психодиагност) сифатида ташқаридан кузатади. Бир соат мобайнида у бир бемордан иккинчисига, ундан навбатдагисига ўтади, шундай қилиб ҳеч бир ёзувларсиз юзлаб тақдирларни энг нозик тафсилотларига чача кузатиб, хотирасида алоҳида сақлайди. Бундай иш тартибига бошқалар икки-уч соат дош беролмайди, чунки бу диққатни жамлашни ва асабий зўриқишни талаб қилади. Аммо Фрейднинг маънавий қудрати толиқиш ва бўшашишни асло билмайди.

У куннинг аввалида одамга хизмат кўрсатиб, таҳлилий ишларни тамомлаши билан, дунёда ягона бўлган хулосаларини ижодий умумлаштиришни бошлайди. Ва бу беқиёс, аспиди минглаб одамларга тааллуқли, кейинчалик миллионлаб одамларга ўтказилувчи тинимсиз меҳнат ярим асрдирки, ёрдамчиларсиз, котибларсиз, ассистентларсиз бажарилади: ҳар бир хат ўз қўли билан ёзилади, ҳар бир тадқиқотни ўзи ўтказиши, ҳар бир ишни ўзи қайд этади. Ижодий қувватнинг ягона бу мароми одатий оқсоқилнинг ортида чинакам қудратли даҳо жириринганидан далолат беради. Бир қарашда оддий, одатий кўринган ҳаёт, ижод соҳасида ҳеч нима билан қиёслаб бўлмайдиган ноёб ўзига хосликни намоён этади.

Ҳеч қачон ўзгармайдиган, ўн йиллаб бузилмайдиган ва хизматдан бўйин товламайдиган, ўта аниқликдаги иш асбоби ҳам кам топилади. Ижод қилишдан толиқмаган Гендель, Рубенс, Бальзак каби даҳолар ҳам руҳан толиқадилар. Аммо улкан маънавий куч Фрейддаги асл соғлом мижоздан келиб чиқади. Бу буюк шифокор етмиш ёшгача ҳеч қандай жиддий хасталанмаган, инсон асаблари ўйинларининг зукко кузатувчиси ҳеч қачон ўз асабидан нолимаган, ғайриоддий руҳият билимдони, бутун умри давомида ўз шахсий кечинмаларига тааллуқли соҳаларда ҳам мутлақо соғлом. Ақлий ишда бу одам энг оддий бош оғриғини ҳам билмайди. Бош оғриши, толиқиш унга умуман ёт. Йигирма-ўттиз йиллар давомида Фрейд саломатлиги борасида ўз ҳамкасбларидан бирон марта ёрдам сўрамаган.

Фрейд учун саломатлик нафас олиш каби, руҳнинг тетиклиги — ижод, ҳаёт каби оддий ҳолатдир. Унинг кундузги иши қанчалик машаққатли, тигиз бўлмасин, бу пўлатдан қуйилгандай жисмининг тунги ҳордиғи ҳам шу даражада мукаммал. Қисқа, аммо ҳар қандай ташқи таъсирлардан ҳоли қаттиқ уйқу натижасида азондаёқ унинг руҳи фавқуллодда тетик бўлади. Ички кучларнинг бу мувозанати унинг ташқи қиёфасига зид эмас, унинг ташқи ва ички қиёфалари уйғунлашиб кетган. Ўта новча ҳам эмас, паст бўйли ҳам эмас, ўта тўла, озгин ҳам эмас. Карикатурачи рассомлар унинг юз тузилишидан бирон-бир бадийи маболоғага асос тополмай, йиллаб овара бўлишарди. Моҳиятан бирон-бир нуқсонли чизиқни излаб, унинг ёшлик чоғларидаги суратларини титкилашнинг фойдаси йўқ.

Ўттиз-қирқ, эллик ёшлардаги юз ифодаларидан ҳам кўриниб турибдики, у келишган одам, унинг қиёфасидаги ажинлар мардона инсонлигидан далолат бериб турибди. Тўғри, қора кўзлари бир нуқтага тикилганида нигоҳи руҳияти тўғрисида равшан тасаввур уйғотади. Аммо ҳар қандай ҳолда ҳам бу эски суратларда — Ленбах ва Маккартининг сеvimли тасвирларида ораста соқолли врачнинг қиёфаси, мукаммал юз тузилиши, буғдойранг, мулойим, жиддий, барибир яна бошқа жиҳатларини тушуниш қийин бўлган юз ифодасини кўрамиз. Бу сирли қиёфадан бирон-бир ўзига хос нарсани билишдан воз кечишга тўғри келади, деб ўйлай бошлайсан. Ва шунда сўнгги даврда ишланган тасвирлар бехосдан гапира бошлайди. Қариллик аксар инсонларнинг қиёфасидаги ўзига хосликни ювиб кетади ва одамни уваланиб кетувчи туссиз кесакка ўхшатиб қўяди. Пешқадам ёш рассомлар қаламида Фрейд қиёфасига қариллик кириб келмоқда. Кексалик ва хасталик ҳатто шундай бузилмас қиёфани ҳам ўзича тарашлашга қодир. Унинг нигоҳи, аввал оддий кузатувчи нигоҳи, эндиликда одамга чуқурроқ, қатъийроқ, аёвсизроқ боқади, шубҳаларнинг аччиқ тахлами унинг манглайида худди маҳорат излари каби ажинлар қолдирган. Ва “йўқ” ёки “ёлғон” дейишга чоғланган юпқа лаблари зўриқиш билан, титрагандек юмилади.

Даставвал бу қиёфада Фрейд табиатига хос қайсарлик ва қатъиятни сезасан.

Йўқ, бу кексайганда мулойим, хушмуомала бўлиб қолган good grey old man (нуроний қария) эмас, балки қатъий, ғайратли тадқиқотчи бўлиб, у бировни алдамайди ва ўзини ҳам алдашга ҳеч қачон рози бўлмайди. Бу одамни алдашдан қўрқасан, чунки, сергак. Худди қоронгуликдан туриб нишонга олаётган ўткир нигоҳи билан ҳар бир ҳаракатингизни кузатиб туради, кўнглингиздаги, ҳар бир пинҳоний бурчакни олдиндан кўради, юз қиёфаси, эҳтимол суҳбатдошга энгиллик бахш этишдан кўра кўпроқ юракни сиқадиған бўлиши мумкин, аммо ичингизни ҳам кўрувчи бу ажойиб, жонли қиёфада оддий кузатувчи эмас, балки аёвсиз тарзда олдиндан кўрувчи одам гавдалақеди. Бу азалий қатъиятни, бу бешафқат мурасасиз ҳужумни қайтаришга уринган ҳар қандай сохта ҳаракатлардан воз кечишга тўғри келади. Мабодо Фрейдда бу ўткир, очиқ ва аёвсиз қатъият бўлмаганда, у билан биргаликда барча ижобий хислатлар, унинг жасорати билан боғлиқ энг асосий жиҳатлар ҳам бўлмасди. Агар Ницше болға зарби садолари остида донишмандлик қилган бўлса, Фрейд умр бўйи жарроҳ пичоғи билан иш кўрди, бу турдаги асбоб юмшоқ ва нозик қўл учун мос эмас. Турли расмиятчиликлар, маросимлар, ачиниш ва истеҳзолар Фрейд табиатига хос бўлган (кескин) радикал фикрлаш тарзига мутлақо ўтиришмайди, Фрейд фикрининг мазмуни ва йўналиши мутлақ тезкорликни намоён этади. Унинг жанговар қатъияти фақат “ҳа” ёки “йўқ”ни, “тарафдор” ёки “қарши” сўзларини тан олади. “Бир томондан” ва “иккинчи томондан”, “шу билан бирга” ёки “бўлиши мумкин” каби ибораларни у асло ҳазм қилолмайди. Қаерда гап ҳақиқат хусусида кетар экан, Фрейд ҳеч нарса билан ҳисоблашмайди, ҳеч ким билан келишмайди ва ҳеч кимни аямайди. Гумон, эҳтимоллар унинг учун сариқ чақалик қимматга эга эмас, уни фақат юз фоиз ҳақиқатгина қизиқтиради.

У одамларнинг ўзаро муносабатидаги, шунингдек, инсон тафаккуридаги саробга ўхшаш мавҳумликлардан узоқ туради. Унинг фикрлари мустақил равишда йўл танлашга тийиқсиз хоҳиш уйғотади. Унинг нигоҳи ҳар қандай ҳодисага нурдай ёриб киради. Аммо бундай кўриш, фикрлаш ва яратиш Фрейд учун сира малол келмайди, таҳлил унинг табиатидаги туғма, яксон бўлмайдиган майлдир. Фрейд бирон нарсани дарҳол ва охиригача тушунмас экан, бу ҳақда сўз очмайди; у бирон нарсани ўз кўзи билан кўрмас экан, унга буни тушунтириш беҳуда. Нигоҳи ҳам, идроки каби ўжар ва бўйсунмас, ҳужумкор фикри худди ҳарбий ҳаракатларда душманнинг катта кучларига якка-якка чиқишдан тап тортмайдиган баҳодирнинг кескир пўлат қуролидек ҳаракат қилади.

Аммо Фрейднинг бошқаларга нисбатан аёвсиз, талабчан ва қатъий муносабати ўзига келганда янада аёвсиз тус олади, у ўзига ҳам ишонмай шубҳа билан қарайди. Бошқа одамларнинг қалбидаги энг махфий сирларини билишда, бир қатламдан бошқасига чуқурроқ киришда, ҳар бир ҳақиқатдан бошқасига янада ишонч билан ўтишда у ўзига янада ҳушёрроқ қарайди.

Шунинг учун тез-тез такрорланадиган “довжорак донишманд” ифтихори Фрейдга унчалик мос келмайди, деб ўйлайман. Фрейд ғоялари билан ҳеч бир тайёргарликсиз, ички сезгиларга ишонган ҳолда илмий таҳлил қилиш ўртасида мутлақо яқинлик йўқ. У хулосалар ясашда энгилтаклик ва шошмашошарликдан ғоятда йироқ, бирон-бир тахминни тасдиқ сифатида айтиш учун йиллаб иккиланади, унинг мукамал даҳосига фикрлар ўйини ва хом-хатала хулосалар мутлақо ёт. Фрейд теранликка зинама-зина, ҳаяжонланмасдан тушиб борар экан, дастлаб лиқиллаб турган жойларни илғайди: унинг асарларида “эҳтимол, бу фақат фараз” ёки “бу масалада бирон янги нарса дейишим қийин” қабилдаги фикрлар кўп марта учрайди.

Фрейднинг ҳақиқий жасорати ўзига қатъий ишонганидан кейингина бошланади. Шундан сўнг хомхаёлларни аёвсиз барбод этувчи бу инсон, ўз иккиланишларини энгганидан ва дунё ёлғонларига яна бир хомхаёлни қўшмаганига амин бўлганидан сўнггина ўз фикрлари тизимини баён қилади. У бирон-бир ғояни ўрганиб, узвий бир бўлагига айланади ва ҳеч бир Шейлок¹ буни унинг жисмидан ажратиб кесиб ололмайди.

Фрейднинг қарашларидаги бу қадар қатъийликни, рақиблари аччиқ устида

¹ Изкувар, терговчи. В.Шекспир қаҳрамони (таржимон изоҳи).

қотиб қолганликка йўйишади: баъзан ҳатто унинг тарафдорлари ҳам бу ҳақда ошкора ёки пинҳона нолишади. Аммо фавқулоддалик Фрейдда ажралмас хислат бўлиб, бу, унинг табиатидан, иродаси ҳамда ўзига хос қарашидан келиб чиқади. Модомики Фрейд бирон нарсага ижодий нуқтаи назардан ёндашар экан, уни гўё энди кўриб тургандек кузатади. Ўйлаётиб эса, бу ҳақда унча бошқалар қандай ўйлашганини тамомила унутади. У ўз олдига қўйган муаммони қандай кўриш зарур бўлса, ўша ҳолда кўради ва инсон руҳияти китобининг қайси саҳифасини очмасин, ўзи учун янги саҳифа очади. Унинг тафаккури бу ҳолга танқидий ёндошишдан қатъий назар, ўзига зарур нарсани бирма-бир илғаб олади. Одамларни жузъий, нисбий хатоларига нисбатан тушуниш мумкин, аммо илмий, ижодий қарашга муносабатда бу кўзларни алдаб бўлмайди, чунки ижод ирода имкониятларидан ташқарида тургани каби, кўриш ҳам ҳар қандай алданиш чегарасининг нариги томонида туради. Азалдан маълум бўлган нарсаларга одатий қарашга ўрганмаслик, минг марта айтилган нарсаларни янгидан ва ҳудди ҳеч ким айтмагандек айтиш чинакам ижоддир. Бу ҳиссий кўриш сеҳри ҳеч қандай сабоққа муҳтож бўлмай, бировнинг сўзига учмаслик, даҳонинг бир кўрган нарсасида собит қолиши қайсарлик эмас, балки чуқур заруратдир.

Шунинг учун Фрейд ўқувчи ёки тингловчисини ўз қарашларининг тўғрилигига ишонтиришга зўр бериб уринмайди, ўзига ишонишга мажбур этмайди. У фақат тушунчаларини баён қилади, холос. Унинг, шубҳасиз, ҳалоллиги шундаки, энг муҳим фикрларни ҳам қалбга осон кира оладиган шоирона йўсинларда ифода этмайди ва бунақа йўл билан муросасозлик қилиб айрим оғир ботадиган, хазм қилиниши қийин мулоҳазаларни жўшқин ақлларга сингдиришга уринмайди. Санъат ва бадиятнинг ҳаяжонли ёлқинлари уфуриб турган Ницшеннинг бошни айлантирадиган насриятига нисбатан Фрейднинг насри бир қарашда ҳушёр, совуқ ва туссиз кўринади. Фрейд насри ўз издошларини тарғиб — сафарбар қилмайди, у шерьий жимжималарни, мусиқий оҳанглари тўла-тўқис рад этади (ўзи тан олганидек, мусиқага унда ички майл йўқ, чунки Афлотун ақидасига кўра, мусиқа тўғри фикрлашдан чалғитади). Фрейд фақат соф тафаккурга интилади ва Стендалчасига айтади: “Pour itra bon philgophe il fant etre ges, eloir gong illugioni”¹.

Унинг учун барча инсоний муносабатларда, шунингдек, сўз ифодаларида, ибтидо ва интиҳо: бу равшанлик ва аниқликдир: у барча иккинчи даражали нарсаларни, барча бадий қобилиятларни бўйсундиради; насрнинг ягона шу йўл билан эришилган бу олмосдек мустаҳкамлиги ўзининг бетимсол *vig plagicasu*²ни касб этади. Мутлақо бадиятдан ҳоли, қатъий, амалий, рим ёки лотинчага ўхшаш бу наср одамларнинг тасаввурини хиралаштирмайди. Аммо масаланинг моҳиятини аниқ очиб беради. У ҳеч нарсани бўяб-бежаб ўтирмайди, устма-уст қалаштирмайди, аралаштириб юбормайди, кўп нарсалар билан қисиб ташламайди ва образлару қиёслашларга ўта даражада хасис.

Фрейд ёзмаларида қиёслашлар оз учраса-да, ишонтириш қувватига кўра ўқ каби таъсир қилади. Фрейддаги ташбеҳли хулосалар худди пичоқ билан кесилган тошга ўхшаш ўта аниқликка эга, унинг таркибидаги ёрқин наср залворли нақшин мрамор тошдек, ҳар бири алоҳида-алоҳида қаватларга эга. Аммо Фрейд ўз фалсафий ўйларида бир дақиқа ҳам тўғри йўлдан тоймайди, фикрлаш соҳасидаги каби, тил соҳасида ҳам гапни айлантриб ўтирмайди.

Фрейднинг фикри каби, сўз ифодаси ҳам геометрик аниқликда ҳисоб-китоб қилинган.

— Ҳар қандай даҳо ниқоб кияди, — дейди Ницше. Фрейд учун ниқобнинг ҳожати йўқ. Унинг деярли зерикарликдек бир хилда ўтадиган кунлари қаърига девкор меҳнат жасорати яширинган. Хотиржам ва осойишта қиёфаси чизиқларида ижодкор даҳоси бекинган. Унинг фавқулодда ўта инқилобий ва жасоратли меҳнатлари академик услубнинг табиий-аниқ намуналари сифатида аста билинмай кетади. Ва унинг совуқ ҳамда рангсиз тили аниқ ташбеҳ яратувчи бадий қувватни жиловлайди. Ҳушёрлик даҳоси сифатида у буюк нарсаларни эмас, фақат аниқ нарсаларни кашф этишни севади. Дастлабки нигоҳидаёқ у ҳодисанинг кўлами салмо-

¹ Яхши файласуф бўлиш учун пуч хаёллардан ҳоли бўлиш, совуққонлик ва аниқлик зарур.

² Эгилувчанлик кучи.

ғини кўра олди, ичига киргани сари эса, ўша ҳодисанинг чексизлиги очилади. Ҳар қандай ҳолатда Фрейд ўзининг жуда улкан шахс эканлигига эътибор бермайди. У барча лаҳзаларда бир хилдир. Илоҳий олам ягоналигини тушунган инсон сифатида ана шу илоҳий қонунни ўз ижодида, ташқи қиёфасида ҳамда ҳаётида ошқора ва ғолибона намойиш этади.

ЯКУН

Фрейд таржимаи ҳолида ўзига нисбатан аёвсизлик билан: “Мансабга ва врачлик фаолиятига қизғин майлни ёшликда ҳам, ундан кейин ҳам ҳис қилганим йўқ эди”, деб очиқчасига тан олади. Аммо бу изҳор қуйидаги чуқур маъноли изоҳ билан берилади: “Кўпроқ мени ўзига хос ҳавасмандлик, табиат хилқатларига қараганда одамзот муносабатларига йўналтирилган ҳавасмандлик олға ҳаракатлантирди”. Унинг бу чуқур майли ҳеч қанақанги илмий соҳага мувофиқ келмасди, негаки, Вена тиббиёт факультетининг ўқув режасида “Инсон муносабатлари” илмий курсининг ўзи йўқ эди. У ёш талаба сифатида келгусида бир парча нон топиш хусусида ўйлаши лозим эди. Шахсий майлларга берилмасдан, бошқа шифокорлар қатори, дастурдаги ўн икки семеестрни сабр-тоқат билан ўташи лозим эди.

Фрейд талаба сифатида мустақил тадқиқотлар устида жиддий иш олиб боради; аммо ўзининг тан олишича, у “жуда пала-партиш” равишда “академик” меҳнатларини бажарди. Фақат 1881 йилда, йигирма беш ёшида, “хиёл кечикиш” билан тиббиёт доктори унвонига сазовор бўлади.

Унинг қисмати кўпларни кига ўхшаш: ўзи танлаган йўлнинг тўғрилигига ишонмаган одамнинг ҳиссиёти, ўзи қизиққан ихтисосни ўзи хоҳлаган касбга алмаштириш ва ҳоказо. Чунки дастлабки сонияларда тиббиёт фанидаги шогирдчилик деган нарса бу мукамал ақл соҳибини унчалик қизиқтирмайди. У ўз руҳиятининг туб-тубида туғилган, ўзи ҳали англамаган майллар таъсирида, тиббий тарзда руҳшуносликка алоқадор саъй-ҳаракатларининг назарий майдонини кашф этишга уринади. Шу йўл билан у ўзига руҳшунослик ихтисосини танлайди ва мия анатомияси билан шуғулланади. Алоҳида шахс руҳияти, биз учун аллақачонлар руҳий фанлар қаторидан ўрин олган. Аммо, ўша вақтда тиббиёт аудиторияларида шахс руҳияти ўтилмас ва тажриба қилинмас эди. Фрейд уни бизлар учун кашф қилиб берди. Жўн фикрловчи давр учун ҳар қандай руҳий беқарорлик фақат асабларнинг бузилиши одатдаги хасталик сифатида талқин қилинар, зарур аъзоларни синчиклаб ўрганиш ва ҳайвонларда тажриба ўтказиш асосида “руҳий соҳа”да автоматик ҳисоб-китоб қилиш ҳамда ҳар қандай оғишларни тўғрилаш мумкин, деган хато тасаввур қатъий ҳукмронлик қилиб келарди. Шунинг учун руҳий ҳодисалар ҳақидаги фан одамлари руҳий лабораторияларда ишлаб, жарроҳ пичоғи ёки ланцети¹, заррабин ва сезгир электр ускуналар ёрдамида асабларнинг қисқариши ёки титраши қайд этилишини кузатишни бу фанни тўла-тўқис билиш деб ўйлашарди.

Фрейд ҳам илк пайтларда анатомия столига ўтириб, ҳар қандай техник ускуналар бўлмаслиги сабабларини қидира бошлади. Бир неча йил у машҳур анатомлар Брюкке ва Мейнерт лабораторияларида ишлади, ҳар иккала моҳир устози ёш ассистентнинг туғма ижодий кашфиётчилик лаёқатига ишонч ҳосил қилдилар. Ҳар иккала олим ҳам уни доимий ишга жалб этишга уринади. Мейнерт ҳатто ёш шифокорга мия анатомияси курсидан ўқиладиган маърузалари бўйича ўринбосарликни таклиф этади. Аммо Зигмунддаги ички сезги бунга кескин қаршилиқ кўрсатади. Эҳтимол, бу вақтда унинг майллари ишнинг қандай ҳал бўлишини олдиндан сезгандир, ҳар ҳолда у бу фахрли таклифни рад этади. Бироқ унинг бажарган академик аниқликдаги гистологик ва клиник ишлари Вена университетети қошидаги хасталиклар кафедрасида доцентлик қилиши учун бемалол етарди.

Вена университететида неврология бўйича ҳеч қандай бойликка эга бўлмаган 29 яшар шифокор учун обрўли ва сердаромад унвон эди.

Фрейд эндиликда ўз мижозларини муфассал ўрганилган усулда даволаш ҳам-

¹Ланцет — жарроҳлик асбоби.

да олиймақом профессор бўлиши мумкин эди. Аммо бу вақтга келиб умри давомида Фрейдда шаклланган олдинга интилиш ва муаммони чуқур қатламларига етиш истаги ўзини кўрсата бошлайди. Чунки ёш доцент виждонан тан оладиди, бошқа барча асабшунослар бир-бири олдида ва ҳатто ўз олдиларида қўрқувдан миқ этишмайди. Айнан ўша пайтларда (1885 йилларда) ўқитиладиган асабий-руҳий ҳодисаларни таъриф қилиш тарзи бошқа бировларга наф келтирмаган ҳолда, боши берк кўчага кириб қолган эди. Аммо бундан ўзгача усуллар ўқитилмаса, бошқасини қандай қилиб қўллаш мумкин эди?

1885 йилларда (ва ундан анча кейин) профессорлардан нимаики ўзлаштириш лозим бўлса, барчаси ўзлаштирилди. Ёш доцент энг сўнгги тафсилотларгача — анатомияга оид билимларни, клиник ишларни батафсил англаб етди. Бундан ташқари, энг муҳими, Вена мактабининг барча ибратли ишларини; қатъий далиллар билан, чекинмасдан заҳмат қилиш ишларини ўзлаштирди. Ўзидан кўпроқ нарсаларни билмайдиган бу одамлардан у яна нимани ўрганиши мумкин эди? Шунинг учун бир неча йиллардан буён Парижда руҳшунослик бутунлай бошқа руҳшунлик назардан кўриб чиқиладигани ҳақидаги хабар унда кучли, енгил бўлмас рағбат уйғотди. Бу вақтда Шарконинг ўзи ҳам дастлаб мия анатомияси мутахассиси сифатида иш бошлаб, бир пайтлар Франс Антон Месмер қувғин қилинган ва етти марта газабга учраган Венани ташлаб Парижда гипноз ёрдамида ўзига хос тажриба-лар ўтказадиганини Фрейд ҳайрат ва шубҳа билан қарши олади.

Узоқдан, фақат тиббиёт журналлари хабарларига суяниб, Шарконинг тажрибалари хусусида аниқ маълумот олишнинг иложи йўқлигини Фрейд дарҳол тушунди, баҳо бериш учун уларни ўз кўзи билан кўриши лозимлигини тушунди.

Ва ўша заҳоти ёш олим, ақли бошлаган тўғри йўлдан бориб, Парижга отланди. Устози Брюкке унга, ҳали ёш, маблагсиз врачга сафар харажатларини олиб беради, уни қўллаб-қувватлайди. Стипендия таъсис этилади. Ёш доцент 1886 йилда ўргатишдан аввал ўрганиш учун, ҳаммасини бошидан бошлаш мақсадида Парижга йўл олади.

Парижда Зигмунд бошқача муҳитга келиб тушади. Тўғри, Шарко ҳам Брюкке сингари, патологик анатомиядан келиб чиқиб иш кўради, бироқ у Брюккедан ўзиб кетганди. Буюк фаранг олими ўзининг “La foi gui gberit” (“Шифо берувчи зътиқод”) китобида шу пайтга қадар тиббиёт илмида шубҳа билан қаралган, мутлақо рад этиб келинган диний муолажалардаги мўъжизаларни оламга боғлаб руҳий тадқиқ этади. Бу ҳодисаларда маълум қонуният борлигини аниқлайди. Далилларни рад қилиш ўрнига уларни ўрганишни бошлайди, муолажанинг барча ажойиб усулларига, жумладан, месмеризмнинг нодонларча шуҳрат қозонган услубларига бақамти келади.

Зигмунд Фрейд асл телбаликка Вена мактаби олимларининг — сохта жинниликка қарагандек нафрат билан қарашига қарши эди. Нега деганда у, хасталик чақирадиган тутқаноқ, руҳий шикастлик оқибати эканини исботлайдиган таълимот билан танишди.

Шарко гипноз қилинган касаллари мисолида тумонат одамга тўла аудиторияда ҳаммага таниш, фалажликнинг одатий ҳолатини руҳий таъсир кўрсатиш билан гипнотик уйқуга кетказиш, натижада бу рефлекслари қўпол — физиологик шаклда эмас, балки оқилона усулда даволаш мумкинлигини исботлади. Шарконинг таълим унсурлари веналик ёш врачни ҳамиша ҳам ишонтира олмаса-да, ҳар қалай Парижда неврология соҳасида нафақат соф жисмоний, балки психик, ҳатто метафизик сабабларини тан олиниши ҳамда қадрланиши унга кучли таъсир кўрсатди: у қониқиш билан психология фани яна руҳият ҳақидаги қадимий фанга яқинлашганини ҳис қилди. Руҳий усул шу пайтга қадар ўрганган билимларидан кўра кўпроқ уни ўзига тортди. Янги муҳитда Фрейдга бахт кулиб боқди, — юксак иқтидорли ақлларнинг ўзаро уйғунлигини бахт деб аташ лозим бўлса, у устозидан ўзига нисбатан қизиқиш уйғотганидан бахтиёр эди.

Зигмундга бахт кулиб боқди. Венадаги Брюкке, Мейнерт, Нотнагель каби Шарко ҳам Фрейд сиймосида ижодий тафаккур қилувчи шахсни кўрди, у билан яқинлашди. У Фрейдга ўз асарларини олмон тилига ўгиришни топширди ҳамда унга кўп ҳолларда ишонч билдирди.

Бир неча ойлardan кейин, Венага қайтган Фрейднинг дунёни идрок этиши ўзга-

ради. Тўғри, Шарконинг йўли ҳам у танлаган йўл эмаслигини, бу тадқиқотчида ҳам жисмоний тажрибалар кўплигини, бу тажрибалар жуда кам нарсани исботлашини билиб, ноқулайлик сезади. Аммо бир неча ой ичида ёш олимда жасорат, мустақилликка интилиш этилган эди. Энди у мустақил ижодий фаолиятини бошлаши мумкин эди.

Бундан аввал яна бир кичик расмиятчиликни бажариш зарурияти туғилади. Ҳар қандай университет стипендианти ўқув юртига қайтгандан сўнг, чет эл сафаридаги илмий натижалари хусусида ҳисобот беришга мажбур. Фрейд ҳам врачлар жамиятида бунга адо этади. У Шарко топган янгича йўналишлар хусусида сўзлаб берди. Ва Salpetriere¹да гипноз тажрибаларини тасвирлайди. Аммо Франс Антон Месмер замонларидан буён, Вена шаҳрининг тиббиёт устахоналарида таъсир кўрсатиб даволашга доир барча усулларга шубҳа билан қараш сақланиб қолган эди. Фрейднинг жазава-тутқаноқ аломатларини сунъий пайдо қилиш мумкинлиги тўғрисидаги фикри ҳамкасбларда кинояли кулги уйғотди, ҳатто эркакларда ҳам жазава уйғотиш хусусидаги фикри ошқора кулгига сабаб бўлди. Аввал унинг елкасига дўстона хайрихоҳлик билан қоқишиб, Парижда унга нақадар бемаъни нарсани ўргатишганини таъкидлашди.

Аммо Фрейд чекинмагандан сўнг, психология соҳасида “қатъий илмий” асосда ишлаётган мия лабораториясидек муқаддас даргоҳга унинг кириши нолайиқ топилиб, бу ернинг эшиклари унинг учун тақа-тақ бекитилди. Шу вақтдан бошлаб Фрейд *bete noire* (иркит махлуқ) бўлиб қолди, у энди Врачлар жамияти остонасини ҳатлаб ўтолмас, фақат бир обрўли аёл мижозининг шахсий аралашуви туфайли (унинг ўзи қувноқ кайфиятда тан олишича) бир неча йиллардан сўнг олиймақом профессор унвонини олади. Аммо факультет киборлари унинг академик доираларга киришини асло хоҳламай юрганини эслайди. Факультет Фрейднинг етмиш йиллик таваллуди кунини бу ҳақда эсламаслиги ҳам шундан. Фрейдга маслаҳатчи бўлиш насиб этмагани каби, олиймақом профессор бўлиш ҳам насиб этмади. У аввалбошда ким бўлса, ўшандайлигича қолди: ўртамақом профессорлар орасида олиймақом профессор.

Невропатологияда Фрейд механик ёндашувга қарши исён қилгани ҳамда руҳий бемор деб топилганларга терини электр ёрдамида ёки дорилар билан даволаш мутлақо нотўғри деб билдирган хулосаси туфайли, нафақат академик мансабидан, балки шифокорлик амалиётини давом эттиришдан ҳам маҳрум бўлди.

Бундан кейин у ўз йўлидан якка-ёлғиз кетишга мажбур эди. Ва бу йўлнинг бошида тушундики, мия лабораториясида ҳам, алоҳида аппаратлар ёрдамида асаб реакцияларини ўлчаш йўли билан ҳам психологик кайфиятлар қилиб бўлмайди.

Фақат бутунлай бошқача йўл ҳамда усул ёрдамида руҳий айнашларнинг сирли оламига яқинлашиш мумкинлигини, бу усулни топиш ёки аниқроғи, уни кашф этиш сўнгги эллик йилда унинг учун буюк орзу ва машаққатли меҳнат бўлиб келди. Унга баъзи тўғри йўллари Париж ва Нанси (университетлари) кўрсатди. Аммо санъатдаги каби фан соҳасида ҳам назарий хулоса чиқариш учун битта фикр кифоя қилмайди: тадқиқот ишида самарага эришиш ғояларнинг тажриба билан уйғунлигида амалга ошади. Яна бир, кичик туртки билан Фрейднинг ижодий қуввати оғир юкдан халос бўлади. Ва бу туртки жуда фойдали ҳаракатга олиб келади! Фрейд илгаритдан Брюкке лабораториясида учрашган ўзидан катта ёшдаги доктор Иозеф Брейер билан шахсий дўстона муносабатлари натижасида шу туртки рўй беради. Иш билан фавқулодда банд, илмий соҳада бирмунча ишлар қилган, бироқ аниқ бир ижодий йўналишга эга бўлмаган — уй доктори Брейер Фрейд Парижга кетмасдан олдин бир қиздаги жазава хусусида ва ўзи эришган муваффақиятли натижалар хусусида ҳикоя қилган эди. Бу ёш қизнинг юзидан одатдаги, фанда қайд этилган жазава ҳодисалари кўриниб турар, бу бошқа руҳий хасталикларга қараганда бошқачароқ хасталик бўлиб, бунда фалажлик, руҳиятнинг бузилиши, ақлнинг хиралашishi ҳолатлари мавжуд эди. Брейер, ёш қиз ўзи ёки бошқа нарсалар ҳақида гапириб берганда енгил тортаётганини пайқаб қолди. Синчков врач беморнинг гапларини сабр-тоқат билан тинглайди ва у ўз хаёлидаги нарса-

¹ Salpetriere — Вена шаҳридаги руҳий шифохона.

ларни тўқиб солганда вақтинча бўлса ҳам ижобий ўзгариш юз бераётганига амин бўлади. Аммо Брейер бу тарқоқ, бир-бири билан ички боғланмаган иқдорларда бемор ўзини жазавага солаётган муҳим, ҳал қилувчи воқеани сунъий равишда четлаб ўтаётганини ҳис қилади. У пайқайдики, бемор ўзи ҳақида бошқалар билишини хоҳламаган ниманидир яширади ва шу сабабли қийналади. Уни изтиробга солаётган нарсага йўл очиш учун Брейер қизни мунтазам гипноз қилади. У ақл назоратидан ташқарида воқеа рўй берган жойни аниқлашга тўсиқ бўлаётган барча нарсаларни йўқотади.

Ҳақиқатан ҳам Брейернинг уринишлари муваффақиятли тугайди: гипноз ҳолатидаги қизда уят ҳисси фалажланган вақтда, у очиқча тан олиб, шу пайтга қадар врач олдида ва ўзи олдида қайсарлик билан миқ этмаган ҳодисани бемор қиз отаси тўшагида маълум турдаги ҳиссиётни бошидан кечирганини ва сўнгра бу туйғуни маҳв этганини айтади. Бу одоб-ахлоқ нуқтаи назаридан бир четга қисиб қўйилган ҳиссиётлар маълум касаллик аломатларини келтириб чиқаради. Чунки қиз гипноз ҳолатида ҳамма вақт ўз ҳиссиётларини тан олар экан, унинг маҳсули бўлган тутқаноқ аломатлари йўқолади. Ва Брейер мунтазам равишда кўзда тутилган йўналиш бўйича муолажани давом эттиради. У беморнинг онгига қанчалик ойдинлик олиб кирса, телбалик шунчалик заифлашади, жазавага тушиш ҳолати йўқола боради.

Бир неча ой ўтгач, қиз бутунлай тузалган ҳолда уйига жўнатиб юборилади.

Бу ғалати ҳодисани Брейер ёш ҳамкасбига алоҳида диққатга сазовор нарса сифатида гапириб беради. Бу ерда уни ҳаммадан аввал руҳий беморнинг соғлом ҳаётга қайтиши қониқтирди. Фрейд ўзига хос чуқур туғма ҳиссиёт билан Брейер кашфиётининг орқасида бирмунча умумий қонун, айнан психик энергия тарқалганда “гайриихтиёрийлик” (ва бу сўз ҳам у вақтда мавжуд эмасди) кўчишининг маълум ривожига бўйсунди, маҳв этилган ва чиқишга табиий йўл тополмаган ҳислар (эндиликда биз уни “англамаган” деб атаймиз) алоҳида руҳий ва жисмоний изтироб келтиради. Брейер қайд этган ҳодиса Париж тажрибаларини бошқа тарафдан ёритади, ўзлари очган ҳодисага таянч кириб бориш мақсадида икки дўст ишга киришади. Уларнинг ҳамкорлигида 1893 йилда яратилган “Жазава ҳолатларининг психик механизми” ва 1895 йилда яратилган “Жазава хусусида очерклар” асарлари бу янги ғояларни баён қилувчи илк тажрибалар ҳисобланади. Биз уларда янги психологиянинг дастлабки учқунларини учратамиз. Бу ҳамкорликдаги тадқиқотлар биринчи бор жазава шу пайтга қадар тахмин қилинган жисмоний хасталик эмас, балки бемор томонидан англаб этилмаган маълум турдаги ички зиддият натижасида ақлий айнишга олиб келган руҳий дард экани очилади. Изтироб охири оқибатда хасталик аломатларини пайдо қилади. Яширин изтироб худди безгак ичдан шамоллаш туфайли пайдо бўлганидек, ҳиссиётларнинг ғужлашуви оқибатида руҳий бузилишларни келтириб чиқаради. Ва йиринг чиқа бошлаши билан хастанинг ҳарорати пасайгани каби, тўсилган ва маҳв этилган ҳиссиётларни ошқора қилиш имкони туғилса, берк йўлга кириб тегилиб қолган хасталик келтирувчи энергия чиқариб юборилса, жазаванинг тутқаноқли ҳолатлари тўхтади.

Бундай турдаги руҳий энгиллик олиб келадиган асбоб сифатида Брейер ва Фрейд даставвал гипнозни қўллашади. Аммо у даврларда, ҳали психоанализ мавжуд бўлмаган вақтда, гипнозни муолажа воситаси сифатида эмас, қўшимча унсур деб қаралган. Гипнозга ҳиссиётлар жазавасини тўхтатиш учун ёрдамчи, ташрих операция олдида юбориладиган “наркоз” деб қаралган.

Онгни назорат қилувчи нуқталар барҳам топгандан кейин, бемор барча сирларини ошкор қилади, унинг иқдори туфайли руҳиятдаги бузилишдан келиб чиққан яра кучсизланади. Қамаб қўйилган ҳиссиётнинг чиқишига имкон туғилади, юнон фожеасида мақталган озодлик ва роҳат-фароҳат бахш этувчи (катарсис — покла ниш) каби руҳий энгиллашув ҳолати бошланади. Шунинг учун Брейер ва Фрейд ўз методларини Арастунинг катарсис сўзидан келиб чиқиб, “катартик” усул деб атайдилар. Англишиш ва ўз-ўзини англаш туфайли хасталик келтириб чиқариладиган сохта ҳолатлар рамзий маъно касб этадиган аломатлар йўқолади. Шундай қилиб, маълум даража дардни очиш халоскорлик вазифасини ўташини ҳам англайди.

Бу ўта муҳим, ҳал қилувчи хулосаларга келгунга қадар Брейер ва Фрейд бир-

бири билан ёнма-ён ҳаракат қилишди. Келгусида уларнинг йўллари ажралиб кетди. Ўз касби-корига кўра шифокор бўлган Брейер теранроқ тушишнинг хавфли томонларидан хавотирланиб яна тиббиёт соҳасига мурожаат қилади, у моҳиятган жазавани даволаш, унинг аломатларини бартараф этиш билан шуғулланади.

Аммо эндигина ўзида руҳшунослик лаёқатини кашф қилган Фрейдни руҳий жараёнда рўй берадиган ўзгаришларнинг сир-саноати қизиқтиради. Дастлаб аниқланган далиллар ҳиссиётларнинг қисилишга мажбур бўлиши, хасталик аломатларини олиб келиши, уни янгидан-янги саволларга жавоб топишга ундайди. У мана шу ягона муаммода руҳий дардларнинг барча муаммолари жамланиб ётганини англаб етди. Чунки агар ҳиссиётлар қисилишига мажбур қилса, дарров англай олгани ўша ўзгаришлар айнан қаерда рўй беради? Унинг қаршисида фан ҳали киришга журъат этолмаган, мавҳум номаълум соҳа турарди.

Янги олам унга узоқ-узоқлардан, ноаниқ манзараларда — ғайриихтиёрий олам тарзида очилади. Ва бундан кейинги Фрейд ҳаётидаги барча саъй-ҳаракатлар руҳий ҳаётдаги ғайриихтиёрий улушни англашга қаратилади. Теранликка эниш бошланади.

ИХТИЁРДАН ТАШҚАРИДАГИ ОЛАМ

Ўзинг билган, энг баланд зинадан, сунъий равишда, кўриб турган нарсаларни пастроқ бир зинага мажбуран тушириш учун алоҳида ҳаракат талаб этилади: шунга ўхшаб, биз ҳам, орқада қолган, илмий оламда 1900 йилларгача мавжуд бўлган “ғайриихтиёрийлик” тушунчасини тасаввур қилишимиз қийинроқдир. Бизнинг руҳий фаолиятимиз ақлан англаб туриб иш қилиш билан тугамайди, ортида қандайдир бир бошқа куч, худди бизнинг мавжудлигимиз ва фикрлашимизнинг махфий соҳаси каби намоён бўлади.

Бу, Фрейдгача мавжуд бўлган психологиядан маълум. Аммо гап шундаки, ҳали фан бу тасаввурдан қандай фойдаланишни билмас эди, бу тушунчани амалиётга қайси йўл билан тадбиқ этиш унга ёт эди.

Ўша давр фалсафаси руҳий ҳодисаларни фақат онг билан боғлиқ деб ўйларди. Аммо қиёслашаётган қарама-қарши кучлар билан ғайриихтиёрийликни онг бевоҳида мурожаат қиладиган фаолият майдонига айлантириш Фрейдга мутлақо бемаъни туюларди. Майллар яққол сезиларли бўлса, ҳиссиётга айланади, ирода ўзи ҳақида аёнлик бергандагина ақлни истифода қилади, руҳий ҳодисалар онгли ҳаётнинг юзига қалқиб чиқмагунча психология соҳаси уларни менсимай, фан шуғулланадиган доирадан чиқариб ташлайди.

Фрейд ўзининг руҳий таҳлили (психоанализ)да “ғайриихтиёрийлик” атамасидан фойдаланади, лекин Фрейд унга мактаб фалсафасидан кўра бутунлай бошқача таъриф беради. Фрейд тасаввурига кўра, онглилик руҳий фаолиятнинг ягона манбаи бўла олмайди, шу аснода ғайриихтиёрийлик ҳам, унингча мутлақо алоҳида ҳодиса эмас, аксинча, унинг қатъий таъкидлашича, барча руҳий жараёнлар дастлаб ғайриихтиёрий ҳодисаларни ўзида мужассамлаштиради, улардан анланганлари эса, онгга кўчишда, худди бирор буюмга ташқаридан нур тушганидек, ёрқинлашади. Қоронғу хонада кўринмай турадимиз ёки электр чиркоғининг ёруғлигида аён бўлиб қоладими, барибир, стол ўз моҳиятини ўзгартирмайди. Ёруғлик уни кўринарли қилади холос, лекин асл ҳолатини ўзгартириб қўёлмайди. Қоронғуликда пайпаслаш ва туйиш орқали унча-мунча тасаввурга эга бўлиш имконияти мавжуд бўлса-да, барибир, унинг аслида қандай эканини қоронғуликдан кўра ёруғликда илгаш осонроқдир. Мантиқан олганда, қоронғуликдаги кўринмай турган стол барибир кўриниб турган физик оламга мансубдир. Ғайриихтиёрийлик ҳам, худди онглилик каби руҳий ҳодисалар соҳасига киради. Шунга мувофиқ тарзда “ғайриихтиёрийлик” Фрейдчасига янги тушунча сифатида фан соҳасига кириб келди.

Фрейднинг фандан талаби — янгича қараш билан қуролланиш, бошқа услубдаги аниқлагичларга мурожаат қилиш руҳият олами пучмасқларига, онг қатламларининг тубига тушиш ва руҳий жараёнларни юзаки эмас, энг чуқур жойларига-

ча ёритиш ва ниҳоят, мактаб психологиясини ҳақиқий шифокорликда қўллаш мумкин бўлган инсон руҳияти ҳақидаги фанга айлантириш эди.

Бу янги соҳаларнинг кашф этилиши, руҳий кучларнинг жойлашуви ҳақидаги тасаввурларни бутунлай ўзгартириш ва улар таъсир майдонининг чексиз миқёсларда кенгайиши Фрейд даҳоси билан боғланади.

Шу бир қарашда арзимаган кўчиш — энг ҳал қилувчи фикрлар, келгусида оддий ва ўз-ўзидан тушунарли бўлиб қолди ва руҳий чегараларни ўзгартириб юборди. Маданий тараққиётда, келгуси психологиянинг бу ижодий лаҳзаси эҳтимол, буюк дунёвий кашфиёт лаҳзалари (З.Цвейг ўзи топиб айтганидай, инсониятнинг юлдузли онлари — тарж.) ҳисобланарди. Онг оламига янгича ёндошишнинг урфга кириши билан бутун даврнинг фикрлаш тарзи худди Кант ва Коперник даврларидагидек ўзгарди. Чунки ҳозирдаёқ, асримиз бошларидаги инсон руҳияти тўғрисидаги академик руҳдаги билимлар (қонунлашган, расмий) шу қадар қовушмаган, сохта ва чекланган эди. Уни жўғрофий оламнинг арзимаган қисмини олам деб атаган Птоломей харитасига қиёслаш мумкин. Худди ўша замоннинг соддадил харита тузувчиларига ўхшаб, Фрейдга қадар психологлар барча тадқиқ этилмаган қитъаларни оддий сўз билан “terra incognita” (номаълум ер) деб айтадилар, ғайриихтиёрийлик улар учун — “ақлга сиғмаган” тушунчадир. Улар ғира-шира ҳис этишсиз, ернинг қаеридадир махфий идиш жойлашган бўлиб, бизларнинг ишлатилмаган хотирамиз ўша ерга “оқиб” бориб тўпланади. Бу жойда, шубҳасиз, барча “кераксиз”, унутилган нарсалар ғужлашади, хотира у ерда вақти-вақти билан у ёки бу ахборотни онгга ўтказди.

Фрейдга қадар бўлган фаннинг тушунчасига кўра, бунақа ғайриихтиёрийлик олами бошдан-оёқ заиф, бутунлай фаолиятсиз, яшаб бўлинган, ўлган ҳаёт бўлиб, бошидан охиригача ҳеч қанақа кучга эга эмас, руҳиятимизга эса, ҳозирда ҳеч бир таъсир кўрсатмайди.

Бундай таърифга — онгни шунақа билишга Фрейд ўзининг таълимотини қарама-қарши қўяди: ғайриихтиёрийлик, бу руҳият ҳаётининг чиқитлари эмас, балки дастлабки руҳий убастанция (туб моҳият) ва фақат унинг бир бўлаги онгнинг юза қисмига қалқиб чиқади. Бироқ, энг асосийси, бунда ташқарига чиқмайдиган ғайриихтиёрий. (онгдан ташқари) деб аталувчи қисми ҳеч қачон ўлмаган ва ўсишдан тўхтамаган бўлади. Аслида у бизнинг тафаккуримизга жонли, фаол таъсир кўрсатади ва руҳий жавҳаримизнинг энг фаол қисми ҳисобланади. Шунинг учун, хулосаларимизнинг қай бирини олманг, ундаги ғайриихтиёрийлик ҳолатини инобатга олмаган одам, хато қилади, чунки ички зўриқишларимизнинг энг салмоқли омилига аслида эътибор қилмаймиз, дейлик. Айсберг — музтоғнинг кучи унинг сувдан чиқиб турган қисмига қараб белгиланмайди (асосий куч пастда яширинган), кимда-ким ҳушёр пайтларимиздаги руҳий қувват ҳис-туйғуларимизга ва қилмишларимизга негизлик қилади деб ўйласа, янглишади. Ҳаётимиз — яхлитлигича ақл-идроқка суяниб, эркин ривожланомайди, у ғайриихтиёрийлик босими таъсирида бўлади. Унутилган ўтмиш қаъридан ҳар лаҳзада янги-янги сезги тўлқинлари яшаётган ҳаётимизга хуруж қилиб туради. Ирода ва истакларимизни ҳар доим ҳам ҳушёр, сергак ақл-идроқ назоратида тутолмаймиз; бизнинг яшин тезлигидаги қарорларимиз, умримизни зирқиратиб юборувчи ногаҳоний лаҳзалар ғайриихтиёрийликнинг қора булутларидан, ёрлигимиздаги туғма ҳиссиётлар қаъридан чиқади. Онг доирасида равшан кўринган, вақт ва макон ҳудудларида биқинган нарсалар, руҳият тубида бетартиб ва кул босган чўғга ўхшаб туради; Аллақачон биз ўлган деб ҳисоблаган истаклар кезиб юради, вақти-вақти билан улар ташналикка учраб, бизнинг ҳаётимизга бостириб киради; онг томонидан аллақачон унутилган кўрқув ва даҳшат, асабларимиз толалари орқали ўкирик, фарёд қилиб осмонга кўтарилади; нафақат ўз ўтмишимиздаги, балки ўтиб кетган ажодларимиздан, жоҳил ота-боболаримиздан мерос қолган кўрқув ва ҳирс ич-ичимизда илдиз отади. Руҳиятимизнинг чуқур қатламларидан бизнинг хуфиёна кирдикорларимиз сизиб чиқади — сирли олам муждалари — оний манзаралар жонланади, қувватимизни эса, бошқа олий куч юзага келтиради.

Ўша руҳият қаърида бизлар учун ботин ҳолда, маданиятли “мен”имиз билмайдиган ёки билишни истамайдиган табиий ва ёввойи “мен”имиз яшайди. У кутилмаганда ўз қаддини ростлайди ва маданиятнинг нозик пардасини ериб ўтади, шунда

унинг ибтидоий, қайси туғма туйғулари қонимизни тўфондек жунбушга келтиради, чунки ғайриихтиёрийликнинг азалий кучи ташқарига сапчиб туради, онгга ўтади ҳамда ҳаракатга йўл ахтаради; “Мен мавжуд эканман, ҳаракат қиламан”. Ҳар қандай лаҳзада, қанақа сўзни тилга олмайлик, қай йўлни танламайлик, ғайриихтиёрий истакларимизни жиловлаб туришимизга тўғри келади. Ахлоқий ва маданий кечинмаларимиз туғма туйғуларни энг ваҳшиёна ҳирсланишга қаршилик кўрсатади. Ноёб манзара — бутун ҳаётимиз давомида шиддат билан, тинимсиз равишда онгли ва онгсиз кучлар ҳамда назорат остида-ю саъйи-ҳаракаларимиз билан тийиқсиз туғма майлларимиз ўртасида муросасиз кураш кечаётган руҳият майдони Фрейд томонидан нашр этилди. Ғайриихтиёрийлик ўзининг барча кўри-нишларидан, ҳатто баъзи ҳолатларида ҳам тушунарсиз маълум бир маъно касб этади, қалб амримиздан келиб чиққан бу маънони ҳар ким мустақил ўрганиши мумкинлигини Фрейд янги руҳшуносликнинг жуда зарур ва асосий юмуши деб билади.

Одамийликнинг асл дунёсига ёруғлик киритибгина, унинг кечинмалари тўғри-сида хулоса чиқарамиз, руҳиятнинг теранлашган бутларидагина, унинг ларзалари ва бузилишларини моҳиятан тушунамиз. Фақат ботин бўлган ғайриихтиёрий ҳолатлардагина руҳий хасталарга шифокор чинакам ёрдам кўрсатиши мумкин.

Ахир қандай қилиб бу ним-қоронғу соҳалар ичига кирса бўлади? Замоनावий фан бунинг йўлини билмайди. У ғайриихтиёрийлик ҳолатларига илмий аниқликка асосланган ўлчов асбоблар ёрдамида кириш эҳтимолини бутунлай инкор этади. Эски психология ўз кузатишларини фақат ёруғликда олиб бориши мумкин. Сукунат ва нимқоронғуликда аёнлик берувчи барча ҳодисалар ёнидан у лоқайдлик билан, қарамасдан ўтиб кетади.

Фрейд бунақа дунёқарашни худди дарахтнинг чириган шохи каби синдириб, бир четга улоқтирди. Унинг фикрича, ғайриихтиёрийлик жимжитлик эмас. У гапиради, бироқ ақлли тилдан фарқли ўлароқ, белги ва рамзлар ёрдамида гапиради. Шунинг учун, кимки ўз “мен”и тубларига тушишни хоҳласа, аввало бу янги оламнинг тилини ўрганиши лозим. Мисршунослар Розет жадвалидан фойдалангани каби, Фрейд ҳам белги ортидан белги қўйишни бошлайди. У сўзларимиз ортида жарангловчи овозларни кўп ҳолларда онгга асосланган иродамиз амри билан эмас, балки тақдирга боғлиқ ҳодисаларга дучор бўлишимиздан огоҳлантирувчи ёки даъваткор онгимиз ортидаги ҳокимиятни фаҳмлаш мақсадида ғайриихтиёрийликнинг луғати ва атамалар қоидаларини ишлаб чиқди. Янги тилни ким фаҳмласа янги маънони ҳам фаҳмлаб олади. Шундай қилиб Фрейднинг руҳиятга янги, чуқур ёндошуви шу пайтгача номаълум ҳисобланган оламни очди ва у туфайли илмий-психология онг манзараларини назарий жиҳатдан идрок билан кузатадиган оддий тизимдан, ҳаммиша асқотадиган руҳий ҳодисаларга хос фанга айланди.

ТУШ ТАЪБИРЛАРИ

Кўрган тушларимизнинг мазмунига қарасак, одам икки оламда ҳаёт кечиран экан, деган фикрга келамиз. Наҳотки бу ҳақда одамлар шу вақтгача ўйлаб кўришмаган? Ахир бу ҳодиса мутлақ янги бир илм-ку? Тушда кечган ҳаёт бизнинг табиатимизнинг икки тарафи бир-бирдан мутлақо ажралиб қолганини билдиради. Оқибатда, мен бу ҳодиса тимсолида ботин кечинмаларимиз ошкора ҳиссиётларимизга нисбатан қудратлироқ деган хулосага келдим.

Бальзак. “Луи Ламбер”, 1833.

Англамаган кечинмалар — ҳар қандай инсоннинг энг яширин сиридир. Инсонга бу сирни очишга руҳий таҳлил (психоанализ) ёрдамга келади. Аммо, бу сирни қандай ошкор этиш мумкин? Уч хил йўл билан: 1). Бу сирни одамдан мажбуран тортиб олиш. Юз йиллар давомида амалда бўлган жисмоний қийноқ усуллари қан-

чадан-қанча яширин нарсаларни ошкор этгани барчамизга маълум. 2). Денгиздаги дельфиннинг сувдан бир лаҳзагина чиқиб қолган танасига қараб, у ҳақда таъсаввур ҳосил қиламиз. Тушда кўрган сирли нарсалардан бирортаси одамнинг гап-сўзларидан, кечинмаларидан тасодифан билиниб қолиши мумкин. Мана шу сирнинг тасодифий очилган қиррасини шу одамнинг феъл-атворидаги бошқа ҳолатлар билан таққослаб кўриб, яширинган нарсани аниқлаш мумкин. 3). Беморни узоқ вақт давомида жуда катта сабр-тоқат билан кузатиб, эҳтиётсизлик билан, беихтиёр айтиб юборган гапидан сирини билиб олишимиз мумкин.

Руҳий таҳлил мана шу усулларнинг ҳаммасидан фойдаланади. Дастлабки пайтларда Фрейд гипноз таъсирида беморнинг иродасини бўйсундириб, унинг сирини мажбуран билиб олишга уринди. Руҳшунослар инсоннинг эсли-хушли ҳолатида иқрор бўлган гаплардан кўра кўпроқ нарсаларни билишини авваллари ҳам тушунар эдилар. Аммо, улар англамаган кечинмаларига қандай ёндашиш мумкинлигини ўйлаб кўрмадилар. Фақат месмеризм (Франс Месмер таълимоти) биринчи бўлиб, одамнинг англамаган туйғуларини сунъий уйқу — гипноз вақтида уйғоқлик чоғидан кўпроқ билиб олиш мумкинлигини аниқлади.

Гипноз таъсири вақтида одам ўзининг бошқалар олдида турганини билмай, гўё ўзи оламда якка қолгандай, энг яширин истаклари ва сирларини айтиб юборади. Таржимон изоҳи: инсон тушида гоҳо шундай уятли нарсаларни ҳам кўрадики, бу нарса унинг яширин истаги эмас, балки қандайдир биров, золим амр қилган ёки шайтоний ишдан қўрқуви амалга ошган бўлиб кўринади, шундан сўнг одам ўша қўрқувни онгли вақтида унчалик сезмай қолади. (Бу ҳақда қаранг: Муҳаммад Тақлисий. Комил ат-таъбир. Форсчадан Маҳмуд Ҳасан таржимаси. Т., 1992.)

Шу туйғули ҳам дастлабки вақтларда гипноз таъсирининг келажаги порлоқ деб ўйлашди. Аммо, кўп ўтмай, Фрейд инсон руҳий оламидаги яширин кунжакларга тақаллуфсиз, зўравонлик билан кириш самара бермайди ва ахлоқий жиҳатдан ўзини оқламайди, деган фикрга келди. (Бу жуда муҳим ҳолат Зигмунд Фрейднинг инсонпарварликни билмайди деб, ўйловчи муҳолифлар олдида уни оқлайди — тарж.) Бу ҳолат гўё ҳакамларнинг, қозиларнинг ўрта асрларга хос қийноқ усулларидан воз кечиб, инсонийроқ усулларга ўтишига ўхшайди. Терговчилар, қораловчилар, руҳшунослар энди бу сўроқнинг нозик санъатига, ишга бевосита алоқаси бўлмаган, аммо асосий ишни ойдинлаштиришга ёрдами тегиши мумкин бўлган далилларга мурожаат эта бошладилар. Шундай қилиб, руҳий таҳлил (маҳбусни ёки беморни), эндиликда зўравонлик билан иқрор қилишдан мураккаб усулларни бирлаштириш (комбинациялар) ва тахминлар даврига қадам қўйди.

Овчидан қочаётган ҳар қандай ҳайвон озми-кўпми ўз табиатидан нишона берувчи изларни қолдиради. Овчи бу изларга қараб, археолог қадимий кўза синиқларидаги нақшларга қараб, кўмилган қадимий шаҳар ҳаётини, айрим воқеаларни тиклашга уринади. Шунга ўхшаб, руҳий таҳлил ҳам “бемор”нинг онгли кечинмалари орасида беихтиёр, тасодифий айтиб юборилган айрим туйғулар, кечинмалар ифодасига қараб, яширинган нарсани билиб олиши мумкин.

Фрейд шу йўналишдаги дастлабки қадамларидаёқ ажойиб изларни топди ва бу изларни “янглиш қадамлар” деб атади (Фрейд ҳар бир тушунча учун аниқ сўз топар эди).

Нозик руҳшунослик (глубинная психология) янглиш қадамлар деганда инсон руҳий оламида азал-азаллардан ғаройиб ҳодисаларни ҳам ифодалай оладиган нутқи (фикр, ўйлари)даги рус тилида “о” ҳарфи аралашадиган о-говоритса (беихтиёр айтиб юбориш), о-писаться (бир ҳарф, сўз ўрнига бошқа ҳарф ё сўзни ёзиб юбориш), о-ступиться (хато, янглиш қадам босиш) каби, (ўзбекчада “ўзи билмасдан айтворди” каби) ихтиёрсиз айтилган ўй-кечинмаларни алоҳида бир гуруҳга жамлаб ўрғанади. Бир қарашда бу нарса аҳамиятсиз кўринади. Нима бўпти: одам янглишиб, бир сўз ўрнига бошқасини айтворган ёки ёзворган; ҳар куни ҳар қандай одам ҳаётида бунақа ҳолатлар ўн марталаб учрайди.

Аммо ҳаёт китобида бу янглиш сўзлар қаердан келиб қолади? Модда (бу ерда С.Цвейг руҳни айтмоқчи — тарж.) қай тарзда бизнинг иродамизга қарши иш қилади? Эски руҳшунослик кундалик ҳаётдаги бундай ҳолатларни арзимас, деб эътибор бериб ўтирмас эди. Бундай ҳолат фикрсизликдан, ҳардамхаёлликдан (хотира

заифлашганидан), эътиборсизликдан келиб чиқади, деб ўйлар эдилар. Аммо, Фрейд бундай ҳолатларга алоҳида эътибор билан қарайди. Эски руҳшунослар фикрсизлик деган ҳолат, бу — бир фикр ўрнига иродамиздан ташқаридаги бошқа фикр келиб қолишидир. Иродамизга бўйсунмайдиган бу бошқа фикр қаёқдан келиб қолади? Нима учун биз бир сўзни айтмоқчи бўлиб туриб, бошқа сўзни айтворамиз? Мана шу каби янглиш қадамларда бир ҳаракат ўрнига бошқа ҳаракатни келтириб чиқарувчи куч нимадир?

Ким тўғри сўз ўрнига “нотўғри” сўзни тилимизга келтиради? Биз бир нарсани истаётганимизда ким маккорлик билан бошқа ҳаракатни қилдиради? Фрейд шундай фикрга келдики, инсон руҳий оламида маъносиз ва тасодифий ҳеч нарса йўқ экан. Фрейд учун ҳар қандай руҳий жараён — маъноли; ҳар қандай ҳаракатнинг, қилмишни руҳлантирувчи негизи бор. Мана шу каби янглиш ҳаракатларда инсон онги қатнашмайди, бу вақтда у ўз ўрнини бошқача “онг”га бўшатиб қўяди. Бу қандай онг, тўғрироғи, қандай “онгсизлик”? Бизнинг онгли иродамиз яшириб, юзага чиқаришни истамай турган нарса нима ўзи? Шундай қилиб, Фрейд учун янглиш ҳаракат — фикрсизлик эмас, балки онгли ҳолатда кўнгил қаърига кўмиб ташланган ўй-фикрнинг юзага чиқишидир. Ана шу номаълум, яширин нарса “онгсизлик” пайтида ўзини намоён қилади.

Бу ҳодиса бошқа бир муҳим ҳодисани тушунишга ёрдам беради. Биринчидан, ҳар бир “янглиш қадам”да, гўё “янглишиб” айтилган сўз ёки ҳаракатда, қандай бир яширин мақсад ифодаланади. Иккинчидан, одам онгли ҳолатда ана шу ният, мақсадга тўсқинлик қилади. Масалан, (мен, Стефан Цвейг, руҳшунос Фрейднинг ўзи айтган мисолларини келтираман), бир профессор конгрессда сўзга чиқиб, ҳамкасби ҳақида “Мазкур ихтирони биз етарли даражада юқори баҳолай олмаймиз” дейди. Аслида, у “етарли даражада юқори баҳолай олмаймиз” демоқчи эди. Ёки, саёҳатларга кўп бориб турувчи бир хоним ҳавонинг иссиқлигидан шикоят қилиб, “блужкам ва кўйлагим терлаганимдан ҳўл бўлиб кетди, тезроқ ётоққа бориб”, дейиш ўрнига “тезроқ яланғоч бўлиб” деган сўзларни айтворса, атрофдаги фаросатли одамлар дарҳол тушунадилар. Бу хонимнинг асосий мақсади “тезроқ яланғоч бўлиш” экан, буни яширмоқчи эди-ю, аммо, беихтиёр оғзидан шу сўз чиқиб кетди. Мана шундай “фалокат сўз” хоним сал эсанкираб қолганидан фойдаланиб, яшириниб турган жойидан одамни “янглиштириб” ташқарига чиқиб кетган. Мана шунақа янглишувлар вақтида одам ўзи айтишни истамаган, аммо кўнглида бўлган ўй-фикрни айтиб юборади. Бу ҳолатда одамлар ўзлари унутишни, йўқотишни истаган нарсаларни ошкор қилиб қўйишади. “Янглиш қадамлар” деярли доимо, эгасига қарши далил ва иқрорни англатади.

Зигмунд Фрейднинг инсон руҳияти оламидаги бу кашфиёти унинг асосий ижодий мақсадлари олдида унчалик муҳим эмас эди; тўғриси, бу унинг бошқа катта-роқ кашфиётига кўприк вазифасини ўтар эди. Аммо, худди шу кашфиётини барча олимлар яқдиллик билан тан олдилар. Фрейд кашф этган системанинг ҳали унчалик муҳим эмаслиги, руҳиятимизда фақат узук-юлуқ, беихтиёр айтилган, турли вақтларда, ўлда-жўлда сочилиб ётган иқрор синиқларидан ибратлилиги ва улардан бир бутун манзара ҳосил қилиш осон иш эмаслиги билан ифодаланди. Аммо, Фрейд, ўзига ҳос нозик кузатувчанлиги билан, қоронғуликда излаётган нарсасини пайпаслаб кўрганидек, инсон руҳий ҳаётининг юза тарафида яна худди шунақа “маъносиз” нарсалар бормикин ва уларни ҳам ўша маънода тушуниб бўлармикин, деб излана бошлади.

Кўп ўтмай, у инсон руҳий ҳаётида ана ўшанақа ғирт “маъносиз” деб англанадиган, доимий учраб турадиган ҳодисани топди. Бу — инсоннинг машоҳидул-ахломи (туш кўриши) эди. Жонли нутқда ҳам биз бу нарсанинг аҳамиятсиз эканлигини гаъкидлаш учун “Тушингни сувга айт” деб қўямиз. Инсон мия тизимидаги мантиқий йўллар олдида туш кўриш гўё осмондан тушган дайди сайёҳдек, хаёлий, фантастик, сароб, ҳубоб (кўпик) бўлиб кўринади. Одамлар назарида туш мақсадсиз, маъносиз совун кўпиги, қондаги сароб, мазмуни йўқ нарса (С.Цвейг “Оврўполик одамлар назарида”, демоқчи, чулки, Шарқда тушга катта эътибор билан қаралган — тарж.). Эски руҳшунослар, тушнинг мазмуни одам учун кераксиз нарса, хаёлотнинг бу инжиқ, сеҳр-жодули ўйинида ҳеч ким айбдор эмас, тушни мантиқан тўғри талқин этиб бўлмайди. Бундай ёлгон ва бўлмағур нарса-

Хўш шими у чуқ оқ қиз...
 Тушнинг — тушнинг бир...
 Этас. Мисол учун олмай. Касралар бўлиб тан сона, булар...
 Этарли қайта тавриб...

лар ҳақида жиддий гапириш мумкин эмас, бунинг фанга ҳеч қандай алоқаси йўқ, дер эдилар.

Аммо, тушларимизни ким безайди, ким бизни йўлга солади ва турли қиёфаларни намоиш этади? Ўтган замон олимлари ҳам туш ҳолатида юзага чиқадиган гап-сўзлар, хатти-ҳаракатлар (қилмишлар), истак-майлар бизнинг онг таъсиридаги иродамизга бўйсунмаслигини билар эдилар. Қадимги замон одамлари тушдаги воқеа-ҳодисаларни бизга самовий қудрат кўрсатади деб ишонар эдилар.

Тушда фармон қилувчи куч Ер ҳаётига мансуб эмас, бу куч шахсий иродамизга ҳам алоқасиз, дейишарди. Инсон қобигидан ташқаридаги иродани эса қадимгилар илоҳий қудрат, Олий руҳ билан боғлар эдилар. Чунки, бошқа ким ҳам одамларга тушидаги ботин синоатларни, келажакда юз берадиган воқеаларни, турли эврилишларни кўрсата олади?

Башоратли тушлар одамларни қалбида қувончли ёки ваҳимали, нажоткор армонли кечинмаларни уйғотади. Қадимги, ибтидоий халқлар ўзларининг одамга хос ақллари билан тушларнинг илоҳий тилини шундай талқин ва таъбир қилар эдилар. Тушларидаги илоҳий қудрат ишорасини англаб эдилар.

Инсоният онгида, ёшлик даврларида туғилган аввалги илмлардан бири — тушни таъбирлаш илми эди. Подшоҳ ва саркардаларга ҳар бир жанг олдидан, ҳар бир муҳим воқеа олдидан қоҳинлар, башоратчилар, авлиёлар уларнинг ўтган кечада кўрган тушларини таъбирлаб берар эдилар. Бу тушлардаги воқеалар орқали келгуси ғалаба ёки фалокат хавфидан огоҳ қилар эдилар. Қадимги туш таъбирлари ҳозирги руҳий таҳлилга зид ўлароқ, тушдаги ғаройиб, ақл бовар қилмайдиган воқеа-ҳодисаларни мангу тирик зотлар — илоҳ ва маъбудларнинг бандаларига башорати ва ишорати деб тушунтирар эдилар. Миср фиръавнлари қасрларида, Юнонистон акрополлари — муқаддас майдонларида, Румо ибодатхоналарида, Фаластин қуёши қиздирган чўлларда минг йиллар давомида тушлар таъбир қилиб келинарди. Юзлаб ва минглаб авлодлар туш таъбирлари келажакдан башорат қилувчи ишончли далиллар деб билар эдилар.

Янги замоннинг эмпирик (фақат моддийликни тан олувчи) фани бундай қарашларни хурофот, ўта ибтидоийлик ва гўллик деб инкор этар эди. Янги замон (руҳшунослик) фани кўп худодиликни ҳам, Якка Худони ҳам тан олмагани (даҳрийлиги) туфайли тушлар илоҳий башорат эмас, балки асаб тоалари зўриқишидан пайдо бўладиган маъносиз нарсалар, кундузги таассуротларнинг бузилган шаклдаги акс садолари, тушдаги тартибсиз қарашган, узуқ-юлуқ воқеа-ҳодисаларда ҳеч қандай маъни ва мантиқ йўқ, деб уларни ўрганишни рад этарди.

Шу зайлда ўтган 2-3 минг йиллар мобайнида фақат Фрейдгина машоҳидул-аҳломни қайтадан ҳолис баҳолаб, инсон тақдири билан боғлиқ қадрият деб талқин эта бошлади. Бошқа олимлар хаосга тартибсизликка, маъносиз нарсаларга йўллаётган ҳодисани у теран психология (руҳий таҳлил), инсон руҳий қувватларининг қонуний ҳаракати деб баҳолади; аввалги олимларга боши берк кўча, қоронғу лабиринт бўлиб кўринган йўлга у руҳий таҳлил, яъни онг қобигидаги ва ундан ташқаридаги ҳаётни бир-бирига боғловчи шохкўча, асосий йўл, деб қарай бошлади.

Тушлар руҳимиздаги сирли, ғойиботлар олами билан онгимиз назоратидаги ошкора олам ўртасида воситачи эканлигини, туш орқали сергаклигимизда, бедорлигимизда истамаётган кўпгина сирларимизни билиб олишимиз мумкинлигини Фрейд сезиб қолди. Унинг фикрича, одамзот кўрадиган тушлардан биронтасини ҳам тугал бемаънилик деб бўлмайди, ҳар қандай “бемаъни” кўрунувчи тушда ҳам яширин руҳий оламдан дарак берувчи қандайдир маъно бор. Ҳар бир тушда олий, илоҳий, ғайриинсоний ирода бўлмаса-да аммо ҳар ҳолда инсоннинг энг пинҳоний, энг теран истак, интилишлари акс этади. Тўғри, бу даракчи (туш) мажозий ҳодисани одатдаги тўпори, юзаки сўзлар билан эмас, балки жуда теран, онг назоратидан ташқаридаги тил билан англатади. Шунинг учун ҳам биз тушларнинг маъносини ва моҳиятини тез илғаб ололмаймиз. Биз аввало бу тилни тушунишни ўрганиб олишимиз керак. Тушларнинг ғира-шира қоронғулигида кинодаги каби тез липиллаб ўтувчи воқеа, ҳолатларни фан энди яхшилаб ўрганиши, англаши ва халққа тушунарли тилга “таржима” қилиб бериши керак. Чунки, инсониятнинг барча энг қадимги тиллари — мисрликлар, ҳолдейлар, перуликлар, мексикалик-

лар тилига ўхшаб, тушларнинг тили ҳам рамзлар (образлар) орқали гапиради; ҳар гал биз мана шу рамзларни, тимсолларни ақл бовар қиладиган тушунчаларга айлантириб беришимиз зарур. Фрейд мана шу оғир вазифани — тушлар тилини тафаккур тилига ўгиришни, таржима қилишни ўз зиммасига олди — унинг илмий услубига хос янгилик мана шунда эди.

Агар тушларнинг аввалги, қадимий таъбирлаш усули инсонларнинг келгуси тақдирини башорат қилиш билан шуғулланган бўлса, (Фрейд кашф этган) янги руҳшунослик тизими тушлар орқали аввало инсоннинг руҳий-табиий, биологик ўтмишини ва айни вақтда ўша ўтмиш билан боғлиқ ҳозирги ҳолатини тушунишга интилади. Модомики, туш кўриш ҳодисаларида вақт билинмайди (воқеалар қачон юз бераётгани сезилмайди, шунинг учун биз кўпинча, умр туш кўргандай ўтиб кетди, деймиз), бинобарин, тушларда бизнинг авваллари ким ва қандай одам бўлганимиз ҳам, ҳозирда ким эканлигимиз ҳам кўринаверади. Биз тушларимизда гоҳ чақалоқ, гоҳ ўсмир, гоҳ ўтмишдаги, гоҳ ҳозирги одам қиёфасида, хуллас, барча вақтларнинг одами суратида кўринаверамиз. Ўнгимизда эса биз фақат ҳозирги, шу пайтдаги “менлик” ҳолатимизда кўринамиз.

Ҳар қандай одамнинг ҳаёти икки қатламдир. Биз сергаклигимизда англамайдиган “онгсиз” ҳаётимизда гоҳ узоқ ўтмишимиздаги ибтидоий одам, гоҳ ҳозирги замонга хос маданиятли одам бўлиб, “мен”имизда, ўзлигимизда аллақайси замонлардаги табиий ва руҳий ҳолатимизга хос барча хислатлар аралашмаси соҳибимиз, аммо ҳушёрликда, шахсиятимизнинг онг нури ёритган қисми, ҳозирги ҳолати кўринади, холос. Эҳтимол, ҳозирги бу ҳолатда кўринган “мен”имиз ўткинчидир? Аммо бизнинг азалий, ҳақиқий, мураккаб шахсиятимизнинг муҳим ҳолатларини кечалари тушларимизда ҳаққонийроқ, равшанроқ англай оламиз. Бинобарин, тушларга эътибор бериш, тушларни тинглаш, тушлар билан танишиш инсон шахсиятининг заминини, моҳиятини англашга ёрдам беради. Ўз ҳаётини, истак, майллари, интилишларини фақат онгли ҳолатлардагина эмас, балки тушлари замирида ҳам англай олувчи одам ўз шахсиятининг ўтмишини, ҳозирини ва келажакини ҳам англаши мумкин.

Аммо, инсон руҳий оламининг бундай чуқур ва қоронғу тубларига қандай қармоқ ташлаш мумкин? Узук-юлуқ, милтиллаб ўтадиган, ғира-шира манзаралар оддий тилда гапирмай, фақат нималаргадир ишорат қилади. Бу аҳволда у қоронғуликларни қандай равшан қилиши мумкин? Машоҳидул-аҳломнинг тушунисиз, номаълум тилини, мажозий қилиб яширилган сирни очиш учун қўлланилган калитга ўхшаш қуролни қандай кашф этиш мумкин?

Ҳайтовур, Фрейднинг руҳшунослик устахонасида барча эшикларни оча оладиган серқирра калит бор эди: у, ҳар қандай мураккаб натижаларга эришишни хоҳлар экан, доимо ишни энг оддий, ибтидоий нарсалардан бошлар эди. Мана шу бошланғич нуқтани охириги нуқта билан туташтира оларди. У, ўсимлик гулини биллиш учун, илдиизга қарар эди.

Шу маънода Фрейд ишни юксак маданиятли, онгли одамларнинг тушларини эмас, балки болаларнинг тушларини ўрганишдан бошлади. Чунки болаларнинг онги, тасаввурлари, тафаккур доираси тушдагидай жуда содда ва манзарали бўлиб, ўрганишга қулайдир. Болаларнинг тушларини таъбирлаш, уларнинг яширин ҳиссий сезгилари тубига, тафаккурнинг нафис пардасини “ёриб” ўтиб кириш мумкин. Мисол учун, болакай отаси ё онаси билан қандолат дўкони олдидан ўтади, отаси ё онаси унга ширинлик олиб бермайдилар. Бола тушида шоколадни кўради.

Бола мияси теварак-атрофдаги ҳодисаларни бўямай, ўзгартирмай, софлигича қабул қилади, истак-хоҳишлари тушида шундоқлигича кўринади. Бола онгида ҳали руҳий, ахлоқий, жинсий, ақлий жиҳатлардан ўзини чеклаш ёки шу нарсаларни кўнгилнинг қоронғу бурчақларида яшириш одати йўқ. Гўдак иштонсиз юрганида ҳам самимий ва мусаффо бўлиб, ҳеч кимдан уялмаганидек, тушларида ҳам истакларини самимий намоён этишдан уялмайди.

Фрейд мана шу табиий ҳолатлардан келиб чиқиб, келгусида тушларни таъбирлаш учун муайян маънода тайёргарлик кўрди. Ана шунда аён бўлдики, кўп ҳолларда тушда кўрилган манзара, тасвирларда одам кундузи, онгли ҳолатида амалга ошириш мумкин бўлмаган мақсад, ниятлари, армонлари, йўл тополмаган истак-

лари юзага чиқар экан. Кундузи тутқич бермай, онгнинг қоронғу қатламларига кириб “йўқолган” ички “мени” мизнинг барча яширин истак-хоҳишлари туш кўраётганда (назоратдан қутулиб), бемалол сайр қилиб юраверади.

Кейинроқ, Фрейд бу қоидага, қонуниятга яна бир равшанлик киритди. Кўпинча, ҳаётда рўёбга чиқмаган энг пинҳоний истаклар, энг хавфли, энг кўп таъқиқланган ният, мақсадлар, кунлар ва ойлари давомида онг назоратида “тош бостирилган” турли сексуал ва агрессив (ёвуз) истаклар туш кўрганда занжирдан бўшашиб кетади: йигит кундузлари етишолмаган аёлни тушида қучоқлайди ва у билан қовушади, тиланчи тушида бойиб кетади, таъвия, хунук одам чиройли бўлиб, чол яна ёш йигит бўлиб қолади, ғам-кулфат чекувчи одам тушида бахтини тонганини, ҳеч кимнинг эътиборига тушмаган одам — шон-шуҳратга эришганини, заиф, кучсиз одам — полвон бўлиб кетганини кўради. Тушида одам (кучли) душманини ўлдирishi, зулм қилган бошлиғини эзиши, иймонли одам Ҳақ даргоҳига — жаннатга етишганлигини кўриши мумкин. Хуллас, ҳар қандай тушда инсон онгли пайтида таъқиқланган, ҳатто ўзидан ҳам яширинган истак, тилаклари кўринади. Бу тушларини таъбирлашнинг бошланғич формуласидир.

Фрейднинг туш кўриш ҳақида бошқа фикрлари қаторида мана шу биринчи фикри кенг жамоатчилик учун унчалик янгилик эмас эди. “Тушлар — рўёбга чиқмаган истаклар” деган фикрни кўпчилик меҳмонхоналарда сўз ўйини қилиб ишлатар эдилар. Асилзодалар кўпинча тушларни қизгин тилак, майллар, ҳатто шаҳвоний истаклар рамзи деб тушуна бошлайдилар. Аммо Фрейд тушларни бундай жўн талқин этмас, у тушлардаги таҳайюлотнинг ғойибот сирларига алоқадор, юксак бадийят билан йўғрилган ўзаро чирмашиб кетган, чигал манзаралар эканини ҳаммадан яхши тушунар эди. У (аввал кўрганимиздек) муаммоларга, уларнинг тадқиқига энгил-елпи қарашдан, шошилинич хулосалар чиқаришдан жуда узоқ эди. Фақат болаларнинг тушларинигина бошқаларга нисбатан осонроқ тушуниш мумкин дер эди. Катталарнинг тушлари эса чексиз таассуротлар, хотираларнинг чигал манзараларидан иборат эди. Агар болаларнинг тушлари таъбирига оид луғат тузилса, айрим ҳолларда икки юз, уч юз таассурот аралашмаси билан иш кўриلسа, катталарнинг тушларида миллионлаб, эҳтимол миллиардлаб таассурот ва кечинмаларнинг чигал тўқималарига дуч келамиз. Болаликнинг самимийлиги, онг етишмаслигидан келиб чиқувчи беғараз, беғубор уятсизлиги, ўз истак-хоҳишларини тушларида ҳам табиий, самимий изҳор қилиши катталар учун, ўтмишдан қолган босқичлардир. Катталар энди болаларга нисбатан айёр, нозик ўйловчи, носамимий, риёкор, ичидагини ҳатто тушларида ҳам ташқарига чиқармасликка ҳаракат қилади. У ҳатто тушида ҳам қисман одоблидир. Катта одам тушида ҳам ёлғиз ўзига хос шахсий оламида ҳам Одам Атога хос жаннатий самимийлигини йўқотган; у ҳатто чуқур уйқусида ҳам яхшилик ва ёмонлик нима эканлигини тушуниб туради. Унинг ижтимоий ахлоқий онги уйқусида ҳам унчалик бўшашиб қолмайди, у тушида ҳам номуносиб, нолойиқ истак, хоҳишларини виждон деб аталувчи девор билан тўсиб туради.

Фрейд мана шу виждонни “олий Мени” (олий Ўзлиги) деб атайди. Инсон руҳининг онгга бўйсунмайдиган, “онгости” (подсознательное) қисми ўзининг ҳақиқий истак, майлларини ошқора юзага чиқармай, уларни минг хил қиёфага солиб, ниқоблаб кўрсатади. Шунинг учун Фрейд инсон тушидаги манзараларни тўғри маънода тушунишга қарши эди. Катта ёшдаги одам тушида туйғуларини юзага чиқаришни истади, аммо уни ошқора айтишга журъат қилмайди. У асл туйғуларини онг назоратидан яшириб, атайлаб, маъносиз кечинмалардай қилиб кўрсатади. Ҳар қандай ижод каби, тушда ҳам ҳақиқий бадий тўқима орқали ифодаланади.

Шунинг учун руҳшунос инсон тушидаги ана шу бадий тўқимани ҳақиқатдан ажратиш олса, унинг ҳақиқий маъносига тушуниб етади. Руҳий таҳлилнинг вазифаси сирли, жумбоқли ромоннинг воқеалари, манзараларидан бадий тўқимани ва ҳақиқий ғоявий мазмунни ажратиш орқали унинг моҳиятини баҳолашдан иборат. Руҳшунос учун туш кўрувчининг қандай гапираётгани эмас, нимани гапираётгани муҳимдир. Фақат шундай йўл билан “онгости” руҳшунослиги муаммонинг тагига етиши мумкин.

Фрейднинг тушларнинг руҳий асосларини кашф этиши антропология фани та-

раққиётига ҳам ҳисса бўлиб қўшилди. Бундан ташқари, олим янада илдамлаб, туш кўришининг руҳий зарурат сифатида инсоннинг биологик ҳолати тикланишига хизмат қилишини ҳам аниқлади. Тўғри, фан, кун бўйи ишлаб, ўйлаб ҳолдан тойган одам уйқу туфайли (табiiй ва ақлий) куч-қувватини тиклашини авваллари ҳам билар эди. Уйқу инсоннинг кун бўйи сарфлаб тугатган асаб қувватини янгиллаштини, уйқуда мия фаолияти дам олишини олимлар азалдан билар эдилар. Шу фикрдан келиб чиқиб, покизалик жиҳатдан соф, деярли ўлимга ўхшаш, мия фаолияти сусайиб, кўз кўрмай, ақл ҳеч нарсани ўзлаштирмай, фикрлаш тўхтаб қолганда қаттиқ уйқу энг яхши уйқу бўлиши мумкин эди. Аммо табиат нечун бизни мана шундай дам олишнинг энг мукамал туридан маҳрум этдийкин? Нечун табиатнинг барча ҳодисаларини равшан тушуниш мумкину, тушларнинг сеҳр-синоатига йўғрилган сирларини тушуниб бўлмайди? Нечун, табиат, уйқуда руҳимиз нирвона (тўла ором)га яқинлашай деганда кўнглимизни жалб этувчи, (гоҳо виждон, иймонни йўлдан урувчи) узуқ-юлуқ лаззатларни бизга кўрсатиб қўяди?

Туш кўришдан маъно нима? Ахир тушлар оромимизни ўғирлайди, роҳат-фароғатимизни бузади, куч-қувватимиз тикланишига ҳалақат беради-ку? Юзаки қараганда, маъносиз кўринган тушлар донолик билан қурилган табиат тартиботларида хатолик борлигини кўрсатувчи (табиат мукамаллигига шубҳа уйғотувчи) ҳодиса эмасми? Мана шундай табиий саволларга биология фани шу вақтга қадар жавоб бера олмади.

Бу саволларга биринчи бўлиб Фрейд жавоб берди. У, туш кўришда кўнгил мувозанатини сақлаш учун жуда зарур ҳодиса эканлигини аниқлади. Туйғуларимиз, руҳий қувватимиз ҳарорати тўлиб-тошиб кетганида, “ёрилиб” кетмаслигимиз учун уларни тушларимизда сақлаб турар эканмиз. Бизнинг нотавон, заиф вужудимиз оташин, кучли эҳтирослар, роҳатланиб яшашга, кўнгилхушликка чексиз интилишлар агар тушларимизда йўл топиб чиқиб кетмаганида эҳтимол, адойи тамом бўлармидик? Жамият ҳаётида ҳукм сурган риекорларча одоб, ахлоқ, тартиб, интизом ҳар қадамда инсонни чекловчи қонун-қоидалар туфайли инсон адоқсиз, миллиардларча ҳис-туйғулари, майл-истакларини пинҳон тутиб, босиб, янчиб яшашга мажбур бўлади.

Ҳаётда, уйғоқликда қонмаган мана шундай чексиз, беором, толмас ташналик, чанқоқлик бадавлат мулкдорни ҳам, камбағал мардикорни ҳам, ибодатхона хизматчисини ҳам қийнайди, қаттиқ изтиробларга солади. Ҳар бир инсонни гуноҳ деб баҳоланувчи: яширин обрўпарастлик, шуҳратпарастлик, бахиллик, ҳасад, шахватпарастлик каби истак, майллар қийнаб, азоб беради. Баъзи одамлар кун бўйи, мисол учун неча-неча лобар, гўзал аёлларни кўради, бир дақиқа, сония бўлса ҳам уларга эғалик қилиш туйғуси кўнглидан кечади. Мана шу каби истаклар кунлар, ҳафталар, ойлар давомида инсон “онги остида”, кўнглининг қоронғу тубларида илон заҳридай йиғилиб қолаверади. Агар шулар туш кўрганда тарқалмаса, гўё заҳар танг қилганидай, одам касалликка учраши мумкин.

Мабодо тушлари инсон эҳтиросларининг чексиз қувватини оз-оздан бўшатиб, “озодликка чиқариб” турмаса, у атмосфера босимидай қудратли қувват остида парчаланиб кетиши ёхуд ёмон ишларга, жиноятларга қўл уриши мумкин эди. Мана шу чексиз туйғулар, эҳтиросларни зарарсиз тушларда сарфлаб тугатиш одамни кундузлари қийнайдиган заҳардан фориғ қилади.

“Тушларимизда, фақат ўзимизга маълум бўлган тасаввурларимиздаги оламда, баъзи масъулиятсиз, гуноҳ, жинсий хатти-ҳаракатларни чиндан, руҳан эмас, балки, “ёлғондан”, зоҳиран “амалга ошириб”, ўша ёмонликлардан бўшаламиз”. (Агар бу ишлар уйғоқликда, чиндан амалга ошганида жазога мустаҳиқ эди).

Тушдаги ҳаёт ўнгдаги ҳаётнинг сояси, суратидир, у бизни уятли ишлардан қутқазади. Шу маънода Афлотуннинг “Бошқалар уйғоқликда қиладиган ишларни яхши одамлар тушида адо этиш билан қаноат ҳосил қиладилар”, деган сўзлари гоят ҳикматлидир. Тушлар ҳаётга, уйқуга тўсқинлик қилмайди, тушлар уйқумизнинг соқчисидир. Тушдаги халоскор таҳайюлот туфайли инсон қисилиб, эзилиб кетган кўнглини бўшатиб олади. Хитойларнинг бир мақолида “кўнгилдаги дардларимни тушимда бир акс уриб бўшатдим”, дейилади. Шундай қилиб, инсон эрта билан уйғонганда эзилган кўнгил билан эмас, балки дардлардан фориғ бўлиб, мусаффолашган, тетик ҳолда уйғонади.

Одамлар туш кўришнинг маъноси ва моҳиятини узоқ йиллар, асрлар давомида тиришқоқлик билан излаб келдилар, кўплар тушларини маъноси йўқ деб, инкор этдилар. Фрейд эса тунги меҳмон — туш кўришнинг инсон руҳини покловчи мана шу хосияти — унинг маъноси ва моҳияти эканлигини кашф этди. Фрейд баъзи санъаткорларга аён бўлган яна бир ҳодисани — фақат тушларгина эмас, балки, уйғоқликдаги ҳаёлот ҳам, қадимги мифлар, ривоятлар, афсоналар, бадиий ижод ҳам шундай, инсон руҳини покловчи хусусиятга эга эканлигини аниқлади. (Санъатнинг катарсис — поклаш хусусиятини қадимги юнонлар, хусусан, Арасту билар эдилар — тарж.). Чиндан ҳам, бадиий ижод инсонни қийнаётган, кўнглини вайрон қилаётган туйғулари, кечинмаларини унинг руҳи учун зарарсиз бошқа соҳага кўчириш мақсадини кўзламайдими?! Ҳар бир чинакам бадиий асар санъаткорнинг дилини қийнаётган оғир кечинмалардан бўшалиши эмасми?! Гёте “Менинг ўрнимга Вертер ўзини ўлдирди” дер экан, у ўз қиёфодоши Вертернинг ўлими орқали ўз ҳаётини сақлаб қолганини гоят нафис нафосат билан изҳор қилган. Айрим инсонлар руҳларини қийнаётган туйғулар, эҳтирослар, оғир кечинмалардан тушларида кутилганидек, бутун бошли халқлар ҳам ўзларини қийнаётган саволларга жавоб топиш учун афсоналар ва диний ақидаларни тўқиб чиқаришмаганмикан? Бу халқлар қурбонлик меҳроблари, тошсупаларида одамлар ўрнига ҳайвонларни сўйиб қурбонлик қилиш истакларини шу йўл билан қондирган бўлиши мумкин. Инсоннинг қилган гуноҳлари учун тавба-тазарру қилиш ҳам ўз кўнглига таскин бериш учун эмасми? Фрейднинг бу фикрлари бизнингча, фақат фаразлардир, чунки инсон бўлмаган замонларда борлиқ олам ўз-ўзидан, ёки эрмак учун пайдо бўлиб қолмаган, адибнинг бу фикрни ҳақиқий диний эътиқодлар ўрнига қуёшга, ойга, юлдузлар, оловга ва молларга сажда қилувчи халқларнинг номукамал ёки янглиш диний эътиқодларига нисбатан тўғри бўлиши мумкин.

Инсоният руҳи, кўнгли бадиий фантастикада — таҳайюлотда ўз ифодасини топади. Динлар, мифлар, ривоятлар ва санъат асарларида инсоният ижодий қудрати мужассамлашган. Ҳеч қандай психология фани асар агар шахснинг фақат онгли ва масъулиятли хатти-ҳаракатларини тадқиқ этиш билан чекланса, инсон руҳий оламининг тубларига етиб боролмайди. Буни бизнинг давримда Фрейд ишботлаб берди. Фан ҳақиқий инсонни билиш учун унинг табиий (стихияли) жўшқин ижодий ҳаёлот оқимининг тубларида кўриши зарур. Фақат ана шу теранликлардагина инсон умрининг моҳияти, унинг энг ҳақиқий ҳаёти кўринади.

Давоми бор.

Александр ЦИПКО

Тутган йўлимиз маъкулмикан?

1

М. Пришвиннинг яқинда чоп этилган 1930 йилги кундалигида эътиборга молик бир нарса бор. У бизнинг қайта қуриш ишларимизга бевосита дахлдорлиги билан ажралиб туради. Гап марксизмга хайрихоҳ зиёлининг фикрлаш хусусиятлари устида боради. Гарчи Л.Б.Каменевдан бошқа биронта ҳам кўзга кўринган большевик номи эслатиб ўтилмаса-да, М.М.Пришвин бу одамларни марксизмнинг олий намояндалари деб атайти. Қолган барчаси — А.М.Горький, В.А.Руднев, А.И.Тихоновлар хайрихоҳ юкунчаклар деб тилга олинади. “Уларнинг қўллари нафақат қон билан, ҳатто большевикча портфел билан ҳам тозалангандир”, — деб қўшимча қилади М.М.Пришвин. Тўғри, деб қайд этади шу ернинг ўзида кундалик муаллифи, гап шахсиятда эмас, балки уларнинг фикрлаш усули устида кетмоқда.

Бу одамларнинг қизиқ жойи шундаки, дейди М. М.Пришвин, улар бир томондан ҳамма нарсани кўриб туришади, иккинчи томондан эса ҳеч нарсани мутлақо кўришмайди.

Улар мажбурий тарзда жамоалаштиришни танқид қилишади, бу нарса деҳқонга азоб-уқубатдан ўзга ҳеч нарса келтирмаслигини тушунишади, бироқ ҳар бир нарсани ўз номи билан аташни ҳам ўзларига раво кўрмаган ҳолда, содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларнинг жиноят эканини, энг асосийси, бу мудҳиш касофатнинг нимадан келиб чиқишини кўрмаётганлари, тушунмаётганлари ҳақида лом-мим дейишмайди. Барча мудҳиш жиноятларнинг илдизи Сталинда эмас, деб сўзида давом этади М.М.Пришвин, балки ижтимоий ҳаётни жамоалаштиришнинг илк ғоясида экани уларнинг етти ухлаб тушига ҳам кирган эмас. Аксинча, улар шу нарсага қаттиқ аминдирларки, тутган барча йўл -йўриқларимиз жуда ҳам яхши, бундан ортиги ортиқ: наҳотки шундай жамоалашув ёмон бўлса? Ёки мамлакатга индустриализация керак эмасми?

Ниҳоят ўн еттинчи йилда инқилоб туфайли мамлакат бошига не кунлар тушганини англаш, тушуниш ўрнига, деб ёзади М.М.Пришвин, “сиёсатдаги барча ақлга сизмас нарсаларни нафрат билан каллаварамлик деб аташади. Уларнинг нотўғри, шафқатсиз сиёсатларидан жонли мисоллар келтиришганда эса барча олий даражадаги коммунистлар ҳеч иккиланмай мана шу сўзни қўллашади. Эсимда, — деб хотирлайди М.М.Пришвин, — Каменев ҳам кун сайин бўлиб турадиган жиноятлар ҳақидаги менинг баёнотларимга пинагини ҳам бузмасдан ҳукуматимиз тутган бар-

Амир
ФАЙЗУЛЛА
таржимаси

Александр Ципко таниқли рус публицистларидан бири. У кўпроқ ижтимоий муаммолар мавзуида қалам тебратади. Дикқатингизга ҳавола қилинаётган мақолада Маркс таълимотининг догматик хусусиятлари анча аниқ очиб берилган. Мақола гарчи “Новий мир” журналининг 1990 йил 4-сонида эълон қилинган бўлса-да, бугунги ўзбек китобхони учун қимматини йўқотган эмас, деб ўйлаймиз.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

158

ча йўллари оқилона ва инсонпарвардир, деб бамайлихотир жавоб берди. “Унда ким айбдор?” — сўрадим мен. “Демак, айб халқда бўлиб чиқади-да”, — жавоб берди Каменев. Ҳозир яна ўша ҳолнинг ўзи, шу хилдаги барча даҳшатли жиноятларни сиёсий раҳбарларга эмас, балки “каллаварамларга” тўнкамоқдалар...

Марксизмнинг олий намоёндалари ҳисобланган шахслар учун энди Сталин ҳам каллаварамга чиқиб ўтирибди... Онг ва фан уларнинг иймон-эътиқоди, таянч нуқтаси. Ўз қалбларини марксистик “онг” ва илмий синфий кураш деворлари билан қуршаб олган биз қизиқбошлар “каллаварамлик”нинг ҳақиқий гуноҳкорлари айнан ўзлари эканини хаёлларига ҳам келтиришмайди.

Бизнинг русиялик, совет ортодокслари эътиқоди вақт ҳукмдорлигидан мутлақо ҳоли. Ҳозир ҳам, инқилобимизнинг етмиш учинчи йилида улар марксизм қонун-қоидалари ҳар жиҳатдан яхши эканига қаттиқ ишонадилар. 1929 йил охири ва 1930 йил бошидаги даҳшатли рус қишидан кейиноқ синфий кураш ва пролетариат диктатураси ҳақидаги таълимотни деб яна юзлаб жиноятлар содир этилганига қарамай, улар барча мусибатлар Сталин ва унинг изидан борувчи каллаварамларнинг дастидан юз берди деб туриб олмоқдалар.

Бугунги кунда эса ҳар бир бурчақда, ҳар бир навбатга турганлар қаторида рақобат ва бозордан юз ўгириш иқтисодимиз ва мамлакатимизни хонавайрон қилди, социалистик монополия ишлаб чиқариши илғор техника ва олий техника тараққиёти учун қабристон бўлди, ижтимоий мулк ҳар доим безга қолади, хўжайин йўқлиги, ҳеч ким ҳеч нарсага жавоб бермаслиги, ҳеч кимга ҳеч нарса керак эмаслигидан ўғирлик ва зарар кўриш авж олади дея жағ урмоқдалар. Бироқ бизнинг файласуфларимиз ҳеч нарсани эшитмаслик, ҳеч нарсани кўрмаслик ва ишлаб чиқариш воситаларини умумлаштиришнинг марксча назарияси тўғри деб туриб олишни афзал кўрмоқдалар. Г.Лисичкин ҳам, О.Лацис ҳам, Г.Водолодов ҳам, А.Бутенко ҳам, И.Клямкин ҳам, Н.Симонян ҳам, ҳатто Попов ҳам ўқувчини ишлаб чиқариш воситаларини ҳаққоний тарзда умумлаштириш борасида инсоният марксча таълимотдан кўра донороқ ҳеч нарса ўйлаб тополган эмас деб ишонтирмоқчи бўладилар. Марксдан узилиш эмас, охиригача Маркс билан бирга бориш, қайта қуришни марксча усулда амалга ошириш лозим дея жўр бўлиб жар солмоқдалар.

Бугун, хусусан, Чаушеску диктатурасига қарши Руминия қўзғолони ва Шарқий Европа мамлакатларидагига нисбатан анча тинч воқеалардан кейин ҳамма жойда ва ҳар қандай воқеа-ҳодисаларда пролетариат диктатураси, ҳукмрон коммунистик партиянинг якка ҳокимлиги тоталитаризм ва авторитаризмга олиб боришни, шахсни эса ўша меҳнаткаш оммасининг шафқатсизларча янгидан эзлишга айланиб кетишини, афтидан, тан олмасликнинг иложи қолмаган кўринади. Афтидан, шу нарса ойдинлашиб қолгандек бўлмоқдаки, ишлаб чиқариш воситаларини тўла равишда умумлаштириш, тотал (ялпи) миллийлаштириш демократиянинг асосларини тагидан зил кетказди, турли мустабид ҳукуматларнинг ниш уриб чиқиши учун қулай шарт-шароитлар яратади. Сталинизм, ракошизм, маоизм, полпотчилик, хо-жеризм, Чаушескунинг оилавий гуруҳи — мана сизга социалистик революция ғоялари билан суғорилган сиёсий аъзоларнинг унча тўлиқ бўлмаган рўйхати. Етмиш йил давомида коммунистик мафкура шу қадар кўп офатлар келтириб чиқардики, ҳатто хусусий мулкчилик тараққиёти уч аср давомида шунчалик офат яратмаган эди.

Лекин бу даҳшатли далолат ҳам ҳозирги совет ортодокслари эътиборидан четда қолиб кетмоқда. Аксинча, уларнинг барчаси шахснинг эркинлиги ва маънавий ҳурлик мўъжизалари ваъда берувчи марксизмнинг демократизми ва гуманизми ҳақида илҳом билан ёзадилар.

Шубҳасиз, қайта қуришимиздан дунёга келган ошкоралик, очиқ-ойдинлик сиёсати Шарқий Европа мамлакатларида сталинлаштиришнинг емирилишига туртки берди ва уни тезлаштирди. Бироқ барча социалистик мамлакатлар учун умумий бўлган демократик жараёнлар СССР да кутилмаган, олдиндан кўзда тутилмаган дунёқарашлар пайдо бўлишига олиб келишини назардан қочириш мумкин эмас.

Ҳамма жойда, Шарқий Европанинг барча мамлакатларида сталинлаштиришнинг емирилиши билан бараварига иқтисодиётни, сиёсий ҳаётни мафкурадан холи этиш, марксизмдан давлат мафкураси сифатида воз кечиш жараёни ҳам кечмоқда.

Мана шу барча мамлакатларда аввалбошданоқ ёвузлик илдизи кўриниб турарди, иқтисодиётда турғунлик ва сиёсий ҳаётда зўравонликни марксча дастурлаштирув сабаблари акс этиб турарди. Бу ўринда барчага шу нарса кундай равшан эдики, то ижтимоий ҳаққоният устидан марксча яккаҳоқимлик ўрнатилиши, фақат марксизмгина илмий ва ҳаққоний социалистик назария ҳисобланади деган афсона мавжудлиги барҳам топмас экан, маънавий эркинлик тўғрисида ҳеч қанақа гап-сўз бўлиши мумкин эмас. Ҳаттоки кўпгина файласуфларимиз марксистик фундаментализм таянчи деб қараб келган ГДР да ҳам эркинлик сари ҳаракат аввалги мафкуравий тузилманинг тугатилишидан, ГСБП МҚ қошидаги ижтимоий фанлар академиясининг тарқатилиши, илмий коммунизм кафедрасининг ёпилиши ва ҳ.к. лардан бошланган эди. ЧССР да ҳам воқеалар айнан шу тарзда ривожланади. Бизнинг шарқий европалик қўшинларимизга шу нарса аёнки, режали, яккаҳоқимликка асосланган иқтисодиёт ҳақидаги марксистик таълимотни бартараф этмай туриб, оммавий тенглик ҳақидаги, синфсиз жамият ҳақидаги орзуларга барҳам бермай туриб, иқтисодиётни эркинлаштириш, миллийлаштиришга барҳам бериш, якка ва жамоа тартибидagi ишбилармонликка қайтиш асло мумкин эмас.

Ва ниҳоят, қўшниларимиз шу нарсани яхши тушунадиларки, (Польшада бу ҳақда 1979 йилдаёқ ёзишганди), давлат фақат бир партиёга эмас, балки барча фуқароларга: партиячилар билан бир қаторда давлатни диндорларга ҳам қарашли бўлиши керак. Шу бонс Шарқий Европада давлатни мафкурадан холи этиш, армия ва давлат хавфсизлиги ибораларини мафкурадан холи этиш, ишлаб чиқаришни мафкурадан холи этиш демократия сари қўйилган илк қадам бўлди. Уларда бу борадаги ишлар ана шундай бормоқда.

Бизлар эса ўзимизнинг худо берган одатимизга кўра ҳамма нарсани тескари бажарамиз. Бизлар сталинлаштиришга барҳам беришни Октябрнинг марксистик идеалларга қайтиш билан, “илк ҳақиқатчилар”га қайтиш билан боғлаймиз. Бу ҳақда нафақат партия раҳнаомлари, балки кўпгина “эркин рассом”ларимиз билан биргаликда “чақирилмаган” одамлар ҳам ёзмоқдалар ва гапирмоқдалар. Мана; қуюшқондан чиқиб кетишнинг илдизи қаерда!

Бугун, рус инқилобининг етмиш учинчи йилида жабрдийда она-Ватанимиз “чинакам ва соф марксизм” сутидан ўнлаб марта оғзи куйган бир вақтда (майда буржуазия сарқитлари билан курашимизнинг ўзи қанчага тушмаганди) марксизмдан ўсиб чиққан ортодокслар Пришвин ва Горький давридагидан кўп бўлса кўпки, ундан оз эмас. Лекин ўшанда кўплар қўрққанидан ўзини марксчи қилиб кўрсатишган. Қизиқ, бугун нега ундай қилишмаяпти?

Марксизмдан, унинг соф ва теран ақидаларидан яна ўша турли сиёсий йўналиш ва эътиқод вакиллари ҳозирги кулфатлардан бир йўла халос этувчи давони қидирмоқдалар. Нина Андреевна каби сталинчилар ҳам, дейлик О.Лацис, Г. Лисичкин, А.Бутенко каби аксилсталинчилар ҳам. Ўзларини чинакам европалик, байналмилалчи, давлат кишиси, Россиянинг фидойи ватанпарвари деб ҳисобловчи демократлар ҳам. “Минтақалараро гуруҳ аъзолари унинг ашаддий муҳолифлари ҳам. Одамлар курашмоқдалар, бир-бирларининг ёқасидан маҳкам бўғиб олганлар. Бироқ шу билан бир вақтда барчалари марксизмга содиқликда онт ичишга тайёр турганлар, айни пайтда унинг ягона содиқ ваъзхони сифатида майдонга чиқиш учун жон-жаҳдлари билан уришмоқдалар.

Бир неча ўн йилдан кейин Василий Гроссманга қўл узатган файласуф Г.Водолазов “ҳамма сувлар оқиб ўтади” қиссаси журнал нусхасининг пўстагини қоққан мақоласида айтадики, “ҳозирги шароитларга кўниккан ҳолда ривожланаётган” марксизм гоёлари айни замонда ҳам сталинизмнинг барча шакллари ва турларига қарши курашишнинг асосий ва энг мукамал ускунаси бўлиб хизмат қилмоқда¹. Бироқ В.Гроссманнинг “Ҳамма сувлар оқиб ўтади” қиссасини инкор этган, унинг муаллифини русларни ёмон кўришда айблаган ёзувчи Александр Проханов ҳам шунга тўла аминдир. У, Проханов ҳам марксча, социалистик мафкурасиз Россия бахтли бўлолмайди, деган фикрда маҳкам турибди. Ёзувчи нафақат сталинизмнинг ҳар кунги жинойтларини синфлар ҳақидаги марксча таълимот билан боғлай-

¹ Водолазов Г., “Ленин ва Сталин” (“Октябрь”, №6, 29-бет).

ди, балки, аксинча, синфсиз жамиятдаги идеализмда ҳаётимизнинг устунлашув асосларини кўради. “Бу улугвор идеал, — деб ёзади А.Проханов, — йўқлик қаърига маҳв бўлган “жаннатий орзу” бизларни ягона давлат ва жамиятга бирлаштириб турувчи жамоавий феъл-атвор, кўплаб йўл-йўриқлар билан намоён бўлар эди”¹.

Йигирма йилдирки, файласуфлар А.Бутенко ва Р.Косолапов матбуотимиз саҳифаларида муросасиз кураш олиб бормоқда. Тарихимиз ва давлат ҳаётида Сталиннинг ролини улар турлича баҳоладилар ва баҳоламоқдалар. Бироқ улар шу нарсада яқдилки, зўравонлик йўли билан жамоалаштиришдаги машҳур жиноятлар билан биргаликда мусибатларимиз сабабларини марксизм ақидаларидан эмас, балки бу ақидалардан чекланишдан, Сталин ва унинг ворислари “каллаварам”-лиги ичидан қидирмоқ лозим. Р.Косолапов ҳам, А.Бутенко ҳам Сталин “каллаварам” лигини танқид қилар экан, ўқувчини ҳамма нарсани бошидан бошлаш вақти етди, қайта қуриш фақатгина марксизмнинг соф ақидаларига қайтиш деган маънони англагани деяр хулоса чиқаришга ундайдилар. Чунки Лениндан кейин Маркс ғоялари бўйича режалаштириш деярли амалга оширилмай қолиб кетмоқда, деб ёзади “маърифат самаралари” мақоласининг муаллифи, демак “қайта қуришнинг энг асосий инқилобий талабларидан бири шундан иборатки, уни ниҳоят бошлаб юбормоқ керак”². Деярли ҳар бир мақоласида А.Бутенко шу нарсани бот-бот такрорлайдики, марксизм идеаллари ва ақидалари сари интилиш йўлидагина озодлик ва демократияга эришиш мумкин³.

Г.Поповнинг гражданларча мардонаворлигига ҳеч ким шубҳа қилмаса керак. Ҳаттоки Россияда жаҳон пролетар инқилобини бошлаган большевиклар осмонни забт этишга жазм қилган қаҳрамонлар ҳолига тушиб қолишди деб айтишга журъат этган бу жасур ва жиддий тадқиқотчи хусусан марксизм ҳақида айнан унинг сиёсий муаллифлари бўлмиш коммунистик фундаменталчилари каби, М.М.Пришвин кундалиги қаҳрамонлари каби фикр юритаётир. РКП (б) иккинчи дастурининг хатолари ҳақидаги мақолалари билан Г.Попов ўзи билибми ё билмайми ҳар қадамда ўқувчини марксистик оннинг мустаҳкамлиги ҳақидаги фикр томон тортаверади. Маркс ғояси, илмий коммунизм ғояси тўғри эди, деб фикрини маъқулларди Г.Попов, бироқ уларни 1917 йилги Россияда ва ҳаттоки, XX аср биринчи чорагидаги Ғарбий Европада ҳам қўллаш керак эмас эди. “Коммунизм капитализмнинг ўз қонунларига хос ҳолисона тараққиётининг муқаррар якуни сифатида етиб келганида” гина унга мурожат қилиш керак эди. “Оммавий қирғинбаротлар, антигуманизм ва технократик йўналиш авж олган шахсга сиғиниш давридаги сиёсий тизим, — деб ёзади мисол учун А.Бутенко, — ўзида ишчилар синфи ва унинг иттифоқчиларининг сиёсий ҳукмронлигини намоён этар эди дейиш унчалик тўғри эмас. Ишчилар синфи ҳокимияти умуман бундай нарсага қодир эди дейишнинг ўзи ноинсофлик бўлур эди. И.Сталин ва унинг теварагидагилар амалга оширган синфий ҳокимият истибдоди ишчилар, деҳқонлар ва хизматчилар манфаатига асло мос келмайдиган, кўз кўриб, қулоқ эшитмайдиган католикларга, вайронагарчиликларга ва бузилишларга олиб келди дейиш бирмунча ўринли бўлур эди.

Кўпгина олимларимиз шу нарсага аминдирларки, Сталин ҳокимияти ёки турғунлик жамияти иллатларини қанчалик ғазаб билан фош этсалар, марксизм, унинг ҳақиқатлари ва ақидаларининг 30-40 йилларда мамлакатимизда содир бўлган барча воқеа-ҳодисаларга дахли бўмаганига нисбатан ўқувчиларнинг ишончи шунчалик орта боради. “Ягона фабрикага айланган ва армия гарнизони андозаси бўйича ва унга тақлидан фаолият кўрсатиб турган мамлакатни социализм деб аташ мумкинми?” Наҳотки ишлаб чиқариш ва ҳаётнинг қамоқхоналарча ташкил этилиши, бегоналашув, қишлоқдаги қулдорлик ҳуқуқи социализм билан қовушиши мумкин бўлса?” — деб савол беради “Қанақа тузум барпо этиб қўйдик?” мақоласининг муаллифи П.Бунич.

Марксизмни тозалашнинг ҳозирги жонкуярлари қадр ҳақида ўйлашмайди. Улар ҳатто Ленинни каллаварам деб аташади, ишқилиб, соддадил русия ўқувчи-

¹ Проханов Александр. “Централизм жожеаси” (“Литературная Россия”, 5.01.90, 4-бет).

² Штраль Ил.. “Маърифат самаралари” (“Московский университет”, 14.02.89).

³ Масалан: қаранг: Бутенко А.П. “Қазармали социализмда Карл Маркс айбдорми?” (“Философские науки”, 1989, №4, 25-26-бет).

сида буюк устоз-башоратчиларнинг бeнуқсонлиги борасидаги хомхаёлни, охиригача, бутун дунё миқёсида социализмнинг тўла ва узил-кесил ғалабасигача етиб бориш йстагини сақлаб қолишса бўлгани.

Ижтимоий танқиднинг тобора кучайиб бораётган тўлқини улар таълимотининг туб негизига етиб кела бошлаган бир вақтда жилла бўлмаса қутурган оқимни тўхтатиб қолиш учун унга нима тўғри келса шуни отаверадилар. Ишқилиб, “асрий ақида”ларни сақлаб қолсалар, бас. Аввалига, марксизмни зарбалар остидан олиб чиқиш учун биз ўшанда Марксча ва Энгелсча эмас, Дюрингча яшаган ва қутурган эдик дея содда ўқувчимизни ишонтирган ҳолда тарихимизнинг Сталин даврини қурбон қилиб юборган эдилар¹. Сўнгра, Сталин ўзининг ўта сўлчилиги, маъмурийпарастлиги, майда буржуазияга, биринчи навбатда, деҳқонларга тоқати йўқлиги маълум бўлгач, Октябрнинг барча бошқа доҳийларини, биринчи галда ҳарбий коммунизм даврининг Ленинини ўзи билан гирдоб қаърига тортиб кетгач, Октябрни ҳам, социалистик қурилишнинг бутун янги тажрибасини ҳам марксизмдан ва унинг ақидаларидан чўрт узиб ташлашгина қолганди, холос. Натижада, Октябрь ҳам, бизнинг бутун кейинги социалистик тарихимиз ҳам марксизмга тирноқча дахли бўлмаган бошдан-оёқ қуруқ каллаварамликка айланиб қолди. (Соғлом ақлли ҳар қандай одам Сталин иши, дейлик деҳқонларни, майда ҳунармандларни тугатиш, Октябрь иши билан узвий боғлиқлиги, майда буржуазияли Россияни забт этиш йўлини танлаган большевиклар ҳокимиятидан воз кечмай, бошларини эгмай туриб энди зинҳор чекина олмасликларини кўриб турардилар.)

Бу янги мафкуравий вазиятда ҳозирги ортодокслар олдида ҳақиқатан ҳам биргина йўл қолганди: Октябрдан воз кечиш, Лениндан воз кечиш; ишқилиб, марксизмнинг тўғрилигига бўлган ишончни сақлаб қолишса, шу билан бирга эски олам устига янги коммунистик ҳужум уюштириш имкониятини, Маркс чизиб берган йўлга мувофиқ янги ҳаёт қуриш имкониятини сақлаб қолишса бўлгани. Ҳамма гап шундаки, деб тушунтиради ўқувчига большевикларча каллаварамликнинг, ҳозирги замон социализмининг илк айблари манбаларини файласуф Н.Симония, 1917 йилга келиб Россияда ҳақиқатдан ҳам социализмнинг тайёр асоси (тарзи) йўқ эди ва “қарийб йўқ эди”, шунинг учун ҳам социализмни амалда қўллаш ҳақидаги Маркс таълимотини ҳаётга тадбиқ этиш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Синфсиз жамият қуриш учун моддий қулайликлар юзага келмаган бир шароитда сиёсий портлаш қилишга уриниш “донкихотчилик” дан бошқа нарса эмас, дея Карл Маркснинг машҳур гапини иқтибос келтиради Н.Симония².

Россиянинг марксизм ақидаларига таяниш учун тайёр эмаслиги ҳақидаги фикри “Ленин ва Сталин” мақоласи муаллифи ҳам баён этади. 1917 йил Октябрдан кейин юзага келган вазият, деб ёзади Г.Водолазов, Маркс “намуна”ларини ҳаётга тадбиқ этиш учун мутлақо яроқсиз эди. Бу ерда ҳам: “Маркс ва Энгельс ёзган социализмни қуриш учун шароит йўқ эди (бу эса социализмни илмий тушунишнинг ягона ҳолати дегинг келади). Бундай шароитда “Маркс намунаси”ни қўллашга уриниш саёз ҳовузга калла ташлашдай бир гап эди”³.

Албатта, Ленин ҳақидаги, шу жумладан, у ўз кўзи билан кўрган ва кўришга улгурмаган ва кўра олмаган каллаварамликлари ҳақидаги суҳбат пишиб етилганди. Ленин ҳақидаги суҳбат Владимир Солоухин ўзининг “Ленинни ўқиб” (“Родина”, 1989, №10) мақоласида — бизга очиб берган жиҳатлари билан ғоят жоиз ва зарурдир, айниқса афсона ва рўёлар билан яшашга ўрганиб қолган совет киши учун дучандон зарур. Бироқ янги ноҳақиқат учун ёки эски илдиз отган ёлгон учун қулай имконият туғдириб берувчи “ҳақиқат” дилимизда қаттиқ норозилик туйғусини алангалантиради.

Ленин ва Октябрнинг бошқа доҳийлари хатти-ҳаракатларининг кўплаб ҳозирги фoш этувчилар ўқувчилар оммасидаги Маркс яратган қонда ва йўл-йўриқларнинг бeнуқсонлигига бўлган ишончни мустаҳкамлашгагина тиришаётганлари-

¹ Қаранг: Лисичкин Г. “Афсона ва ҳақиқат. Қайта курашга Маркс керакми?” (Новый мир”, 1988, № 11).

² Қаранг: Симония Н.А. “Сталинизм социализмга қарши” (“Вопросы философии”, 1989, №7. 29-6.)

³ Водолазов Г., “Ленин ва Сталин” (“Октябрь”, 1989, №6, 12-6.)

ни кўрмаслик мумкин эмас. Бу муаллифлар ягона мақсадда — Маркснинг қайта қуришга кераклигини, Марксизм Россиянинг келажаги йўқлигини, биз гуноҳкор бандалар Маркс ва марксизмни англаш даражасигача ўсиб етмаганимизни исбот этиш учун большевизмнинг айбларини фаш этишди. Ўз танқид тифини Н. Симония қирол яланғоч, товарли ишлаб чиқаришнинг ўлганлиги ҳақидаги марксизм томонидан илгари сурилган қароматлар ўзини оқламади, дея айбоданнос солганларга қарши қаратиши тасодифий эмасди.

Г. Лисичкин ҳам Маркс учун кураш сабабларини яширмайди. У ҳам сўнги вақтларда мамлакатимизда марксизмнинг обрўи тушиб кетаётгани, айрим публицистлар марксча билимларнинг тўқислиги ва кўпқирралилигига шубҳа билан қарашаётганидан ташвишланади.

Қизиқ, Карл Маркс ва унинг ғоялари нима учун жамиятимиз юрагига бу қадар чуқур сингиб кетган?

2

Балки, марксизмга астойдил мойиллигимиз сабабларини Россия кишининг, қисман Россия зиёлисининг ақл бовар қилмас даражада соддадиллигидан қидирмоқ керакдир? Балки, кўпгина тарихчилар, адабиётчилар, Октябрь доҳийлари Ленин ҳақида рус миллатининг тимсоли деб ёзишлари бежиз эмасдир? В. Гроссмандан анча илгари Н. Устрялов, Л. Троцкий, Н. Бердяев ва бошқа кўплаб муаллифлар Лениннинг асл қиёфасини англашга ҳаракат қилдилар.

Бироқ рус характерида марксча изчиллик манбаини қидириш самарасиз ишдир. Революциягача рус зиёллари орасида марксча изчилликпарастлар арзимаган озчиликни ташкил этганлигини хотирдан соқит қилиш керак эмас. Марксизм касаллигини жуда кўплар бошдан ўтказди, бироқ шуни айтиш керакки, уларнинг хатосини англаган энг истеъдодли, зукко одамлар марксча хатоларини четлаб ўтишга муваффақ бўлдилар. Дарвоқе, ишчилар манфаатига хизмат қилган ҳамма нарсанинг маъқул эканлигига амин бўлган, ўзи учун қонунларни, ахлоқни, динни буржуача хурофотдан бошқа нарса эмас деб билган одамга нисбатан “зиёли” деб қараш тўғри бўлармикан? Фуқаролар урушидан сўнг рус зиёлисининг намоёндалари Россияни тарк этишга мажбур бўлишгани тасодифиймикан? Большевиклар партиясининг таркибида маълумотли одамлар бармоқ билан санарли эканлиги ҳам тасодифиймикан?

Ленин, шубҳасиз, нафақат рус, балки жаҳон тарихида машҳур шахсдир. Бироқ Лениннинг Дума раҳнамоларидан кўра миллийроқ одам эканлига нима асос бўла олади? Фақат бир нарса асос бўла олади, у ҳам бўлса Лениннинг ютгани, уларнинг ютқазгани, холос. Бироқ босиб-янчилган ва камситилганларнинг ғазаб ва нафратидан ўз сиёсий зафарлари йўлида фойдаланишга ҳар кимнинг ҳам виждони йўл бермаса керак?..

Менимча, Сталин муаммоси йўқ, балки Ленин, большевизм муаммоси бор деганда Гроссман мутлақо ҳақ эди. Бироқ большевизмнинг марксча манбаларини назар-писанд қилмаганда у ноҳақ эди. Шу боисдан ҳам В. Гроссман ўзига-ўзи кўп ҳолларда қарши чиқар эди. Бир жиҳатдан у Россия Ленинни ўзи сайлади, дейди. Иккинчи томондан эса ғалабага эришиш учун унинг ҳақлигига шубҳа билдирувчи волостлар, губернияларни ер юзидан супуриб, Россияни забт этишга тўғри келганди дея ўқдиради. Хўш, Ленинга кимлар эргашган эди? Гроссман энг асосий нарасада хато қилади — Октябрнинг, “рус революциясининг” олий эҳсони гўёки Ленин хиёнат қилган озодлик эмиш. Гроссман ёзган сиёсий эркинликка нисбатан Лениннинг муросасизлиги рус характеридан эмас, балки энг аввало пролетариат диктатураси ҳақидаги марксча таълимотдан, буржуача ҳуқуқ ва озодлик, буржуазия парламентаризми ва матбуот эркинлиги ғолибона пролетар революцияси одимлари остида янчилиб кетиши керак деган марксча эътиқоддан келиб чиққандир. Агар В. Гроссман социалистик тафаккур тарихини яхши билганда эди, у “келажак тамойиллари деб ахлоқнинг кундалик тамойилларини бузиш”ни нафақат Бакунин ва Нечаев, балки Карл Маркс ҳам ўргатганлигини очиб берган бўлур эди. Ленин ёшларга ҳамма нарса ахлоқ доирасида кетмоқда, коммунизм ғала-

баси учун хизмат қилмоқда, деб ўргатганида Марксни такрорлаган эди. Афтидан, гап революционерлар, боз устига, пролетариат диктатураси ҳақидаги таълимот тарафдори хусусида кетганда миллий феъл-атвор ҳақидаги масала иккинчи ўринга тушиб қолади. Асли рус кишилари бўлган Ленин ва Бунин, дейлик, рус кишиси бўлган В.Г.Королевга нисбатан ўз туйғу ва эътиқодлари бўйича яҳудий Бела Кунга ёки поляк Дзержинскийга кўпроқ яқин.

Агар В.Гроссман Маркс ишларини, унинг ёзишмаларини диққат билан ўқиганда эди. Ленин шахс сифатида ўз устози Маркс билан анча ўхшашлигини англаган бўлур эди. Ўша шафқатсизлик, сиёсий мухолифга нисбатан ўша қўполлик. “Ўз мухолифларининг ҳақлигини, ўзининг ноҳақлигини қисман бўлса-да”, тан олишдаги ўша табиий ноқобиллик мутлақо унга хос бўлган хусусиятдир.

Марксизмнинг соф рус вакили сифатида Ленин ҳақида кўплар ёзди. Бироқ бундоқ олиб қараганда ҳеч ким ўз тезисини атрофлича асослаб бера олмаган. Бу ҳақда, масалан, деб ёзади Л.Д.Троцкий, Лениннинг руслиги унинг яхлитлигида намоён бўлади, ўзини бутунлай амалиётга бўйсундирди, ўзининг ақлий фаолиятини революцияни тайёрлаш масалаларига, ташкилий ишларга бўйсундирди, уни ишчан одам деб гапириш таомилга кириб қолганди”. Лениннинг адабий ва нотифлик услуби, — дейди Троцкий ўзининг “Ленин миллий тимсол сифатида” мақола-сида, — унинг бутун борлиги каби ўта даражада оддий ўзига ўхшамаган, зоҳидонадир. Бироқ бу қудратли зоҳидликда ахлоқдан ному нишон йўқ. Бу тамойил эмас, ўйлаб чиқарилган тизим эмас ва албатта чизилган суврат ҳам эмас, — бу шунчаки амалиёт учун кучларнинг ботиний бир мақсадга йўналтирилган зоҳирий ифодасидир. Бу хўжалик бошлиғига хос эрларча ишчанликдир, фақат жуда улкан миқёсдаги ишчанлик. Маркс — “коммунистик манифест”да, ўзининг “Танқид”и, “Капитал”ига ёзган сўзбошида бутунлигича намоён бўлган. Борди-ю, у биринчи интернационал асосчиси бўлмаган тақдирда ҳам, у ҳозир қандай бўлса шундай қолган бўлур эди. Аксинча, Ленин революцион ҳаракатда бутунлигича намоён бўлган. Унинг илмий ишлари амалиёт сари кўрилган тайёргарлик, холос. Агар у ўтмишдан битта ҳам китоб чиқармаганида тарихга ҳозир қандай киряётган бўлса, худди шундай абадий кириб қолган бўлур эди: пролетар революцияси доҳийси, Учинчи Интернационал асосчиси бўлиб қолган бўларди.

Бироқ алоҳида олинган биргина феъл-атвор хислатлари сифатида яхлитликка, амалиётчиликка, изчилликка, ишчанликка қараб миллий хусусиятни аниқлаш мумкинми? Агар Троцкий нуқтаи назарига таянадиган бўлсак, унда Мартин Лютер немис эмас, рус бўлган деб айтиш керак. Ислоҳот билан исми боғлиқ бўлган одам Лениндаги барча хислатларга эга эди. Бир томондан, ҳайратомуз яхлитлик, бир мақсадга йўналганлик, ўз вазифасига беқарорларча ишониниш бўлса, иккинчи томондан, соф деҳқонча қувлик, эркакларча жангариллик ва ҳ.к. Агар Л.Троцкий нуқтаи назарига таянадиган бўлсак, унда А.Герцен ва М.Бакунин руслар, революционерлар бўлмаган эди дейишимиз керак, зеро уларда Ленинга хос бўлган ташкилотчилик қобилияти, танлаган йўлга содиқлик, фанатизм, сектантлик каби хислатлар етишмасди. Ўзи қачондан бери турмушдаги зоҳидлик ва яширинлик, ажралганлик русликнинг ифодаси ҳисобланади?

Русликнинг, ленинча изчилликнинг ҳам, ленинча қаттиққўлликнинг ҳам, революцияга телбаларча ишончининг ҳам бундай ўчакишиб таъкидланганида қандайдир ясамалик ва сохталик бордек. Нафсамрини айтганда, Лениннинг мусибати шундаки, унда руслик етишмасди, рус ҳаётига ҳам, рус тарихига ҳам ички дахлдорлик етишмасди. Унда Россияга дахлдорликнинг онгли, табиий равишда ҳис этини, унинг миллионлаб ватандошлари нимани хоҳлашларини юракдан англаш йўқ эди. Лениннинг мағлубияти — унинг 1918-1920 йилларда қурол ёрдамида Россияга меҳнатни ташкил этишнинг коммунистча усулини олиб киришга беҳуда уриниш ўз мамлакатининг жуда ёмон билишидан, ҳаётни ёмон билишидан гувоҳлик беради.

Унинг фожияси шундан иборат эдики, рус ҳаётининг кўп асрли анъаналарини, православияни бир чақага олмасди, улар ҳақида ҳеч қачон чуқур ва атрофлича ўйлаб кўрмаганди. Ленинда оддий инсонга хос ватанпарварлик, одамлар учун ачинини ҳисси етишмайди дея ёзғурганда Гроссманга қараганда Солженицин ҳақиқатга яқин эди.

Марксга, хўрланганлар зўравонлигининг, пролетариат диктатурасининг олам ва одамга роҳат ва фароғат бахш этишига ишонган одамлар ҳақида гап кетганда, миллий омил иккинчи даражали масалага айланиб қолар экан-да, деб ўйлайман. Кўпроқ бу ишонч манбаини инсон қалбининг ҳолатидан қидирмоқ керак. Жуда бўлмаганда, марксизм олий поғонасининг изчиллиги табиатига келганда ўша М.М.Пришвин, назаримда, В.Гроссманга қараганда ҳақиқатга яқин эди. “Ҳокимиятни қўлга олгандан кейин”, — деб ёзганди Пришвин, — большевикларнинг бу хатти-ҳаракатларига баҳо бериш энди қийин бўлиб қолди. Ғалабами бу ё жиноятми, барибир эди: бу хатти-ҳаракатда қандайдир буюк руҳий носоғломлик мавжуд бўлган эди, ҳамма гап шунда”¹. Бу фикр Андрей Платонов ўз кундалигига худди ўша вақтда ва худди ўша муносабат билан ёзган нарсаларга маъно жиҳатдан уйқаш эди. “Янги дунё ҳақиқатан бор нарса, — ўзи билан ўзи танҳо фикрлашарди “Котлован”нинг муаллифи, — чунки изчиллик жонлантирилган “плакатлар”² маъносида самимий ўйловчи ва ҳаракат қилувчилар авлоди бор эди. Тўғри, шу ернинг ўзида 30-йиллар бошидаги қайдномаларда Платонов огоҳлантирадики, марксизмга ёппасига мубтало бўлишдаги бу ҳолат фақат маҳаллий ҳодиса сифатидагина намён бўлиши мумкин экан. Бу дунё, деб таъкидлайди “Котлован” муаллифи, — “чекланган, бу дунё... бошқа мамлакатлар, бошқа одамлар билан бир қаторда жўғрофий мамлакат каби маҳаллийдир. Бу янги дунё жаҳоний, ҳар тарафлама тарихий бўлмайди ва бўлиши ҳам мумкин эмас”³. Платонов ҳақ. Ўз ўзини асрашга бўлган табиий интилиш барча халқларда бирданига йўқолиб кетиши мумкин эмас. Буюк ўрнига тушмаслик — бу “халқ ноиб”ларининг қисмати. Бунда ҳам ҳамма нарса қил устида. Агар М.М.Пришвин ёзган бу афсонавий олам очиқ-ошкора, эл-юрт юз-кўзича ҳақиқат ҳукмига ҳавола этилгудек бўлса, барча ўйлаш ва кўришга бўлган лаёқатини сақлаб қолганлар ўзлари ҳақида нима дейишган бўлса, шуларни очиқ-ошкора гапиргудек бўлишса, бу дунё соғлом ақл босими остида тариқдай тирқираб кетган бўлур эди. Зеро, бу олам аввалбошдан фуқаролар уруши давридан буён энг ваҳший, ақл бовар қилмас зиддиятлардан тўқиб бичилган эди.

Минглаб, юз минглаб одамлар, биринчи галда болалар, шаҳарларда очликдан, нон етишмаслигидан ўлмоқда. Бироқ шу билан бир вақтда овқат етишмаслигидан ўлаётган шаҳарни қоғшилардан, дон-дуни борлардан ҳимоя қилишга, ўлимни ҳаётдан асраб қолишга мўлжалланган тўсиқ-девор отрядлари тузилмоқда. Бу барча даҳшатлар, бошқа, бундан кўра ёрқинроқ, савдогарлик, олиб-сотарлик, мол-айрибошлашлар бўлмайдиган, қорин тўйдириш ғамида куйиб-пишган Костилевлар тунги бошпанасининг хўжайинлари дағдаға қилиб турмайдиган олам бўлишига кўр-кўрона ишонч туфайли юзага келган. Фуқаролар уруши келтириб чиқарган талончилик ва одамхўрлик Горький тасвирлаган тубанликдан ҳам кўра даҳшатлироқ эмасми? Очликдан ақлини йўқотган одамлар ваҳшийлашган, фуқаролар уруши йилларида, машҳур бўлган ва бўлмаган Россия кишилари пашшадек қирилганда, ХКК раҳбарлари шахсий томорқа хўжаликларига, товук ва поллизларга қарши юриш бошлаганда одамлар ҳайвонга айланиб кетмаганмиди?⁴

Дарҳақиқат, большевиклар партиясининг барча раҳбарияти X съездгача оқибатда хайрихоҳликни, соғлом ақлни, иқтисодиёт нуқтаи назаридан туриб фикрлашнинг илк ғунчаларини бўғиб қўйган мана шу “доҳиёна руҳий носоғломлик” ҳолатида сақланиб қолганди.

Ҳарбий коммунизмнинг бемаъни истиқболи билан умумхалқ тенглигининг ке-

¹ Пришвин М. “1930 йил” (“Октябрь”, 1989, №7, 175-б.)

² Андрей Платонов. “Ёғоч ўсимлик. Қайдномалардан. 1927-1950” (“Огонек”, 1989, №33. 14-б.)

³ Ўша жойда.

⁴ Масалан. 1919 йил мартада очлик авж олган паллада Ленин ўзига хос иштиёқ билан “ҳеч бир ишчи ва хизматчи хўжалигида ўз уй ҳайвони, паррандаси ва томорқасига эга бўлишга ҳақи йўқ... Борди-ю, яна томорқа, алоҳида мол-ҳол, парранда ва ҳ.к.га эга бўлишга ўтгудек бўлишса, унда ҳамма нарса шу пайтгача бўлганидек, майда хўжаликка қайтади. Бас, шундай экан, томорқани ўраб олиш керакми? Совет хўжалигини тиклаш мумкин бўлармикан?” деган қонунни ҳимоя қилиб чиққан. (В.И. Ленин тўла асарлар тўплами. 38-ж. 28-бет.)

лажак ҳокимияти ҳақидаги эртагидан кўзи қамашган руҳий носоғлом одамларгина чиқиша олар эдилар. Бир бемаънилик устига бошқаси келиб тахланарди, кўкнориларча фикрлаш ғоят кенг тус олмақда эди. Бир тизимли маълумот олмаган, фақат биргина нарсани — революцион курашни касб қилиб олган, улар учун замонавий бўлган саноат ишлаб чиқаришини ташкил этиш асослари, муайян иқтисодий билімлар ҳақида ибтидоий тасаввурларга эга бўлган бу ҳаваслар ўз олдиларига илгари ҳеч ким уддасидан чиқа олмаган, яъни миллионлаб хўжалик муносабатларини ягона режага бўйсундиришдек амалга ошмас ютуққа эришув. бутун миллий иқтисодиёт донрасида намунали сармоядор корхонасида ҳукмронлик қилган ўша тартибда етишув вазифасини қўядилар. Россияни тараққий топдириш вазифасини ўз олдиларига кўндаланг қўйиб, йилдан-йилга ортиб борувчи қувват ила саводхон, мустақил фикрлашга қобилиятли россияликларнинг уруғини қуритдилар, зиёлиларни қатлам-бақатлам куйдирдилар, М.Горький каби коллективлаштиришнинг ҳар кунги жиноятларидаги улуғвор муруватни кўролмаган, навбатга туришлар иқтисодиёти ва ёппасига тақчиллик харидорини қидирувчи иқтисодиёт олдида имтиёзга эга бўлиши билан чиқиша олмаган барча-барчанинг ёстиғини қуритдилар.

Ўз олдига сармоядорлик давридан кўра юқорироқ меҳнат унумдорлигига, уни янада оқилона ва самарали ташкил этишга эришув вазифасини кўндаланг қўйган революция ўзининг барча ҳокимиятини яхши, маданий ходимни, жамиятнинг мамлакат иқтисодий тараққиёти учун зарур билимлар, малакалар ва хўжалик қувватига эга бўлган қатламини ер юзидан ном-нишонсиз йўқотиш учун қўллади.

Булар барчаси билан ўйлаш ва кўриш қобилиятини йўқотган одамгина чиқиша оларди. Уни энди жамият шайдоси ҳам деб бўлмасди, шунчаки бебош ва бемаъни ижтимоий турмуш билан руҳан янчилган ва эзилган оддий одам эди. Бундай одамдан унчалик кўп нарсани талаб қилиб бўлмасди, албатта.

Булар барчаси ҳақида 20-30-йиллар бошидаги марксизмнинг олий мақомини оқлаш учун эмас, балки марксизм синфлар ва синфий кураш ҳақидаги таълимот софлигининг ҳозирги ҳимоячиларини ҳаракатга келтирувчи сабабларни чуқурроқ англаш учун эслатмоқдаман.

Кўриниб турган нарсани кўрмасликка, гўё тарихимиз даҳшатларига ҳеч қандай алоқаси йўқдай бўлиб кўринган марксча асосларнинг донолигини исботлаш учун ақл-идрокнинг барча қувватидан фойдаланишга уларни нима мажбур қилди экан (гап бу ерда яхши ақидалар эмас, ёмон ижрочилар ҳақида кетаяпти)?

Тушуниб бўлмади: бугун, XX аср охирида барча қитъаларда коммунистик тажрибаларнинг кўп йиллик малакаларига эга бўлган ҳолда Л.Троцкий ва Л.Каменев билан изма-из социализмнинг тинкасини қуритган аслида майда буржуа, ёмон халқ, соф пролетарча онгнинг етишмаслиги эди деб дийдиё қилиш ўринлимикан?! Русми, германми, чехми, хитойми, полякми, қайси бири бўлмасин, халқнинг бу ерда ҳеч қандай дахли йўқлиги кундай равшан эмасми? Қаёққа қараманг меҳнатни миллий миқёсда жамоавий тарзда ташкил этиш (яъни миллий иқтисодиётни бир катта корхонага айлантириш ҳақидаги Маркснинг орзуси) ўша-ўша ачинарли натижаларга: хўжалик ташаббускорлиги ва ишбилармонликни кенг қулоч ёйдиришга, масъулиятсизликнинг, меҳнатга лоқайдликнинг ғовлаб кетишига, шахс боқимондалиги намунасининг шаклланишига олиб келди.

Шарқий Европа мамлакатларида бугунги кунда фуқароларнинг бир вақтлар Маркс ишлаб чиққан ва таклиф этган барча меҳнат ва ҳаёт шаклларида иложли борича тезроқ қутулишга интилиш туйғуси мустаҳкамланаётгани ва амалга оширилаётгани тасодифий эмас.

Айбни бўйнингга олгинг келмайди-ю, барибир, бўйнингга олишга тўғри келади. Ахир, қачон бўлмасин, оқни оқ, қорани қора дейиш керак бўлади-ку. Масалан, Маркс таълимотини тозалашнинг ҳозирги далдачиларимиздан кўпчилигининг тутган йўли уларнинг унга нисбатан руҳий носоғлом ишончи билан эмас, муғомбирлиги, иккиюзламалиги билан ифода этилади. Маркс ҳақида гап кетганда деярли ҳамма муғомбирлик қилади. Демократик байналминалчилар ҳам, давлатчи-ватанпарварлар ҳам, ғарбпарастлар ҳам, славянпарастлар ҳам, сталинчилар ҳам, гайристалинчилар ҳам.

Ўзингиз ўйлаб кўринг. Чиндан ҳам гумроҳлик йўлига кирган одам очикчасига ёлғонлашга, ўзини ҳар ёққа уришга, панд беришга қодир бўла олармикан? Менимча, йўқ. 20-йилларнинг марксчилари ўз иймонларида, ўз руҳий носоғломликларида барқарор эдилар. Ҳарбий коммунизм даврида ўзига тўқ деҳқон билан ленинча курашни қўллаб-қўлтиқлаб, Горький сталинча “буюк бурилишни”, Россиянинг деҳқонлар олами билан сталинча курашни ҳимоя қилганди. ўзини ҳам, бошқаларни ҳам “хуллас, ҳаммаси аъло даражада кетаётганига” ишонтиради. “Бу қарийб геологик тушунтиришдир. — деб ёзганди Горький Сталинга, — ва бу партия нима қилган бўлса ҳаммасидан беқиёс даражада катта ва терандир. Ҳаётнинг минг йилларидан бери мавжуд тузуми йўқ бўлиб кетади, бу тузум инсонни ўзининг мешқорин консерватизми, мулкдорларча ваҳшийлиги билан ўзига хос тарзда қўрқитишга қодир тасқараю тараққос қилиб қўйганди”¹.

Бундай ҳолда умуман ҳаммаси очик-равшан. Гуманист ёзувчи миллионларча бегуноҳ ватандошларининг қирилиб кетишига зинҳор чидаёлмайди. Бу ерда жаҳолат ўз ишини қилмоқда. Янги инсон²га нисбатан нооқилона романтик садоқат Горькийнинг яқинларига бўлган хайрихоҳлик туйғусини ўлдирганди, уни тошбағир қилиб қўйганди. Унда инсон табиатини зўраки ўзгартириш ғоясининг ўзи азалдан ёлғонлигини кўриш учун маданият, маънавий етуклик етишмасди. Марксизмнинг ҳозирги мухлислари ёзганларини ўқиганимда қойил қолмай иложинг йўқ-да. Ҳеч бўлмаганда Александр Прохановдек ёзувчининг сўнги йиллардаги публицистик мақолаларини олайлик-а. У ўзига хос завқ-шавқ ва эҳтирос ила марксча коммунистик идеалнинг муқаддаслигини ҳимоя қилади, мамлакатимизни нодонликда айблайди. Унингча, “бугунги кун одамлари Маркснинг ёмон ўрганмоқдалар, эҳтимолки уни билмайдилар ҳам”³. Узининг “Марказлаштириш фожеаси” эссесига ёзувчи бахтиёр сталинча ўтмиш ҳақида куйинади, унинг сўзларига, “коммунистик идеал келажакдан ҳозирги давримизни юзага келтирган бир пайтда социалистик мафкура бизларни бир-биримизга уйғунлаштирди, битта жамиятда ҳамнафас қилди”. Бундай олиб қараганда бу гапларга ишониш керакдай туюлади. Бироқ Прохановнинг публицистик мақолаларида марксистик ақидаларнинг емирилмаслигини уқдириш билан бирга, марксизмни баҳолашдаги тўғридан-тўғри қарама-қарши фикрлар баён этилганини кўрамыз. “Марказлаштириш фожа”сида Проханов коммунистик идеал ҳақида бу утопиянинг рус ҳаётида турмушга татбиқ этилиши олтмиш миллион нафар ҳамюртларимизнинг қирилиб кетишига олиб келганини айтади. Проханов Россиянинг социализмга ленинча-сталинча услубда сургаб киритилишини туянинг нина тешигидан олиб ўтилишига қиёс қилади. Бундай амалдан кейин кўҳна Россиядан, табиийки, фақат чанг қолиши мумкин эди, холос.

А. Проханов қачон самимий бўлгани аниқ эмас. Коммунистик идеал билан марксизм яхши ва бундан зўрини кутмаслигимиз керак деб ёзган биринчи ҳолдами ёки марксизмни кўҳна Россияни барбод этувчи марксча утопия деб атаган иккинчи ҳолдами? Албатта, Маркс ҳақида Проханов мулоҳазаларидаги бу қарама-қаршилиқ вазиятимизнинг ночорлигидан келиб чиққан деб тахмин қилиш мум-

¹ А.М. Горький — И.В. Сталинга. 1930 йил 8 январь. (“Известия”, 1989, №7, 215-б.)

² М. Горькийга келажакни Ленин унинг ўзидек, адабиётчи кўзи билан кўради деб уйлаган бўлиши керак. Ғоҳида адабиётчи учун зарур бўлган тасаввур қилишдаги дадиллик, — деб ёзганди у “Владимир Ильич Ленин” мақоласида, — олдимга шундай саволни кўндаланг қўяди: Ленин янги оламни қандай кўради? Шунда кўз олдимда эркин инсон меҳнати билан нафис чегараланган зумрад ернинг улкан манзараси намоён бўлади. Барча одамлар ақлли, ҳар бир одам ўзи ижод қилган нарсалар ва теварак-атрофдаги ҳамма нарса учун шахсан жавобгарман деб билади. Ҳамма ёқда боғ-шаҳарлар қад тиклаган — улар улугвор бинолар масканидир, инсон ақли томонидан забт этилган ва тартибга солинган табиат кучлари унинг ўзига хизмат қилади ва у, инсон, билониҳоят табиат кучлари устидан чинакам ҳукмронга айланган. Унинг жисмоний қуввати энди дағал, ифлос меҳнатга исроф бўлмайди, у маънавий ҳаётда қайта туғилди ва унинг бутун қудрати турмушнинг ҳал этилиши устида азалдан машғул бўлиб келган тафаккур самарасиз равишда ўзини ўтдан-чўққа уриб келган асосий масалалар тадқиқоти томонига йўналтирилган... Техник жиҳатдан ҳар тарафлама таъминланган, ижтимоий жиҳатдан ҳар тарафлама ўйлаб чиқилган меҳнат инсон учун ҳузур-ҳаловатга айланди (“Родина”, 1989, №4, 136.).

³ Проханов А. “Тарих соатларида — бугун” (“Ленинградский рабочий”, 24.07.87.)

киндир. Ҳолбуки марксизм бошдан-оёқ утопиядан, чалкашликдан ва рўёлардан иборат экан, революция бутунлай ҳолдан тойдирган халқимиз бир карра банги қилиб қўйилиб, энди усиз турулмайдиган бўлиб қолган бўлса, бундан ажабланишга на ҳожат? Дарҳақиқат, “Марказлаштириш фожиаси” ни диққат билан ўқиб, шу нарсага амин бўласизки, Александр Проханов ҳамон ўқувчининг бутунлай умидини узмаслиги учун қандайдир имкон қолдиради. Очерк сўнгида ёзувчи темир доҳийлар ва адабий қурбонликлар исканжасига тушиб қолган Россия тақдирининг олдиндан бир ёқли қилинганлиги ҳақидаги ўз дадил мулоҳазаларини шартта тўхта-тади, оммавий тинчлик ва итоаткорликка, “умумий қардошлик мазорига қизил ва оқларни барабар кўришга” чақиради. Агар охир-оқибатда дунёқарашда иккитарафламаликка йўл қўйилмаганда эди, ёзувчининг бундай маънавий уйғонишидан қувониш ҳам мумкин бўларди. Ҳозирги сиёсий ўйинларда суяги қотмаган оддий ўқувчига Александр Проханов қачон ҳақ бўлганини тушунтириб бериш ўлимдан қийин. У марксизмга ва унинг синфий кураш ҳақидаги таълимотга эргашишга даъват қилганидами ёки насронийча сулҳпарварликни тарғиб этганидами?

4

Дарвоқе, марксизмни баҳолашда Проханов дунёқарашининг иккиёқламалиги ортодокслар коммунистик ақидаларда мамлакатимиз қутуриб кетди, дея айюҳаннос солишга тушган лўттибозликларга нисбатан қувликнинг энг беғараз кўриниши деса бўлади. Ҳеч бўлмаганда Александр Проханов энг асосий нарсада қувлик қилмаган-ку: у марксизм ва коммунистик мафқуранинг Октябрдан сўнг мамлакатдаги содир бўлган воқеаларга дахлдорлигини инкор этмайди. Ленин қандай фикрлаган бўлса, Карл Маркс ва Фридрих Энгельс ҳам худди ўшандай тушунча ва категориялар нуқтаи назардан фикрлар эди. Илмий социализм асосчилари ўлароқ улар янги тузумнинг келишини энг аввало қуроли кўзголон Россияда сармоянинг қизилгвардия ҳужумига айланиб кетгани билан боғлайдилар. Маркс ва Энгельс сўзларнинг кучига ишонишмаганди, улар биринчи галда қурол кучига ишонишганди. Инсоният тарихида Маркс танқид қуролини қурол билан танқид қилишга даъват этган биринчи ва ягона файласуф эди. “Революция бутун имкониложи билан, шубҳасиз, энг бообрў нарсадир”. Революция аҳолининг бир қисми иккинчи бир қисмга ўз хоҳиш-иродасини милтиқлар, қурол-яроғ ва замбараклар, яъни ҳаддан ташқари бообрў воситалар ёрдамида мажбуран қабул қилдиради. Борди-ю, энгган партия ўз саъй-ҳаракатлари самарасидан маҳрум бўлишни истамаса, у ўз ҳукмронлигини реакционерларга унинг қуроли англатиб қўйган даҳшат ёрдамида тутиб туриши керак бўлади” — бу сўзлар Фридрих Энгельсга тегишлидир.

Ленин эмас, балки биринчи бўлиб Маркс революцион террор ғолиб пролетариатнинг қўлида қудратли қурол бўлмоғи керак, деган фикрга келган эди, “... эски жамиятнинг қонхўр талвасасини ва янги жамият туғилишидаги қонли азобни” Фақат биргина восита — революцион терроризм а “қисқартириши, соддалаштириши ва сафарбар қилиши мумкин”. Бу сўзлар Карл Марксга тегишлидир.

Карл Маркс ҳам, Ленин ҳам яacobинчилик диктатураси мухлислари эди, ҳар иккаласи ҳам буюк француз революциясининг плебейча террорини оқлаб чиққан. Ҳа, Ленин 1905 йилдаёқ “чоризм билан яacobинчасига, у ёғини сўрасангиз плебейчасига бир ёқадан бош чиқаришни” хоҳлаган эди. Лекин унутмаслик керакки, бу ерда ҳам у Карл Марксга эргашди. Бутун француз терроризми, — деб ёзган эди Маркс 1848 йилда машҳур “Янги Рейн” газетасида, — буржуа душманлари, абсолютизм, феодализм ва мешчанлик билан бир ёқадан бош чиқариши плебейча усулдан бошқа ҳеч нарса эмас”.

Ҳатто Ленин ва Троцкий Россияда “аъло” даражада қўллаган перманент революцияси назарияси ҳам Карл Маркс ва Фридрих Энгельс томонидан кашф этилган эди: “... токи оз ёки кўп миқдордаги мулкдор синфлар ҳукмронлигидан батамом бартараф этилмагунча, токи пролетариат давлат ҳокимияти қўлга киритмагунча, нафақат бир мамлакатда, балки жаҳоннинг барча ҳукмрон мамлакатларида токи пролетарийлар уюшмаси бу мамлакатлардаги пролетарийлар ўртасидаги

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

рақобат тўхтаб ва ҳеч бўлмаганда ҳал қилувчи ишлаб чиқариш кучлари пролетарийлар қўлида жамлангунчалик даражада парокандаликка учрамагунча революцияни бир дақиқа ҳам тўхтатиш мумкин эмас”¹. Классиклар ана шу тариқа йўл-йўриқлар беришганди ва Россиядаги большевиклар ана шундай иш тутишганди.

Ҳеч қандай рус марксизми бўлган эмасди. Илмий социализм асосчиларининг ўзлари Россияда нашр этиш учун тавсия қилганда ўша ишлари билан танишгандан кейин ва энг аввало эски оламни барбод этишга чақирган “Коммунистик партия манифести” билан танишгандан кейин рус революцион зиёлиси орасида юзага келиши мумкин бўлган ўша марксизмгина бор эди, холос.

Социалистик бинони рус жамоаси пойдевори устидан тиклаш мумкинлиги ҳақидаги фикр Марксга тегишли эмасмиди? Бу ҳам агар Россиядаги инқилоб ривожланган капиталистик мамлакатларнинг ғолиб пролетариатдан сиёсий ва технологик ёрдамиனி ўз вақтида олган тақдирда! Ҳаётининг охирида илгари социалистик революциянинг қулайликлари ҳақида гапирганларига мутлақо тескари равишда “архаик” деган сўздан унча қўрқмасликка даъват этган Маркс эмасмиди? Вера Засуличга “дастлабки манбалар мен тўплаган материаллар асосида олиб борганим махсус тадқиқотлар мени жамоанинг Россия ижтимоий уйғониши таянч нуқтаси эканлигига амин этди деб ёзган илмий социализм назариясининг асосчиси бўлмай тагин ким эди? Европалик Маркс ва рус большевиклари ўртасидаги фикрлар қарама-қаршилигининг моҳияти нимада ўзи? Ахир Қишки саройни забт этгани бораётганда большевиклар ҳам асосий умидни Фарбдаги уларга муқаррар ва тез орада содир бўладигандек туюлган пролетар революциясидан келадиган сиёсий ва бошқа ёрдамларга болаган эдилар-ку.

Охир-оқибатда, С.Чернишев таклиф этганидек, зиддиятларни фақатгина зўравонлик, революция ёрдамидагина ҳал этишга уринаётган, фуқаролар урушидан қўрқмасликка чақираётган, сиёсий мухолифларни қирғинбарот қилаётган, одамларни осиеликлар деб аташ жоиз бўлса, унда айнан Карл Марксни биринчи осиелик деб аташ керак бўларди.

Пролетариат диктатураси ғояси Марксга тегишли эмас. Биринчи бўлиб бу ғояни Буюк француз революциясининг плебей қаноти доҳийси Гракх Бабеф шакллантирган эди. Айнан Карл Маркс пролетар социалистик революцияси қирғинбаротлик хусусиятининг муқаррар ва зарурлигини фалсафий нуқтаи назардан асослаб берган эди. “... синфлар қарама-қаршилигига асосланган жамият сўнги қарорга, дағал қарама-қаршиликка, одамларнинг жисмоний жиҳатдан тўқнашувигача етиб келган бўлса, бунинг нимасига ҳайрон қолиш керак экан?” — деб сўрайди Маркс². Кейин ўзига ўзи жавоб беради: “Фақат шундагина, синфлар ва синфий антоганизм бўлмагандагина ижтимоий эволюциялар сиёсий революциялар бўлишдан тўхтайдилар. Унганча эса жамиятнинг ҳар бир ялпи қайта қурилишида” қонли кураш ёки йўқ бўлиш. Масала мана шу тариқа шафқатсизликларга кўндаланг қўйилган”³ деган гаплар ижтимоий фаннинг ҳар доим сўнги сўзи бўлиб қолажак.

Бўлар иш бўлган эди. 1917 йилги Лениннинг Апрель тезисларидан сўнг Россияда авж олган воқеалардан марксизмни ажратиб олишининг иложи йўқ. Рус тарихининг ўша кескин бурилиши даврида Маркснинг большевикларга таъсири кишини ҳайратда қолдиради. Шундай тасаввур пайдо бўладик, жонли Маркснинг товуши уларни ҳокимиятни эгаллашга даъват этган ҳолда ҳаммиша онгларида жангга келган.

Маркс революционерларга зинҳор “олийжаноб” ва “ҳалол” бўлиш керак эмас деб ўргатиб келган. Улар ҳам виждонлари йўл қўйган қадар ўзларининг асосий мақсадларига етишув воситаларида олифтарчиликка йўл қўймасликка тиришганлар. Масалан, ғалабадан кейин иккинчи кунидек улардан юз ўгиришларини билган ҳолда машҳур шиорларни кўтариб чиқдилар.

Маркс фуқаролар урушидан қўрқмасликка чақирарди⁴, унинг рус издошлари

¹ Қаранг: Маркс К. ва Энгельс Ф. (Асарлар. 1-ж, 422- б.)

² Ўша жойда. 4-ж, 184-б.

³ Ўша жойда. 185-б.

⁴ Ўша жойда.

ҳам Керенскийни, меньшевикларни, ўша давр Россиясининг барча сиёсий партияларини ушлаб турган ахлоқ қонуни олдидаги даҳшатни ҳатлаб ўтиб кетдилар. Фуқаролар уруши оқибатлари учун жавоб беришдан большевиклар қўрқишмади, улар ҳақида ўйлашнинг ўзиданоқ Россиянинг бошқа сиёсий арбоблари дағ-дағ титрар эдилар. Улар, большевиклар, 1918 йилда шаҳар ва қишлоқда онгли равишда фуқаролар уруши оловини ёқдилар, бу билан улар синфсиз бахтли жамиятнинг яқинлашувига имконият туғдиришни мўлжаллаган эдилар. Бунда улар яна муро-са ва ҳамжиҳатлик қидиришни эмас, “буржуа жамиятининг ўзидан келиб чиқувчи зиддиятлар курашида бартараф этдирилишини” ўргатган Маркс изидан бордилар¹.

Ва ниҳоят, тараққиёт йўлида қурбон беришдан қўрқмаслик, ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам барча большевиклар ўртада баҳам кўрган пролетар оммасининг революцион руҳини сақлаб қолиш зарурлиги ҳақидаги фикр ҳам Маркс учун ғоят хос хусусиятдир. У масалан, коммунарларга курашсиз таслим бўлишни тавсия этади. “Ишчи синфининг ахлоқ жиҳатдан бузилиши, — деб ёзган эди у, — сўнгги ҳолда “раҳнамо”лардан ҳар қандай бирининг ўлимидан кўра кўпроқ бахтсизлик бўлиши мумкин”².

Маркс ғоялари ва бизнинг Октябрдан кейинги бутун тарихимиз бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир.

Мактабдалик давримиздан XX асрдаги миллионлаб россияликлар тақдирини белгилаб берган Ленин сўзлари хотирамизда турибди: “XX аср Россияда республика ва демократияни революцион йўл билан қўлга киритган социализм томон бормай туриб олға юриш мумкин эмас”³. Октябрдан сал илгари, жаҳон тарихини буриб юборган шиддатли кунларда Лениннинг, Г.Водолазов уқдирганидек, рус кўпқатламли иқтисодийетидан ўзга йўл йўқ эканлиги ҳақида эмас, балки рус капитализмдан, Ильич сўзлари билан айтганда, “монополистик бўлиб қолган”, меҳнатни ташкил этишнинг янада олийроқ шакли — социализмга ўтиш ҳақида гапирганидир. У бу ерда рус монополистик капитализмини ҳақида, “Продугол” ҳақида “социализмнинг тўлиқ моддий тайёргарлиги” хусусида қанд синдикати “Продмет” ҳақида, “унинг дастлабки одимлари” ҳақида гапирганидир⁴.

Г.Лисичкиннинг Россияда қурилган социализмга нисбатан танқидий муносабатини Лениннинг гўё уни сира тарк этмаган донолиги ва синчковлиги билан омукталаб юбориши кишига малоллик келтиради. Г. Лисичкиннинг Сталиндан фарқли ўлароқ, Ленин Октябрдан кейиноқ Маркснинг ишлаб чиқариш воситаларини реал иқтисодий муштарақлаштириш ҳақидаги таълимотига чуқур кириб борди, деб таъкидлаши ҳақиқатга тўғри келмайди, бу унинг бозорни, хўжалик ҳисобини сақлаб қолиш зарурияти ҳақидаги фикрга келишига туртки бўлди.

Октябрдан кўп ўтмайёқ Ленин амалдаги муштарақлашни бозор билан, хўжалик ҳисоби билан эмас, балки энг аввало ишлаб чиқаришда меҳнатни ҳарбийлаштириш, ҳарбий интизом билан боғлаган эди. Муштарақлаштиришга у тезкор суръатлар билан миллийлаштиришнинг кенг қулоч ёйдирилишини ташкилий жиҳатдан мустаҳкамлаш зарурлиги сифатида, мусодара этилган мулкни ҳисобга олиш сифатида қарар эди⁵.

Ўша пайтдаги 1918 йил баҳоридан муштарақлаштириш меҳнатига нисбатан

¹ Ўша жойда. 5-ж. 141-б.

² Ўша жойда. 33-ж. 175-б.

³ Ленин В.И. Тўла асарлар тўплами, 34-ж. 192-б.

⁴ Ўша жойда. 192-193-б.

⁵ Ҳисобга олиш ва назоратнинг Ленинча сиёсатининг машҳур тафсили Н.Бухарин ва Е.Преображенский томонидан берилган. Ўзларининг “Коммунизм алифбоси” деган китобларида улар шундай ёзганлар: “Революция таъмири остида фабрикачилар бошқарув тизгинини қўлдан чиқариб юбордилар ва унда-бунда даставвал фабрикалар хўжайинсиз эди. Сўнг ишчилар тартибсиз сувратда корхоналарни эгаллаб олишди: ишчиларнинг тоқати тоқ бўлган эди ва бу миллийлаштириш жойларда ҳатто Октябрь революциясидан анча олдинроқ бошланган эди. Бу моҳиятни миллийлаштириш эмас, балки шу корхонада ишлаган ишчиларнинг корхонани тартибсиз сувратда шунчакни эгаллаб олганларини ҳамма тушуниб турарди: бу эгаллаб олиш фақат кейинчалик миллийлаштиришга айланди. Бироқ Октябрь тўнтаришидан кейин ҳам миллийлаштириш бошда жуда тартибсиз борган эди... Бу вазифанинг амалда ижро этилиши ҳисобга олишдан, яъни пролетар ҳокимияти бисотида нималар борлигини: замбараклар миқдорини, корхоналар миқдорини ва ҳ.к. ларни аниқлашдан бошланганидир. (Бухарин Н.ва Преображенский Е. Коммунизм алифбоси. Самара. 1920й. 177-179-б).

иқтисодий стимулларнинг тараққиёти билан, бирон-бир тармоқли иқтисодий сиёсат билан, хусусий мулкни мусобақа йўли билан, давлат мулкидан иқтисодий сиқиб чиқариш ғояси билан ҳеч қандай боғлиқ эмас эди. Булар барчаси анча кейин — НЭП даврининг кашфиётлари эди.

Революциядан кейинги дастлабки йилларда ҳисобга олиш ва назорат сиёсатини Ленин энг аввало меҳнат итоаткорлиги амалиёти билан, ходим устидан бево-сита сиёсий зўравонлик ўтказиш билан боғлаганди. Бухариннинг “Ўтиш даври иқтисодиёти” ишида гап нима тўғрисида борган бўлса, Ленинда ҳам шу тўғрида борарди — меҳнатқашларнинг, барча жамият аъзоларининг қаерда меҳнат қилиш ва қанча меҳнат қилиш борасида танлаш эркинлигидан маҳрум бўлиши, вассалом. Пролетариат диктатураси давлатида бундай масалалар марказий ҳокимият томонидан ҳал этилиши керак эди. Янги тартибга қаршилиқ кўрсатганларни, иш-лашни хоҳламаганларни, меҳнатга куч билан ўргатиш лозим деб ҳисоблар эди Ленин 1917 йил декабрида. Унинг нуқтаи назарида, бундай мажбурий ўргатиш таж-рибаси турли хил бўлиши мумкин. “Бир жойда ўнлаб бойларни, муттаҳамларни, ишдан бўйин товлаган ишчиларни (Питердаги, асосан партия босмаҳоналарида-ги кўплаб ҳарф терувчилар ишдан бош тортган ҳисобланиб, безориликда айблан-ганлар) қамоқхоналарга тиқадилар. Бошқа бир жойда, — деб ёзганди Ленин, — ҳожатхона тозалашга қўядилар. Учинчи бир жойда эса қамоқхонада ўтириб чиқ-қандан кейин бутун халқ то улар тозаланмагунча зарарли одамлар деб кузатиши учун сариқ чипгалар билан таъминлайдилар. Тўртинчи жойда эса қаллобликда ай-бланганларнинг ҳар ўнтасидан биттасини отиб ташлайдилар. Бешинчи жойда турли воситалар қоришмасини ўйлаб топадилар”¹.

Шундай қилиб, жамиятимиз фожеаси Сталиннинг 1918 йил баҳорида шакллан-тирилган муштараклаштириш ҳақидаги ленинча таълимотдан чекланишида эмас, балки Ленин ўлгандан кейин тез орада унга қайтганида ва гарчи Ильич ҳаётининг охирида муштараклаштиришнинг аввалги талқинида воз кечган бўлса-да, бу таъ-лимотга Сталиннинг кўр-кўрона эргашганида эди.

5

Демак, модомики тез орада Маркс ва Энгельс йўриқлари асосида ҳақиқатан ҳам социализм барпо этган эканмиз ва бундан ҳеч нарса чиқмаган экан (яъни ама-лиёт билан текшириш назарияси тоб беролмади), унда нега бугунги кунда ҳам биз-да ортодокслар бу қадар кўп? Нима учун шунча одамлар яхши номларини, илмий обрўларини гаровга қўйган, энг оддий соғлом фикрни менсимаган ҳолда марк-сизм ҳақиқати ғоят тўғри ва ҳаққонийдир, унинг барча амал-қоидалари нима бўлган-нига ҳам қарамай, бизга ҳар доим маъқул бўлиб келган, бундан яхшисини орзу-лашга на ҳожат, дея зўр бериб уқдириб келмоқдалар?

Албатта, айни ҳолда бундай онгли равишдаги қатъият сабаблари ғоят хилма-хил бўлиши мумкин. Эҳтимол, биз барчамиз бир неча ўн йилликлар давомида ичи-да бўлганимиз аввалги ижтимоий асаб касаллигининг сўнгги тўлқинлари ўзини билдираётгандир. Аслида эса иқтисодиёт издан чиққан, сиёсий тузум ваҳшиёна тус олган бир пайтда одамлар онгига расамадагидай бўлиши мумкин эмас-ку. Яқин ўтмишдаги дастурий ҳужжатларимизда муҳрланган мафкура ўзида оммавий асаб касаллигини олиб келмаслиги мумкин эмас-ку.

Ҳаётда гавдаланган рўё, фаразия уни мустаҳкамловчи рўёларни сўнгсиз ра-вишда қайта ишлаб чиқариш муқаррар тусда зарур эди-ку.

Совет кишилари самимий равишда ишонганлари учун эмас, балки Россия-да қолганларнинг олдида бошқа йўл қолмагани боисидан марксча ортодокси-янинг “жонли шиори” мазмунида ўйлаган ва шунга амал қилган эдилар, деб тахмин қилиш мумкин. Бемаъниликни бемаъни деб айтиш ҳуқуқи учун, соғлом фикрга садоқатда бўлиш ҳуқуқи учун, дунёни аслида қандай бўлса, шундай-лигича кўриш учун боши билан жавоб беришга, йиллар қамоқхонада ўтириб

¹ Ленин В.И. Тўла асарлар тўплами, 35-ж., 204-бет.

чиқишга ҳар ким ҳам тайёр эмас эди. Бундай вазиятда ҳаётни сақлаб қолиш қонунлари бўйича фикрлаш ва ўйлашгина қолади, холос.

Бироқ иккинчи томондан бир нарса тўғрисида икки хил фикрлаш — мусбат ишораси билан ва манфий ишораси билан, бир нарсани ўйлаб, бошқа нарсани гапирриш — киши руҳиятига мос келмайдиган ишдир. Бундай ҳолда инсон нафақат руҳий иккиталикдан изтироб чекади, балки ўзини иккиёқлама ҳаёт билан азоблаш заруриятидан халос бўлган кишилар ва мамлакатларга нисбатан ҳасад ўти билан қовурилади.

Ҳаёт биздан кўра ақллироқдир. У бундай носоғлом вазиятдан осонгина қутулиб чиқа олади. Одамларнинг онгини қамраб олган бемаънилик мантиғи билан коммунистик революциясидан кейин бирмунча вақтгача инсоният устидан ўз ҳукмронлигини сақлаб келаётган соғлом фикр мантиғи ўртасидаги зиддият ҳамирдан қил суғургандай бир ёқлик қилинмоқда. Асаб касаллиги вазияти худди ўзи каби оламнинг нотабиий манзарасини вужудга келтиради. У, одатда, иккинчи коммунистик авлод билан бирга келади (марксизмнинг олий табақалари ҳисобга кирмайди). 20-йиллар талабаларига қараганда 30-40- йиллардаги талабалар кўпроқ ортодокслар эди. Оламни бундай кўришнинг маъноси шундан иборат эдики, у жамият ҳаётидаги нотабиийликни олий ижтимоий неъматлар сирасига киритади, тўқис нарсани эса нуқсонли дея қоралайди. Натижада янги, революциядан пайдо бўлган инсон ўзининг руҳий камчиликларидан азоб чекибгина қолмай, аксинча, бошқача яшайдиган барча ўзга инсонлар ҳам нуқсонли деган хаёлга боради. Демократик, плюралистик жамиятда яшайдиган, бир ердан бошқа ерга кўчиб юриш эркинлигига эга бўлган, ишониш ё ишонмасликда, ўзига ёққан ижтимоий ва сиёсий ҳақиқатни танлашда эркин бўлган одамлар қусурли кўринади.

Бизнинг руҳий камчиликли иқтисодий ва сиёсий вазиятимиз совет кишисининг яхши яшаётганига ва дунёдаги энг бахтиёр инсон эканига чин дилдан ишонишига ёрдам берувчи ўнлаб мафкуравий афсоналар яратди. Революциялар тарихнинг чинакам берамлари, биз каби бу қадар шиддатли, қонли фуқаро урушларини бошидан ўтказмаган халқлар эса тақдир юз ўғирган ва ҳақиқий бахт нималигини билмайдиган одамлардир деган эътиқод ана шу тариқа мустаҳкамланиб борди.

Худди болалар каби биз кўҳна, революциягача бўлган Россиядан деярли ҳеч нарса — на фақат жаноби помешчиклар, балки зиёлилар, руҳонийлар, савдогарлар, ўзига тўқ деҳқонлар ҳам қолмаган деб суюниб юрган эдик. Токи биздек йўл тутмагунча, бизнинг изимиздан юрмагунча, эҳромлар портлатилмагунча, савдогарлар, хусусий ҳунармандлар, қулоқлар тугатилмагунча, улар ҳам бизларга ўхшамагунларича бошқа халқлар ҳам бахтли бўла олмасликларига самимий ишонгандик.

Жаҳонда биринчи ва ягона ҳисобланган тарихнинг барча сир-асрорлари ва қонун-қоидалари аён бўлган инсон ҳақидаги пайғамбар Маркс ҳақидаги афсона ҳам худди ана шундай товонгарлик нисбасига эга эди.

Ҳозирги замон тараққиётининг маданий ютуқларига эга бўлишдан ғарбдаги ҳамкасалари билан эркин ҳамкорлик ва борди-келди қилиш ҳуқуқидан бутунлай маҳрум бўлган файласуфлар, иқтисодчилар, тарихчилар Марксдан кейин ижтимоий тафаккурда муҳим воқеа содир бўлмаслигига, агар замонавий ижтимоий фан ҳақида улар ҳеч нарса билмасалар ва “чет”дан ҳеч ким билан дўстлашмасалар, унчалик катта мусибат эмаслигига муқаррар ва муайян тарзда ишонтиришлари керак эди.

“Халқ ичидан чиққан” синфий, партиявий нишонаси бўйича фалсафа ва тарихдан ўқиш учун териб олинган минглаб олдинга отилиб чиққанлар XVIII-XIX асрлар Европа ижтимоий тафаккури намояндалари — Шеллинг, Гегель, Кант эгалаган юксакликни заррача ҳам кучлантира олмайдилар. Рус тилидаги таржималарини ўқиш мумкин бўлмаган мутафаккирлар тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади. Шунинг учун ҳам Маркс китоблари (“Капитал” ва “Коммунистик партия манифести”) бутун Европа маданиятининг қаймоғи ҳисобланади деган ақида уларнинг қон-қонига сингиб кетган. Ижтимоий (мисол учун, социалистик) тафаккур тараққиётининг тақиқловчи, юмшоқ қилиб айтганда, ён чизиқлари маданиятнинг таянч устуни даражасига кўтарилган инсон борлиғи фалсафаси каби асосий оламшумул ғоялар эса кераксиз нарсалар деб четга итқитиларди.

Заковат коинотининг гултожи деб алқанган Маркс ҳақида ўзлари яратган афсонага мафтуну маҳлиё бўлиб қолган совет зиёлилари “буюк таълимот” нинг танқид этилишини варварлик (вахшийлик) қа, маданиятни барбод этишга йўяётганликлари бежиз эмас. Улар, афтидан, Марксни соғлом фикрдан ҳимоя қилар эканлар, маданият асосларини, мамлакатимизнинг жаҳон маданий жараёнидаги ўрнини ҳимоя қиляпмиз деб ўйлайдилар. Лекин бу қуруқ гап бўлиб қолаётгани йўқ. Марксга бағишланган кўплаб илмий йиғинларда бир фикр қўшиқдаги нақоратдай садо бериб туради: Совет кишисидан Марксни олиб қўйманг, зеро унга бўлган эътиқодидан маҳрум бўлиб, у маданиятдан ҳам жудо бўлмай. Кўплаб демократик ортодокслар тафаккуридаги нуқсон, афтидан, айнан мана шу ерда яширинган. Лекин барибир бир нарсага ишонгинг келмай иложинг йўқ: адабиётчиларимиз, иқтисодчиларимиз ва файласуфларимиздан кўпчилиги альтруистик андишалар, ўз ватандошларига нисбатан мурувват юзасидан эҳтимолки, энг даҳшатли ҳақиқат — саробни деб, ҳаётдан ажралиб, мансаб столига ёпишиб қолган юҳоларни деб қанчалар азоб-уқубат чекканлари, ўзларининг ва бола-чақаларининг сўнги ризқ-насибасидан воз кечганликлари билан ҳанг-манг қилиб қўйишдан чўчиб муғомбирлик қилмоқдалар, виждон амрига хилоф иш тутмоқдалар. Ризқ-насиба ҳам гап эканми! Мана шу юҳоларнинг меҳробига ҳеч қандай айби бўлмаган ўн миллионлаб одамлар, ҳимоясиз болалар ва қариялар қурбон қилинди. Тарихнинг нисбатан қисқа бир муддати ичида озмунча хўрлик, азоб-уқубат, жудолик каби хилма-хил бало-қазолар эзиб-янчиб ўтмадим! Бундай фалокатни жумла олам ҳали кўрмаганди. Дунё яралгандан бери кўплаб фаразиялар, ғаройиб ғоялар яратилди. Кўплаб пайғамбарлар одамларга мўъжизалар ваъда қилдилар, тошни нонга айлантирамиз деб уларни ишонтирдилар. Одамлар умид билан уларнинг гапларига қулоқ солдилар. Бироқ охир-оқибатда ўз ақллари, асрлар ва ота-боболарнинг тафаккури кучи билан яшашни афзал билиб келавердилар. Бизнинг халқимиз эса авровларга лаққа тушди, мўъжизага ишонди. Ёшлар ўн-ўн беш йилдан кейин коммунизмда яшайди деб 1920 йилда Ленин қилган башоратга ишонди, ҳаттоки “порлоқ келажак” эрта-индин кўз ёриши муқаррар деган Хрущёвга ҳам ишонди. Энг асосийси — Марксга, коммунизмнинг муқаррарлиги ҳақидаги, барча учун эҳтиёжга яраша неъмат улашиладиган ердаги жаннат ҳақидаги унинг пайғамбарликларига ишонди. Ҳатто бугунги кунда ҳам марксча лойиҳаларнинг сароблиги, фарзлиги ҳамма нарсада аён бўлиб турган ва бунга энди ҳеч қандай шак-шубҳа қолмаган бугунги кунда жаҳондаги энг ўқимишли аҳолимизнинг 37 фоизи коммунизмга ишонишда давом этаётир!

6

Энди ҳаммаси кундай равшан: ички руҳий ларзаларсиз, ҳақиқат ила кучли гангиш сабоғини олмай туриб жамиятимиз руҳан соғлом бўлиши мумкин эмас. Қадриятларга келажак даврлар номидан ортиқ даражада баҳо бериб юборилиши ғоят кенг кўлам касб этган. Бу тушунарли, албатта. Инсоният тарихида ҳеч ким ва ҳеч қачон XX асрдаги бизнинг халқимиздек афсоналарга бу қадар кўмилиб қолмаган эди. Биз тақдиримизни буюк ҳақиқат билан боғлаганмиз деб хаёл қилардик, бироқ маълум бўлдики, инсон ҳаётининг қон-жонига сингиб кетиш ҳеч қачон насиб этмайдиган ақлий хаёлотга ишониб юрган эканмиз. Биз биринчи бўлиб из солганларданмиз, башариятнинг қолган қисмини эркинлик ва маънавий фароғат салтанатига етаклаб кетаяпмиз деб ўйлагандик, аслида эса йўлимиз ҳеч қаёққа олиб бормайдиган йўл экан. Биз СССРда коммунизм қурилиши халқимизнинг энг буюк ғалабаси деб ишониб юрардик, ҳолбуки ғоят изчил тарзда ўзимизнинг илдизимизга ўзимиз болта уриб келган эканмиз. Биз капитализмни ўлимга маҳкум этилган, сўнги нафасини олаётган чол деб тасаввур этардик, маълум бўлишича у энди-энди чинакамига қаддини ростлаб, кучга инаётган мағрур йигит экан. Биз атрофимизни капитализм асоратидан халос қилганимиз учун биздан миннатдор бўлган ҳамфикрлар қуршаб олган, биргаликда бизлар қудратли социалистик лагерни ташкил этамиз деб умид қилардик, бироқ аён бўлдики, бизнинг “бахтимиз” дан дами қайтган дўстларимиз ва қўшниларимиз эски ҳаётга қайтиш учун фақат пайт пой-

лаб туришган экан. Биз бир қудратли директорли, айтгани-айтган, дегани-деган диспетчерли каттакон корхона сифатида ташкил топган миллий ишлаб чиқаришимиз башарият ақл-идроқнинг раҳнамоси ҳисобланади деб тахмин қилардик, бироқ равшан бўлдики, булар барчаси Россия халқларининг хўжалик ва маънавий қувватини исканжага олган иқтисодий бемаънилик экан. Албатта, ҳамма нарсани остин-устин қилиб ташловчи ҳақиқатнинг бундай кучли зарбасига ҳар ким ҳам бардош беравермайди. Бу ерда руҳнинг букилиб қолиши ҳам ҳеч гап эмас. Ёки барча ҳақиқатнинг хаспўшланиши, янги ноҳақиқат яхшимикан? Сақлаб қолиш учун халқдан ҳақиқатни беркитишга тўғри келувчи бу қандай олий орзулар бўлди?! Ҳақиқат аҳвол билан, гарчи у қанчалик даҳшатли бўлмасин, аммо ҳақиқат билан мурсоага бориш муносиброқ эмасми? Шу билан жонингизга тасалли бериб, олдинда турган меҳнат ва синовлар учун ўзингизда куч топасиз-ку, ҳарқалай! Ҳаёт эса давом этаверади. Олдинда ишлар бошдан ошиб-тошиб ётибди. Янги, эркин, демократик жамият қуриш, мустақкам ва собит ҳуқуқли давлат яратиш, болаларимизни муносиб тарздаги ҳаётий шароит билан таъминлаш керак. Коммунистик жаннат ҳақидаги орзунинг ўлими — бу ҳали инсоният ўлими эмас. Афсоналар туғилаверади ва ўлаверади, бироқ бахтга қарши инсоният маданий тараққиёти аввалгидек мавжуд бўлаверади ва ривожланаверади.

Яхшими-ёмонми, оптимизда халқимизнинг минг йиллик тарихи бор, коммунистик тажрибанинг етмишинчи йилларида ҳамма ишнинг миси чиқди. Ахир барча халқлар каби илгари биз тарих ва тараққиёт йўлидан борар эдик: юриш қийин эди, аммо юрардик. Охир-оқибатда, даҳшатли қийноқларга қарамасдан, барибир яшаб қолганмиз, сталинизм жиноятлари ва Брежнев даври иллатларидан тозаланиш учун янги тарихга қайтиш, вақтнинг узилган риштасини қайта тиклаш учун ахлоқий қувватимиз етарли экани юрагимизда ишонч туйғусини уйғотмайдими? Келажак авлодларга, даҳшатли зулм, ҳаётсиз шароитларида ҳаётни сақлаб қолганларга, ишлаганларга, дон эканларга, уй қурганларга, ватанни ҳимоя қилганларга, онадиёр учун бошини тутиб берганларга эҳтиромимизни сақлаб қолишимизга ким халақит беради? Ақл-заковатни сақлаб қолишимизга ва бугунги кунда усиз яшашимизни тасавур этиб бўлмайдиган нарсаларни барбод этмаслигимизга ким халақит беради? Фронт орқасини хавфсизлантириб, тинчланиб, жиддий синовларга ўзимизни ахлоқан тайёрлаб, биз ҳақиқатнинг кўзига тик қарашимиз керак. Биз даҳшатли тўлов тўлаган ҳақиқатнинг кўзига тик қарашимиз керак. Бундан бошқа йўлнинг ўзи йўқ ҳам. Кейин эса... Кейин кўп насаларни қайтадан ўйлаб кўришимиз, кўп нарсаларни қайта тиклашимиз, кўп нарсаларни қайта ўрганишимиз керак бўлади...

Марксча догматикани баргараф этар эканмиз, нафақат келажак одамими, балки ҳозир мавжуд бўлган одамни ҳам севиш ва ҳурмат қилишга ўрганишимиз керак. Ҳаётсизлик ҳаёт бўлиб қолиши мумкин эмас. Маданий тараққиётли бўлишдан, фуқаролар жамиятининг негизига эга бўлишдан бошқа йўл йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Умуминсоний ахлоқ, яхшилик, ҳаққонийлик ва ҳар бир инсон шахсига нисбатан ҳурматлиликдан ўзга йўл йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Инсон ҳуқуқлари ва эркидан бошқа мақсад йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Оқилона ва самарали хўжалик барпо этишдан бошқа йўл йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас.

Йўқ, дин — бу Маркс ва Энгельс таъкидлаганидек, афъюн, манфур маразнинг хўрсиниши эмас. Диний туйғу шарофати билан инсон ўз қалбини очади, ўзидаги виждон эшигини очади. Худо каби ҳеч ким фикрни, қалбни ва руҳни бу қадар ривожлантирмайди. Эҳром ва меҳробларнинг бузиб ташланиши қутурган оташпарастликка, мажусийликка, инсон қадрини ерга урувчи дохийлар заковатига сиғинишга олиб келишдан ўзга ҳеч нима инъом этолмайди. Худосиз даҳолар давридагидек, инсоният ҳеч қачон бу қадар тубан кетмаган. Биз фикр гўзаллиги билан олам гўзаллиги ўртасида тўлиқ муносибликка эришиш — бу аҳмоқона мақсад деб тушунар эдик. Гўзал ғояни (орзуни ва ҳатто аломатни) ғайритабиий ҳолда у соф шаклда ҳеч қачон воқеликда мужассам топиши мумкин эмаслиги учун яшаш ҳуқуқидан маҳрум этилганда қандай бўларди?

Коммунизм пайғамбарларининг қонунлар, ахлоқ, дин — бу битган-тургани буржуача хурофот, маънавий неъмат ва гуллаб-яшнаш ахлоқнинг абадий қондаларига ишонмаганлар учунгина кафолат берарди, деган таълимотлари ўз тасдиғини топмади. “Таланганни тала” шиори фақатгина талон-торожу ўғри-қароқчиликка

олиб келиши мумкин. Аҳмоқона воситалар энг аъло мақсадларни ҳам кўз очиб-юмгунча паққос жигилдонига уради, бир жазо ёки қасос янги жазони, янги қасосни келтириб чиқаради, ҳеч қанақанги ижтимоий муаммони ҳал этмайди, жамоатчилик ҳаётидаги бошоғриқларни кучайтирса кучайтирардики, асло сусайтирмасди...

Биз ҳеч бир иккиланмасдан иқрор бўлишимиз керак: бизнинг мулкдор психологиясига қарши ва номулкдор психологияси учун олиб борган кўп йиллик курашимиз жуда катта аҳмоқлик бўлган эди, зеро хусусий мулкни тез орада йўққа чиқариш аслида нафақат иқтисодиёт асосларини, балки жамоатчилик ҳаётининг ўз асосини барбод эта бошлаганди. Мулк инсонга нафақат иқтисодий ва шунинг баробарида ижтимоий ҳимоя тақдим этади, балки уни ҳимоя қиладиган ва жонини куйдирадиган нарсаси бор фуқарога айлантиради. Хусусий мулк ва энг аввало ўз меҳнатининг хусусий натижаларига ва қуролига, хусусий пешона тери билан суғориладиган ерига эга бўлишлик оддий одамни манфаатдор, фикрловчи, ташаббускор ва масъул шахсга айлантиради. У ўз табиатига кўра хўжасизлик ва дангасалик билан чиқишолмайди, саёз фикрлар билан чиқишолмайди, у жамғаришга ундайди, исрофгарчиликка қаршилиқ кўрсатади. Мулк — бу инсоният тарихидаги ворисликнинг моддий асосидир, у зурёд ҳақида, ҳаётнинг масаласини кимга ишонишинг мумкинлиги ҳақида қайғуришга мажбур этади. Шу билан бараварига болаларнинг ота-онасига меҳру оқибагини ўсдиради ва шакллантиради. (Эр-как қанчалик камбағал бўлса, унинг нафақат чинакам эр, балки чинакам ота бўлиши ҳам қийин.)

Ўз-ўзидан маълум, хусусий мулкнинг ижтимоий ҳаётга таъсири икки тарафламандир: у одамларнинг бир-бирдан ажратиш юбориши, ҳасад уйғотиши, юракни бўшликка айлантериши мумкин. Худди муҳаббат ва ўлим каби мулк ҳам инсон ҳаётидаги воқеаларнинг муқаррар иштирокчиси бўлиб майдонга чиқади. Инсон борлиги воқеалардан холи бўлиши мумкин, ёш Маркс орзу қилганидай, инсон ўз ҳаётидаги барча маълум муаммоларни бартараф эта олиши мумкинлигини ким исботлай олади? Хусусий мулкни эски, ибтидоий романтик тарзда инкор этиш билан бирга, олий даражадаги, зиддиятсиз инсоний борлиқнинг бўлиши мумкинлигига марксизмча ишонч аста-секин ўлади. Афтидан, биздаги одамлар ижтимоий зиддиятларни сунъий равишда тўла истисно этишга интилиш энг даҳшатли ёвузликка олиб келувчи фаразия, яъни хомхаёл эканини, ер юзида жаннат барпо этишга уриниш чин маънодаги дўзахни яратиш билан анжом топиши муқаррар эканини тушуна бошлашди.

Хусайин БАРГАН

Мақсуд Шайхзода

Гар тарих эврилса, шуҳрат тожини
Унга кийгизарди Султон Улуғбек.

Абдулла Орипов

Узоқ умр кўриш орзусида яшади. Ҳаёт китобининг юзинчи саҳифасини ўқиб, йигирма биринчи асрнинг ифори баҳорида айланиб юришни орзу қилди. Чинордай узоқ умр кўрсам дерди... Лекин олдинроқ юз бериши мумкин бўлган “мардларча” ва “ҳақиқий” ўлимга ҳам рози эди.

Жалолиддин Мангубердини улуғлади, миллатчи дейишди. Мирзо Улуғбекни қаламга олди, миллатчи дейишди. Нима бўлса ҳам миллатчи деган тамгадан қутулиш учун Ленин ҳақида энг гўзал шеърларни ёзди, яна миллатчи деб таъқиб қилишди.

Озарбойжонда бошланиб, Ўзбекистонда тугаган ҳаёти таъқиблар, сургунлар, бўхтонлар ва номардиклар ичида ўтди. Аммо у ҳаётдан безмади, умид билан яшади. Яшади ва ижод қилди. Шу тариқа йигирманчи аср ўзбек адабиётига ҳам, шеърятига, драматургиясига ҳам ўлмас асарлар билан ҳисса қўшди.

Низомийнинг ватани Ганжада бошланган ундаги шеър иштиёқи Тошкентга келиб Алишер Навоий муҳитига киргач, чинакам муҳаббатга айланди, янада сайқал топди.

Номиқ Камолдан 60 йил кейин Шайхзода қаламга олган “Жалолиддин Мангуберди” пьесаси уни машҳур қилиш билан бирга, дарду алам тўла кунларининг бошланишига ҳам сабаб бўлди. 1960 йилда ёзган ва чинакамига шоҳ асар аталишга лойиқ “Мирзо Улуғбек” драмаси унга нисбатан ҳасадни янада кучайтирди. Аммо, аслида, Абдулла Орипов айтганидек, Султон Мирзо Улуғбек агар шу даврда яшаганда эди, унга ўз қўли билан “Шуҳрат тожини” кийдирар эди.

КИЧКИНА ШАЙХЗОДА ВА ИЛҲОМ ПАРИСИ

Советлар даврида ёзувчи бўлишнинг барча қийинчиликларини бошидан кечирган Мақсуд Шайхзода 1908 йилнинг 7 ноябрида Озарбойжоннинг Ганжа вилоятига қарашли Оқтош шаҳарчасида, зиёли оиласида туғилди. Отаси Маъсумбек Петербург университетида ўқиган олим эди. Тарих, фалсафа, адабиёт ва санъ-

*Файзи
ШОҲИСМОИЛ
таржимаси*

Хусайин Барган ёш турк адабиётшуносларидан. У олий таҳсилни Туркияда олгач, бир неча йил давомида Ўзбекистонда турк лицейларида муаллимлик қилди. Айни чоғда XX аср ўзбек адабиётини жиддий ўрганди. Натижада Туркия ва Ўзбекистон матбуотида ўзбек адабиёти ҳақида анчагина мақолалар эълон қилди. Унинг айниқса “Турк адабиёти” журналида босилган мақолалари XX аср ўзбек адабиётини хорижда тарғиб қилишда ўзига хос ўрин тутади. Ҳозирги кунларда Хусайин Барган Уфа шаҳрида турк лицейларида муаллимлик қилмоқда.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

176

атдан яхшигина хабардор бўлган отаси Оқтошнинг илғор зиёлилари билан йиғилишлар уюштирар, суҳбатлар ўтказарди. Кичкина Шайхзода ҳам ана шундай анжуманларда отасининг ёнида бўлар, адабиёт муҳитидан нафас оларди. Низомий, Навоий, Фузулий, Пушкин ва Лермонтовларнинг номларини илк бор мазкур суҳбатлар чоғида эшитганди. Отасининг ўйин ҳолатига айлантирган жумла — қофия ўйини бола Шайхзоданинг шоир сифатида барвақт шаклланишини таъминлади. Ўзи эътироф этишича, у беш яшарлигидаёқ 8-10 мисрालи “Бўри ва Олма-хон” шеърини ёзган эди. У яна бир шеърда:

Эсимдадир: олти яшар бир гўдақдим,
Зумрад кўкнинг олтин ойи
Менинг учун яратилган,
Бир чироқдир, дер эдим. —

дея илк шоирона хаёлларини хотирлайди.

Шайхзода дастлабки таҳсилини отаси томонидан Оқтошда очилган бошланғич мактабда олди. У тиришқоқ ўқувчи эди.

У 11-12 яшарлигида Оқтошга давлат арбоби Наримон Наримонов келади. Шайхзода ўқиётган мактабда жуда кўп одам қатнашган йиғилиш бўлиб ўтади. Ўқувчиларнинг қистови билан ёш Шайхзода минбарга чиқиб, ўзининг “Қизил аскар” деган шеърини ўқиб беради. Бундан таъсирланиб кетган Наримон Наримонов ўрнидан туриб Шайхзодани кучоқлайди, пешонасидан ўпади ва ёш шоирнинг бу шеърини Боку газеталарига тақдим этади. Шеър “Коммунист” газетасининг 1921 йил 12 декабрь сонида босилиб чиқади. Шундан кейин илҳом париси Шайхзодани сира тарк этмади.

ЁШЛИК ЙИЛЛАРИ, ШАЙХ ШОМИЛ ДИЁРИ

Ўн уч ёшларида Шайхзода жиддий шеърлар ёза бошлади. Дафтарлари биринкетин мисраларга тўла бошлайди. Советлар таркибига (1920 йил 28 февраль) кирган Озарбойжоннинг Оқтош шаҳарчасида ёшлар ташкилотининг илк котиби ҳам Шайхзода бўлган эди. Шарқ халқларининг мустамлакачилик асоратидан қутулишни кўмсаб, Шайхзода “Ғарб жаллодларига” шеърини ёзди ва газетада чоп эттиради. Шоир бу пайтлар ҳали ота-онаси бағрида эди. Оқтошдаги мактабни битиргач, 1921 йили Бокудаги Дорулмуаллимга ўқишга киради. Бу ерда у Ҳусайн Жовид ва Абдулла Шоиклар билан танишади. Ҳусайн Жовид унга катта таъсир кўрсатади. Ҳатто у Шайхзода юрагида “Мирзо Улуғбек” драмасини ёзиш ниятини уйғотади.

У 1923 йили “28 февраль инқилоби” деган пьеса ёзади. Бу пьеса оқтошлик бир гуруҳ ҳаваскор ёшлар томонидан саҳналаштирилади. Мазкур ёшлар орасида Озарбойжоннинг машҳур халқ артисти Саид Рустамов ҳам бор эди.

1925 йилда Дорулмуаллимни битирган Шайхзода 1925-1927 йилларда Доғистондаги Дарбанд Темурхон шўро мактабида ижтимоий фанлардан дарс беради. Бу орада Боку олий педагогика институтида сиртдан ўқийди. Имтиҳонларга қатнашиш жараёнида у Бокуда Владимир Маяковский, Сергей Есенин ва Нозим Ҳикмат билан танишади.

Доғистонда ишлаб юрган кезлари унинг шеърлари матбуотда босилиб туради. Ўша ерда нашр қилинаётган “Маориф йўли” журналида шоирнинг “Хур тоғлар қизига”, “Бу оқшом”, “Соҳилда”, “Шайх Шомил” деган шеърлари босилади.

1927 йилларда Доғистоннинг Советлар таркибига кириши хусусида қизгин баҳслар юз беради. Бу баҳсларда Шайхзода ҳам қатнашади. Шу боисдан 1927 йилнинг июлида унга “миллатчи” тамғаси босилиб, ҳибсга олинади.

Бу пайтда унинг отаси Москвада эди. Судларга онаси Фотимахоним қатнашади. Суд ҳайъатининг 1928 йил 27 февралдаги қарорига биноан Мақсуд Шайхзодага Қрим, Кавказ ва баъзи стратегик аҳамиятга эга жойларда яшаш ман қилинади. Бундай сургун чоғида у Москва, Ленинград, Киев, Харьков, Тифлис ва Бокуда яшаш мумкин эди. Бироқ отаси ўғлининг Тошкентга боришини хоҳ-

лайди. Зеро, унинг Тошкентда Собир Шарипов деган дўсти бор эди. Ўғлим Тошкентда яшаса, баъзи аламли воқеаларни эсидан чиқарар деб ўйлаганди. Аммо Советларнинг темир панжаси, уни Мильчаков сингари исковичлар ёрдамида топиб олиб, Тошкентда ҳам тинч қўймайди.

1952 йилнинг 20 октябрида Тошкентдаги суд мажлисида унинг Доғистондаги маҳбуслигига сабаб қилиб қуйидагилар кўрсатилади: “Унинг миллатчилик фаолияти 1926 йилдан бошланади. У Бўйноқ шаҳрида ўқитувчилик қиларкан, Қримда ташкил қилинган Советларга қарши “Миллий фирқа”нинг энг фаол аъзоларидан Адҳам Файзи ва унинг ўртоқлари билан танишади. Уларнинг фирқаларини маъқуллаб, Советларга қарши фаолият билан шуғулланади...”

Бўйноқдаги қамашлар пайтида Адҳам Файзи ва Файзи Мамедов ҳам ҳибсга олинади. Бўйноқлик Мамедов 24 ёшлардаги бир ўқитувчи эди. Унга ҳам Шайхзода сингари уч йиллик сургун жазоси берилади. 42 ёшли Адҳам Файзи уч йилга озодликдан маҳрум қилинади. Чунки уни мазкур икки ёшнинг мафкуравий устози деб баҳолашади. Бунинг устига унинг турк эканлигига ҳам алоҳида эътибор қилинади. Асли бўлгористонлик бўлган Адҳам Файзи Истанбул ва Парижда педагогика ва иқтисодиётдан таълим олганди. У инқилобий фаолияти учун таъқибга учраб, 1925 йилдан Доғистонда яшай бошлаганди. Шайхзоданинг шеърлари босилган “Маориф йўли” журнаliga айнан шу киши муҳаррирлик қиларди. Адҳам Файзи Озарбойжоннинг мустамлака эканлигини, нефть ва бошқа ерости бойликларининг талаб кетилаётгани, муайян давлатлар билан маданий ва иқтисодий алоқаларнинг барбод этилгани мавзуларида Шайхзода билан жиддий суҳбатлар қуради. Табиийки, ёш ва идеалист Шайхзода бу фикрларга бефарқ қарамасди. Сургун жазосини ўташ учун у 1928 йилнинг февралда Тошкентга келади.

ХУФИЯЛАРНИНГ НАЙРАНГЛАРИ

Шайхзода Тошкентга келиб яшай бошлади. У бу пайтда олдинги ҳаётидан кўп гапирмасди. Ҳатто 1952 йиллардаги терговларда Доғистонда қамоққа олингани сабабини яширишга ҳам уринади. Лекин “Ёзувчи”лар уюшмасига жойлашиб олган Мильчаков ва унинг гунаҳлари бунга йўл қўймадилар. Чунки қўлларида тегишли маълумотлар бор эди. Тўғрироғи, Мильчаков ёзувчиларнинг ўтмиши билан боғлиқ ҳамма нарсадан бохабар эди. Иккинчи жаҳон уруши йиллари Тошкентга келган Мильчаков турли маҳкамалар билан иш олиб борарди. Ёзувчилар уюшмасига уя қурган бўлимга раҳбарлик қиларди. Бу ердаги муҳитни улар бошқариб туришарди. Аслида, унинг ўзи нима ёзади, қандай ижод билан шуғулланади — буни ҳеч ким билмасди. Тағин бу одам минг турли унвонлар соҳиби эди. Мильчаков — партия ташкилотидида котиб, рус тилида чиқадиган “Звезда Востока” журналида узоқ вақтдан бери муҳаррир, русийзабон ёзувчилар гуруҳининг бошлиғи ва яна бир қатор лавозимлар эгаси эди. Лекин у лавозимлари билан эмас, балки, андишасиз қилиқлари, сурбетлиги ва ёзувчиларга қарши уюштирган туҳматлари билан кўпроқ машҳур эди. Унинг бу зўравонлиги Абдулла Қаҳҳорнинг 1956 йилдаги машҳур нутқиғача давом этди.

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг 1948 йил 15 мартда бўлиб ўтган йиғилиши ана шундай “қовла-қовла” намуналаридан биридир. Шу йиғилишда Миркарим Осимнинг хулқи муҳокама қилинади. Уюшма котиби Жуманиёз Шарипов Миркарим Осим амалга оширган У.В.Яннинг “Чингизхон” романи ва ҳикоялари таржимаси ҳақида маъруза қилади. Ҳомил Ёкубов, Ойбек ва А.Қаҳҳор Миркарим Осимнинг Ёзувчилар уюшмасига қабул қилиниши учун ижобий фикр билдирадилар. Лекин Мильчаков ўртага илмоқли саволлар ташлай бошлайди. У аввало: “Илгари чет элга кетиш ниятида бўлганмисиз, йўқми?” — деб сўрайди. Бу саволнинг сиёсий найранг эканлиги шубҳасиз. Сўроқлар аста-секин “жосуслик” тусини ола бошлайди. У пайтларда мамлакатдан ташқари чиқиш ёки бу ҳақда ўйлаш ҳам ватан ва партияга хиёнат деб баҳоланарди. Берилган саволлардан Миркарим Осим Мильчаковнинг баъзи нарсалардан хабардор эканини сезади. Мильчаков М. Осимнинг 23 йил аввал Эҳсон афанди деган бир киши билан чет

элга қочиб кетиш ниятида бўлганини, лекин Ботумида қўлга олинганини гапириб беради. Ўша пайтларда Ўзбекистонда бўлмаган Мильчаков 1920 йилларга оид бу маълумотларни ҳам архив ҳужжатлари орасидан олганлиги шубҳасиз.

Шайхзоданинг 1952 йил 20 сентябрда қамоққа олинишида унинг Доғистондаги ишларини ҳам қўшиб-чатиб, шоирга “миллатчи” ва “аксилнқилобчи” деган тамға ёпиштирилади. Бу ўринда Мильчаковнинг “халис хизмати” яққол кўзга ташланди, албатта.

Тошкентда бўлиб ўтган суд шоирни 25 йиллик қамоқ жазосига ҳукм қилади. Қамоқдан кейин яна 8 йил гражданлик ҳуқуқларидан маҳрум этишга қарор қилинади. Сибирга сургун қилинганлардан ҳеч ким қайтиб келмаган эди. Сибир дўзахи борганларни қайтариб бермасди.

Миллатчиликда айбланган Шайхзода Сибир сургунига жўнаб кетаркан, Пушкин, Лермонтов, Некрасов китобларини ўзи билан олиб кетганди. Ажал лагерларида китоб ўқиш ман қилинган бўлса-да, у бу шоирларнинг китобларини йўл халтасига солиб олганди.

СУВИМНИ ЛОЙҚАЛАТАЯПСАН

Шайхзода Байрон ва Шекспирдан таржималар қилади. Совет шоирларида шеър таржима қилиш орқали ўзини асраш одат тусига кира бошлаган эди. Бу ҳол ўша замонларда аниқ кўзга ташланарди. Зеро, шеър таржима қилиш — шеър ёзишдан кўра анча хафсизроқ-да. Маяковскийнинг Ленин ҳақидаги достонини таржима қилаётган Шайхзода яна балога қолади. У “Ленин айтди” деган ибора ўрнига “Ленин сўзлади” деб ёзган эмиш. Шу баҳона уни яна ғоявий душманлик ва миллатчиликда айблашади.

Шу тариқа даврининг энг истеъдодли шоирини ўзбек халқи назарида эътибордан қолдиришади. Ҳолбуки, ҳар иккала калима ҳам фикрни сўз билан баён қилиш маъносига келаётир. Аслида бу қўзини ейиш ниятида бўлган бўрининг “сувимни лойқалатаяпсан” деган бемаъни баҳонасидан бошқа нарса эмас эди.

“ ХАЛҚ ДУШМАНИ ”

Иккинчи жаҳон уруши йилларида Шайхзода “Жалолиддин Мангуберди” драматини ёзади. Асар билан танишган Шукур Бурҳонов Маннон Уйғурга беради, айни пайтда Усмон Юсуповни ҳам бундан огоҳ қилиб қўяди. Усмон Юсупов телефонда: “Жуда яхши! Шайх ака ҳам ўша Жалолиддин жанг қилиб ўтган ерлар — Озарбойжондан, асарни олиб келинглар, бир кўрай” дейди. Кейин эса, бу асарнинг жуда ҳам вақтида ёзилганини айтиб, республиканинг 20 йиллигига ҳадя қилса арзигулик асар бўлганини таъкидлаб, муҳокама қилиш учун Ҳамид Олимжонга юборади. Асар Ҳамид Олимжонга маъқул тушади. Драма Ҳамза театрида муваффақиятли саҳналаштирилади. Асардаги ҳар бир воқеа томошбинлар томонидан олқишлар билан кутиб олинади. Саҳна гулларга бурканади.

Урушнинг дастлабки кунларида Шайхзоданинг “Кураш нечун?” деган шеъри босилиб чиқади. Иккинчи жаҳон уруши йиллари ўзбек адабиётида муҳим ўринга молик эди бу шеър. Ҳатто қисматдош дўсти Шуҳрат “Олтин зангламас” романида бу шеърни ўз қаҳрамони тилидан ўқиттиради. Шоирнинг бу асари ҳам ҳуқуқмат раҳбари Усмон Юсупов эътиборини тортади. У ўзи борган йиғилишларга Шайхзодани ҳам бирга олиб борадиган бўлади. Минбарларга чорлаб сўз беради. Бу йилларда Шайхзода Ғафур Ғулум, Ойбек сингари ижодкорлар қатори ҳурматга сазовор бўлади. Унинг бундай эътиборга сазоворлигини кўролмаганлар асарларини сатрма-стар ўқиб, тирноқ остидан кир қидиришга, сиёсий хатосини топишга киришадилар. Маяковскийнинг “Ленин” достонида “Темирдек мустаҳкам” иборасини “ушлаб олиб”, “Бу миллатчи шоир, Ленинни босқинчига ўхшатяпти” деб, сиёсий хато ҳам топадилар.

40-йиллар охири Ойбек Ёзувчилар уюшмасининг раиси эди. Унинг учун москвалик ёзувчилар билан биргаликда собиқ СССРдан ташқарига чиқиши, Лондонга ижо-

дий саёҳат қилиш имкони туғилади. Бу пайтда бундай бахтга муяссар бўлганлар жуда оз эди. Ўзбекистонлик санъаткорлар Тамарахоним ва Уста Олимдан бошқаси бундай бахтга эришмаганди ўша пайтгача.

Ойбек Шайхзодани чақириб, унга қайтиб келгунига қадар раислик ваколанини бериб кетмоқчи эканини билдиради. Таомилга кўра, раис йўқлигида ўринбосарларидан бири раис вазифасини бажарарди. Хона калитини Шайхзодага бериб: “Хонага ўзингиздан бошқа ҳеч ким кирмасин. Янги роман учун тўпланган барча материалларим шу ерда. Нима бўлишини ким билади, дейсиз. Эҳтиёт бўлинг!” — деб тайинлайди. Шайхзода уруш йилларида Навоий номидаги опера ва балет театрида мудирлик қилганди. Бу борада тажрибаси бор эди. Дўсти Ойбекнинг илтимосини рад этолмайди.

Ойбек жўнаб кетганидан уч кун ўтиб, партия ташкилотининг котиби Мильчаков Шайхзодага: “Ойбекнинг хонасида партия йиғилишини ўтказамиз, хонанинг калитини беринг”, — дейди. Шайхзода калитни бермайди, чунки Мильчаковнинг кирдикорларини яхши биларди. Шу ҳодиса туфайли энди унга “Шайхзода коммунистик партиани тан олмаяпти. Ленин партиясига ҳурмат кўрсатмаяпти” деган айблар қўйилади.

Бу ҳам камдек, душманлар унинг “Жалолиддин Мангуберди” драмасидан сиёсий хатолар топадилар. Улар: “Бу асар халқлар дўстлигига зарар етказмоқда. Асарни дарҳол саҳналардан олиб ташлаш керак”, деган талаблар билан чиқадилар. Ўша пайтларда “халқ душмани” деган тамғага эга бўлиш учун ушбу айбларнинг биттагинаси ҳам етиб ортар эди.

ОТДАН ТУШСА ҲАМ ЭГАРДАН ТУШМАГАНЛАР

Сталин ўлимидан кейин Шайхзоданинг онаси Фотима хоним СССР Олий Совети Президиумига ариза билан мурожаат қилади. Ниҳоят шоирнинг иши қайта кўриб чиқилиб, унга қўйилган айбларнинг асоссиз экани ҳақида қарор чиқарилади. 1954 йилнинг июлида Шайхзода озодликка чиқади.

Қамоқдан қайтган “халқ душманлари”га моховларга қарагандай қарашади. Ҳеч ким уларга яқин йўламайди. Аммо қора кунлардаги дўстлари бундан мустасно эди. Шайхзоданинг қайтганини эшитиб, уйига дастлаб келганлар — Ойбек ва Миртемир эди. Бу дийдорлашувга Ойбек рафиқаси билан келганди. Соғинч билан бир-бирини бағрига босишади. Кўзлар намланади. Лабларда “Шайх ака”нинг “Яхшилар қадри” тўртлиги:

Дўстлар, яхшиларни авайлаб сақланг,
“Салом” деган сўзнинг салмоғин оқланг.
Ўлганда юз соат йиғлаб тургандан
Уни тиригида бир соат йўқланг!

Шайхзода жуда хурсанд эди. Фақат унинг қайтиб келишидан норози бўлган нияти бузуқ кишилар Шайхзода бошига янги кулфатлар солишга уринадилар. Баъзи бировлар ҳукумат қарорини тан олгилари келмайди.

Душманлар Шайхзоданинг асарлари газета ва журналларда босилмаслиги учун қўлларидан келганини аямайдилар. Шайхзоданинг моддий ва маънавий эзилишини иташади. У бир шеърда Фурқатдан ихтибос қилгандай: “Айшни нодон суруб, кулфатни доно тортадир” деб ёзади.

Хрущёвнинг Компартия XX Қурултойидаги нутқидан кейин совет зиёлилари орасида баҳслар бошланиб кетди. Кўпчилик ўтмишни қоралашга тушади. 1957 йилнинг 6-7 июль кунлари бўлиб ўтган йиғилишда М.Шайхзода раислик қилувчига “Тошкентнома” билан танишиб, босиб чиқарилиши учун тақдим этади. Мазкур йиғилиш зўр тортишувлар билан ўтади. Ҳақсизликка учраган баъзи ёзувчилар ҳаддан ташқари оташин нутқ сўзлайди. Фақат Шайхзодагина индамайди. Унинг индамаслиги “Ҳисоблашмоқдан кўра ҳалоллашмоқ учун” эди.

“Йўқ, муҳтарам Шайхулислом,
жазо шарт эмас,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

180

Биласизми, бировлардан ўч-қасос олиб,
Уни хуноб кўрмакликнинг

Завқидан кўра

кечиришнинг ҳаловати ширин минг карра”, —

дея барча ёмонликларга нисбатан кучли жавоб беради. Бу сабр-тоқатли, кечиримли жавоби эди. Мана шундай оқибатли бўлиш ғояси шоирнинг “Тошкентнома” достонида ўзининг ёрқин ифодасини топди. Шайхзода шу пайтгача қилинмаган ишни қилди. Иккинчи ватани бўлган Тошкент шаҳри шаънига улуғ бир дoston битди. Тошкент, тошкентликлар ва шоиримиз дostonнинг қаҳрамонлари эди. Дoston босилиб чиққанидан сўнг бу асар Шайхзода шоирлигининг улкан муваффақияти сифатида баҳоланди.

ТОШКЕНТ, СЕН ЎЗИНГ БУЮК ШЕЪРСАН

Кўчалари, чойхоналари, илмгоҳларию кутубхоналари билан Шайхзоданинг меҳрини қозонган эди Тошкент. Тошкентга бўлган севгиси, ихлоси дoston бўлиб қуюлади унинг қаламидан. Бир “қувгинди” бўлиб келганида бу шаҳар уни ўз бағрига олди. Зотан пок ниятлар билан келганларни салом билан қаршилайди Тошкент. Унинг ўзига хослиги шунда. Шоирнинг гўзал Тошкент учун топган тахаллуси ҳам “саломобод”дир. Яхши ният билан келганларга эшиklarини кенг очади бу шаҳар. Саломободга салом бериб, нафис туйғулар билан саломлашган яхши одамлардан бири — Шайхзодадир. Сургунларга, совуқ ўлкаларга борса ҳам, йил бўйи офтоб ошиқ бўлган бу шаҳарга яна қайтиб келади. Қадимдан қолган бир ривоят бор бу ерда: Тошкентда бир бора сув ичиш насиб қилган чумчуқ бу шаҳар бағрига, муборак тупроғига қайтадан топиб келади.

Тошкент пиёда айланса арзигулик шаҳар. Шайхзода бундан буюк бир лаззат тўяди. Суви тиниқ ва тоза, ариқ бўйларида чинорлар соясидан роҳат таралувчи сўлим кўчалари нақадар фараҳли. Дўстлари, ёру биродарлари билан учрашади шоир, саломлашади, ҳазиллашади. Хаёлга толади, айланади. Баъзан тўхтаб, чўнтагидан “Казбек” сигара қутисини олади, йўл-йўлакай нималарни ёзиб-чизади ён дафтарига. Илҳом вақт танламайди, сел мисоли қуюлиб кела бошлайди.

Ҳамид Олимжон билан учрашган кўчаси — мана бу Лоҳутий йўли. Чарх уриб юксалувчи, самода салом бериб қанот қоқувчи кабутарларни томоша қилиш учун Муқимий театри ёнига йўл олади. Беруний майдони, Навоий театри у зиёратни канда қилмайдиган жойлар.

Баъзан оқшомлари дўстлари ва табиийки, Ғафур Ғулом билан бирга қаердадир чилангар дастурхонига меҳмон бўлишган. Тўйларга ташриф буюришган Тошкентнинг саратон оқшомларида. Ана шундай тўйлардан бирида эски потифондан Фузулий ғазалини тинглаган эди:

Шифо-ий васл қадрин ҳажр ила бемор ўландан сўр,
Зилоли завқ-шавқин ташнаи дийдор ўландан сўр.
Лабин сиррин қолиб гуфтара мандан ўзгадан сўрма.
Бу пинҳон нуқтани бир воқифи асрор ўландан сўр.

Шарқи жанубдаги бу шавкатли пойтахтнинг ўзи зотан буюк бир шеърдир. Оддий бир йигит бўлиб келган Тошкентда у ўзбек адабиётининг улкан намоёндаси Шайхзодага айланди. Тошкент эса унинг қаламида дoston бўлиб улуғланди.

БИР УЙ МОЖАРОСИ

Шоир иккинчи ватаним деб атаган Тошкентда у кириб чиқмаган маҳалла қолмайди. 1928 йилдан 1936 йилга қадар бўйдоқлик даврида у ижарада яшайди. Тош-

кентга дастлаб келган кунларида отасининг яқин жўраси Собир Шарипов уни ҳимо-
ясига олади. Унинг уйида бирга яшайди. Лекин орадан бир оз вақт ўтгач, Шари-
пов уйланади. Шайхзода эса Қашғар маҳалласидаги қаҳвахоналардан бирида
яшай бошлайди.

Ниҳоят, 1936 йилда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Шайхзодага бир уй бера-
ди. Ўша дамларда уйи бўлмаган бирор ёзувчининг ўзи йўқ эди. Лекин айни ўша
пайтда Шайхзоданинг ўзи Озарбойжонда таътилда эди. Қайтиб келса, унга берил-
ган уйга бошқалар жойлашиб олишибди. Ниҳоят, Ўзбекистон Компартиясининг
биринчи котиби Усмон Юсуповнинг аралашуви билан у бир уйга жойлашиш бахти-
га муяссар бўлади. Шайхзода бу яхшилиқни унутмайди. 1966 йилда Усмон Юсу-
пов вафот этгач, унга “Айрилиқ” деган шеърини бағишлайди.

Шаҳар марказида бўлган бу уй боғ-роғли, кенг ва шинам эди. Узоқ йиллар уй-
сиз-жойсиз яшаган Шайхзода роҳат қилгудай бир уйга эга бўлади. Лекин совет-
лар томонидан бошланган террорнинг учинчи тўлқини Шайхзодани қуюндай чир-
маб ташлайди. 1952 йилда Шайхзода қамоққа олинади. Шайхзоданинг оиласи
ҳозирги Тўроб Тўла кўчасидаги уйнинг тўртинчи қаватидаги бир хонадонга кўчиб
ўтишга мажбур бўлади.

1954 йилнинг июнида сургундан қайтган Шайхзода шу уйда жуда қийналиб
яшаб юрди. 1964 йилда унга беш хонали бир уй берилади. Лекин Шайхзода бу
уйга боришни хоҳламайди. Чунки бўшаган уй — вазифасидан туширилган ва-
зирнинг уйи эди. Кўчиб кирмаганининг сабабини дўстларига: “Мен бошқалар
бахтсизлиги устига ўз бахтимни қуришни истамайман” деб тушунтирганди
Шайх ака.

Йиллар ўтди. 1967 йилнинг бошларида шоир хасталикка чалинади. Юраги бе-
зовта қила бошлайди. Шифохонага ётқизилади. Унинг уй ҳақидаги мурожаатла-
ри инobatга олиниб, иккинчи қаватдан бир уй беришади. Оила ўша уйга кўчиб
киради. Шайхзода касалхонадан янги хонадонга келиши кутилаётганди. Уни янги
уйга олиб келишади. Афсуски, шоир уйнинг янги эканини сезмайди, зеро у бу пай-
тта келиб дунёдан кўз юмган эди.

ҚИРҚ ЙИЛЛИК ДАФТАРДИР ХОТИРА

Шайхзоданинг Фафур Фулом билан дўстлиги шоирнинг Тошкентга келган йил-
ларидан бошланган эди. Шоир умрининг охиригача бу дўстликка содиқ қолди.
Фафур Фуломнинг қизи Олмоснинг ёзишича, Шайхзода Фафур Фуломнинг энг яқин
дўсти эди. Шайхзодадаги билим, истеъдод ва нуктадонлик Фафур Фуломни маф-
тун этганди. Ўз ўрнида Фафур Фуломнинг 40 шоирга етгулик сўзи, 100 минг байт-
га яқин шеърни ёддан билиши, 10 минг латифа, мингларча саргузашт, юзларча
қисса, саноқсиз ҳажвия ва ташбеҳлар Шайхзодада фахр уйғотарди.

Шайхзода билан Фафур Фулом хусусан 1937 йилги Олий Советга сайловлар чо-
ғида янада яқинлашган эдилар. Ҳатто биргаликда китоб ҳам чиқаришганди.

Ғ.Фулом 1950 йилда чиққан китобига:

“Азиз биродарим Мирзо Мақсудга!
Бизнинг дўстлигимиз боқий қолажак
Жомий, Навоий мисоли бўлиб.
Икковимиз ёзган ўн-ўн беш китоб
Чоғдош умримизнинг тимсоли бўлиб”, —

дея дастхат ёзиб Шайхзодага ҳадя қилганди.

Бир замон бу икки самимий дўст орасида ҳам тушунмовчиликлар ва ихтилоф-
лар бўлгани ҳақида миш-мишлар тарқалганди. Шукрулло бундай миш-мишлар-
нинг ростлиги ёки ёлғон эканини Шайхзодадан сўраганида шоир шундай жавоб
берганди: “Фафур Фулом билан орамизда кўнгилсиз айтишувлар бўлганлиги рост.
Нима, устодингиз характерини билмайсизми? Бунинг учун Мулла Абдуғафурга
ситам қилиш керакмас. Ҳаётда шундай одамлар борки, бировга ёмонлик қилиш-
дан завқ олади. Ҳатто ёмонлик ҳам бундайлардан ҳазар қилади.

“Тошкентнома”да “оғир кунларда нонимизни бўлишиб едик” деб ёзган Шайхзода яна айни шу достонида Фафур Фуломни ўзбек шеърятининг оташнафас шоири сифатида баҳолаганди. Ойбекни ҳам наср саройининг энг юксак устунига ўхшатади. Бу икки ёзувчи ҳақида Шайхзода: “Очдилар уйлари билан бирга қалб эшикларини охиригача” деб ёзганди.

Фафур Фуломнинг 1966 йилда бевақт вафоти Шайхзодани жуда гэнгитиб қўйганди. Анчагача ўзини ўнглолмай юрди. Азиз дўсти ҳақида нимадир дегиси, нимадир ёзгиси келарди. Лекин гапиришга тили, ёзишга қўли бормасди. Орадан уч ой ўтгач, у Москвада “Фафурга хат” деган марсияни ёзади. Шеър ўта таъсирчан эди, уни ҳаяжонсиз ўқиб бўлмайдди.

Шоир Фафур Фуломни “Абдуғафур Мавлоно” деб чақиради. Жондан севган дўстининг ўлими ҳақидаги хабарни эшитгач, у қулоғига ишонмайди. Хабарни янглиш эшитдимми, ёки қулоқларим, алдадимми деб ўйлади. Чунки Фафур Фулом кулиш учун, қувончлар, мулоқотлар, тўйлар учун, қалам ато этган шон-шўҳратлар учун туғилган инсон эди. Унинг ўлими шодликлар уйини куйдириб кул қилди. Барча гўзалликлар унинг билан бирга қабрга сингади. Энди ўша қадимий дўст, шоири Аъзам, уфқлар шоири бошқа жойда эмас, юраклар тўридан ўрин олади.

АДАБИЁТ ҚАСРИНИНГ ТҶРТ УСТУНИ

Шукрулло айтганидек, ўзбек адабиётининг тўрт буюк устунни бор, булар — Фафур Фулом, Мақсуд Шайхзода, Абдулла Қаҳҳор ва Ойбек. Шу тўрт буюк адиб буюкларга хос асарлар билан бойитади ўзбек адабиётини. Табиийки, уларнинг “социалистик реализм” қолипларига мослаб ёзган асарлари ҳам бор. “Сўз учун пора” бу асарлар. Аммо бугун номлари буюк деб аталаётган адиблар чинакам санъат асарлари яратган, инсоний қадриятларни қадрлаб, партия буйруғи билан эмас, виждон амри билан ёзган асарлари учун тўлаган “қарз”ларидир бу сўз пораси! Бугун баъзи ёзувчиларнинг асарларидан янги адабиёт китоблари учун ваколат олишга арзигулик матнлар топишга қийналишмоқда. Адабиёт ташвиқоти санъат асарларининг асл мақсади бўлган инсоний қадриятлар йўқолишига сабаб бўлган эди. Чилилик шоир Пабло Неруданинг “Шеър, яъни санъат асари фақат инсонга қаратилсагина инсоний сўз бўлади” дейиши ҳам шу маънода айтилган. Советлар ўзидан жуда кўплаб харобаларни, шу жумладан, адабиёт вайроналарини ҳам қолдирди. “Халқлар отаси”нинг мақтовларига сазовор бўлган, “социалистик реализм” руҳида ёзилган жилд-жилд асарлар, фақат бир одам умрига тенг умрни яшаб, адабиётнинг кенг кўчасидан ўтолмай, архивнинг қоронғи бурчакларидан жой олди. Адабиётнинг энг хоми, энг сохтаси бўлган мафкуравий адабиётнинг муқаррар қисмати ана шундай яқун топди. Шу тахлит ёзилган асарлар бугун адабиёт тарихчилари ва танқидчилари томонидан “архив мулки” сифатида баҳоланмоқда ва “социалистик реализм” услубида ёзилган асарлар архив мулкига айланиб ётибди. “Вақти келгач, тадқиқотчилар бу асарларнинг ўша даврларга боғлиқ томонларини ўрганишади ҳали” дейишмоқда.

ШОИРНИНГ ТАЪТИЛИ БЎЛМАЙДИ

Шайхзода Тошкент шифохонасида ётганида, қисматдош дўсти Шухрат уни кўргани боради. Шайхзода жуда некбин, яхши ниятли одам эди. Аҳволини сўраганларга яхши кўринишга ҳаракат қилар ва кечагига кўра бугун анча дурустлигини таъкидларди. Шунга кўра, у дўстига касаллигидан шикоят қилмайди.

Шухрат келганида Сакинахоним ҳам ўша ерда эди. Шайхзода уйдаги ёзув столини шу ерга олиб келтирганди. Стол устидаги икки қалин дафтар Шухратнинг диққатини тортади. Қўл соати ҳам ўша ерда. “Шу ерда ҳам ишляяпсизми, Шайх?” деб сўрайди. “Шоирнинг таътили бўлмаскан” дейди Шайхзода маънос оҳангда. Шайхзоданинг таъбирича, “шоир қалби дунёни тинглайди”. Шу боис шоир соати ҳеч бўлмаса бир соат илгари юриши керак.

Шайхзода Тошкент шифохонасида даволанаётганда Собир Абдулла ҳам ўша ерда ётганди. Шайхзоданинг қон босими жуда кўтарилиб кетганди. Ҳеч пасаймасди. Собир Абдулла бу яхши ва вафодор инсон ётган хонага тез-тез келиб турарди. Шайхзода 1965 йилда Собир Абдулланинг аруз вазнида битган ғазаллари ҳақида бир мақола ёзиб “Шарқ юлдузи” журналида эълон қилганди. Шундан сал аввал, аруз вазнида шеърлар ёзиш эскилик сарқити саналиб, Собир Абдулла қаттиқ танқид қилинганди. Шайхзода ўз мақоласини ўша танқидга жавобан ёзганди. Бу маънавий мадад Собир Абдуллага катта далда бўлган ва жуда севинтирганди. У касалхонада Шайхзода ёнини тарк этгиси келмас, шоирнинг суҳбатини олар, унга ширин сўзлар билан далда бергиси келарди. Бунинг устига шифохонага Фафур Фуломнинг келиши кутилаётганди. Кўп ўтмай Фафур Фулом ҳам даволаниш учун келади бу ерга. Шундан кейин суҳбатларининг энг қуюқлари ва ширинлари бошланади. Баъзан Собир Абдулла ҳам қўшилади дўстлар суҳбатига. Лекин Шайхзоданинг соғлиғи унча яхши эмас эди. Дўхтирлар тез-тез кириб, кўп гаплашмасликлари кераклигини тайинлашарди. Лекин уларнинг гапига қулоқ солиш қаёқда дейсиз. Шундан кўп ўтмай, Шайхзода Дўрмонда дам олаётганда Фафур Фуломнинг тўсатдан вафот этганини эшитади.

Шайхзоданинг соғлиғи ёмонлашгани учун дўхтирлар Москвада даволанишни маслаҳат берадилар. Шоир Москвада даволанаркан, барча шароитлар ва муолажанинг яхши бўлишига қарамай, дўстларсиз жуда қийналади. Қадрдонларининг келишини интиқ бўлиб кутади. Ниҳоят уни кўргани Тошкентдаги дўстларидан уч киши боради Шайхзода ҳузурига. Улардан бири ўша пайтдаги Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг раиси Комил Яшин эди. Комил Яшин Бокуда бўлиб ўтган Осиё ва Африка ёзувчилари конференциясидан қайтаётиб Шайх акани зиёрат қилгани кирганди. Шайхзода “Менинг қадимий қадрдоним ва жуда олижаноб инсон” деб гапирарди Комил Яшин ҳақида. Сургундан қайтган Шайхзодани биринчи бўлиб кўргани келганлардан эди Комил Яшин. Унинг рафиқаси, санъаткор Ҳалима Носирова ўша зиёрат чоғи Шайхзоданинг кўнглини кўтариш учун шоир севган қўшиқлардан куйлаб берганди. Бундан хабар топган ДХҚдагилар Ҳалима Носировани сўроққа ҳам тутадилар. Санъаткор далил туриб давлат томонидан айбсиз деб топилгани учун қамоқдан бўшатилган Шайхзодани мардона ҳимоя қилганди ўшанда.

Шайхзоданинг янги шеърлари Бокуда матбуотда босилиб чиқади. У Москвада Фафур Фуломнинг азиз хотирасига бағишлаб “Фафурга хат” шеърини ёзади. Бу унинг виждоний бурчи эди. Шоир Жуманиёз Жабборовга хат ёзиб, шеърнинг чоп этилиши билан боғлиқ таклиф ва истакларини билдиради. Шу хатида Шайхзода Абдулҳақ Ҳамид ҳақида маълумотлар берган эди. Унинг машҳур турк шоири бўлгани ва Фафур Фуломнинг бу адибга эътиқоди баланд бўлганини ёзганди. Фафур Фулом Абдулҳақ Ҳамиднинг аксар шеърларини ёд билгани, айни чоғда А.Ҳамид Нозим Ҳикматнинг устози бўлганини таъкидлади. Москвада ҳаволар совуб қолган, “шаҳри ларзон”га қайтиш орзусида эканини ёзганди мактубининг сўнггида. 1966 йилги зилзила туфайли шоир Тошкентни “шаҳри ларзон” деб атарди. Кўп ўтмай, Шайхзода Тошкентга қайтиб, Ёзувчиларнинг Дўрмондаги боғида дам ола бошлайди.

МУКОФОТСИЗ УМР

1959 йилнинг февраль ойида Москвада Ўзбек адабиёти ва санъати декадаси бўлиб ўтди. Декада тантаналарида Пиримқул Қодиров, Одил Ёқубов, Шухрат, Мирзакалон Исмоилий, Саид Аҳмад, Саида Зуннунова, Абдулла Қаҳҳор, Туроб Тўла, Асқад Мухтор, Шайхзода ва яна бир қанча ўзбек адиблари қатнашгандилар. Москвадан қайтишгач, бир гуруҳ ёзувчилар декада ҳисоботи билан Фарғона водийси меҳнаткашлари ҳузурига боришади. Бу гуруҳда Саид Аҳмад, Шухрат, Асқад Мухтор, Туроб Тўла ва Шайхзода ҳам бор эди. Учрашувлар жуда чиройли ўтади. Меҳмонхонада дам олишаётганда радиодан бир хушxabар тарқалади. Декада қатнашчиларидан баъзилари давлат нишонлари билан мукофотлангани

эълон қилинади. Советларда нишон билан тақдирланиш катта обрў ҳисобланарди. Зеро бу — меҳнатга мукофот саналарди. Радио хабаридан сўнг мукофотланганлар рўйхатида мен ҳам бормиканман? — дея ҳамма ўйга толди. Рўйхатда кимлар бор экан, деган қизиқиш билан Саид Аҳмад билан Туроб Тўла почтахонага бориб Тошкентга сим қоқишди. Рўйхатда улар билан бирга А. Мухтор ҳам борлигини билиб олишади. Лекин рўйхатда Шайхзоданинг исми йўқ эди. “Буни Шайх акага қандай айтамиз?” деб бошлари қотади. Қайтиб келгач, телефон қилолмадик, дейишади.

Лекин эртага бу рўйхат газеталарга эълон қилиниши турган гап. Эртага газетани кўриб Шайхзода анча хафа бўлишини ҳис қилган Саид Аҳмад бу кўнгилсизликни анча юмшатиш мақсадида гап қотади:

— Шайх ака, давлат сиз билан менга мукофот бермаса керак. Зотан бу дунёда яшаётганимизнинг ўзи бизлар учун катта мукофот эмасми?

— Нега энди? Сизни билмайман-у, лекин мен албатта мукофот олишим лозим.

— Мукофот олиш шунчалик муҳими сиз учун? Мукофотланишни жуда ҳам хоҳлайсизми?

— Йўқ. Одам мукофотсиз ҳам яшай олади. Лекин менинг минглаб талабаларим мукофотга лойиқ кўрилдимикин деб интиқиб кутишмоқда, — дейди Шайхзода.

Бир кундан кейин газеталар келади. Шайхзода рўйхатга кўз югуртиради. Рўйхатда Шайхзода номи йўқ эди. Шоирнинг юзида ҳеч қандай ўзгариш сезилмайди. Газетани столнинг устига қўйиб, кўзойнагини артишга тутинади. Кейин Шухратга ўғрилиб: “Шоир, келинг, бир қўл қарта ўйнайлик” — дейди. Кўнгли оғриганини билдирмасликка уринади.

Шайхзода оламдан ўтганида, унинг жанозаси куни одатга кўра, шаҳар маҳкамасидан олган орден ва медаллари учун духоба ёстиқлар юборишади. Одатда, бу ёстиқлар устига марҳумнинг нишон ва мукофотлар қўйилиб қабргача кўтариб борилади. Ёстиқларда нишонлар қанча кўп бўлса, марҳум шунчалик обрўли экан, деган тушунча туғилар эди-да. Аммо Шайхзода уйига келтирилган ёстиқларнинг ҳаммаси орқага қайтарилди. Чунки Шайхзоданинг битта ҳам медали йўқ эди...

ШАЙХЗОДА ВА ТУРК АДАБИЁТИ

Турк адабиёти 1927 йилгача ўзбек ёзувчилари томонидан имкон борича мутасил кузатиб борилган. Ўша даврда ўзбек матбуотида чоп қилинган турк шеърляти намуналари бунга далолатдир.

1927 йилдан кейин матбуотга Совет ҳукумати томонидан тазйиқ кучая борди. Қодирий ва Чўлпон миллатчиликда айбландилар. Совет мафкурасига мос келмайдиган ёзувчи ва шоирлар ижоди тақиқланди. Турк адабиёти ҳақида, айниқса Риза Тавфиқ, Яҳё Камол, Фаруҳ Нафиз, Ўрхон Сайфилар ҳақида гапириш мумкин бўлмай қолди. 1933 йилда Ҳамид Олимжон Миртемир билан ёзган бир мақоласида “Аланга” журналини, Туркиянинг Фаруҳ Нафиз ва Ўрхон Сайфи сингари миллатчи ва буржуа шоирларига эргашган янги ўзбек шоирларининг шеърларидан намуналар келтириб, уларни қоралайди.

1929 йилда “Аланга” журналида Абдулла Алавийнинг Нозим Ҳикмат ҳақида бир мақоласи босилади. Советлар ўз мафкурасига мос бўлган хорижий ўлкалар адабиётига энди руҳсатнома бера бошлаган эди. Туркиялик Нозим Ҳикмат — ана шундай руҳсат берилган дастлабки шоирлардан эди. Бу йилларда Ҳамид Олимжон, Миртемир, Йўқсилнинг Нозим Ҳикмат шеърларидан қилган таржималари журналларда эълон қилинади.

Советлар таркибига қўшилмаган туркий уруғнинг ёлғиз ўлкаси бўлиб қолган Туркияда Советлар қўшигини айтгучи Нозим Ҳикмат ва унга ўхшаганларни туркий халқларга танитилишининг алоҳида руҳий-ижтимоий мезони бор. Дунёнинг қайси бир бурчагида бўлмасин, коммунизм мафкурасини у ёки бу тарзда тараннум этган ҳар қандай ёзувчининг асари бу мамлакатда дарҳол таржима қилинар ва совет адабиёти хазинасига қўшиларди. Худди шу ёзувчи ташвиқот йўли билан бутун дунёда, социалистик мамлакатларда энг буюк ёзувчи сифатида тарғиб қилинарди...

Аттила Элхоннинг Нозим Ҳикмат ҳақида “Турк шеърининг кучини етти оламга танитди”, “Дунёнинг тан олинган ягона шоири” деганлари тўғри. Лекин бу роғлик Нозим Ҳикмат шеърининг кучидами ёки совет ҳайбаракаллачилигидамикин? Бу — ҳали ечимини кутаётган масала.

Мақсуд Шайхзоданинг Нозим Ҳикматдан қилган таржималари Ҳамид Олимжон ўғирмаларидан анча устун. Шайхзода таржималари 1962 йилда “65 шеър” номи билан китоб бўлиб чиқди. Унда Нозим Ҳикматнинг кириш сўзи ҳам бор.

Шайхзоданинг Нозим Ҳикмат билан танишуви анча олдин бошланганди. 1926 йилда Бокуда Нозим Ҳикмат билан учрашув ўрказилган эди. Бу анжуманда 18 яшар Шайхзода ҳам иштирок этди. Кейинчалик ҳам у Нозим Ҳикмат билан кўп марта учрашганди. Улар 1957 йилда Бокуда Фузулий таваллудининг 400 йиллиги тантаналарида ҳам бирга бўлишди. Шоир буни:

“Нозим Ҳикмат билан Бокуда
Тонглари кутишганим,
Фузулийнинг тўйида,
Ҳазар бўйида...” —

дея ўз шеърига мавзу қилганди.

Нозим Ҳикмат 1958 йилда Тошкентда ўтказилган Осиё ва Африка ёзувчилари учрашувида ҳам қатнашади. Анжуманга Осиё ва Африканинг 37 мамлакатидан 204 ёзувчи иштирок этганди. Ҳатто Оврупо қитъасидан ҳам 30 га яқин меҳмон келганди. Ўзбекистондан Шароф Рашидов, Ойбек, Комил Яшин, Фафур Фулом мазкур учрашувга мезбонлик қилдилар.

1965 йилда Москвада ҳам Осиё ва Африка ёзувчилари анжумани бўлиб ўтади. Учрашувда Туркиядан Азиз Несин, Яшар Камол ва Мелиҳ Жавдат Андай бор эди. Меҳмонлар Боку, Тошкент ва Самарқандга саёҳат қиладилар. Уларга Шайхзода ҳамроҳлик қилади. “Оддий бир шоир, оддий санъаткор, қандай катта обрў-эътиборда” деб ёзганди ўшанда Мелиҳ Жавдат Шайхзода ҳақида. Аслида бу — унинг беҳабарлигидан, ахир Шайхзоданинг бошидан қандай кунлар кечганини у қаёқдан ҳам билсин?

Шайхзода: “Турк шеърини Ўрта Осиё қирларида янгратайлик” дейди Мелиҳ Жавдатга. “Шеърларингизни босиб чиқарамиз” деб ваъда беради. “Ҳозирги замон турк шеърляти” номи билан Ў.Вали, М.Жавдат ва Ўқтой Рифат шеърларидан ташкил топган тўплам босилиб чиқади кейинроқ. Советларда социалист майлли бўлмаган бирор ёзувчи ва шоир ҳақида гапирилмасди. Эркин фикрли ижодкорлар “аксилнқилобчи” тамғаси билан Сибирга сургун қилинарди. Аммо Шайхзода ҳар қандай зуғумга қарамай, дафтаридан турк шеърлятининг ҳақиқий вакиллари умир бўйи ўқир эди. Ошиқ Пошо бор эди унинг дафтарларида. Ҳожи Байрам Вали бор эди. Тағин, Юнус Эмро...

Тошди яна дали гўнул¹
Сувлар каби чоғлар² мисан?
Оқдинг яна, қонли ёшим,
Йўлларими боғлармисан?
Қорли доғларин бошинда
Салқин-салқин ўлан булут³
Сочинг чўзиб баним учун⁴ —
Яшин-яшин ағлармисан?

Шу каби сатрларни Шайхзода қайта-қайта ўқиган бўлса ажабмас.

Фаруҳ Нафиз бор эди унинг дафтарида. Яҳё Камол бор эди. Яна Фозил Нажиб бор эди.

¹ Дали гўнул — девона кўнглил.

² Чоғлар — шаршара бўлмоқ.

³ Тўда-тўда юрган булут.

⁴ Сочинг ёйиб менинг учун.

Ф.Нафизнинг “Қизғаниш” деган нафис бир шеъри бор эди:

“Эҳтиёт бўл, гапирма, юзимга боқма зинҳор,
Эшитиб қоладилар, сени пойловчилар бор”.

Яҳё Камолнинг:

“Ҳофизнинг қabri қўйилган боғда бир гул бор эмиш
Янгидан очармиш ҳар кун қонаётган рангда у”.

деб бошланувчи “Риндларнинг ўлими” деган шеъри бор эди. Нажиб Фозилнинг 1927 йилда ёзилган “Алаҳсираш” шеъри ҳам шу дафтарда эди.

1930 йилларда миллатчи, буржуа шоири сифатида баҳоланиб, тақиқланган турк шоирларини Шайхзода яширин равишда, фақат ўз дафтаридагина ўқий оларди. Ижоднинг эркин ва ёрқин кунлари умиди билан ўқирди...

Шайхзода бу шеърларни кимдан ва қачон, қай тарзда олганини билмаймиз. Аммо бу шеърларнинг ён дафтарда сақланиши ҳам Прометейнинг Олимп тоғида бир ҳовуч чўғ олиб келгани каби улугъ жасорат эди!

ТОЛСТОЙ ЁШИ

Узоқ умр кўришни истарди, ҳаёт китобини юзинчи саҳифасигача ўқиб, йигирма биринчи асрнинг хушбўй баҳорларида сайру-саёҳат қилишни орзу қиларди Шайхзода. Чинор умридай узун умр кўриш хаёли... Ҳеч бўлмаса Лев Толстойчаллик умр кўриш орзусида эди. Аммо янада эртароқ келадиган “мард ва асл” ўлимга ҳам рози эди.

Бутун ҳаётини мулойимлик ва яхшилик билан яшади. Одамда энг аввало яхши фазилат бўлиши кераклигига ишонарди. У “Биз бу юртнинг гулларига қонимиздан сут бердик” дея, бутун тўхмат ва вафосизликларга қарши “мард ва асл” бўлиб ўлишни билди. Тигъ тортилиб, сўнгги нафасини олаётган Улуғбекни: “Дунё, дунё, бевафосан, биламан сени, лекин сенга ёмон фарзанд эмасдим-ку?!” дея сўзлатаркан, ўзи чеккан азоб-уқубатларга қарши Улуғбекни гапиртирганди.

Аҳли улфатнинг қандайдир сабаблар билан бевафолик қилиши уни жуда қийнардди. У бир хатида “Кошки барча ошноларим сен сингари вафодор бўлишса эди” деб ёзганди дўстларидан бирига.

Юраги уни фақат 21-асрга 33 йил қолган санага қадар етказа олди. У умр китобининг юзинчи саҳифасини ўқий олмади. Ярмини бир оз ўтган ҳам эдики, юраги уришдан тўхтади. Юзга кирмаса ҳам, 80 ёшга киришидан умиди бор эди. Толстой ёши дерди у бунни. Энг камиди шунча яшай олсайди. Ёмон фарзанд ҳам эмасди у замонасига. Аммо тақдир... Фазилат сайёди Шайхзода 59 ёшида рихлат қиларкан, тўхматнинг устаси фаранглари 85 баҳорни кўришди. Улар яшашди Толстой умри қадар. Аммо:

Умрлар бўладик,
Тиригида ўликдир.
Ўлимлар бўладик,
Ўлган олам тирикдир.

1967 йилнинг 19 феввалида, соат 11.30 да Шайхзода ҳаёт билан видолашади. Барча таъзия билдириш учун марҳумнинг уйига боради. Улар орасида Уйғун ҳам бор эди. Аммо Сакинаҳонимга таъзия билдириш учун унинг юзи чидамади.

Дафн кунини қор ёғарди. Чинғотой қабристонини сон-саноксиз дўстлари билан гавжум эди. Қабри узра кўз ёши тўкканлар қанча. Худди шунини сезгандай, бир вақтлар Шайхзода ёзганди:

Дўстлар, яхшиларни авайлаб сақланг,
“Салом” деган сўзнинг салмоғини оқланг.
Ўлганда юз соат йиғлаб тургандан,
Уни тиригида бир соат йўқланг.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

187

Машҳур “Ғафурга хат” шеърининг ёзилганига ҳали бир йил ҳам бўлгани йўқ. Юракларга изтироб солувчи бу марсияни Шайхзода қабри тепасида Туроб Тўла ўқийди. Уни тинглаб йиғламаган одам қолмади.

Хайр демай кетдинг, не деганинг у?
 “Тез қайтурман бемуҳлат” деганингми у?
 Ўлим ўзи ўткинчи бир ҳодисаю,
 “Ҳаёт мангу бир ҳолат!” деганингми у?
 Қайдан сени қидирай, адресинг қаер?
 Кимдан сени сўрайин? Одамлар не дер?

Бугун ўзи куйлаган Тошкентда Чигатой қабристонидаги мақбараси ва Ҳамид Сулаймонов номли қўлёмалар институтининг 47-фондида қолган меросидан бўлак Шайхзоданинг ҳеч кими, ҳеч нарсаси қолмаган. 6 жилд бўлиб нашр этилган куллиёти, шунингдек, “Жалолиддин Мангуберди” ва “Улуғбек” драмалари, ҳикмат тўла “Тошкентнома”, лирик шеърлари ўзбек китобхонининг тилида ва дилида. Зотан шоир:

Элга дастёр бўлса шеърларимиз,
 Демакки, умримиз ўтмапти бекор! —

деган эди бир шеърда. Гарчи ўлган бўлса ҳам, Шайхзода ўзбек халқи қалбида яшайди. Тошкент уни асло унутмайди!

“Мен Оллоҳнинг бандасиман”

Люсьен КЭРЭН, “Амир Темур салтанати”,
Тошкент, “Маънавият” нашриёти, 1999 й.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, соҳибқирон Амир Темурга Ватанимиз пойтахтида улкан ҳайкал ўрнатилди, улуғ зотнинг таваллуд саналари ҳар йили тантанали равишда нишонланаяпти, буюк боболаримизнинг фаолияти тўғрисида янги-янги тадқиқотлар яратилаяпти. Муҳими, биз соҳибқирон Амир Темурни тобора тегинроқ англаяпмиз, идрок этаяпмиз. Худди шу нуқтаи назардан қаралса, франциялик Люсьен Кэрэннинг “Амир Темур салтанати” китоби ҳар жиҳатдан диққатга сазовордир.

Маълумки, Низомидин Шомий, ибн Халдун, ибн Арабшоҳ, Клавиho каби муаррихлар соҳибқироннинг замондошлари эди. Шу боис улар ёзган асарлар кейинчалик темиршунослик фани учун асосий манба бўлиб хизмат қилди. Француз олими Люсьен Кэрэннинг “Амир Темур салтанати” китоби ҳам илк манбалар асосида ёзилган. Бундан ташқари, у шу пайтгача ўзбек ўқувчиларига яхши таниш бўлмаган ғарблик тадқиқотчиларнинг илмий, фалсафий, бадий асарларидан ҳам унумли фойдаланган. Агар Л.Кэрэннинг китоби дастлаб 1978 йили Швейцарияда, 1980 йилда Францияда чоп этилганини эътиборга олсак, жаҳонда, ҳусусан, Европада Амир Темур шахсига қизиқиш ҳеч қачон сусаймаганига амин бўламиз. Яшириб нима қилдик, француз тадқиқотчисининг китоби чоп этилган йилларда мустабид Шўро тузуми исканжаси остида яшаётган ўзбек ўқувчилари “Кичик ёр”, “Тикланиш”, “Кўриқ” каби “доҳиёна” сохта асарларни мутолаа қилишга маҳкум этилган эли. Олий ўқув юр்தларининг талабалари ўша асарлар бўйича тарих тўғрисида ёлғон билимга эга бўларди. Чунки улар ёлғонни ялламай ютадиган шўровий тарғиботларга ишонишга мажбур этилганди. Ҳақиқат муқоясада билинади, баҳс-мунозарада туғилади. Муқояса қилиш учун эса тўлиқ маълумотга, баҳслашиш имкониятига эга бўлиш керак. Афсуски, Шўро даврида на униси, на буниси бор эди.

Л.Кэрэннинг китоби муқояса учун ҳам, мунозара учун ҳам жиддий мавзу бўлиши мумкин. Одатда, бирёқлама — тарафкашлик асосида ёзилган асарлар ўқувчида фикр уйғотмайди, фақат жиғини келтиради, холос. Л.Кэрэн эса холис тадқиқотчи сифатида имкон қадар ўқувчига тўла-тўқис маълумот беришга ҳаракат қилади. Боз устига, қуп-қуруқ тарихий маълумотларни саржинланган ўтин мисоли чиройли қилиб қалаштириб ташламайди, балки маълумотларни ақл-идрок тарозисида тортиб кўради, таҳлил ва талқин қилади. Фаол фикр юритаётган олим ўқувчинини ҳам фаол фикрлашга ундайди. Муаллиф “кириш”даёқ ўз олдига қўйган мақсадни аниқ-лўнда ифодалайди ва: “Агар Амир Темур фақатгина жангу жадал ёхуд ашаддий иштилолар ишқида ёнган буюк фотиҳ бўлганида эди, у тарихни кўп ҳам қизиқтирмасди ... Унинг шахси мураккаб, қарама-қарши ва ранг-баранг”, деб таъкидлайди.

Амир Темурнинг буюк саркарда — фотиҳлиги ва мураккаб шахс экани маълум. Аммо ярим дунёни зир титратган Жаҳонгирнинг жонли сиймосини аниқ-равшан кўз олдимишга келтира оламизми? Нима учун юз минглаб аскарлар соҳибқиронга садоқат билан хизмат қилганлар? Фуқаро нима учун ўз подшосидан рози бўлган?..

Ана шундай саволлар француз тадқиқотчисини ҳам қизиқтиради, жавоб излашга ундайди. Муаллиф тарихий далиллар асосида: “Амир Темур одамларга на бир илоҳий хабар, на ватанпарварлик руҳи ва на ирқчилик туйғусини берди, аммо шунга қарамай улар Чингизхондан кейин бошқа ҳеч бир зот қўлламаган қатъий бир тартиб оқибатида юзага келган чарчоқ ва азоб-уқубатлар тўла ҳаёт тарзини танлаб, унга хизмат қилишга рози бўлганлар. Демак, Амир Темурдан ўта кучли бир нур ва таъсир кучи таралиб турган” (36-бет), деб хулоса чиқаради. “Нур ва таъсир кучи” иборалари мавҳум тушунчаларни ифодалайди. Дафъатан, муаллиф “аравани куруқ олиб қочаётгандек” туюлади. Чунки у ўзбек ўқувчилари ўрганиб қолган тарзда фикр юритмайди. Яъни талқон ошатиб қўйиб, изидан сув тутишга шошилмайди. Қани, нима бўлар экан дегандек, арқонни узун ташлаб қўяди. Шу йўсинда ўқувчи диққат-эътиборини чалғитмасдан мудом бир нуқтага йўналтириб туради. Л.Кэрэн китоби саҳифаларига юзаки кўз югуртирган киши кўп гапларни уқмайди, шунинг учун уни ўта синчковлик билан мутолаа қилишга тўғри келади. Муаллиф “нур ва таъсир кучи таралиб туришига” ишонч ҳосил қилиш учун соҳибқирон фаолияти билан бир қаторда умуман темурийлар шажарасини синчиклаб кўздан кечиради.

1395 йил 15 апрель куни Амир Темур лашкари Тўхтамышхон аскарлари билан тўқнашгани тарихдан маълум. Тонгдан шомгача қонли жанг-жадал давом этади, Терак дарёсининг сувлари қип-қизариб оқади. “Жангдан сўнг Амир Темур лашкарлари қаршисида ерга тиз чўкди ва шу оғир дамда ўз паноҳида асрагани учун худованди каримга шукрона айтди. Ҳаёт-мамот жангидан омон чиққан ҳар бир навкар худонинг бу кароматига шохид эди: худди мана шу ишонч уларнинг ўз саркардасига бўлган улкан эътиқодини янада кучайтирди”(76-бет). Муаллиф соҳибқироннинг “таъсир кучи” нимада эканини нозик илғайди: Амир Темур лашкарлари қаршисида тиз чўкади! Саркарда ҳар бир аскари билан бир тану бир жон эканини намён қилади, уларга ишонади — навкарларига жонини ҳам топширади. Натижада “уларнинг ўз саркардасига бўлган улкан эътиқодини янада кучайтиради”. Соҳибқирон Тўхтамышхон устидан ғалаба қозониб пойтахтига қайтгач, дабдалаби зиёфат берилади. “Эртаси кундан бошлаб Амир Темур салтанат юмушларига шўнғиб кетди: унинг қаҳри қаттиқлигини билган амалдорлар ва сипоҳилар қалтираб турришарди. Ўзи узоқ вақт йўқлигида бўлиб ўтган воқеалар баённи диққат билан тинглагач, нарх-навонинг ҳаддан ташқари ошиб кетишига йўл қўйган савдогарлар ва айбдорларни дорга остирди. Бева-бечораларга кийим-кечак ва озиқ-овқат улашди. салтанат фуқаролари эса уч йил давомида барча солиқлардан озод қилиндилар” (80-бет). Ҳиндистондан зафар билан қайтган Улуғ амир: “Ёлғиз Худонинг иродаси билангина биз бу зафарга эришдик”, дейди (93-бет).

Муаллиф “Амир Темурдан ўта кучли бир нур таралиб турган” деб эътироф этганда соҳибқироннинг адолатпарварлигига, унинг Оллоҳдан қўрқинишига, яъни иймон-эътиқоди бутунлигига, лафзи ҳалол эканлигига ишора қилмайми?.. Худди шундай. Фақат Л.Кэрэн айрим жайдари қаламкашларга ўшаб эзмаланиб насиҳат-гўйлик қилмайди, хулоса чиқаришни ўқувчи ҳукмига ҳавола этади.

Китоб мутолааси жараёнида Амир Темурнинг оддий инсонларга хос хусусиятлари билан яқиндан танишиб борамиз. Тахт вориси — ўн тўққиз яшар суюкли набираси Муҳаммад Султон бевақт вафот этгач, “у ўтирган тахтидан тушиб, эғнидаги либосларини парча-парча қилди ҳамда алаҳсираб ва ўкириб ерга қулади”(138-бет).

Гуржистонни забт этиб, Қорабоғ яқинида Байлақон шаҳрининг бунёд этилишига бош-қош бўлган соҳибқирон “илм ва фикр аҳли орасидан энг машҳурларини таклиф этиб, улар билан Оллоҳнинг буюк қудрати ҳақида, ҳаёт ва ўлим, бу дунёнинг фонийлиги ҳақида суҳбатлар уюштиради. Мунозараларда шахсан иштирок этган Амир Темур салтанат фуқароларининг ҳаёти ва эътиқодлари билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилишда ўзи ва вазирларига зарур маслаҳатларни бермаганликлари учун уламоларни жиддий танқид қилади. Ўз шаънига ортиқча мақтов-мадҳиялар битганликлари учун уларни койийди:

— Мен Оллоҳнинг бандасиман, бундай майда-чуйда гапларга муҳтож эмасман! — деди”(141-б.).

Навбатдаги ғолибона юришдан сўнг Самарқандга қайтган Амир Темур: “Улуғ амир йўқлигидан фойдаланиб, ўз шахсий манфаатларини ўйлаб иш тутган имонсиз амалдорлар ва инсофсиз савдогарлар жазоланажаги эълон қилинди. Айбдорлар

мансаби, молу дунёси ва сарой аҳли билан қариндош-уруғчилигидан қатъи назар, сўроқ қилиниб, ҳибсга олиндилар ва шафқатсиз жазоландилар” (142-б).

Ажаб ҳол: яқин йилларда биз “Темурланг оддий меҳнаткашларга, ишчи-деҳ-қон синфига чексиз жабр-зулм ўтказарди” деб тўтиқуш мисоли сайраб юрардик. Аслида эса, соҳибқирон халққа зулм ўтказган амалдорларни, инсофсиз савдогарларни жазолар экан. Хушомадгўйликни, лаганбардорликни, сохта шон-шуҳратни еқтирмайдиган Амир Темур мудом оддий фуқароларнинг мафаатини кўзлайди, нарх-наволарнинг барқарор бўлишига алоҳида эътибор беради, шу йўсинда муомаладаги пулнинг қадрсизланишига чек қўяди. Бу ҳодисалар Амир Темур ўз даврининг етук иқтисодчиси эканини, у халқнинг нон-насибасига, ризқига хиёнат қилинишига асло йўл қўймаганини яққол кўрсатиб турибди. Биз Амир Темурни чин маънода халқпарвар дохий деб атасак тарихий ҳақиқатга тўғри ёндашган бўламиз.

Муаллиф фотиҳ бобомизнинг зафарли юришлари тўғрисида ҳам тарихий манбалар асосида жонли ҳикоя қилади. Айрим ўринларда фақат “баррикада”нинг нариги томонида турган муаррихларнинг маълумотларига кўра фикр юрилтаётгандек туюлади. Бироқ, Амир Темур яшаган давр нуқтаи назардан қаралса, жангу жадалларнинг тафсилотлари, буюк салтанат барпо этиш йўлидаги қурбонликлар ҳаққоний баён этилади. Назаримизда, Л.Кэрэн ўз китобида асосий мақсадига эришади — у соҳибқирон Амир Темурнинг жонли сиймосини яратади. “Амир Темур ўлимдан қўрқмасди. У ҳақиқатни — у қанчалик аччиқ бўлмасин — ҳамма нарсадан устун қўярди. У ёлғончилар, мақтанчоқлар ва фирибгарларни ёмон кўрар, омади чопмаганида куюнмас, ютуқларидан мағрурланиб кетмас эди. Унинг ҳузурида уятсиз сўзлар айтилишига, қон тўкишлар ва ғорат қилишлардан мақтаниб сўзлашга йўл қўйилмас эди. У жасур, мард, салобатли ва ҳурматли инсон эди. У ҳеч қачон илгари қабул қилган қароридан қайтмас, бир сўзли ва бир амалли инсон эди,” — деб иқтибос келтиради муаллиф.

Бундан ташқари, китобда Амир Темур вафотидан сўнг темурийлар салтанатида рўй берган ўзгаришлар, жумладан, Шоҳруҳ ва Мирзо Улуғбек ҳукмронлик қилган йиллар, Мирзо Бобурнинг буюк империя тузиш йўлидаги саъй-ҳаракатлари тўғрисида ҳам батартиб маълумотлар берилган.

Умуман олганда, Л.Кэрэннинг ўн етти бобдан иборат “Амир Темир салтанати” китоби жаноб Луи Базен (Париж университетининг Туркий тадқиқотлар институти директори) сўзбошида таъкидлагандек, “буюк бир оиллага бағишланган бўлиб, унда аниқ тарихий фактлар ёрдамида, бир томондан, оёғи ногирон, аммо шунга қарамай, иккинчи томондан, қудратли фотиҳ бўлган Амир Темурнинг ёр-қин характери ёритилади”. Қисқаси, шу пайтгача тарихда “нима бўлганини” билишга қизиққан ўқувчилар озми-кўпми қониқиш ҳосил қилган бўлсалар-да, аммо тарих нима учун шундай бўлганини яхши англамас эдилар. Чунки шўравий ақидаларга асосланган илм-фан талқини бўйича, “тарихни халқ яратарди”, ШАХС эса, жуда борса, фаол томошабин бўларди, холос. Ваҳоланки, тарихни буюк ШАХС-лар яратар экан. XVI асрда ижод қилган машҳур инглиз драматурги Кристофер Марло яратган “Амир Темур” фожеасининг бош қаҳрамони ибораси билан айтганда:

“Тақдирим бутунлай менинг измимда,
Тарих ғилдирагин бурар қўлларим”.

“Амир Темур салтанати” китоби ўқувчиларни фаол ўйлашга ўргатади. Ўйлашни ўрганган ўқувчи эса ўзини танийди, ўзлигини танийди, инсоний қадр-қимматини англаб етади ва истиқлолнинг онгли аъзолари сафидан муносиб ўрин олади.

Биз жаноб Люсьен Кэрэн ва асар таржимони — адабиётшунос олим Баҳодир Эрматовга чин дилдан миннатдорчилик изҳор этамиз.

*Олима НАБИЕВА,
Ўзбекистон Республикаси Президенти
ҳузуридаги Давлат ва жамият Қурилиши
Академияси аспиранти.*

Содиқ ХИДОЯТ

Тахти Абу Наср

Шероз яқинидаги Тахти Абу Наср адирида Чикаго давлат музейининг илмий экспедицияси икки йилдан бери археологик қазилмалар олиб боряпти. Бироқ шу пайтга қадар экспедиция диққатга сазовор ҳеч вақо топгани йўқ. Улар фақат тор ва қоронғи гўрларнигина топишди. Бу гўрлар ичида жуда кўплаб одамлар суяги, қизил хурмачалар ва кўзалар, бронза қопқоқлар, уч қиррали камалак ўқлари, исирғалар, узуклар, маржонлар, ханжарлар, Исқандар Мақдуний ва Иракий зарб қилдирган тангалар, каттагина уч оёқли шамдон топилди, холос.

Археология билимдони, қадимги тилларни сув қилиб ичиб юборган доктор Уорнер сопол идишлардаги белгиларни, одамлар ёхуд жониворларнинг шакли туширилган, миҳча ёзувларда нималардир ёзилган чўзинчоқ муҳрларни синчиклаб ўрганиб, бирон-бир қизиқроқ нарса топишга ҳаракат қилди.

Унинг ҳамкасблари — бошларига қалпоқ кийган, кўк рангли усти-бошлари эзилиб кетган, жазирама қуёш нурлари остида қўллари ва оёқлари қорайиб кетган, қўлтиғидан сира папкаси тушмайдиган Горст билан Фримен эртадан-кечгача ишчилар билан шуғулланишар, дафтарларига нималарнидир ёзиб боришар, қазилаётган жойларни сувратга олишарди. Аммо уларнинг ҳам сопол синиқларининг миқдорини кўпайтиришдан бошқага кучлари етмасди. Бора-бора учовларининг ҳам ишдан кўнгиллари совиди ва бир амаллаб шу йилнинг охиригача етиб олишга, янаги йилда эса экспедициянинг қидирув ишларини бутунлай йиғиштиришга аҳд қилишди.

Бошиданоқ экспедицияни чалғитган, қўйини пуч ёнғоққа тўлдирган нарса Тахти Жамшид мақбараси жойлашган қоя бўлди. Мақбаранинг юқори қисми қора тошдан урилганди. Унинг синиқлари теварак-атрофда бетартиб сочилиб ётар, шу ернинг аҳли улардан қурилиш материали сифатида фойдаланар эди. Пастдан қоянинг устига олиб чиқадиган тош зина бор эди, пастга ҳам худди шунақа зинадан тушиларди.

Қарама-қарши томондаги адир устида жойлашган уйда доктор Уорнер кун бўйи топилган нарсаларни ўрганиш билан банд бўларди. Уйда қазноқ, ўчоқ боши, кирхона, катта зал ва айвон бор эди. Айвон улар учун емакхона ва меҳмонхона вазифасини ўтарди. Залнинг чап томонидаги хона ётоқ эди. Бир вақтнинг ўзида ҳайдовчилик вазифасини ҳам ўтайдиган мулозим Қосим озиқ-овқат харид қилиш учун тез-тез Широэга бориб турарди, негаки на Дасти Хизрда, на Ҳарам Делакда,

Озод
ШАРАФИДДИНОВ
таржимаси

Содиқ Хидоят (1906-1951) Эроннинг XX асрдаги энг йирик адибларидан бири. У, айниқса, қисса ва ҳикоя жанрида катта маҳорат билан фаолият кўрсатган.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

192

на шундоққина йўл бўйида жойлашган, теварак-атрофи девор олинган қишлоқчада бирон егулик топишнинг иложи бор эди — бу ерларнинг аҳолиси чала курсоқ ҳолда кун кечирарди.

Барам Делак анча дилтортар қишлоқ эди. Унинг оби-ҳавоси анча сафоли эди. Шунинг учун кўпинча Широ аҳли бу ерга дам олиш учун келиб турарди. Ўзлари учун керакли нарсаларни олиб олишиб, бу ерларда икки-уч кун истироҳат қилиб кетишарди.

Доктор Уорнер билан шериклари ҳам ишдан бўш вақтларида Барам Делакка бориб сайр қилиб қайтишар экуд катта залда ўтириб олиб китоб ўқишар ва шахмат ўйнашарди.

Аммо Синувийнинг тобути топилгандан кейин ҳамма нарса ўзгарди-қолди. Айнақса, доктор Уорнернинг турмуши бутунлай бошқача бўлиб қолди. Ахир, тобутнинг топилиши ўз-ўзича олганда ҳам муҳим археологик кашфиёт эди. Бунинг устига, олимлар битта муҳим ҳужжат ҳам топишганди. Шу ҳужжат Уорнернинг ҳамма вақтини банд қилди-қўйди.

Бир куни Фримен бир гуруҳ ишчилар билан одатдаги қазилма ишларини олиб бораётганда қўққисдан бир плитага дуч келди. Ишчилар у билан бирга яна бир неча тошдан йўнилган плиталарни кавлаб олишгач, Фримен адирнинг ичига кириб кетган ер ости йўлини кўрди. Шу йўлакдан бориб Уорнер, Фримен ва Горет баҳайбат тош тобутни топишди. У куб шаклида бўлиб, яхлит тошдан йўниб ишланган эди. Жуда катта қийинчиликлар билан уни жойидан қўзғатиб, уйга олиб келишди ва ётоққа ўрнатиб қўйишди.

Бениҳоя эҳтиёткорлик билан археологлар тобутнинг тош қопқоғини очишди ва тобутнинг бир бурчида чордона қуриб, бошини қуйи солиб, тиззаларини қучганича бужмайиб ўтирган мўмиёланган эркакни кўришди. Мўмиёнинг эгнида қимматбаҳо зарбоф кийимлар, кўкрагида қимматбаҳо тошлардан терилган шода маржон бор эди, белида эса дудама қилич. Бошида мачдан шлем ялтираб турар, у икки қат дур билан безатилганди. Унинг кийимларига аллақандай ўзгача ёғ шимдирилган, юзини эса энгилгина бир парча мато беркитиб турипти.

Уорнер эҳтиёткорлик билан унинг юзидаги пардани очди. Ипак парданинг оғзини яшириб турган бурчаги гўё чайналгандек кўринарди. Унда ҳатто қон доғи ҳам сезилиб турарди. Териси юз суякларига ёпишиб ётипти. Лекин мўмиёнинг кўзлари очиқ, ялтираб турипти. Мўмиёни синчиклаб текшириб кўрган Уорнер унинг кўкрагида аллақандай маъдан идиш борлигини кўрди. У дуолар ёзилган ўрамлар солиб қўйиладиган ғилофга ўхшар ва кумуш ҳалқага осиб қўйилган эди.

Доктор Уорнер ғилофни ажратиб олиб, унинг ичидан икки лахтак тери чиқарди. Уларнинг бирида паҳлавий ёзувида алланима ёзилган, иккинчисида эса аллақандай геометрик шакллар ва белгилар чизилганди. Уорнер тобут ичидаги буюмларни тадқиқ қилишга киришишдан аввал ҳужжатни ўқиб кўришга аҳд қилди.

Ҳужжатни тадқиқ қилиш ва ҳижжалаб ўқиб чиқиш бир неча ҳафта давом этди. Шу вақт мобайнида олим шу қадар ишга берилиб кетдики, у ҳатто кўпинча уйқу билан овқатни ҳам унутиб қўярди. У ёлғиз ўтириб қадимий китобларни ўқирди. Бу китобларга унинг шерикларининг тиши ўтмасди. Олим кўпинча ўз-ўзига гапириб кетар, ҳамкасблари бўш бўлганда эса улар билан ҳужжатнинг мазмуни тўғрисида гурунглашарди. Умуман, Фримен билан Горстнинг назарида доктор Уорнернинг феъли-атвори ғалатироқ бўлиб қолганди.

Бир куни кечга томон Фримен қўлида бир ҳовуч қизғиш сопол синиқларини кўтариб залга кириб келди. Сопол синиқларида тўқ жигарранг бўёқда чапдан ўнгга қаратиб нималардир ёзилган эди. У қўлидаги синиқларни залнинг ўртасида турган каттакон стол устига қўйди. Стол устида шундоқ ҳам эски-янги газеталар, журналлар, ҳар хил расмлардан таркиб топган альбомлар уймалашиб ётарди. Доктор Уорнер оғзидаги трубкасини бурқситиб хона бўйлаб одимлаб юрипти. Кейин Фрименнинг ёнига келиб сўради:

— Горст қани?

— Айлангани кетди. Бир ҳафтадан бери у жуда ҳам ўзгариб қолган. Бўнинг ҳайрон қоладиган жойи йўқ, албатта. У икковимиздан ҳам ёш, бу ерда эса қовжиратадиган қуёш-у, бир тахлитдаги ҳаётдан бошқа кўнгилхушлик қиладиган ҳеч вақо йўқ. Қийналиб кетди, бечора.

— Широзга кетдимиз?

— Ҳа. Якшанба куни биз бирга Барам Делакка борган эдик. Бу ерда аёл киши аралашган бўлса ҳам ажаб эмас.

— Начора, томирларида қони гупириб кетган бўлса майли, унга айтиш керак — билганини қилсин. Бироқ унга айтиш эсимдан чиқиб қолипти — бугун оқшом мен у билан ҳам, сиз билан ҳам гурунглашмоқчи эдим. Мен саккизу ўттиз минутда васиятда айтилган ҳамма маросимларни тугатмоқчиман.

— Қанақа маросимлар? — деб ҳайрон бўлди Фримен. — Анави айтган ибодатингизми? Махсус бир шаронгда бу дуоларни ўқиса, мўмиё тирилади дебмидингиз?

— Биламан, сен ичингда мендан куласан. Лекин адашма! Мен сизларнинг ҳаммангиздан кўра ортиқроқ даражада даҳрийман. Лекин назаримда бу васиятни аёл киши ёзган. Бу аёл юзлаб йиллар нарисида тириклай кўмилган. У мўмиёга озиқ бўлиш учун ўлаётганига ишончи комил бўлган. У вақти-соати келиб, ёзган васиятини одамлар ўқийди, деб умид қилган. Модомики, биз унинг васиятини ўқиб чиққан эканмиз, энди унинг истагини бажо келтирмоғимиз керак. Ахир, биз унинг олдида бурчдормиз. Унинг рашки олдида бурчдормиз... Унинг истагини бажо келтиришнинг унча қийин жойи ҳам йўқ. Фақат иккита ўчоқ керак — мен уларни тайёр қилиб қўйдим. Уч-тўрт бўлак лақча чўғ-у, ярим соат сабр-бардош керак, холос. Бошқа ҳеч нарсанинг ҳожати йўқ. Ким билсин! Биз ҳали-ҳануз ажодларимизнинг сиру асрорини тугал ўрганиб етганимиз йўқ.

— Жуда кулгили эмасми, ахир, бу гаплар? Мен бу васиятнинг ижрочилари бўлмоғимиз учун ҳеч қанақа зарурият кўраётганим йўқ. Агар бу тобут бошқа одамларнинг қўлига тушиб қолганда эди, улар бу аёлнинг истагини бажо келтириб ўлтирмас эдилар...

— Лекин у бизнинг қўлимизга тушди-ку! Шунинг учун биз бурчимиз буюрган ишни қилмоғимиз керак деб ҳисоблайман.

Уорнер кўҳна сопол синиқларига ишора қилди.

— Сиз нима деб ўйлайсиз? — деди у. — Мана шу сопол синиқларига қараб, тўрт-беш минг йил муқаддам шу тоғ этагида шарақлаб қайнаб ётган булоқлар ёнида қандайдир одамлар яшаганини, улар шу косаларда овқатланганини аниқлаб бўладими? Худди шу сабабдан ҳам бу синиқлар илмий қимматга эга-да! Ҳолбуки, улар ҳеч қайси тарзда бугунги ҳаёт билан боғлиқ эмас. Бир инсон фожеасини ўзида мужассам этган ажойиб васият-чи? Сиз уни ҳам хурофот деб ҳисоблайсизми? Нима деб ўйлайсиз — бугунги фан мураккаб жумбоқларни ҳал қилолмаган жойда биз қўлимизни қовуштириб ўтиравермоғимиз керакми? Агар расми илмфаннинг мақсади пул бўлса, мени авф этасиз-у, бу илм эмас, бу — шунчаки бир кўнгил хушлигига йўналтирилган эрмак. Мен эса ўз таклифимни жуда муҳим тадқиқот деб билмаман. Бирон натижа берадими-йўқми, бундан қатъий назар, уни амалга оширмоғимиз — бизнинг шахсий бурчимиздир!

— Сиз ўзингиз кеча айтдингиз-ку, ахир! Сиз учун васиятнинг ҳамма жойи равшан эмас экан, унда ҳали баъзи бир шубҳали ўринлари бор экан.

Мен фақат биргина сўзни, аниқроғи, фақат битта иборани тўла англаб етганим йўқ. Қолганларининг ҳаммасини таржима қилиб бўлдим. Бугун янги ойнинг ўн тўртинчи куни. Юлдузлар ҳам худди васиятда кўрсатилган тартибда жойлашган. Шунинг учун ҳам мен маросимни бошқа кунга қолдирмайман. Ҳужжатни ўқишда йўл қўйилган хатолар унчалик муҳим эмас. Васиятнинг охирида шундай дейилган: “Сеҳргарлик маросими тугагандан кейин талисмонни оловга ташлаш керак”. Йўқ, бу иборани бундай ўқиш керак: “Бу талисмон оловга ташланса, Симувия ўрнидан туради.” Ёки: “Олов ўчиб қолса, мўмиё ўрнидан туради. Эҳтимол, устига геометрик шакллар чизилган бир бўлак тери назарда тутилган бўлса керак. Афтидан, Симувия ўрнидан туриш учун сеҳргарлик тамом бўлгандан сўнг уни оловга ташлаш керакдир. Шошманг, ҳозир мен сизга бутун васиятни таржима қилиб бераман: у менинг чўнтагимда.

Доктор Уорнер стулга қулайроқ жойлашиб ўтириб олди, чўнтагидан ҳужжатни чиқариб, ўқий бошлади:

— “Яздон номи билан. Мен Гурандухт, қоҳин Вандаспнинг қизи, Барам Делакнинг ҳукмдори, Песанд ва Оқсаройнинг хўжаси, подшо Симувиянинг синглиси ва

хотиниман. Бизнинг турмушимиз ўн йил давом этди, аммо бу вақт мобайнида Симувиянинг уруғидан фарзанд бино бўлмади. Жодугарларнинг кўрсатмаси билан ва мавжуд расм-русмларга амал қидиб, менинг эрим иккинчи хотинга уйланди ва унинг ўғил туғиб беришини кутди. Аммо унинг уринишлари беҳуда бўлиб чиқди — ҳақимларнинг шаҳодатига кўра, ундан фарзанд бино бўлмас экан. Аммо Симувия батавфиқлик йўлидан кетмади, балки фаҳш йўлни танлади — у бир жодугар аёлнинг гапига кириб, аллақандай дорини ичди-да, паст табақадан чиққан қизни хотинликка олди. Уйланаётган пайтда мен билан Симувия ўртасида битим тузилган эди. Бу битимга кўра, у бошқа ҳеч кимга уйланмаслиги керак эди. Аммо Симувия ўзича иш тутди. Оқсаройда у ўз канизаги Хуршида билан ишратга берилди. У ҳамма ишларини йиғиштириб қўйди, вилоятни бошқаришга бепарво бўлди, Хуршиданинг олдида мени ҳар хил йўллар билан таҳқирлади. Охир-оқибатда у Хуршидани никоҳлаб олди. Мен бу ҳақоратлару шармандаликка чидай олмас эдим, шунинг учун тириклай гўрга кирмоқни афзал билдим. Мен жодугар ёрдамига сиғиндим. Никоҳ тўйи бўлган тунда мен Симувиянинг қадаҳига ухлатадиган дори аралаштириб қўйдим, Симувия ухлаб қолди. Лекин жодугар аёл менга Симувияни уйғотадиган дори ҳам берган эди. Бу — тумордир. Бироқ мен эрим билан ва унинг бошқа хотинлари билан бирга тириклай гўрга кирмоқни афзал кўраман. Майли, у ер остида, ўзининг олис ҳаёти давомида бизнинг қонимизни сўриб ётсин, майли, у паст табақадан чиққан Хуршидага уйланганининг ҳамма азобини тортсин, майли, акам билиб қўйсин — мен ҳамма ваъдаларимга содиқ қолганман! Уни ҳаётга қайтарадиган тумор васиятнинг ичида.

О, инсон, сен васиятни ўқиб чиқдинг. Билгилки, Симувия ўлгани йўқ, у — ухлаган, бу ёлғондакам ўлим. Жодугар аёлнинг ишораси билан у мўмиёга айланди, бу туморнинг ёрдами билан эса у қайта тирилади. Бунинг учун ойнанинг ўн тўртинчи тунида сен билан тобутнинг оралиғига парда тутмоқлик керак, доира чизиб, унинг ўртасига сепоялар ўрнатмоқ, тагидан ўт ёқиб, ўтга хушбўй малҳамлардан ташламоқ ва баланд овозда шу сўзларни айтмоқ лозим бўлади...” Шундан сўнг қадимий Авесто хатда ёзилган сўзлар келади. Уларнинг маъноси менга қоронғу, — деди доктор Уорнер. — Лекин уларни талаффуз этмоқ кифоя. Ҳар ҳолда, жоду вақтида талаффуз этиладиган дуоларнинг маъносини англамоқ мажбурий эмас. “Тумор оловга ташланиши биланоқ Симувия ўрнидан туради”. Бу сўнги иборани ҳам мен унча тушуна олмадим. Аммо, ўзингиз кўриб турибсиз, бу ерда ҳамма зарур нарсалар кўрсатиб қўйилган.

Доктор Уорнер қизиқиш билан Фрименга қаради, кейин васиятни тўрт буклаб, чўнтагига солиб қўйди.

Фримен бошини чайқади:

— Аёлларнинг рашки тўғрисидаги мангу қисса-да!

Уорнер кўзойнагини олиб, шишаларини артди-да, яна жойига қўндирди.

— Рашк дардидан бўлак менга анча-мунча нарса аён бўлди. Даставвал, бизнинг кўз ўнгимизда сосонийлар давридаги маишатпараст ҳукмдорлардан бирининг шахсий ҳаёти намоён бўлди. Иккинчидан, бу ҳужжатда Симувия бошқарган вилоятлар тилга олинган. Булар — Барам Делақ, Шоҳ писанд ва Оқсарой. Даети Хиэр қишлоғи Боғи зиндон деб аталган. Мен бу тўғрида бошқа бир ҳужжатда ҳам айтилганини аниқладим. Бундан ташқари, эндиликда бизга шу нарса аён бўлдики, сосонийлар даврида бир-бирларига яқин қариндошлар ўртасидаги никоҳлар ҳам одат тусидаги воқеалар бўлган экан. Бутун халқ ўртасида бўлмаса ҳамки, жамиятнинг олий табақаларида шундай бўлган. Энг муҳими эса шундаки, биз эндиликда нима учун ҳар бир қабрдан кўпчиликнинг суякларини топаётганимиз сабабини тушуниб олдик. Маҳаллий аҳолининг ҳикоя қилишича, қадим замонларда ишга ярамай қолган мункиллаган қарияларни йигит-яланглар иззат-икром билан шаҳардан ташқарига олиб чиқиб тириклай кўмиб ташлар эканлар. Бу одат жиндай ўзга тарзда африка қабилалари ўртасида ҳам маълум. Менинг ҳам бунга ишончим комил эди. Лекин энди бошқа бир нарса маълум бўлди: агар эри вафот этса, у билан бирга хотинини ҳам қўшиб кўмишган — хотини у дунёда ҳам ҳамроҳ бўлмоғи керак экан. Бу одат қадимда турли халқлар ўртасида амал қилган.

Бошқа томондан биз шунга амин бўлдикки, мўмиёнинг оғзи бир нарса тегиб кирлиниб қолган. У нарса уюб қолган қонга ўхшайди. Халқ ақидаларига қара-

ганда, агар мурданинг тишлари кафанга тегиб кетса, тирик қолганлар бирин-кетин ўла бошлар эканлар. Бундай фалокатнинг олдини олмоқ учун одамлар гўрларни кавлаб қонсираган қонхўрни топмоқлари ва бир зарб билан қалласини танасидан жудо қилмоқлари керак эди. Топилган ҳужжатда шундай ёзилган: “Майли, сизнинг қонингиз мурда учун озуқа бўлсин”. Мен ҳозир халқларнинг эътиқоди масаласига батафсил тўхтамоқчи эмасман. Лекин бу ўринда чинакам тарихий ҳужжатга эгамиз. Наҳотки, Симувия узоқ муддатли уйқуси давомида ўз хотинларининг қони билан озиқланган бўлса? Наҳотки, бу озуқа битта одамга кўп йиллар мобайнида кифоя қилган? Балки бир неча муддат ўтгач, эҳтимол унинг бутунлай овқатга эҳтиёжи қолмагандир! Мен иримчи эмасман, аммо ўзимнинг даҳрийлигимда ҳам собит қоладиган одам эмасман. Мен фақат ўша замонларнинг эътиқодларини тузукроқ билиб олмоқчиман, холос. Ахир, ҳозирги замон фанининг вазифаси ирим-сирим-у, хурофотларни бир чеккага қўйиб турайлик, ҳар қандай туйғу ёки моддий ҳодисаларни кейин ёпишган қатламлардан халос этиш, имкони бори-ча чуқурроқ таҳлил эмасми? Бироқ...

Шу чоқ аллақандай вальсни хиргойи қилиб, хонага шоша-пиша Горст кириб келди. Унинг кетидан ити эргашиб келганди. Горст шляпасини столнинг устига ташлади. Қосимни чақириб, унга шарбат келтиришни буюрди.

Доктор Уорнернинг гапи оғзида чала қолди. У Фрименга қаради.

— Биз ҳозиргина сизнинг тўғрингизда гаплашиб турган эдик, — деди Уорнер Горстга.

— Наҳотки мени мақтаган бўлсаларинг?

— Сизнинг қулогингиздан чўзиб қўйишга қарор қилдик.

— Менинг тўғримда Фримен айтган гапларга ишонманг. У Отеллодан баттар рашкчи. Биласизми, мен бугун оқшом икковларингни ҳам бир жойга таклиф этмоқчиман. Тўғрироғи, сизларни ўзим билан олиб кетмоқчиман.

У Инга деган итининг бошини силади. Уорнер трубкасига тамаки тўлдирди, уни эндирди ва кайф қилиб, уни чека бошлади. Қосим уч стаканда шарбат олиб келиб, уларнинг олдига қўйди.

Горст шарбатдан бир култум хўшлаб деди:

— Бугун сизлар Барам Делакда менинг меҳмоним бўласизлар. У ерда учта аёл бўлади. Мен лоақал бир марта араб эртақларидаги тунларга ўхшаган бир тунни ўтказиб кўрмоқчиман. Биз, ахир Шарқдамиз-ку! Шу пайтга қадар биз бу ерда жазирама қуёш-у, чангдан бошқа ҳеч нарса кўрганимиз йўқ. Бу чанглардан ҳатто киприкларимиз оқариб кетди. Мурдаларнинг суяклари билан эски чириган буюмлар орасида яшайвериб, ҳар қандай одамлик туйғуларини ҳам йўқотиб қўйдик. Доктор, сиз ўзингизга ажойиб бир ҳаётни танлаб олгансиз. Кун бўйи дим хона ичида ёхуд жазирама қуёш ёғдулари остида илмий тадқиқотлар билан бандсиз. Кечаси бемалол ётиб ухлаёлмайсиз, тез-тез ўрнингиздан туриб кетасиз, ўзингиз билан ўзингиз гаплашиб чиқасиз. Сиз китобга шўнғиган қўртга ўхшаб қолгансиз. Менга ишонаверинг, бунақа ҳаёт одамни тез қаритиб қўяди!

— Маслаҳатларингиз учун ғоятда миннатдорман, — деб жавоб берди. Уорнер, — лекин кўп таассуфки, айна шу бугун таклифингизни қабул қилолмайман. Гапимни эшитинг: шу бугун кечаси биз билан бирга бўлиб, жиндай кўмаклашиб юборишингизни илтимос қилмоқчиман. Мен бугун Гурандухтнинг васиятида айтилганларнинг ҳаммасини қилмоқчиман. Бугун ойнанинг ўн тўртинчи туни, қолган бўлса, яна бир ойлик ишимиз қолди, ундан ортиқ эмас. Кейин ҳисоботимизни тайёрлаймиз. Ана, кўрдингизми, ҳали кўнгилхушлик қилиш учун ҳам етарли вақтимиз бўлади.

Горст истеҳзо билан кулди:

— Ҳаммамизни масхаралаб, устимиздан кулган анави манжалақининг васиятини айтаюпсизми? Ҳазиллашяюпсизми? Мен иш шу даражага етар деб ўйламаган эдим. Манави қари маймунни тирилтиришга астойдил аҳд қилдингизми? Нима бало, ер юзида одам камлик қияпти деб ўйлайсизми? Уларнинг ёнига яна битта одам қўшилсин демоқчимисиз? Ундоқ бўладиган бўлса, биз Нью-Йоркдаги спиритизм жамиятининг мукофотига сазовор бўлишимиз муқаррар.

Уччовлари ҳам кулиб юборишди.

— Бу саҳрои биёбонда итдек азоб чекиб меҳнат қилаётганимизга ҳам беш ой-

дан ошиб қолди, — деди Горст. — Мана, қадимий тобутни топдик. Менимча, бу нақа қимматли топилмадан кейин жиндай кўнгилхушлик қилишга ҳам ҳаққимиз бордир. Менинг айбим шуки, мен сизларга ўхшаб фикр юритганим йўқ. Мен томобилда Широзга бордим, у ердан учта аёлни олиб келдим. Ҳамманинг оғзида биз топган тобут. Аёлларнинг назарида биз ҳазина топганмиз-у, унда қимматбаҳо жавоҳирлар тиқилиб ётипти. Ҳар ҳолда, улар ҳозир Барам Делахда, бугунги туғни у ерда чодирда ўтказишади, у ерлар ҳозир хилват жойлар, чўли биёбон. Ҳа, айтганча, вискилик шишаларимиз ҳали бутунми? Озиқ-овқатимиз етарли. Мен Қосимни жўнатганман. У ҳамма нарсани тахт қилиб қўйган.

— Экспедиция машинасида бунақа кўнгилхушлик ишларида фойдаланиш мен бутунлай қаршиман, — деди доктор Уорнер жиддий оҳангда. — Зимманимиз жуда катта масъулият борлигини унутиш ярамайди. Ҳамма бизнинг феъли-атворимизни синчковлик билан кузатиб турипти. Бунақа жойларда бир ҳўплам сув ичсангиз, шу ҳам ҳамманинг оғзига тушади. Бир-икки кун ўтиб-ўтмай, ўша Қосимнингизми ёки бошқа ишчиларми ҳар бир қилмишимизни ҳижжалаб дoston қилишади. Мен ҳар хил иғволарга озуқа беришни истамайман. Сизга маслаҳатим шуки, бу ишингиз охиригиси бўлсин.

— Хавотир бўлманг, — деб Уорнерни тинчлантирди Горст. — Биз шаҳардан ташқарида учрашдик. Бизни ҳеч ким кўргани йўқ. Лекин энг қизиғи шундаки, бугунги оқшомда биз шарқ музикасини ҳам тинглаймиз. Машшоқлар — яҳудийлар. Улар фақат маҳаллий куйларни чалишади. Бу куйлар Симувия ҳукмронлик қилган замонлардан қолган куйларнинг айнан ўзи бўлса ҳам ажаб эмас. Сизнинг қаримаймунингизнинг бир ўзи учта хотинга эга бўлган, бизнинг ҳар биримиз фақат биттадан хотинга эгаллик қиламиз-ку? Гапимга ишонаверинг, жонли одамлар орасида ҳам жиндай яшаб кўрайлик-да? Лекин мен сизларга ҳозирданоқ айтиб қўяй — мен ўзимга Хуршида хонимни оламан. У аёллар ичида энг навқирон. Тўсатдан Уорнернинг қовоқлари уюлди.

— Хуршида хоним дейсизми?

— Ҳа, Хуршида хоним. Баланд бўйли, кўзлари чақнаган: кулча юзли, қора сочли қиз. Ҳақиқий шарқ гўзали. Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг — унинг ўзи биринчи бўлиб менга эътибор берди ва менга мактуб йўллади. Эсингиздами; — деб Горст Фриманга юзланди, — яқшанба кун Оарам Делахда менга имо-ишоралар қилган аёл бор-ку — ўша-да...

— Жуда ғалати иш бўлибди-ку! — деб пинғиллади Уордер. — Симувиянинг учинчи хотинининг ҳам исми Хуршида эди!

— Мен сизни ҳазиллашяписиз деб ўйлаган эдим, қарасам, бу чўпчак хаёлингизни бутунлай эгаллаб олипти-ку. Наҳотки, доктор, сиз чиндан ҳам бу суяклар тирилади-ю, бизга нариги дунёда нималар бўлганини гапириб беради, деб ўйласангиз? Хўп қизиқ иш бўларди-да! Лекин афсуски, нариги дунёга рихлат қилганимизнинг тирилиб келишига ҳали анча муҳлат бор. Ундан кўра, унинг қимматбаҳо тақинчоқларини олиб қўяйлик. Бу бизнинг эҳтиёткорлигимизнинг далили бўлади. Кўрамыз шунда бу мурда тирилармикин, йўқми?

— Мурдага қўл теккизиб бўлмайди, — деди Уорнер жиддий оҳангда.

— Ҳар ҳолда, нима бўлганда ҳам уни қуролсизлантirmoқ керак, ёнидаги қилчани олиб қўймаса бўлмайди. Бирдан тирилиб қолиб, ҳаммамизни қилчдан ўтказиб, жавоҳирларини олиб, ғойиб бўлиб қолса, нима бўлади?

Уорнер кўзойнагини тўғрилади.

— Ҳа, бизни масхара қилиб кулаверинг. Ҳаққингиз бор. Чиндан ҳам ақл бовар қилмайдиган ғаройиб воқеа. Мен ўзим ишонмаяпман. Лекин ёлғондакам ўйлаш сирларига тўла. Биз қадимги дунё сеҳргарларининг хатти-ҳаракатлари тўғрисида ҳақ нарс билмаймиз. Сиз мўмиёнинг кўзига синчиклаброқ қарадингизми? Унинг худди тирик одамнинг кўзидек чақнаб туради, сизга тикилади. Уларга эҳтиёткор интиқом ва эҳтимолки, ҳаё туйғулари бирикиб кетган, гўё у ҳали ҳаётга тўймагандек. Мен ҳозирга қадар бу гапни айтганим йўқ эди — унинг кўзларида амламо чук тириклик асари ҳамон сезилиб турипти. Мен боя Фриманга айтдим — масхара до, у тирилмаган тақдирда ҳам биз, барибир, ҳеч нарса йўқотмаймиз. Лекин ёлғонди-ю, у тирилиб қолса, ёхуд лоақал қимирлаб қўйса — ўзингиз ўйлаб кўрдингиз қанақа оламшумул ҳодиса бўлар эди бу...

— Буни тасаввур қилишнинг ҳам иложи йўқ, — деб эътироз билдирди Горст. — Лекин мен бир нарсани билишни истардим — наҳотки бир неча юз йиллар ўтиб, одамни тирилтиришнинг йўли топилса? Майли, жасад мўмиёланган бўлсин. Унинг аъзолари аллақандай воситалар ёрдамида сақлаб қолинган бўлсин. Ундай бўлса, олис Сибирнинг мангу музликлари қатламларида сақланиб қолган мамонтларни ҳам тирилтириш мумкин бўладими? Наҳотки, ҳозир сиз айтаётгандай, бир неча юз йил ўтгандан кейин мўмиёни тирилтириб бўлса?

— Бунга мен ўзим ҳам сиздан кўра камроқ ишонаман, — деб жавоб берди доктор Уорнер. — Аммо сохта ўлим ҳолатининг ўзи ғаройиб нарса. У бизнинг кунларимизда ҳам аҳён-аҳёнда учраб туради. Масалан, ҳинду фақирлари ерга кўмилган ҳолда бир ҳафтадан бир неча ойгача ётишлари мумкин, кейин улар яна тириклар дунёсига қайтишади. Буни бир неча марта кузатишган. Менимча, бу табиий бир нарса. Ахир қиш бўйи ухлаб чиқадиган жониворлар бор. Улар ҳам ёлғондакам ўлим ҳолатига тушмайдиларми? Бирон дори ёхуд малҳамнинг кучи билан, ёхуд бирон тилсимот ёхуд яна бошқа бирон номаълум қудрат таъсирида Симуавий узоқ муддатли уйқу ҳолатига кирмаганмикин? Кейин уни бизга номаълум бир усул билан мўмиёлаштириб қўйишмаганмикин? Айни чоқда, унинг биронта ҳам аъзоси на бирон касалга чалинган, на қарилик туфайли заифлашган, на зарарланган, на чириган. Уларнинг бари ўзининг куч-қувватини сақлаб қолган. Агар биз илмга мактаб фанининг кўзлари билан қарамай, ирим-сиримларсиз ва хурофотсиз, чуқурроқ назар ташласак, ҳаётда ғаройиб нарсалар кўп эканини кўрамиз. Сиз билан биз мана шу ерда яшамоқдамиз ва ҳозир гурунглашиб турибмиз — шунинг ўзи мўъжиза эмасми? Ёки менинг бошимдан ҳамма сочим бирваракай тўкилиб кетмаса — бу ҳам мўъжиза эмасми? Агар манови стакандаги шарбат шиша билан бирга қўлимда буққа айланиб қолмас экан, бу ҳам бир мўъжиза. Бизнинг теваригимизда мўъжизалар кам эмас, лекин биз уларга кўникиб қолганмиз, шунинг учун бизга оддий ҳодисалар бўлиб туюлади. Агар шунга тескари, биз кўникамаган бирор воқеа рўй бериб қолса, биз шу заҳотиёқ уни мўъжиза деб номлаймиз. Агар бизнинг кунларимизда бирон олим топилса-ю, у ўзининг лабораториясида бирон жонли махлуқни ёлғондакам ўлим ҳолатига солиб қўйишга муваффақ бўлса, кейин эса бунинг исботи учун математик, физикавий ёхуд кимёвий формулаларга тўлиқ китоб ёзса, ҳамма унга ишонарди. Ҳозирги инсон ўзининг улуғворлигидан ўзи маст, ўзи қилган кашфиётлар ва ихтиролар вазидан табиатга ишонмай қўйган, ўзини-ўзи худо ҳисоблайди. Табиатнинг ҳамма сиру асрорини ўзлаштириб олганига ишончи комил. Аслида эса у мутлақо ночор ва ожиз бир махлуқ. Инсон тақаббур, у ўзининг билимларига сажда қилади ва шу саждасига таяйди, табиатнинг ҳамма ҳодисалари унинг формулаларига мос келишини хоҳлайди. Қадимги замонларда одамлар соддароқ ва камсуқумроқ бўлишган, улар мўъжизаларга кўпроқ ишонишган, шунинг учун ҳам мўъжизалар у вақтларда кўп-кўп рўй бериб турган. Айтмоқчиманки, одамлар табиатга ва унинг қонунларига яқинроқ бўлишган ҳамда бу номаълум кучлардан яхшироқ фойда чиқара билганлар. Мени ҳозирги аниқ фанларга қарши чиқаяпти деб ўйламанглар. Аксинча, мен аминманки, табиат ҳодисалари нечоғлик ғаройиброқ бўлса, улар мен учун шунчалик табиийроқ, моддийроқ ва табиат қонунлари билан шунча қаттиқ боғлангандир. Фақат шу пайтга қадар бу қонунларни ўқиб улгурмаган, холос. Нимаики бундан ташқарида бўлса, уларнинг бари кулгили ва ақл бовар қилмас нарсалардир.

— Сизнинг назарияларингиз билан менинг ишим йўқ, — деди Горст. — Эҳтимол, бу мўъжиза беқиёсдир, аммо биз мабодо ўз тажрибаларимизда муваффақиятга эриша олмасак — ҳолбуки, бемалол шунақа бўлиши мумкин, — эртага биз ҳайдовчимизнинг ҳам, ишчиларимизнинг ҳам назарида бутунлай обрўйимизни йўқотиб қўямиз. Ана унда ҳамманинг тилида дoston бўламиз,

— Мен ҳар эҳтимолга қарши эҳтиёт чораларини кўриб қўйганман. Ҳайдовчига жавоб бериб юбордим. Бунинг устига, эртага якшанба, биз ишламаймиз. Биз бир-биримизга ёрдам бермоғимиз керак. Васиятга мувофиқ тобутни биз ётоқда қолдириб, уни залдан ажратиб турмоқ учун орага парда тутиб қўямиз. Сиз менга зарур ёрданингизни бериб бўлганингиздан кейин истасангиз, маъшуқангиз билан тайинланган жойга учрашувга боравершингиз мумкин, ёки бу ерда қоламан де-

сангиз, ихтиёрингиз, тинчгина ўтириб, менинг хатти-ҳаракатимни назорат қилиб гурсангиз ҳам бўлади.

— Эътиборга олмоқ керакки, у замоналарда бу маросимни бажармоқ учун алоҳида шароит зарур бўлган. Ҳозир буларнинг бари унутилиб кетган деб эътироз билдирарди Горст.

— Мен қўлимдан келганича ҳамма нарсани ўрганиб чиқдим, — деб жавоб берди Уорнер. — Биламан, дуони ерга чизилган доиранинг ичида туриб ўқиш керак. Доирани комил ишонч билан, эътиқод овозда ўқимоқ зарур, чунки сеҳру жодуда сўзнинг ва эътиқоднинг кучи алоҳида аҳамиятга эга. Шунингдек, хушбўй ўт-ўланлар ёқилса, бу ҳам сеҳру жодунинг кучини оширади, чунки улар маросимга мувофиқ муҳит барпо этади. Бу жиҳатдан сиз хотиржам бўлаверинг.

— Мен бу гапларнинг жиддийлигига сира-сира ишона олмаяпман, — деди ҳижиллик билан Горст. — Лекин шундай бўлса ҳам, қоламан.

Кечки овқатдан кейин доктор Уорнер билан унинг ҳамкасблари тобутни кўтаришиб, жуда катта қийинчилик билан ётоқнинг эшиги олдига қўйишди. Уорнер ётоқда шам ёқди, унинг учидан аллақандай қора бир нарса бор эди, сўнгра тобутнинг ичидан бронза ўчоқни олди, залга кириб, эшикка парда осиб қўйди. Фримен гиламни қайириб қўйиб ўчоқни ёқди. Уорнер оловга бир оз исиріқ ташлади, кейин сандал дарахтининг майдалаб қўйилган бўлақларини қалади. Буларни у аввалдан тайёрлаб қўйган эди. Хонани қуюқ хушбўй тутун қоплади. Кейин у кўмир билан полга доира чизди ва чўнтагидан бир ўрам терини олиб, ўчоқнинг ёнида туриб, баланд овоз билан дуони ўқий бошлади. Фримен билан Горст залда стулларда ўтириб, индамай кузатиб туришарди. Инга уларнинг оёқлари тагида мудрарди.

Уорнер аллақандай ғалати ибораларни дона-дона қилиб айтди. У айтган сўзларининг маъносини ўзи ҳам англамас эди. Тасодифан устига геометрик шаклларнинг суврати солинган тумор унинг қўлларидан сирғалиб чиқиб, ўчоққа тушди ва бир зумда ёни битди. Уорнер буни пайқамай ҳам қолди. Қуюқ тутун ва хушбўй ҳидлар орасида доктор алланечук ғалати ҳолатга тушди. Унинг боши айлана бошлади, аъзои баданида титроқ турди. Бу титроқ ё қўрққанидан, ё асабларининг жунбушга келганидан қўзғолган эди. Овози шикасталаниб, кўзи тиниб кетди.

Мудраб ётгандай кўринган юввош Инга тўсатдан сапчиб туриб, вовиллаганча эшикка ташланди. Горст итнинг бўйинбоғидан ушлаб олди-да, зўрлик билан уни стол тагига кириб ётишга мажбур қилди. Бироқ Инга тинчимасди.

У ҳаяжон ичида сакраб хонадан чиқиб кетишга талпина бошлади. Бу орада Уорнер титроқ овозда бир нечта тушуниб бўлмайдиган сўз айтди ва тўсатдан қуюқ тутун таъсириданми ёхуд ҳаддан ташқари кучли асабий ҳаяжон оқибатидами, боши айланиб, тиззалари букилиб, полга қулади. Горст билан Фримен уни кўтариб олиб, узун курсига ётқизиб қўйишди.

Тумор оловга тушиши ҳамона мўмиёнинг бутун вужуди титраб кетгандай бўлди. Симувия акса урди, бошини кўтариб, ўрнидан турди. Кейин у тобутдан чиқди, дераза олдига борди ва уни очиб ташқарига чиқди. Новча, қоп-қора, озғин бу одам бир маромда одимлаб, Дасти Хизр қишлоғи томон йўл олди.

Енгил шабада турди. Тип-тиниқ осмон ялтираб турган залворли қўрғошин қопқоққа ўхшарди. Хира ой совуқ ва сўник нур таратиб, адирлар ва дараларни ёритиб турипти. Буларнинг бари бошқа аллақайси дунёда содир бўлаётганга ўхшарди. Унг томонга Тахти Жамшид дарвозаси қўр тўкиб турипти. Қора тошлардан барпо этилган бу иморат қадимги замонлардан сақланиб қолган ягона иморат эди. Теварак-атрофнинг ҳаммаси кавлаб ташланган эди. Симувиянинг сояси орқасидан ерга судралиб бормоқда.

Шу чоқда залдан Инганинг улигани эшитилди, лекин Симувия итга заррача эътибор бермай, ҳамон бир маромда одимлашда давом этмоқда эди. Симувиани кўрган одам уни бирон-бир номаълум қудрат етаклаб кетяпти деб ўйлаши мумкин эди.

У чарақлаб турган кўзларини ерга тикиб олган эди — гўё кўзини кўтарса, ой нуридан қамашиб кетадигандай. Қадимги замонлардан бери бу ерда рўй берган ўзгаришлар унинг парвойига ҳам келмади. Унинг фикрларини ҳамон хушбўй ша-

— Буни тасаввур қилишнинг ҳам иложи йўқ, — деб эътироз билдирди Горст. — Лекин мен бир нарсани билишни истардим — наҳотки бир неча юз йиллар ўтиб, одамни тирилтиришнинг йўли топилса? Майли, жасад мўмиёланган бўлсин. Унинг аъзолари аллақандай воситалар ёрдамида сақлаб қолинган бўлсин. Ундай бўлса, олис Сибирнинг мангу музликлари қатламларида сақланиб қолган мамонтларни ҳам тирилтириш мумкин бўладими? Наҳотки, ҳозир сиз айтаётгандай, бир неча юз йил ўтгандан кейин мўмиёни тирилтириб бўлса?

— Бунга мен ўзим ҳам сиздан кўра камроқ ишонаман, — деб жавоб берди доктор Уорнер. — Аммо сохта ўлим ҳолатининг ўзи ғаройиб нарса. У бизнинг кунларимизда ҳам аҳён-аҳёнда учраб туради. Масалан, ҳинду фақирлари ерга кўмилган ҳолда бир ҳафтадан бир неча ойгача ётишлари мумкин, кейин улар яна тириклар дунёсига қайтишади. Буни бир неча марта кузатишган. Менимча, бу табиий бир нарса. Ахир қиш бўйи ухлаб чиқадиган жониворлар бор. Улар ҳам ёлғондакам ўлим ҳолатига тушмайдиларми? Бирон дори ёхуд малҳамнинг кучи билан, ёхуд бирон тилсимот ёхуд яна бошқа бирон номаълум қудрат таъсирида Симуавий узоқ муддатли уйқу ҳолатига кирмаганмикин? Кейин уни бизга номаълум бир усул билан мўмиёлаштириб қўйишмаганмикин? Айни чоқда, унинг биронта ҳам аъзоси на бирон касалга чалинган, на қарилик туфайли заифлашган, на зарарланган, на чириган. Уларнинг бари ўзининг куч-қувватини сақлаб қолган. Агар биз илмга мактаб фанининг кўзлари билан қарамай, ирим-сиримларсиз ва хурофотсиз, чуқурроқ назар ташласак, ҳаётда ғаройиб нарсалар кўп эканини кўрамиз. Сиз билан биз мана шу ерда яшамоқдамиз ва ҳозир гурунглашиб турибмиз — шунинг ўзи мўъжиза эмасми? Ёки менинг бошимдан ҳамма сочим бирваракай тўкилиб кетмаса — бу ҳам мўъжиза эмасми? Агар манови стакандаги шарбат шиша билан бирга қўлимда буққа айланиб қолмас экан, бу ҳам бир мўъжиза. Бизнинг теваргимизда мўъжизалар кам эмас, лекин биз уларга кўникиб қолганмиз, шунинг учун бизга оддий ҳодисалар бўлиб туюлади. Агар шунга тескари, биз кўникмаган бирор воқеа рўй бериб қолса, биз шу заҳотиёқ уни мўъжиза деб номлаймиз. Агар бизнинг кунларимизда бирон олим топилса-ю, у ўзининг лабораториясида бирон жонли махлуқни ёлғондакам ўлим ҳолатига солиб қўйишга муваффақ бўлса, кейин эса бунинг исботи учун математик, физикавий ёхуд кимёвий формулаларга тўлиқ китоб ёзса, ҳамма унга ишонарди. Ҳозирги инсон ўзининг улуғворлигидан ўзи маст, ўзи қилган кашфиётлар ва ихтиролар важидан табиатга ишонмай қўйган, ўзини-ўзи худо ҳисоблайди. Табиатнинг ҳамма сир у асрорини ўзлаштириб олганига ишончи комил. Аслида эса у мутлақо ночор ва ожиз бир махлуқ. Инсон тақаббур, у ўзининг билимларига сажда қилади ва шу саждасига таяниб, табиатнинг ҳамма ҳодисалари унинг формулаларига мос келишини хоҳлайди. Қадимги замонларда одамлар соддароқ ва камсуқумроқ бўлишган, улар мўъжизаларга кўпроқ ишонмишган, шунинг учун ҳам мўъжизалар у вақтларда кўп-кўп рўй бериб турган. Айтмоқчиманки, одамлар табиатга ва унинг қонунларига яқинроқ бўлишган ҳамда бу номаълум кучлардан яхшироқ фойда чиқара билганлар. Мени ҳозирги аниқ фанларга қарши чиқаяпти деб ўйламанглар. Аксинча, мен аминманки, табиат ҳодисалари нечоғлик ғаройиброқ бўлса, улар мен учун шунчалик табиийроқ, моддийроқ ва табиат қонунлари билан шунча қаттиқ боғлангандир. Фақат шу пайтга қадар бу қонунларни ўқиб улгурмаган, холос. Нимаики бундан ташқарида бўлса, уларнинг бари кулгили ва ақл бовар қилмас нарсалардир.

— Сизнинг назарияларингиз билан менинг ишим йўқ, — деди Горст. — Эҳтимол, бу мўъжиза беқиёсдир, аммо биз мабодо ўз тажрибаларимизда муваффақиятга эриша олмасак — ҳолбуки, бемалол шунақа бўлиши мумкин, — эртага биз ҳайдовчимизнинг ҳам, ишчиларимизнинг ҳам назарида бутунлай обрўйимизни йўқотиб қўямиз. Ана унда ҳамманинг тилида дoston бўламиз,

— Мен ҳар эҳтимолга қарши эҳтиёт чораларини кўриб қўйганман. Ҳайдовчига жавоб бериб юбордим. Бунинг устига, эртага якшанба, биз ишламаймиз. Биз бир-биримизга ёрдам бермоғимиз керак. Васиятга мувофиқ тобутни биз ётоқда қолдириб, уни залдан ажратиб турмоқ учун орага парда тутиб қўямиз. Сиз менга зарур ёрдамнингизни бериб бўлганингиздан кейин истасангиз, маъшуқангиз билан тайинланган жойга учрашувга бораверишингиз мумкин, ёки бу ерда қоламан де-

сангиз, ихтиёрингиз, тинчгина ўтириб, менинг хатти-ҳаракатимни назорат қилиб гурсангиз ҳам бўлади.

— Эътиборга олмоқ керакки, у замоналарда бу маросимни бажармоқ учун алоҳида шароит зарур бўлган. Ҳозир буларнинг бари унутилиб кетган деб эътироз билдирарди Горст.

— Мен қўлимдан келганича ҳамма нарсани ўрганиб чиқдим, — деб жавоб берди Уорнер. — Биламаан, дуони ерга чизилган доиранинг ичида туриб ўқиш керак. Доирани комил ишонч билан, эътиқод овозда ўқимоқ зарур, чунки сеҳру жодуда сўзнинг ва эътиқоднинг кучи алоҳида аҳамиятга эга. Шунингдек, хушбўй ўт-ўланлар ёқилса, бу ҳам сеҳру жодунинг кучини оширади, чунки улар маросимга мувофиқ муҳит барпо этади. Бу жиҳатдан сиз хотиржам бўлаверинг.

— Мен бу гапларнинг жиддийлигига сира-сира ишона олмаяпман, — деди ҳижиллик билан Горст. — Лекин шундай бўлса ҳам, қоламаан.

Кечки овқатдан кейин доктор Уорнер билан унинг ҳамкасблари тобутни кўтаришиб, жуда катта қийинчилик билан ётоқнинг эшиги олдига қўйишди. Уорнер ётоқда шам ёқди, унинг учидан аллақандай қора бир нарса бор эди, сўнгра тобутнинг ичидан бронза ўчоқни олди, залга кириб, эшикка парда осиб қўйди. Фримен гиламни қайириб қўйиб ўчоқни ёқди. Уорнер оловга бир оз исириқ ташлади, кейин сандал дарахтининг майдалаб қўйилган бўлақларини қалади. Буларни у аввалдан тайёрлаб қўйган эди. Хонани қуюқ хушбўй тутун қоплади. Кейин у кўмир билан полга доира чизди ва чўнтагидан бир ўрам терини олиб, ўчоқнинг ёнида туриб, баланд овоз билан дуони ўқий бошлади. Фримен билан Горст залда стулларда ўтириб, индамай кузатиб туришарди. Инга уларнинг оёқлари тагида мудрарди.

Уорнер аллақандай ғалати ибораларни дона-дона қилиб айтди. У айтган сўзларнинг маъносини ўзи ҳам англамас эди. Тасодифан устига геометрик шаклларнинг суврати солинган тумор унинг қўлларидан сирғалиб чиқиб, ўчоққа тушиди ва бир зумда ёниб битди. Уорнер буни пайқамай ҳам қолди. Қуюқ тутун ва хушбўй ҳидлар орасида доктор алланечук ғалати ҳолатга тушди. Унинг боши айлана бошлади, аъзои баданида титроқ турди. Бу титроқ ё қўрққанидан, ё асабларининг жунбушга келганидан қўзғолган эди. Овози шикасталаниб, кўзи тиниб кетди.

Мудраб ётгандай кўринган юввош Инга тўсатдан сапчиб туриб, вовиллаганча эшикка ташланди. Горст итнинг бўйинбоғидан ушлаб олди-да, зўрлик билан уни стол тагига кириб ётишга мажбур қилди. Бироқ Инга тинчимайди.

У ҳаяжон ичида сакраб хонадан чиқиб кетишга талпина бошлади. Бу орада Уорнер титроқ овозда бир нечта тушуниб бўлмайдиган сўз айтди ва тўсатдан қуюқ тутун таъсириданми ёхуд ҳаддан ташқари кучли асабий ҳаяжон оқибатидами, боши айланиб, тиззалари букилиб, полга қулади. Горст билан Фримен уни кўтариб олиб, узун курсига ётқизиб қўйишди.

Тумор оловга тушиши ҳамона мўмиёнинг бутун вужуди титраб кетгандай бўлди. Симувия акса урди, бошини кўтариб, ўрндан турди. Кейин у тобутдан чиқди, дераза олдига борди ва уни очиб ташқарига чиқди. Новча, қоп-қора, озғин бу одам бир маромда одимлаб, Дасти Хизр қишлоғи томон йўл олди.

Енгил шабада турди. Тип-тиник осмон ялтираб турган залворли қўрғошин қопқоққа ўхшарди. Хира ой совуқ ва сўник нур таратиб, адирлар ва дараларни ёритиб турипти. Буларнинг бари бошқа аллақайси дунёда содир бўлаётганга ўхшарди. Унг томонга Тахти Жамшид дарвозаси қўр тўкиб турипти. Қора тошлардан барпо этилган бу иморат қадимги замонлардан сақланиб қолган ягона иморат эди. Теварак-атрофнинг ҳаммаси кавлаб ташланган эди. Симувиянинг сояси орқасидан ерга судралиб бормоқда.

Шу чоқда залдан Инганинг улигани эшитилди, лекин Симувия итга заррача эътибор бермай, ҳамон бир маромда одимлашда давом этмоқда эди. Симувияни кўрган одам уни бирон-бир номаълум қудрат етаклаб кетяпти деб ўйлаши мумкин эди.

У чарақлаб турган кўзларини ерга тикиб олган эди — гўё кўзини кўтарса, ой нуридан қамашиб кетадигандай. Қадимги замонлардан бери бу ерда рўй берган ўзгаришлар унинг парвойига ҳам келмади. Унинг фикрларини ҳамон хушбўй ша-

роб элтиб тургандек эди. Бу шароб ўша қизил шароб, уни Симувия Хуршиданинг қўлидан олиб ичгану ҳушидан кетиб қолган.

Дасти Хизр ва Барам Делак қишлоқларида чироқлар липиллайди. Бироқ Симувия ҳамон ичган сўнги қултум шаробидан лаззат олаётгандек, ҳаётининг сўнги дақиқаларидаги ўйларига фарқ эди. У ўзининг нотинч ўтган умрини эслади, унинг назарида у ҳозир ўзининг мулки бўйлаб одимларда бормоқда эди. Симувиянинг бутун фикри-зикри Хуршида билан банд эди. У билан биринчи марта учрашгани ҳақидаги хотиралар миясида чарх уриб ўйнар, гўё унинг бутун умри фақат Хуршида билан боғлиқдай кўринарди. Ўша куни у ўзининг аёнлари билан даштга овга борган эди. Чодирга истараси иссиқ бир шахло кўз деҳқон қизи яқинлашди. Унинг лимон учидай ўткир учли кўкси қизил кўйлагини ортидан туртиб турарди. Почаси кенг узун лозими тўпифигача тушиб турипти. Рўмолчасининг гирдига тилла тангалар тикилган. Нафис жилмайиб қиз қудуқдан мешкобни олди ва уни ичидаги муздек суви билан Симувияга узатди. Симувия мешкобни қайтиб бераётиб, қизнинг қўлини олди-да, қаттиқ қисди. Хуршида бежирим ҳаракат билан қўлини бўшатиб олди. У оппоқ садафдек тишларини кўрсатиб, яна жилмайибди-да, сўради:

— Сув энтиктириб қўймадими?

Қиз қаршисида турган одам вилоятнинг ҳукмдори эканини билар эди. Хуршиданинг сўзлари Симувиянинг жон-жонидан ўтиб кетди. Ахир, сеҳргар аёл, агар навқиронлигини сақлаб қолай десанг, бирон бокира қиз билан дон олиш деб тайинламаганмиди? Бадавлат хонадонлардан чиққан биронта ҳам зотдор қиз уни ўзига жалб қилолгани йўқ.

Бу гал Симувиянинг юраги тўрга илинган эди. Шу пайтдан бошлаб унинг ҳамма туйғулари, ўй-фикрлари фақат дашт қизи билан боғлиқ бўлиб қолди. Тўнғич хотини рашк ўтида қоврилиб, Хуршидани бутунлай иғвою бўҳтонларга кўмиб ташлади. ҳатто Симувияни ўлдираман деб пўписа қилди. Лекин шунга қарамай Симувия Хуршиданинг уйига совчилар юборди ва дабдабали тўй қилиб, унга уйланди.

Тўй вақтида Симувия Барам Делакка борди. Кўпдан-кўп гулханлар ёқилган, уларнинг теварагида меҳмонлар хурсандчилик қилиб, қарсақлар чалишиб, рақс тушишиб, шароб ичишиб ўтиришарди. Уларнинг гулхан алангаларидан ёришиб турган мастона башаралари кўрқинчи кўринарди. Одатга кўра, Симувия Хуршиданинг орқасидан каловланиб эргашиб юрипти. Шу аҳволда улар машшоқларнинг олдига бориб қолишди. Турли-туман қимматбаҳо жавоҳиротлар тақилган либосдаги Хуршида бир чеккадаги тўнкага ўтирди. Дарахтлар панасида турган Симувия уни уч марта чақирди. Қиз бежирим ҳаракат билан патнус устидаги косани олиб. Симувиянинг олдига борди-да, шаробни унга узатди. Симувия Хуршиданинг белидан кучди ва улар дарахтлар орасида ғойиб бўлдилар.

Симувия дарахтга суяниб, кенг кўкрагига Хуршиданинг нозик ниҳол гавдасини босди. Қиз кўзларини юмди. Симувия Хуршида тутқазган шаробни охиригача шимирди, сўнг қадаҳни улоқтириб, Хуршиданинг ним очилиб турган дудоқларига лабларини босди. Қиз бошини орқага ташлаб, лабларини Симувиянинг бўйнига теккизди.

Тўсатдан кучли шароб Симувиянинг бутун баданига тарқалди, унинг оёқларини қалтираб кетди, вужуди жунжикиб қақшади. юраги музлади ва у ҳушидан кетди. Кейин нима бўлганини у билмайди.

Ҳозир Симувияга оғир мастликдан ҳуши жойига келгандай туюлди, лекин ҳали кайфи бутунлай тарқгани йўқ — ичган шаробининг таъсирида фикрлари ҳали ҳам пароканда. У Хуршидага нисбатан енгил бўлмайдиган эҳтирос ва иштиёқ ҳис этди. У Хуршидани кўмсар, унинг қаймоқ баданини кўксига босишга, ғамзали кўзларига тўймай боқишга эҳтиёж сезарди. У ҳамма ёқнинг нурафшон бўлишини, мусаффо шаббода эсишини, мусиқа янграшини истарди. Унинг қулоқларида ўша тўй куни янграган мусиқа садолари паст овозда жаранглаётгандай туюларди. Симувиянинг хаёлида худди туман ичидагидек аллақандай башаралар лип-лип ўтар, қулар ва канизаклар гулхан атрофида гир айланиб рақсга тушишарди. Улар гоҳ ғойиб бўлишар, гоҳ яна кўриниб қоларди. Шовқин-сурон, талашиб-тортишишлар

қулоғига чалинди. У Хуршидани излар; унинг чеҳраси Симувиянинг кўз ўнгидан кетмай, аён кўриниб турарди.

Бутун вужуди эҳтирос ўтида ёнаётган Симувия комил ишонч билан дадил-дадил одимлаб, қоматини тик тутиб, Дашти Хизр қишлоғини босиб ўтди ва Барам Делак томонга йўл олди. Унинг узун сояси орқасидан ер бўйлаб судралиб борарди.

Горст Барам Делакка таклиф қилган учта аёл анҳор лабида улар учун Қосим тахт қилган зиёфат дастурхони теварагида ўтиришар эди. Улар аллақачон ширакайф бўлиб қолишган, Хуршида тўнка устида ўтирипти. Аёллардан бири гилам устидаги кўрпачага ёнбошлаганича қандайдир қўшиқни хиргойи қиляпти, иккинчиси эса сабрсизлик билан қўлидаги соатига қарай-қарай, машшоқлар билан гурунглашиб ўтирипти. Ниҳоят, у Хуршидага ўгирилди:

— Келишмаяпти-ку улар. Келинлар, қизлар, ўзимиз овқатланаверайлик.

— Ҳали эрта, — деб жавоб берди Хуршида.

— Фарангчилар ҳам шунақа экан-да... Яна лафзли бўлишни улардан ўрган-ниш керак дейишади.

— Гуре, албатта, келади. У бир сўзли одам.

— Булар олтин қидириб юрган ўша оч фарангларми? Уларни одам қаторига қўшиб бўладими, ўзи?

— Э, сен билмайсан, — деб эътироз билдирди Хуршида. — Бир ҳафта олдин Муҳтарам ҳеч қўймади. Унинг гапи билан олтинни қанақа қидиришларини тамоша қилмоқ учун пиёда жўнадик. Далада ўттизтами, қирқтами одам ер кавламоқда эди. Гуре тилларанг сочларини ҳилпиратиб офтобда турипти. У менга фарангнинг кўғирчоғини эслатди. Бечорага жуда раҳмим келиб кетди. Шошма, унинг ўзи келади, ўшанда мен ёлгон гапирмаётганимга ўзинг амин бўласан. У мени пайқаб қолди-да, мен томонга ўгирилиб, жилмайди. Биласанми, мен ҳам уларнинг хизматкори Қосим орқали унга салом йўлладим. Биз ҳозиргача тўрт марта учрашдик. У бирон марта ҳам алдагани йўқ.

— Хўп, хўп, майли. Лекин биз бу ерга уларнинг ҳусни жамолини тамоша қилгани келганимиз йўқ-ку! Мен бошқа нарсани билмоқчиман — уларнинг ёнида пули бормикин? Яна бошқа бирон нарсани борми?

— Ҳали сенга айтганим йўқми? Улар шунақа кўп олтин-у жавоҳирлар топишганки, қўяверасан, айтиб адо қилиб бўлмайди. Улар бир гўрни кавлашипти — ичи тўла олмос-у жавоҳир эмиш. Тиллонинг ўзидан етти хум чиқипти — ҳаммаси ашрафий экан, аждаҳолар қўриқлаб ётар экан. Нима, ишонмаяпсанми? Мени алдаяпти деяпсанми? Ана, Қосимдан сўра.

— Мен, аҳмоқ, уларнинг келмаслигини билганимда эди... Бир одам билан учрашишга ваъда бериб қўйиб эдим-а...

— Э, қўйсанг-чи, кимни лақиллатмоқчисан? Ўша пакана Жавдатингми... Гуренинг тирноғига ҳам арзимайди...

— Ҳой, Гуре-Гуре деявериб, ҳолдан тойдирдинг-ку... Унинг бошқа икки шериги қанақа?

— Чакки эмас. Уларнинг бировини кўрганман. Гилам устида кўригачада ёнбошлаб ётиб хиргойи қилаётган аёл ўзича гапирди:

— Сабр-тоқатларингга балли-ей! Хоҳлашса келишади, хоҳлашмаса — ундан нари...

Кейин у машшоқларга юзланди:

— Раҳимхон! Қурбонинг бўлай, қоқиндиқ, бирон яхшироқ нарса чалиб бер.

Қип-қизил башарасидан мутельлик ёғилиб турган Раҳимхон созини қўлга олиб, аллақандай қадимги куйни чала бошлади. Унинг ёнида ўтирган паст бўйлик, юзи чўтир одам қўлига кичик чилдирмани олиб куйлай бошлади.

Аёллар чақ-чақлашиб бир-бирларининг саломатликлари учун қадаҳ уриштиришди. Аммо Хуршида қадаҳини баланд кўтариб, Горстнинг саломатлиги учун кўтарди.

Тўсатдан дарахтлар ортидан зарбоф либосдаги баланд бўйли бир одам кўринди. Унинг кўзлари чақнарди. Дарахтлар ортидаги одам бошини қуйи солди. Кейин паст овозда “Хуршида! Хуршида!” деб чорлаган овоз эшитилди. Бу овоз Горстнинг овозини эслатарди. Хуршида қадаҳига шароб қуйди-да, уни кўтарганча овоз келган томонга кетди. У Горст ҳазилашмоқчи бўлиб, дарахтлар ортига беркиниб олип-

ти деб ўйлади. Бироқ у қораси кўриниб турган одамнинг ёнига яқин борганида аллаким қоқсуяк, қоп-қора қўлини узатиб, қадаҳни олди. У бошқа қўли билан Хуршиданинг белидан маҳкам қучди. Хуршида нотаниш одамнинг маржонидан ушлаб олди. Тўсатдан Хуршида юзи мурданикига ўхшаш бу даҳшатли махлуқнинг шаробни ичиб юборганини кўриб, қўрқувдан кўзларини юмиб, чинқириб юборди. Кейин у лабларини шундай қаттиқ тишлаб олдики, улардан қон тирқираб кетди. Симувия эпчил ҳаракат қилиб Хуршиданинг бўйнига тишларини ботирди. Унинг турқидан Хуршиданинг қонини сўрмоқчи экани кўриниб турарди. Аммо ичган шароби ва қизнинг чинқиргани унинг кайфини тарқатиб юборди. У кўзларини очди. У бир нималарнидир англагандай бўлди. Бу аёлнинг чеҳраси Хуршиданикига ўхшайди, унинг ифодаси ҳам худди Хуршиданики каби. Лекин бу аёл қўрққанидан унинг майлига юряпти, лекин ўзи ҳали ҳам маржонни қўйиб юборгани йўқ. Ҳали ҳам маржонни жон-жаҳди билан чангаллаб олипти. Қолбуки, ўтмиш ҳаётда Хуршида уни севарди; унга талпинарди. Ҳозир ҳам Симувиянинг қалбига ёққан олови сўнган эмас — у бутун умри давомида шу учрашувни орзу қилиб яшади ва ниҳоят, мана, унинг висолига эришди...

Симувия дарҳол қизни қўйиб юборди ва суянчиғини йўқотгандай, гурсиллаб йиқилди.

Хуршида даҳшатли бир махлуқнинг чангалидан қутулган одамдай яна чинқириб юбориб, ҳушидан кетди.

Шу пайтда доктор Уорнер, Фримен ва Горст келиб қолишди.

Улар Симувиянинг бир ҳовуч кулга айланганини, либосларида эса каттагина қон доғи пайдо бўлганини кўришди. Улар Симувиянинг қимматбаҳо жавоҳирларини, кийим-кечагини, қиличини олиб, уйга қайтишди...

Кечқурун доктор Уорнер ҳафсала билан уларни номерлаб чиқиб, дафтаридаги рўйхатга тиркаб қўйди.

Курд латифалари

УДДАБУРОН ДЕҲҶОН

Бир камбағал деҳқон ерининг атрофини девор билан ўраб олмоқчи бўлипти. Аммо бунинг учун аввал ерини чолиб юмшатиб чиқмоғи керак экан.

Камбағал деҳқоннинг ёнидан бадавлат қўшниси ўтиб кетаётган экан. У деҳқоннинг олдига келиб сўрапти:

— Ҳа, бахайр. Нега ер кавляпсан?

Камбағал деҳқон ердан бошини кўтармай, пешонасидан терини сидириб ташлапти-да, кинояли жавоб берипти:

— Бир вақтлар бобом шу ерга бир пуд тилла кўмиб кетган экан. Шунини излапман.

Бадавлат одам кетипти.

Камбағал деҳқон эса шу заҳотиёқ девор қилиб ўтқазадиган тахталарини йўна бошлапти. Бунинг хотини кўриб ҳайрон бўлипти:

— Ҳали ерни кавлаб бўлганинг йўғ-у, ҳалитдан тахта йўнишга тушибсан?

Эри жавоб берипти:

— Хотирингни жам қилавер, хотин, эрталабгача ҳамма ер тайёр бўлади.

Кеч бўлиб, қоронғи тушипти. Бадавлат одам бутун оила аъзолари-ю хизматкорлари билан келиб, олтин илинжида деҳқоннинг ерини бошидан-оёқ кавлаб чиқипти.

Эрталаб улар роса ҳолдан тойиб, ғазабга тўлиб-тошиб, уйларига қайтишипти.

Деҳқон бўлса эрталаб келиб ернинг теварагига девор олипти. Кейин тош устига ўтириб ҳордиқ чиқарар экан, тентак ва очкўз қўшнисининг устидан роса мириқиб кулипти.

БОҒБОН ВА ПОДШО

Бир подшо ўтган экан. Унинг боғбони бўлган экан.

Подшонинг боғида бир туп қуриган атир гул бор экан. У кўпдан бери кўкармас ва гулламас экан. Лекин бир куни боғбон қараса атиргул гуллапти. Боғбон хурсанд бўлиб, подшонинг олдига югуриб борипти:

— Умрингиз узоқ бўлсин, подшоҳим, атиргул гуллади.

Подшо жавоб берипти:

— Барибир атиргул узоқ яшамайди.

Боғбон индамай чиқиб кетипти. Бир қанча вақтдан кейин қараса, атиргул сўлиб, қуриб қолипти. Лекин гулнинг бутоғига булбул ин қуриб, бола очган экан. Боғбон яна подшонинг олдига келиб, таъзим билан депти:

— Умрингиз узоқ бўлсин, подшоҳим, атиргул росдан ҳам сўлиб, қуриб қолди. Лекин гул шоҳига булбул ин қуриб, бола очипти.

Подшо жавоб берипти:

Булбул ҳам узоқ яшамайди.

— Кунлар ўтипти. Булбулнинг полапонлари улғайиб, шохдан шохга узиб ўтади-дир бўлипти. Лекин бир куни боғбон қараса, қора илон булбулнинг болаларини еб қўйипти. Бундан қайғурган боғбон подшонинг олдига келиб, депти:

— Умрингиз уч баробар зиёда бўлсин, подшоҳим, гапингиз тўғри чиқди — булбулнинг ҳамма болаларини илон еб қўйипти.

Подшо яна ўша гапини айтипти:

— Илон ҳам узоқ яшаёлмайди.

Кунлар ўтаверипти. Бир куни боғбон гулзорни суғориб юриб қараса, оёғининг остида қора илон ўрмалаб юрган экан. У белкуракни олиб, илонни нимталаб ташлади. Кечкурун подшоҳ боққа чиқиб сайр қилиб юрганида боғбон унга депти:

— Умрингиз узоқ бўлсин, подшоҳим. Мен илонни ўлдириб ташладим. Подшо жавоб берипти:

О менинг шўрлик боғбоним, сен ҳам узоқ яшамайсан...

Бу гапни эшитиб, боғбон қайғуга тушипти, ахир, подшонинг ҳамма айтгани вақо бўляпти. Лекин кунлар кетидан кунлар ўтаверипти, подшонинг гапи боғбоннинг орасидан ҳам чиқиб кетипти.

Бир куни подшонинг хотини қизлари билан боққа чиқиб, ҳовузда чўмила бошлагипти. Боғбон бир дарахтнинг панасига яшириниб олиб, уларни томоша қила бошлагипти. Лекин подшонинг хотини боғбонни пайқаб қолипти. У апил-тапил кийиниб, подшонинг олдига борипти.

— Шарманда бўлдик! Шарманда бўлдик! — дебди у.

— Нима бўлди? Нега бунақа деяпсан? — деб сўрапти подшо ҳайрон бўлиб.

— Хотини билан қизларининг иффатини қўриқлаёлмаган подшо подшоми? Боғбоннинг пусиб олиб, чўмилаётганимизни томоша қилди.

Подшо мулозимига буюриб, боғбонни чақиртириб келди-да, жаллодга айтиб, унинг калласини олишни буюрди.

Жаллод бошини кесанан деб қиличини кўтарганида боғбон жонҳолатда қичқирди:

— Подшоҳи олам, бир оғиз арзимни эшитинг, кейин, бошимни кессангиз розиман.

— Гапир, нима дейсан? — депти подшо.

— Подшоҳи олам! Қуруқ шохда атиргул очилганини эшитиб, “атиргул узоқ яшамайди” дедингиз. Кейин булбул ин қуриб, гул қуриб қолганини эшитиб, “булбул узоқ яшамайди” дедингиз. Сўнг илон булбулнинг болаларини еб қўйди. Сиз “илон узоқ яшамайди” дедингиз. Мен илонни ўлдирдим, сиз “Сен ҳам узоқ яшамайсан” дедингиз. Ҳамма айтганларингиз тўғри чиқди. Энди менинг гапимни эшитинг. Сиз мени қатл қилдирасиз, лекин ўзингиз ҳам узоқ яшамайсиз, подшоҳим!

Бу сўзлардан кейин подшо ўйланиб қолди-да, кейин деди:

— Борақол, боғбоним, қолган умринг ўзингга туҳфа бўла қолсин.

КЕКСА ПОДАЧИ

Бир йўловчи кетиб бораётган экан. Қараса, бир подачи келяпти. Орқасидан бир отар қўй.

Йўловчи сўрапти:

— Кимнинг отари бу?

— Кўрмисан, нима бало, орқамдан келяпти-ку! Демак, меники-да.

Йиллар ўтипти... Подачи қарибди. Бир куни эрта баҳорда ўша йўловчи тоғ йўлида яна ўша подага рўпара келипти. Бу гал қўйлар олдинда, кекса подачи эса поданинг ортидан каловланиб келмоқда экан.

— Биродар, кимнинг отари бу? — деб сўрапти йўловчи.

— Э-э, отарнинг эгасини уйи куйсин. Эгаси кимлигини билиб олай деб чандон ҳаракат қилипман, лекин отарга сира етолмаяпман.

САВАТНИ ОЛИБ ҚЎЙ!

Отаси қариб, кучдан қолипти. Гавдасида жиндайгина жон асари қолипти, холос Кекса отани парвариш қилавериш ўғлининг жонига тегипти. У отасини олиб бериб тоққа ташлаб келмоқчи бўлипти.

Ўғил отасини саватга солипти-да, тоққа кўтариб кетипти. Бир амаллаб, саватни энг баланд жойга етказибди-да, ерга қўйиб, қайтиб кетмоқ тараддудига тушган экан, отаси сўз қотипти:

— Ўғлим, мени бу ерга олиб келганингдан хафа эмасман, лекин саватни қайтариб олиб кет.

— Нима қиламан уни?

— Сени бу ерга олиб келишни истаб қолганида ўғлингга керак бўлади...

ХУДО КЕЧИРГАН ЙЎҚ

Ота-бола бир куни сигир ўғирлашипти. Эгалари уларни ушлаб олиб роса калтаклашипти.

— Шунақа ҳам бешафқат бўласизларми! — депти отаси. — Худойим бу ишинларни кечирмайди!

— Жим, ота, — депти ўғли. — Худо сен билан мени кечиргани йўқ, бўлмаса, биз уларни қўлига тушмас эдик.

АВВАЛ ЙИҒЛАШ КЕРАК ЭДИ

Бир беванинг ўғли бор эди. Бир куни у бир дона тухумни ўғирлаб, уйига олиб келди. Онаси уни пишириб берди.

Бошқа куни у товук ўғирлаб келди. Онаси товукни қовуриб берди. Учинчи куни ўғли бир қўйни судраб келди. Онаси ундан ҳам ширин таомлар пиширди.

Орадан бир неча кун ўтгач, онасига хабар етди:

— Ўғлингизни ўлдириб қўйишипти...

Она фарёд чекди, сочларини юлиб, кўкракларига муштлаб йиғлади. Унга дедилар:

— Йиғлаганинг фойдаси йўқ. Аввал йиғлаш керак эди. Ўғлинг тухум олиб келганда йиғламоқ даркор эди.

НОИЛОЖ МАҚТОВ

Бир тегирмончи бўлган экан. Сира тап тортмай ҳамқишлоқларини талар экан. У вафот этгандан кейин тегирмон ўғлига қолипти.

Бир куни деҳқонлар тегирмонга тортгани буғдой олиб келишипти. Тегирмончининг ўғли уларни дарвозанинг олдида кутиб олипти.

Ҳақини олдиндан берасизлар.

Одамлар норози бўлипти.

— Отангнинг даврида олдин биз ҳовлига кирар эдик. Ҳамиша тегирмон пулини тўлаб келганмиз. Отанг яхши одам эди, сен кимга ўхшадинг-а?

— Ана шунақа-да, азизлар, мен сизларни сиқиштирмаганда, отамни яхши гап билан эсламас ҳам эдинглар.

ПИЁДАГА ЕТОЛМАГАН ЧАВАНДОЗ

Иккита одам йўлда кетаётган эди. Бирдан ҳавода гулдирак турди. Бири иккинчисидан сўради:

— Нима гулдираяпти?

Иккинчиси мийиғида кулиб жавоб берди:

— Бу отларнинг дупури. Сенинг отанг пиёда экан. Отамнинг қўлидан нонини тортиб олиб, қочиб кетяпти. Отам отда отангнинг кетидан қувиб кетяпти.

Сўхбатдоши шошмай, хотиржам жавоб берипти:

— Садқаи отлик кетсин-а пиёдани қувиб етолмаса...

КЎЧАТНИНГ МЕВАЛАРИ

Баҳорнинг илиқ кунларидан бирида подшо, вазири ва вакил сайрга чиқишипти. Қарашса, бир чол ёнғоқ кўчати ўтказаетган экан. Унинг олдида бориб подшо салом берипти-да, сўрапти:

— Ота, нега қариганда қийналиб юрибсиз? Билмайсизми. ахир, ёнғоқ дарахти кеч ҳосилга киради... Унинг ҳосилидан ейсизми-йўқми?

— Подшоҳи олам, — деб жавоб берипти чол, — агар сенинг марҳум отанг меҳнат қилиб сенга ғазна қолдирмаганда, сен ҳозир подшолик қилаолармидинг? Боболаримиз ва боболаримизнинг боболари беҳисоб мевалар экиб кетишганки, биз ҳозир уларнинг меваларини еймиз. Биз эккан дарахтларнинг мевасини эса фарзандларимиз ва невараларимиз ейди.

Қариянинг бу гаплари подшога маъқул тушипти ва у чолга ўн тилла беришни буюрипти. Чол пулни олиб, дарахтга ўгирилибди-да, депти:

— Раҳмат сенга, азизим кўчат!

— Ота, нега сен дарахтга қуллуқ қиляпсан? — деб сўрапти подшо хафа бўлиб.

— Илоҳо, умрингиз узун бўлғай, подшоҳи олам, ўзингиз кўриб турибсиз — менинг кўчатим ҳозирданоқ мева бера бошлади.

Бундай жавобдан кейин подшо чолга яна ўн тилло беришни буюрипти.

Қария бу пулларни ҳам олиб, подшога таъзим қилипти-да, депти:

— Ҳар бир мева дарахти йилда бир марта ҳосил қилади. Менинг кўчатим бир кунда икки марта ҳосил беради.

СЎҒИР-У АҚЛИ НОҚИС ЭМАС

Беш-олтита одам ошиқ ўйнашаётган экан. Бир киши келиб қараса, ошиқ ўйнаётганлардан бири кўр экан.

Кўрдан сўраптилар:

— Биродар, сен кўрсан-ку, сени алдашса, қаёқдан биласан?

— О, менинг рақибимнинг ҳамма вақт битта душмани бўлади, у менга айтиб туради, мени алдашига йўл қўймайди.

Ё ҚЎЙ, Ё ШОЛИ...

Амир чўпонини чақириб сўрапти:

— Кўйларни шундоқ боқки, қўшнимникидан семизроқ бўлсин.

— Ҳўн, — депти чўпон.

Эртаси кун чўпон кўйларнинг ҳаммасини амирнинг шוליпоясига ҳайдапти.

Одамлар югуриб бориб, амирга хабар қилишипти.

Чўпоннинг ҳамма қўйни шוליпояга ҳайдади.

Амир чўпонни олиб келишни буюрипти.

— Жаллодга буюриб, каллангни кестириб ташлайман! — депти у ғазаб ичида. —

Нега сен қўйларни шוליпояда боқяпсан?

Амир, — деб жавоб берипти чўпон, — сен истайсанки, ҳам қўйлар семиз бўлсин-у, ҳам шолидан кўп ҳосил бўлсин. Лекин бунинг иложи йўқ!

(Курдистоннинг тоғлиқ жойларида табиий шароит ҳам чорва билан шуғулланишга, ҳам деҳқончилик қилишга имкон бермайди).

ТУҲМАТ

Йўл бўйида мункайиб бир кампир ўтирган экан. Унинг олдидан елкасига милтиқ илган, бир отлиқ одам ўтиб қолипти. У отини тўхтатиб, кампирдан сўрапти:

— Ҳа, онажон, бу ерда нима қилиб ўтирибсиз?

— Уйим олис, бирорта одам мингаштириб олиб кетармикан деб ўтирибман.

— Бўлмаса, менга мингаша қолинг. Уйингизга элтиб қўйй.

Кампир унга мингашипти.

Ҳалиги одам уни уйигача олиб бориб қўйипти. Кампир отдан тушиб, дуо қилипти.

— Сени ҳамиша туҳмат балосидан асрасин, ўғлим.

— Э, онажон, шу ҳам дуо бўлдики? Агар биров туҳмат қилса, тепамда худо бор, ўзи асрайди. Ҳеч қандай бандаси менга туҳмат қилолмайди.

Кампир кийимларини тортқилаб лахти палак қилипти-да, дод-фарёд кўтариб

одамларни ёрдамга чақирипти. Кампирнинг еттита ўғли бор экан, улар дарров етиб келишипти.

— Ҳа, онажон, нима бўлди?

— Болаларим, манави одам мени зўрламоқчи бўлди.

Кампирнинг ўғиллари отлиқни ўраб олишипти. Отлиқ эса “бир ўзим етти кишига қарши нима ҳам қилаолардим?” деб ваҳимага тушипти.

Ака-укалар у одамни отдан туширишипти, милтиғини тортиб олиб, оёқ-қўлларини боғлашипти.

Шундагина кампир отлиққа юзланиб деган экан:

— Ана кўрдингми, ўғлим, тухмат дегани нима эканини. Сен бўлсанг, менинг дуойимни масҳаралаб, кулиб юрибсан!

БИРОВНИНГ ОТАСИНИ СЎКМА!

Бек хизматкорини калтаклаб, унинг отасини сўкипти. Хизматкор аччиғи чиқиб, бекнинг отасини ҳақорат қилипти.

Бекнинг ғазаби кўзипти:

— Сен нега менинг отамни ҳақорат қиляпсан?

— Сенинг отанг ўзингга азиз, меники — ўзимга...

Отангни ҳурмат қилсанг, бировнинг отасини сўкма!

ШОШМА!

Бир йигит юк ортилган хачирни ҳайдаб кетаётган экан. Йўлда у бир кекса одамга етиб олиб, ундан сўрапти:

— Ота, манзилга тез етармиканман?

Чол юк ортилган хачирни кўздан кечириб жавоб берипти:

— Шошмасанг — тез етасан. Хачирни қистасанг, тез етолмайсан.

Йигит маслаҳатни қулоққа олмапти, хачирни қистоққа олипти, охири, хачир толиққанидан йиқилипти.

Бу аҳволнинг устига қария келиб қолипти. У йигитга қарапти, бошини чайқапти-да, ўтиб кетаверипти.

ҲАР КИМНИНГ ЎЗ ЎЛЧОВИ БОР

Бурга ариқчадан сакраб ўтиб, хитоб қилипти:

— О-о, бир пуд ёғимни ташладим-а!

Ундан сўраптилар:

— Бир пуд ёғингни ташлаган бўлсанг, ўзингнинг вазнинг қанча?

— Бурга жавоб берипти:

— Ҳар кимнинг ўз ўлчови бор.

*“Курд эртаклари,
афсоналари ва ривоятлари”
(М., 1989) китобидан*

АЗИЗБЕК таржимаси

BRIEF OF SUMMARY

This issue of a magazine begins with the conversation devoting to the great Uzbek poet and thinker A.Navoi's heritage of the creative activity and its meaning. As a prose, in this issue the readers will find such stories, novels and articles as the continuation of the English writer Oskar Wilde's novel «The portrait of Dorian Grey», the first part of the Indian writer Anant Murti's story «Two world's wanderers» and the first part of Steven Swaig's essay. The Turkish specialist in literature and scientist Khusayn Barchan in his article speaks about the great Uzbek poet Mahsud Shaykhzoda's life and his scientific activity. Besides in this issue of our magazine you can read some fragments from the world great poets' poems, an interesting publicistic article and a fantastic story.

